થયા. ગુહ્ય અને પ્રકટ નામથી ભગવાનનું સ્તવન કરતા, પોતાના આશ્રમમાં ગયા, પણ સ્વાંતઃમાં સંતોષ ન થયો ! પોતપોતાના આશ્રમમાં જઈને ફરી પાછા કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા. પુનઃ, ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. ભગવાનનાં દર્શન કરતાં ભક્તને સંતોષ મળે નહિ. જેના હૃદયમાં સ્નેહ છે, એના હૃદયમાં ભગવાનનાં દર્શને તેમ જ શ્રવણે અસંતોષ જ હોય. ઋષિયો પુનઃ દર્શન કરી પોતાના આશ્રમે ગયા. યુધિષ્ઠિર પણ સર્વ ક્રિયા પરિપૂર્ણ કરી પોતાના નગરમાં આવ્યા.

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને અને દયાપાત્ર ગાંધારીને આશ્વાસન આપ્યું. પોતાનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય સ્વીકાર્યું. પિતા ધૃતરાષ્ટ્રનું અને ''च''કારથી મંત્રીઓનું તથા ભગવાનનું અનુમોદન મળ્યું.

અધ્યાય : ૧૦

સામાન્ય તો ત્યાગ કરાવે, સમર્થ તો ભક્તને ભોગથી પણ મોક્ષ દે :

રાજા યુધિષ્ઠિર ભગવદ્ભક્ત છે. ભક્તને પોતાની કાંઈ સ્વતંત્ર ઈચ્છા ન હોય. ભક્ત ભગવાનની ઈચ્છાને જ અનુકૂલ હોય. ભગવાનની ઈચ્છામાં જ ભક્તની ઈચ્છા સમાઈ જાય. યુધિષ્ઠિરે સ્વેચ્છાથી રાજ્ય નથી કર્યું. ભગવદિચ્છાથી કર્યું છે, તેથી રાજ્ય કરવા છતાં કોઈ દોષ થયો નથી, કોઈ લાભ પણ તેમણે માન્યો નથી. યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય દઈને ભગવાન્ સંતુષ્ટ થયા છે, - ''**प्रीतमना बभूव ह ।**'' ભગવાનની પ્રસન્નતા અપ્રકટ નથી, સ્પષ્ટ છે. એ ''**ह**''-કારથી સૂચવી છે.

પામરની પ્રસન્નતા પરિમિત હોય, પોતાની અને પોતાનાં સ્વજન પૂરતી જ હોય. પરમ પુરુષની પ્રસન્નતા અપરિમિત હોય, - પ્રત્યેક માટે હોય. સ્વજન અને સર્વજનનું તે કલ્યાણ કરે.

ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે, ઈશ્વર છે. તે ઈચ્છે તેને રાજ્ય આપી શકે, પણ યુધિષ્ઠિરને ભક્ત તરીકે રાજ્ય આપે તો બધાય ભક્તોને રાજ્ય આપવું પડે, તેથી યુધિષ્ઠિરનું પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું રાજ્ય એમને આપ્યું. અસમર્થ હોય તે ત્યાગ કરાવીને મુક્તિ દે. સમર્થ "ઈશ્વર" તો ભોગ કરાવીને પણ મુક્તિ દે છે. પ્રભુ માત્ર રાજ્ય દઈને સંતુષ્ટ ન થયા. વંશરક્ષા પણ કરી, ત્યારે પ્રભુને સંતોષ થયો. પિતૃઋણ ઉતારવા તથા પ્રવૃત્તિમાર્ગ માટે પુત્રપરંપરા જરૂરી છે. પ્રભુ ભક્તના વંશની રક્ષા કરે છે.

ભક્તોને દુઃખ પડે, પણ નડે નહિ : ભક્તોનું સુખ તો ભગવાનને વશ હોય :

ભોગવાળાનું સુખ ભોગ-પદાર્થોને વશ હોય. સામાન્ય માણસોનું સુખ સાધન કે સગવડમાં, સ્વજનની સાનુકૂલતામાં, સંપત્તિમાં અને શરીરસુખમાં સમાઈ જાય. એ સુખ શાશ્વત્ હોતું નથી. સંસારીઓનું સુખ સાધનને આધીન હોય છે. જોઈતી વસ્તુ મળે તો સુખ થાય, ન મળે તો દુઃખ થાય. ભક્તનું સુખ સાધનને વશ નથી હોતું. ભક્તનું સુખ કૃષ્ણને વશ હોય છે ! કદાચ તેમને દુઃખ પડતું હશે, પણ નડતું નથી. પાંડવો વગેરેને દુઃખ પડયું છે ખરું, પણ નડયું નથી. કુંતા માતાએ કાયમી દુઃખ માગ્યું છે.

''कृष्णाधीनं सुखं यस्य स सुखीति निगद्यते ।''- જેનું સુખ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને વશ છે, તે સુખી કહેવાય છે. જગત્ નિરાનંદ છે, જીવ ગુપ્તાનંદ છે, પ્રભુ પૂર્ણાનન્દ છે, તેથી સુખની ઈચ્છાવાળાએ

પ્રભુની સેવા કરવી જોઈએ. શ્રીમહાપ્રભુજી સ્પષ્ટ કહે છે :

सुखसेवापरो यस्तु स आनन्दं हरिं भजेत् ।
अन्यथा सुखसंप्रेप्सुः सर्वथा दुःखमाप्नुयात् ॥

જે સુખ સેવાપરાયણ છે, તે સદાનન્દ હરિને સેવે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની સેવા સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારે સુખ મેળવવા ઈચ્છે, એને માત્ર દુઃખ જ મળે. વિદુરજીએ પોતાનો જીવન અને પર્યટનનો અનુભવ કહ્યો છે,-

सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं
वान्यदुपारमं वा । विन्देत भूयस्तत एव दुःखं...।

લોકો સુખ મેળવવા અનેક કર્મ કરે છે, પણ સુખ મળતું નથી, દુઃખ જતું નથી. વારંવાર દુઃખ જ મળે છે. આ તો સૌનો પણ અનુભવ છે. સંયોગો અને સાધનોને વશ હોય તેવું સુખ શોધીએ છીએ, પણ ભગવદ્વશ-સુખ શોધતા નથી.

જેનું સુખ ભગવાનને વશ હોય, તેને ભગવાન્ જે વખતે, જે રીતે રાખે, એમાં દુઃખ ન લાગે. "भगवदिच्छा" - તેને આદરણીય થાય. લોકો "ભગવદિચ્છા" - શબ્દના ત્રણ ઉપયોગ કરે છે. સંસારીઓ ક્યારેક ભગવાનને તેનાથી અજાણતાં અપવાદ આપે છે. ક્યારેક સમજુ લોકો પોતે આશ્વાસન મેળવે છે; અને ભક્તો તો એમાંથી આહ્લાદ મેળવે છે. બને છે તે - "ભગવાનની લીલા જ છે", - એમ વધાવી લઈએ ત્યારે ભગવદિચ્છાને માન આપ્યું કહેવાય. કૃષ્ણના સુખમાં જેનું સુખ સમાઈ જાય, તેનું સુખ કૃષ્ણાધીન કહેવાય !

પાંડવોના આવા સુખની કથા ૧૦-૧૧-૧૨ - ત્રણ અધ્યાયમાં છે. દશમા અધ્યાયમાં પ્રભુ પરના પ્રેમથી અને રાજ્યથી પાંડવોનું સુખ કહેલું છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં વિયોગથી પ્રેમ વધતાં થયેલું સુખ છે. આ બે અધ્યાયમાં ભગવાને ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, તેથી પ્રભુને સુખ થતાં તેમાં ભક્તોનું સુખ સમાઈ ગયું છે. બારમા અધ્યાયમાં પુત્રપ્રાપ્તિથી પાંડવોને સુખ થયું છે. યુધિષ્ઠિરને ભીષ્મે કર્તવ્યથી રાજ્ય કરવા પ્રેર્યા. પ્રભુએ આજ્ઞાથી અભય આપ્યું.

સત્તા, સંતતિ, સ્વજન, સમૃદ્ધિ વગેરે મોહ વધારનારાં છે. યુધિષ્ઠિરને તે સાનુકૂલ મળ્યાં. પ્રભુએ દીધાં. તે ભોગવ્યાં, છતાં સુખ તેમાં ન માન્યું. સુખ તો પ્રભુને સાનુકૂલ થવામાં માન્યું, તેથી મોહ કે બંધન ન થયું. પ્રભુ સ્વધામ પધારવાના સમાચાર મળતાં જ સર્વ ત્યાગ સરળતાથી કર્યો. કૃતાર્થ થયા. એ કથા ૧૫મા અધ્યાયમાં છે.

૧૩-૧૪-૧૫ એ ત્રણ અધ્યાયોમાં મુક્તિ કહેલી છે. ત્રણ પૂર્વ-પુરુષો મુક્ત ન થયા હોય તેવાની મુક્તિ ન થાય. પોતાના ભક્ત પરીક્ષિતની મુક્તિમાં વિઘ્ન ન આવે એટલા માટે, ભગવાને ઢોંગી ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ કરાવી છે. ભક્ત ન થઈ શકીએ પણ કુલમાં એક ભક્ત પાકે, ભાગવતનો સાચો શ્રોતા જન્મે, તો હીન-પુરુષનો પણ એ ઉદ્ધાર કરી શકે. પરીક્ષિતનો પિતા, અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુ ભગવાનનો ભાણેજ અને ચંદ્રનો અંશ છે. તે મુક્ત થયો છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર સઘળું છોડીને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે, - એ યુધિષ્ઠિર જુએ, તો એમને પણ સઘળું છોડીને જવાનું મન થાય. પંદરમા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરને ત્યાગ કરીને જતા જુએ, મુક્ત થતા જાણે, તો પરીક્ષિત રાજાને પણ બધાનો ત્યાગ કરીને મુક્તિ માટે જવાનો અભિલાષ થાય. એટલે તેરમો અધ્યાય બીજ- મુક્તિરૂપ છે.

યુધિષ્ઠિર પ્રભુને પધારી ગયેલા જાણે તો જ પ્રસ્થાન કરે. પાંડવોને ભગવદ્ભાવ અભિપ્રેત નથી. સાયુજ્ય-મુક્તિ જોઈએ છે.

મુક્તિના બે પ્રકાર છે : (૧) બ્રહ્મભાવ; અને (૨) સાયુજ્ય. બ્રહ્મભાવ એ જીવનમુક્ત-દશા છે; અને સાયુજ્ય વગેરે ચાર પ્રકારો છે, તે જીવની મુક્તદશાના છે, અથવા જીવમુક્તિ છે. ભગવાન્ જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર વિરાજતા હોય, એમની સાથે પાંડવો સંબંધથી સખ્ય કરતા હોય, ત્યાં સુધી ભગવાન્ સાયુજ્ય ન આપે. પોતાના પધારી ગયા પછી આપે એટલે ચૌદમા અધ્યાયમાં બીજ-મુક્તિના પરિણામે યુધિષ્ઠિરનો વૈરાગ્ય અને પંદરમા અધ્યાયમાં તેમની મુક્તિરૂપ ફલ છે.

અર્જુને દ્વારકાથી આવી પ્રભુ પધારી ગયાના સમાચાર આપતાં, પ્રભુના વિયોગમાં યુધિષ્ઠિર સઘળું છોડીને ચાલ્યા ગયા. આ બીજાત્મક-ત્યાગ પરીક્ષિતના ત્યાગમાં કારણભૂત છે.

અધ્યાય સોળ અને સત્તરમાં પરીક્ષિતનું રાજ્ય અને ૧૮-૧૯ અધ્યાયમાં ત્યાગ સૂચવે છે. અધ્યાય સોળ અને સત્તર લૌકિક અને અલૌકિક બે પ્રકારનું સામર્થ્ય સૂચવે છે. સોળમા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના દિગ્વિજયની કથા છે. એ લૌકિક-સામર્થ્ય સૂચક છે. સત્તરમા અધ્યાયમાં કલિનિગ્રહાદિ, પૃથ્વી અને ધર્મનાં આધિદૈવિક-દર્શન; અને એમના વાર્તાલાપનું શ્રવણ છે. એ એનું અલૌકિક-સામર્થ્ય સૂચવે છે. અધ્યાય ૧૮માં ત્યાગ અને અધ્યાય ૧૯માં સત્સંગની કથા છે. આ બધું જ કૃષ્ણાધીન છે.

કૃષ્ણકૃપાથી યુધિષ્ઠિરનું ધાર્મિક - સુખી - સામ્રાજ્ય :

યુધિષ્ઠિરને પ્રભુએ તેમના રાજ્યાસને બેસાડ્યા. કોઈના હક્કની વસ્તુ ભગવાને લઈ લીધી નથી. જેનો અધિકાર છે, - તેને પ્રભુ આપે છે. કંસને મારીને ઉગ્રસેનને, જરાસંધને મરાવીને તેના પુત્ર સહદેવને, રાજ્ય દઈ દીધું છે. માનવ મેળવે તે સામાન્ય હોય. પ્રભુ પ્રસન્ન થઈને આપે તે અસામાન્ય હોય. સામાન્ય રાજા તો દૈવયોગે વૃષ્ટિ થતાં અન્ન પાકે ત્યારે, ચોર વગેરેથી પ્રજાની રક્ષા કરે. ભક્ત યુધિષ્ઠિર રાજા તો પોતાની ઈચ્છાથી વરસાદ વરસાવી સ્વધર્મથી પોષણ કરી પ્રજાની રક્ષા કરે છે. જે ખેતરમાં જે અનાજ માટે જેટલો જરૂરી હોય, તેટલો વરસાદ વરસતો. પૃથ્વી ઈચ્છાનુસાર સર્વ ફલ દેતાં. પૃથુરાજાની જેમ કામદુધા પૃથ્વી થયાં. ગાયો આનંદથી દૂધની ધારાઓ વહાવતી. ઋતુ પ્રમાણે ફલફૂલ વગેરે મળતાં. કોઈને આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિ ન હતાં. ભગવત્કૃપાએ તેમના રાજ્યમાં સર્વથા સુખ હતું.

ભક્તિ-જ્ઞાન-ઉત્સવથી, કૃષ્ણમાં એકતાન-ચિત્તથી, સફલજીવન: અદ્‌ભુત પંખાઓનું વિજ્ઞાનદર્શન :

પ્રભુએ કેટલાક માસ હસ્તિનાપુરમાં વિરાજી, સૌનું પ્રિય કરી દ્વારકા જવાની ઈચ્છા કરી. પ્રભુ પધારે છે, - એ જાણતાં સૌની આંખમાંથી પ્રેમનાં આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી. પણ કદાચ અશ્રુપાત થાય તો, અપશકુન થાય, - એ વિચારે સૌએ આંખનાં આંસુને પરાણે અટકાવી રાખ્યાં. ભગવાનના ભક્તોનો વિયોગ અસહ્ય લાગે, તો સ્વયં ભગવાનનો વિપ્રયોગ તો સહન જ ક્યાંથી થાય ? સૌ મંગલ

વાંછતાં હતાં. દશ પ્રકારનાં મંગલવાદ્ય વાગતાં હતાં. મૃદંગ, ભેરી, પણવ, ઢોલક, દુંદુભિ એ પાંચ ચામડાથી મોં બાંધેલા, આનદ્ધ-વાદ્ય છે. શંખ, ગોમુખ છિદ્રવાળા સુષિર છે. વીણા તંતુરૂપ છે. ઘંટ, ઘુંઘુરી - ઘન પ્રકારનાં વાદ્ય છે. તે વાગતાં હતાં. કુરુનારીઓ ભગવાનનાં દર્શન કરવાં માટે પોતપોતાની અટારીઓમાં ઊભાં હતાં, પુષ્પવૃષ્ટિ કરતાં હતાં. પ્રેમ-લજ્જા અને હાસ્યપૂર્વક પ્રભુનાં દર્શન કરતાં હતાં. ખૂબ બુદ્ધિશાળી અર્જુને, પોતાની મોટાઈ મૂકી દઈને, સેવકની રીતે, પ્રભુને માથે મોતીની ઝાલર અને રત્નદંડવાળું ધોળું છત્ર ધર્યું.

પોતાની લૌકિક મોટાઈ જતી કરે અને પ્રભુનું નાનામાં નાનું કાર્ય સેવકબુદ્ધિથી પ્રેમપૂર્વક કોઈ કરે- તે સાચો બુદ્ધિશાળી છે, તેથી પ્રભુ રાજી થાય. પ્રભુનાં સંબંધવાળું કાર્ય હીન હોતું નથી. પ્રેમનું કાર્ય પ્રકૃષ્ટ હોય. તે સેવા જ છે. સદ્ભાગ્યે કે પ્રભુકૃપાએ જ સેવા મળે, કૃતાર્થ કરે. ઉદ્ધવ અને સાત્યકિએ પરમ અદ્ભુત (ચામર) પંખાઓ હાથમાં લીધા. આમાં વિજ્ઞાનની અદ્ભુત શોધ છે. કદાચ તે આજે પણ ન જડે. આધુનિક પૂંખાંથી પવન આવે, પણ ગરમીમાં ગરમ લાગે. કદાચ કૂલર મૂકો તો ઠંડો લાગે, પણ સુગંધ ન આવે. આ પંખાઓમાંથી સુગંધવાળો શીતળ વાયુ એની મેળે વાઈ રહ્યો હતો ! એ પંખા હાથમાં પકડી રાખવાના. હલાવવા પણ ન પડે ! પુષ્પવૃષ્ટિથી વસંત (ઋતુ) કાલ લાગતો હતો. પ્રભુ મધુપતિ-વસંતાધિપતિ-જેવા શોભતા હતા. રાજસિંહાસને વિરાજવા કરતાં પણ માર્ગમાં આજે અધિક શોભા લાગતી હતી ! બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ દેતા હતા. ઉત્સવ મનાવાઈ રહ્યો હતો. કૃષ્ણમાં સૌનાં ચિત્ત એકતાન થયાં હતાં. જીવન કૃતાર્થ થયું હતું. "वृथैव जीवनं लोके भक्तिज्ञानोत्सवैर्विना । कृष्णैकतानचित्तत्वं मुक्तेरप्यधिकं मतम् ॥"- ભક્તિ, જ્ઞાન અને તેનાથી થતા ઉત્સવ વગર લોકમાં જીવન વ્યર્થ જ છે. કૃષ્ણમાં ચિત્ત એકત્તાન બને, તે મુક્તિ કરતાં પણ અધિક છે! મુક્તિથી તો ગણિતાનંદ મળે. કૃષ્ણમાં ચિત્ત રહે તો પૂર્ણાનન્દ મળે!

સર્વવેદના તાત્પર્ય રૂપ - ભગવાનની - વાતો કુરુનારીઓ કરે છે :

ભગવાનમાં ચિત્તવાળાઓની વાતો પણ સ્વાભાવિકપણે ભગવાનની જ હોય. લૌકિક લોકોની વાતો લૌકિક હોય. ઉત્સવમગ્ન સ્ત્રી-જનો ભગવાનની જ વાતો કરતાં હતાં. સર્વવેદના તાત્પર્યરૂપ વાતો હતી. ભગવાનને યથાર્થરૂપે પરસ્પર વર્ણવતાં હતાં. જેના સાન્નિધ્ય-માત્રથી જ - ઉપાસના, ઉપદેશ કે વિચાર, વગર સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થઈ તે, ભગવાન્- ! "જેને જાણતાં આ સઘળું સમજાઈ જાય છે." - એ શ્રુતિ છે. પોતાની સામે દેખાતા શ્રીકૃષ્ણના દર્શનથી સઘળું જ્ઞાન થયું, તેથી નગરની સ્ત્રીઓએ નિર્ણય કર્યો, - "આ કૃષ્ણ જ ભગવાન્ છે !" તે સર્વલોક-વેદ-પ્રસિદ્ધ છે. વેદમાં પુરુષમાંથી સૃષ્ટિ કહી છે - "आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः ।" અને "जन्माद्यस्य यतः"- ન્યાયે જે જગત્કર્તા છે, તે આત્મા, તે બ્રહ્મ, તે ભગવાન્ છે, મનવાણીથી જેનું નિરૂપણ થઈ શકે તેથી પણ તે પુરાતન છે. વ્યાસે સમાધિમાં તેમને જોયા છે ! તે ક્ષર અને અક્ષરથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ છે. તે એક અને અદ્વિતીય છે. સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગતભેદ-રહિત છે. પોતાનામાં જ તે સ્થિતિ કરે છે. કાલ, ગુણ વગેરેથી પણ તે પૂર્વે હતા. તે પ્રભુની ક્રિયા પણ સ્વરૂપાત્મક છે. તે ભગવાન્ પહેલાં સ્વધર્મરૂપ બને છે, પછી શક્તિરૂપ અને કાર્યરૂપ બને છે. તે પ્રભુમાં સઘળા જીવ વગેરે અપ્રકટરૂપે હતા. ભગવાન્ પોતાની

શક્તિથી તેમનો સૃષ્ટિકાલમાં આવિર્ભાવ અને પ્રલયકાલે તિરોભાવ કરે છે.

પ્રકટ ભગવાનનાં દર્શન માત્ર આંખથી નહિ, પણ ઉભરાતા અંતરથી થાય છે :

"**स वै किलायं पुरुषः पुरातनः**"- આ કૃષ્ણ એ જ પુરાતન પુરુષ-પુરુષોત્તમ છે. બધા બ્રહ્મજ્ઞ અને યોગિપુરુષો મનનો નિરોધ કરી ભગવાનનું દર્શન કરવા મથે છે, જ્યાં સુધી ભગવાનનો અવતાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી સમાધિ સાધવા મથે છે; પણ જ્યાં એમને સમજાય કે, ભગવાન્ અવતાર લઈને પધાર્યા છે, તો એ બધાય સમાધિ છોડી દઈ, પ્રકટ થયેલા પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવે છે! આત્મા તરીકે ઓળખાયેલા તે પ્રભુ વાસનાસહિત પ્રકૃતિના કાર્યનો નાશ કરે છે. ભક્તયોગીઓ ભક્તિથી ઊભરાતા નિર્મલ અંતઃકરણે પ્રકટ થયેલા પ્રભુનાં દર્શન કરે છે! પ્રભુનાં દર્શન આંખથી ન થાય! અંતઃકરણથી થાય. અંતઃકરણથી દર્શન એટલે કલ્પના નહિ. ભગવાન્ સ્વરૂપથી બહાર વિરાજતા હોય, તેવી દશામાં પણ દર્શન આંખથી નહિ, અંતઃકરણથી થાય છે!

અંતઃકરણ નિર્મલ હોય તો, પ્રભુને જોતાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય. ભાવના ઉદ્રેક અને આવેશથી ઉભરાતું અંતઃકરણ આંખમાં આવીને અશ્રુરૂપે બેસી જાય. આમ અંતઃકરણ આંખમાં બેસીને પ્રભુનાં દર્શન કરે છે. જ્યાં સુધી કેવળ આંખ પ્રભુનાં દર્શન કરે છે, ત્યાં સુધી દર્શન કર્યા પછી ભગવાન્ ભુલાઈ જાય છે, સ્વરૂપ સ્મરણમાં રહેતું નથી, હૃદયમાં એની કોઈ અસર થતી નથી, પણ આંખમાં આવેલું અંતઃકરણ જ્યારે પ્રભુનાં દર્શન કરે છે ત્યારે, આંખ દ્વારા પ્રભુ અંતઃકરણનો સ્પર્શ કરે છે, અંતઃકરણમાં ઊતરી જાય છે, તેથી વાસના વગેરે દોષો નાશ પામે છે.

પ્રકરણ-વિભાગાનુસાર, વેદમાં આ એક જ ભગવાનનું ગાન છે. સાધુપુરુષો પણ તેનું સતત ગાન કરે છે. જે આ વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે, છતાં, આસક્ત થતા નથી, - એ આ ભગવાન્ છે! યુગે યુગે તે પોતાનાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને દુષ્ટ રાજાઓનું દમન કરે છે.

ભગવત્સંબંધી જ કુલ-સ્થલી-વગેરેની ઉત્તમતા છે :

કુરુનારીઓ હજુ ભગવાનની વાતો કરતાં થાકતી જ નથી. પરમ પુરુષ કૃષ્ણને નીરખે છે અને વાતો કરે છે. પિતાની આજ્ઞા ન માનનારા અને માત્ર ભગવાનની સેવા વિચારનારા યદુરાજાને ત્યાં પ્રભુ પ્રકટ થયા, તેથી યદુરાજાનું કુળ અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર થયું. પોતાના ચંક્રમણ-અલસગતિ-રૂપ લલિત વિહાર દ્વારા પ્રભુએ રાક્ષસ - મધુના વનને પુણ્યતમ બનાવી દીધું છે! જ્યાં કુશ-દર્ભ-ઊગતા હતા, એ જમીનવાળી દ્વારકાનો યશઃ સ્વર્ગથી પણ અધિક છે! દેવને દુર્લભ કૃષ્ણદર્શન દ્વારકાની પ્રજાને મળે છે. ખરેખર, ભગવાનનાં પત્નીઓએ સફળ વ્રતાદિ કર્યાં, તેથી તેમને ભગવાનનું અધરામૃત મળે છે, જે માટે કુમારિકા ગોપીજન મોહ પામ્યાં! તેમને જોઈતા હતા ભગવાન્ અને અર્ચન કર્યું,- કાત્યાયનીનું! ભગવાનના કમનીય સૌન્દર્ય પાસે રાજરાણીઓના સૌંદર્યનો હિસાબ નથી. નરકાસુરની કેદમાં પૂરાઈને આવેલાં છે, છતાંય તે ધન્ય બની ચૂક્યાં છે. મધુર વાણીથી હૃદયસ્પર્શ કરનારા પ્રભુ એમના મહેલમાંથી ક્યારેય બહાર જતા નથી! દ્વારકામાં વિરાજતા રાજમહિષીઓને ભગવાનના નિત્ય સંયોગનું સુખ છે. આ મર્યાદા છે. પત્નીત્વ છે, એ પણ મર્યાદા છે. શ્રીગોપીજનની વિશેષતા છે. તે પ્રિયા છે. એ પુષ્ટિ છે. ગોપીજનને વિપ્રયોગનો પણ અનુભવ છે. રુક્મિણીને માત્ર વાચનિક - વિપ્રયોગનો

અનુભવ કરાવ્યો, એટલા માટે એમની રાણીઓમાં મુખ્યતા છે.

નગરનારી વાર્તાલાપ કરતાં હતાં. તેમને ભગવાને પ્રેમપૂર્વકના સ્મિતે અભિનંદન આપ્યાં અને પ્રભુ પધાર્યા.

શત્રુઓની શંકાથી અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાએ ભગવાનની સાથે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ-રૂપ અંગવાળી ચતુરંગિણી સેના મોકલી આપી! મધુ રાક્ષસનો દ્વેષ કરીને એને મારનાર સમર્થ ભગવાનની રક્ષા કરવા માટે સૈન્ય ન જ જોઈએ. ભગવાન્ ઉપરના સ્નેહમાં, જ્ઞાન નિમગ્ન થઈ ગયું છે! ભગવાને સૌને સમજાવીને પાછા મોકલ્યા.

અધ્યાય : ૧૧

સૌનો સત્કાર સ્વીકારતા શ્રીકૃષ્ણ આનર્ત - પાસે પધાર્યા :

વિવિધ પ્રદેશમાં થઈને પોતાના આનર્ત દેશની પાસે પ્રભુ પધાર્યા. સૌનાં પૂજન સ્વીકારતા પ્રભુ સાયંકાલે સમુદ્ર-કિનારે પધાર્યા. ઘોડા થોડા થાક્યા હતા. પ્રભુએ વિશ્રામ કર્યો. સૂર્યે વિલંબ ન કર્યો. ગોધૂલિ સમયે નગરપ્રવેશનું મંગલ મુહૂર્ત થયું; અને પ્રભુએ નગર-પ્રવેશ કર્યો. પોતાના વિરહથી દુઃખી નગરને સુખ દેતાં શંખનાદ કર્યો. સૌને આનંદ થયો. ઉત્સવ મનાવ્યો. સામાન્ય લોકો જેવો સ્નેહ શાસ્ત્રજ્ઞોને પણ પ્રભુમાં થાય છે. તે કૃષ્ણની ઈચ્છાથી જ સંભવે છે.

દ્વારકા જલદુર્ગ છે. એની બહાર ભગવાને આનર્ત નામનું નગર વસાવ્યું છે. તેમાં થઈને દ્વારકામાં જવાય.

શંખનો મધુર નિનાદ સાંભળી, સ્વામીનાં દર્શનની અપેક્ષાવાળી પ્રજા હાથમાં ભેટ લઈને દોડતી આવી. પ્રભુને ભેટ ધરતાં તેમનો સ્પર્શ મળે - એવી મનમાં આકાંક્ષા હતી. ભગવાનને તો ભેટની જરૂર નહોતી. તે તો આત્મારામ-પૂર્ણકામ છે. સ્વયં લક્ષ્મીપતિ છે, છતાં સૌને કૃતાર્થ કરવા ભેટ સ્વીકારે છે. આવેલી પ્રજા સ્વરક્ષક પ્રભુનું સ્તવન કરી રહી છે.

પ્રજામાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ છે. પુરુષો ત્રણ પ્રકારના છે- જ્ઞાની, ભક્ત અને વિષયી! આ ચાર શ્લોકમાં ક્રમશઃ સ્તુતિ કરે છે :

"હે નાથ! બ્રહ્મા, શંકર, ઈન્દ્રથી વંદન કરાયેલાં આપનાં ચરણકમલને અમે નમીએ છીએ! સંસારનાં પ્રવાહમાં રક્ષણ ઈચ્છનારાઓના આશ્રયરૂપ આપનું ચરણ છે. ચરણે નમતાં કાલ પીડતો નથી. આપ અમારા માતા, પિતા, મિત્ર, પતિ, ગુરુ, દૈવત, સર્વસ્વ છો. આપને અનુકૂલ થવાથી અમે કૃતાર્થ થઈએ છીએ. સર્વ દશામાં પ્રાર્થનીય છો. સર્વ સમૃદ્ધ કરનારા આપ છો. અમારો ઉદ્ધાર કરો. અમે આપનાથી સનાથ છીએ. દેવોને દુર્લભ પ્રેમ અને સ્મિતથી સ્નેહપૂર્ણ કૃપાકટાક્ષવાળા સર્વ-સૌભાગ્યરૂપ આપના રૂપનું અમે દર્શન કરીએ છીએ.

હે અચ્યુત! હે કમલનયન! આપ જ્યારે કુરુના દેશમાં અને મથુરામાં સ્નેહીજનોને મળવા પધારો છો ત્યારે સૂર્ય વિનાનાં નેત્રની જેમ તમારા વિના અમારી ક્ષણ પણ, કરોડો વર્ષ જેવી લાંબી થઈ જાય છે.

અનેકને દર્શન દેતા ભગવાન્ બેનાં દર્શને પધારે છે : (૧) સુહૃદ્દર્શન, (૨) ભૃત્યદર્શન.

(૧) જે ભગવાન્ સાથે સ્નેહ કરે, ભગવાન્ જેને સખા તરીકે સ્વીકારે, એનાં દર્શન કરવા પ્રભુ પધારે છે. પાંડવો પાસે અને વ્રજમાં પધારે છે.

(૨) જે ભગવાનનો ભૃત્ય (દાસ) બની જાય, એનાં દર્શન કરવા ભગવાન્ સ્વયં પધારે. ધ્રુવજી પાસે મધુવનમાં પધાર્યા છે.

યોગિપુરુષ યોગ કરીને બેઠા હોય, ત્યારે નેત્ર બંધ કરે છે. નેત્રના દેવતા સૂર્ય છે, તે દેવતાને પોતાના વશમાં કરી દે છે. જ્યાં સુધી એ સમાધિ કરે, - કરોડો વર્ષ સુધી - ત્યાં સુધી એના દેહમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય. આંખ કરોડ વર્ષે ખૂલે, ત્યારે પણ એની તો આંખ એક જ વખત ખૂલી. તે નિમિષ કહેવાય. એ નિમિષમાત્રમાં તો કરોડો વર્ષ પસાર થઈ ગયાં હોય.

દ્વારકાવાસીઓને દર્શન ન થતાં ત્યારે, એમને ક્ષણ પણ કોટિવર્ષ જેવી લાગતી ! શ્રીગોપીજનને પણ "ત્રુટિર્યુગાયતે ત્વામપશ્યતાં ।" - એક ત્રુટિ એટલે આંખના પલકારાનો નવસોમો ભાગ. તેટલો કાલ પણ પ્રભુનાં દર્શન વગર પસાર થાય, જે યુગ જેવડો લાંબો લાગે ! ભગવાનનાં દર્શન કરતાં પાંપણ પણ વચમાં આવે તો તે બનાવનાર બ્રહ્મા પણ ભક્તોને તો જડ લાગે.

ભગવાને લોકોની સ્તુતિ સાંભળી. સૌનાં હૃદયને સુખ દીધું. કૃપા-દૃષ્ટિ કરી. યાદવોથી સુરક્ષિત નગરમાં પધાર્યા. નગરમાં સ્વાગત માટે સૌએ તૈયારી કરી છે. ઉત્સવ મનાવ્યો છે. સર્વત્ર સંપૂર્ણ શોભા છે.

પ્રભુ વિરાજે ત્યાં સર્વત્ર અદ્ભુત શોભા - ઉત્સવ હોય :

પ્રભુ વિરાજતા એ સ્થળ અંદર, બહાર, ઉપર, નીચે એ બધે જ સુંદર હોય.

નગરીની બહાર સરોવરમાં કમલ ખીલ્યાં હતાં. એનો સૌરભ પ્રસરી રહ્યો હતો. ભમરાઓ ગુંજતા હતા. નગરના મુખ્ય દ્વાર ઉપર સુંદર મંગલ તોરણ બાંધ્યા હતાં. વિચિત્ર પ્રકારના ગરુડાદિ ચિહ્નવાળા ધ્વજ અને જયયંત્ર વગેરે વાળી પતાકાઓ ફરકતાં હતાં, તેથી સૂર્યનાં કિરણ પણ દ્વારકામાં પ્રવેશ કરી શકતાં નહતાં. સુગંધી જળનો છંટકાવ થયો હતો. મંગળ દર્શાવતાં ફલ, પુષ્પ, અક્ષત અને અંકુર સૌએ મૂક્યાં હતાં. ઘેર ઘેર દહીં, અક્ષત, શેરડી વગેરે હતાં. મંગલ સાથિયા પુરાયા હતા. ધૂપ થયા હતા.

પૂર્ણ-કુંભ મુકાયા હતા. દીપક પ્રકટ્યા હતા. પોતાના પ્રિય પ્રભુ પધારે છે - તે જાણતાં સૌ પ્રભુના સ્વાગતે આવ્યાં. યાદવો પોતાની સાથે એક હસ્તિરાજને આગળ લઈ, બ્રાહ્મણો દ્વારા મંગલ વેદઘોષ કરાવતા, શંખનિનાદ કરતા, આવ્યા.

પ્રીતિને કારણે આજે એમને ભય લાગ્યો છે. દ્વેષને કારણે થતો ભય પોતાની સલામતીની શંકા ધરાવે છે અને પ્રીતિને કારણે થતો ભય પોતાના પ્રિયના અસુખની કે પરિશ્રમની આશંકા કરાવે છે. લૌકિક પદાર્થ સહિત પ્રભુના સ્મરણથી હર્ષ અને કેવળ પ્રભુના સ્મરણથી ભય પણ છે. ભગવાન્ યથાયોગ્ય રીતે સૌને સ્નેહથી મળ્યા. સૌને માન અને સ્નેહ દીધાં.

દ્વારકાવાસીઓ દર્શન કરતા હતા, પણ નેત્ર તૃપ્ત થતાં નહોતાં. પ્રભુ રાજમાર્ગ ઉપર પધારી

રહ્યા હતા. પુરનારીઓ પ્રભુનાં દર્શન કરતાં હતાં, છતાં સંતોષ ન હતો! દર્શન ભૂલીને દષ્ટિએ પોતાનું સ્થાન શ્યામના સ્વરૂપમાં શોધવા માંડયું. વક્ષઃસ્થળમાં તો ભગવતી લક્ષ્મીદેવી વિરાજે છે. ત્યાં સ્થાન ન મળે. તેમનું મુખ ભગવાનની દિશામાં છે, લોકની દિશામાં નહિ. લક્ષ્મીજી પોતાના નેત્રોરૂપ ભ્રમર દ્વારા ભગવાનના મુખકમલનું રસપાન કરી રહ્યાં છે. લક્ષ્મીજીનાં નેત્રોને તો આ ભગવાનનું મુખ એ પાન કરવાનું પાત્ર છે. મધ્યભાગ તો વસ્ત્રાદિથી ઢંકાયેલો છે, એમાં તો દષ્ટિને સ્થાન મળતું નથી. બાકી રહ્યાં, ચરણકમળ ! બે ચરણમાંથી એક ચરણ વામન-અવતારમાં, પૃથ્વી માપતાં ભેદેલા બ્રહ્માંડમાં બહારથી આવતું જલ અટકાવવા કાયમ માટે રોકાયેલું છે. બાકી રહ્યું, - એક ચરણ ! એ પણ ખાલી નથી. એનું સ્થાન પણ 'સારંગ' લોકોએ લીધું છે.- "सारं गच्छन्तीति सारङ्गाः-सदाचाराः कर्मनिष्ठाः ज्ञानिनश्च ।" સદાચારી, કર્મનિષ્ઠો અને જ્ઞાનીઓ ત્યાં વસે છે. ભગવાનના યશનું ગાન કરે તે, - "सारं गायन्तीति सारङ्गा भक्ताः ।" ભક્તો પણ ત્યાં છે.

એક ચરણ પર આટલા બધા લોકો અધિકાર જમાવે છે, ત્યાં સુખ ક્યાંથી મળે ? ત્યાં આગળ પોતાનું સ્થાન ક્યાં ? તેથી ભગવાનનું દર્શન કરતી દષ્ટિને સંતોષ ન મળે, સુખ ન મળે. એ અસંતોષમાં પણ અધિક સુખ છે !

પ્રભુની અદ્ભુત શોભા હતી. પ્રભુ પિતાના ઘરમાં પધાર્યા. દેવકીજી જેમાં મુખ્ય છે - એવાં સાત માતાઓ અને બીજાં અગિયાર એમ મળીને અઢાર માતાઓને ભગવાને વંદન કર્યાં, પછી પ્રભુ પોતાના ભવનમાં પધાર્યા.

ભગવાનની અદ્ભુત ઈજનેરી : પ્રભુના એક જ મહેલમાં રાજરાણીઓના ૧૬૦૦૮ મહેલો સમાયેલા છે :

વિશ્વકર્માએ પોતાનું અદ્ભુત કૌશલ તે મહેલ બાંધવામાં બતાવ્યું છે. ઈજનેરી ઉધોગમાં જગતમાં જેનો નમૂનો ન જડે એવી સ્થાપત્યવિધા બતાવી છે. "स्वभवनं" - એકવચન છે. પોતાના ભવનમાં "यत्र"- જ્યાં, "प्रसादा पत्नीनां"- પત્નીઓના મહેલો - બહુવચન છે. "सहस्राणि च षोडश"- સોળ હજાર. ભગવાનના એક જ મહેલમાં સોળ હજાર અને આઠ રાણીઓના મહેલો સમાઈ ગયા છે !

પત્નીઓએ પ્રભુને આવતા જોયા. પુત્ર દ્વારા પહેલાં મળ્યાં, નેત્ર દ્વારા મળ્યાં અને અંતઃકરણ દ્વારા મળ્યાં. ભગવાનની નિત્ય નૂતન લીલા છે. ચંચલ લક્ષ્મી પણ ત્યાં સેવાસક્ત થઈને અચલ થઈ ગયાં છે. તે ચરણને કોણ છોડે ? પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી, શસ્ત્રસંન્યસ્ત લઈ, પ્રભુ પધાર્યા છે. પ્રભુ સ્ત્રી-રત્નો સાથે વિરાજે છે. જે સ્ત્રી-રત્નોને જોતાં કામદેવ પણ મોહ પામીને પોતાના આયુધ મૂકી દે છે, - તે ઉત્તમ પ્રમદાઓ અનેકવિધ વિલાસો કરવા છતાં ભગવાનની ઈન્દ્રિયોને ચલિત કરવા સમર્થ થઈ શકતાં નથી.

આવા અસંગ ભગવાનને પણ લોકો પોતાના જેવા સંગી માને છે. હરિ તો નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણવાળા છે. સર્વ - દર્શનશાસ્ત્ર અન્ધહસ્તિન્યાયે મૂલ-પ્રમાણના અજ્ઞાનથી પોતાની ઉત્પ્રેક્ષાથી પ્રભુને વર્ણવે છે.

અધ્યાય : ૧૨

ભગવાનનાં ચરણ સેવે તેને કાંઈ કામના ન રહે :

ભગવાન્ ભક્તોનાં કાર્ય પૂર્ણ કરીને, સૌને સુખ દેતા દ્વારકામાં વિરાજ્યા. શૌનકે તે કથા સાંભળી. વિશેષ પૂછ્યું.

"અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી હણાયેલા ઉત્તરાના ગર્ભને ભગવાને ફરીથી જીવાડ્યો. પ્રભુએ તેને ગર્ભમાં વિરાજીને, રક્ષા કરીને, જ્ઞાન દીધું છે, તેથી તે મહાબુદ્ધિશાળી છે. તેનો જન્મ, કર્મ અને મૃત્યુની કથા કહો, અમને શ્રદ્ધાવાળાને સંભળાવો !" ભગવાનમાં જેને શ્રદ્ધા છે, તે જ શ્રવણનો અધિકારી છે.

સૂતે કથા આરંભી. યુધિષ્ઠિર પિતાની જેમ પ્રેમથી પ્રજાને પ્રસન્ન રાખતા હતા. રાજાની (મુખ્ય વડીલની) રીતભાત-અનુયાયી-પ્રજાના જીવન પર અજાણતાં પણ અસર કરે છે. રાજા ભક્ત હતા. પ્રજા ભક્ત થઈ. રાજ્યમાં બધે કૃષ્ણસેવાનો પ્રચાર હતો. યુધિષ્ઠિર પાસે બધી સમૃદ્ધિ હતી, પણ તે તો "निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ।" - શાસ્ત્રાનુસાર ભગવાનનાં ચરણકમલની સેવા કરતા હતા, તેથી તેમના મનમાં કોઈ કામના ન હતી.

સ્વધર્મ - ભક્તિથી સૌની મહત્તા છે : વિષય-વૈરાગ્ય સેવા-યોગ્યતાનો સૂચક છે :
સ્વજનાદિ પણ સૌને ઋણાનુબંધાનુસાર પ્રભુએ દીધાં છે :

स्वधर्मविष्णुभक्तिभ्यां महान् सर्वो न चान्यथा ।
विषयेषु च वैतृष्ण्यं सेवार्थं भक्तिसूचकम् ॥

સ્વધર્મ અને હરિભક્તિથી સૌની મહત્તા છે, બીજી રીતે નહિ. વિષયોમાંથી તૃષ્ણાઓ ચાલી જાય તે સેવા માટેનાં સ્નેહનું સૂચક છે.

સ્વજન અને સંયોગો આપણે માગવા ગયા નથી. પ્રભુએ દીધાં છે. ભલે ઋણાનુબંધે મળ્યાં, પણ દેનારા તો પ્રભુ છે. એમના પ્રત્યેની આપણી ફરજ યોગ્ય રીતે બજાવીએ તો, પ્રભુની પરોક્ષસેવા જ સમજવી. એમનું કામ કર્તવ્ય સમજીને કરીએ તો કંટાળો, કડવાશ, કર્કશતા આવશે. તેમણે આપણું કામ કરવું જોઈએ - તેવો બદલાનો વિચાર આવશે, તો સુખ-શાન્તિ-સ્નેહ ખોવાઈ જશે, પણ પ્રભુના સંબંધ અને સંતોષના વિચારે સઘળું કરશું તો, મન મંગલ અને મધુર રહેશે. સુખ-શાંતિ-સ્નેહ સામેથી શોધતાં આવશે. આ પરોક્ષ-સેવા સાથે પ્રભુસેવા તો મુખ્ય-રીતે કરવી જોઈએ. શરીર (સંબંધી વર્ણાશ્રમાદિ) ધર્મ એ સ્વધર્મ અને હરિસેવા એ જીવધર્મ. બન્નેનું યથાયોગ્ય પાલન કરે એ મહાન્-પૂજ્ય છે. આ બંને કરનારમાંથી પોતાનું સુખ શોધવાની વૃત્તિ નીકળી જાય, વિષયવૈરાગ્ય હોય તો જ, સેવા સ્નેહથી થાય, નહિ તો ક્રિયા માત્ર થાય.

શેકાય તેનામાં સુગંધ આવે : ભાગવત-યોગ્ય દેહ-પ્રાપ્તિ :

સઘળી સમૃદ્ધિ હોવા છતાં યુધિષ્ઠિરનું મન તો મુકુન્દમાં મગ્ન હતું, તેથી તેમને કામના ન હતી. યુધિષ્ઠિરના આવા મંગલ રાજ્યમાં વીરગર્ભ માના ઉદરમાં બ્રહ્માસ્ત્રથી બળતો હતો. દેવોએ

તેને ઉદરમાં પણ કોઈ બંધને બાંધ્યો નથી ! ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ છે, તેથી તે વીર છે. બળતરા થાય છતાં બબડે નહિ અને બગડે નહિ તે- વીર ! તાપમાં તપે નહિ, તે તેજસ્વી બને નહિ. સંતાપમાં શેકાય નહિ ! તેનામાં શ્રેષ્ઠતાનો સુગંધ આવે નહિ. શીરો શેકાય તો જ સુગંધ આવે, ત્યારે પક્વ થયો કહેવાય.

વેદાન્ત-વિજ્ઞાનમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, વૃષ્ટિ, પૃથ્વી, અન્નાદિમાં સપરિકર જીવનું ગમન આહુતિ કહેવાય છે. લોક-પર્જન્ય-પૃથિવી-પુરુષ-સ્ત્રી અગ્નિરૂપ છે. પંચાગ્નિ દ્વારા જ્ઞાનયોગ્ય દેહ મળે છે, તેમ, અહીં જ્ઞાનયુક્ત બ્રહ્માસ્ત્રાગ્નિમાં સર્વલક્ષણસંપન્ન, સર્વદોષરહિત, બીજસંસ્કારસહિત રાજા પરીક્ષિત ભાગવતજ્ઞાનમાં શ્રોતા થયા છે.

મા દેવકીજી - મા યશોદાજીના ગર્ભસ્થાનમાં ન પધારેલા ભગવાન્ શરણાગત ઉત્તરાના ગર્ભસ્થાનમાં ભક્તરક્ષાર્થે પધાર્યા છે ! જન્મતા પહેલાં-ગર્ભમાં - પરીક્ષિતને પ્રભુદર્શન થયાં છે :

માના ઉદરમાં બળતા-તપતા-સંતપ્ત થતા ગર્ભને સુખનો અનુભવ થયો ! અંગુષ્ઠ માત્ર પ્રભુનાં દર્શન થયાં ! ભગવાન્ માટે અંતઃકરણમાં સંતાપ હોય, એના પ્રતાપે ભગવાનનો લાભ મળે. ભક્તની રક્ષા માટે અંગુષ્ઠ જેટલા સ્વરૂપે પ્રભુ ઉત્તરાના ઉદરમાં પધાર્યા. મલિન સ્થાનમાં પધાર્યા, છતાં અમલ રહ્યા. મસ્તક ઉપર સોનાનો મુકુટ છે. સુંદર શ્યામ શ્રીઅંગ છે. વીજળી જેવું પીળું પીતાંબર પ્રભુએ પહેર્યું છે. ઢીંચણ સુધી લાંબા ચાર બાહુઓ છે. તપાવેલા સોના જેવાં કુંડલ કાને ધારણ કર્યાં છે. રુધિર જેવાં રાતાં નેત્ર છે. પોતાના ભક્ત ઉપર આપત્તિ આવે તે ભગવાન્ સહન નથી કરી શકતા, ભગવાનને ક્રોધ આવે છે. લોચન રાતાં બને છે. ઓજઃ, સહ અને બલયુક્ત મુખ્ય તત્ત્વ અથવા આસન્ય - પ્રાણરૂપ અથવા વાયુરૂપ ગદા હાથમાં છે. એને ઘુમાવતા ભક્તની રક્ષા કરી રહ્યા છે, બ્રહ્માસ્ત્રના તેજઃને શાંત કરી રહ્યા છે. પરીક્ષિતના દેહ ઉપર બ્રહ્માસ્ત્રથી બળવાની કોઈ નિશાની રહી નથી, - માટે આવું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે - "नीहारमिव गोपतिः ।"- સૂર્ય ઝાકળને દૂર કરે તેમ. સૂર્યથી ઝાકળ શમે, પછી તેની કોઈ નિશાની પાછળ ન રહે. પરીક્ષિતે શુકદેવજીને સ્વદેહ બતાવ્યો છે. હાથનો ઈશારો કરીને - "द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं" - અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્રથી બળી ગયેલું આ મારું શરીર ! - "इदं"- એના ઉપર બળવાની એક પણ નિશાની નથી !

ગર્ભરૂપ પરીક્ષિતે વિચાર કર્યો "क इत्यसौ"- કોણ છે આ ? પછી નિર્ણય થયો - "असौ इति ।" - "योऽसि सोऽसीति"- જે છે તે તું છે. દશ માસ સુધી ઉદરમાં બાળકની રક્ષા કરી, પ્રભુ અંતર્ધાન થયા. પ્રસૂતિકાળે ગ્રહો સાનુકૂળ હતા. પાંડુ રાજાનો વંશધર, જાણે પાંડુ રાજા હોય એવો, કુમાર પ્રકટ થયો !

વિપ્રોએ યુધિષ્ઠિરજીને પૌત્ર "વિષ્ણુરાત"ની પ્રકૃષ્ટતા કહી :

યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન થયા. ધૌમ્ય વગેરે વિપ્રોને સાથે રાખી જાતક વગેરે કર્મો કરાવ્યાં. પુણ્યાહવાચન કરાવ્યું. દાન દીધાં. પુત્રજન્મે તથા વ્યતિપાતે આપેલું દાન અક્ષય બને છે. પુત્રજન્મ સમયે સર્વ દેવતાસન્નિધિથી તે પ્રજાતીર્થ છે. તીર્થમાં દાન આવશ્યક છે. દાનથી બ્રાહ્મણો સંતુષ્ટ થયા. સર્વજ્ઞ વસિષ્ઠાદિએ ગુપ્ત વાત કરી. કુરુ વૈષ્ણવ હતા, પુરુ પિતૃભક્ત હતા. તેમનો વંશ ન જાય, તેથી

ભગવાને કેવલ કૃપા કરવા માટે જ આ બાળકની રક્ષા કરી છે. ભાગવત રૂપે પ્રકટ થવાની ઈચ્છાવાળા વિષ્ણુ ભગવાને તેની રક્ષા કરી છે, તેથી તે - "વિષ્ણુરાત" - નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થશે ! તે મહાભાગવત થશે.

યુધિષ્ઠિરે એક જ વાત પૂછી : "વેદજ્ઞ-વિપ્રો ! અમારા આ દીકરા ઉપર ભગવાનની કૃપા તો છે જ, પણ ભીષ્મદાદા કહેતા હતા કે, સર્વ-કાલવશ છે. તે કાલથી અમારા દીકરાને સાધુવાદ મળશે ખરા ? અમારો દીકરો સાધુપુરુષોને સંમત થશે ખરો ?"

માબાપે જો પોતાના સંતાનના સંબંધમાં જાણવાની ઈચ્છા રાખવી હોય, તો આટલી જ ઈચ્છા રાખવી : "દીકરો યશસ્વી થશે ? સાધુપુરષો એ દીકરાને માન આપશે ?"

પ્રજા સાથે સીધો સંપર્ક ન રાખે તે સત્તા-સ્થાનને લાયક ન ગણાય :

બ્રાહ્મણોએ "પરીક્ષિત" - નામ પણ સમજાવ્યું :

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું : 'મહારાજ ! તમારો આ દીકરો પ્રજાની સાક્ષાત્ રક્ષા કરનારો થશે. માત્ર મંત્રીઓ દ્વારા રાજ્ય ચલાવે એવો નહિ થાય. પોતાના હાથ નીચેના અધિકારીઓને રાજ્ય સોંપી દે અને પછી પ્રજાની શી દશા છે ? - એ ધ્યાન રાખે નહિ, એ રાજા સુયોગ્ય ગણાય નહિ. કોઈ પણ સત્તાસ્થાને બેઠેલી વ્યક્તિ, પોતાની પ્રજા સાથે સીધેસીધો સંપર્ક ન રાખે, પ્રજાનાં સુખદુ:ખની જાત-તપાસ ન રાખે, એ સ્થાનને લાયક ગણાય જ નહિ. આ પુત્ર મનુપુત્ર ઈક્ષ્વાકુ જેવો વંશપ્રવર્તક, સમાન દૃષ્ટિવાળો થશે. રામ જેવો સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો થશે. બ્રાહ્મણપ્રિય થશે. શિબિ-રાજા જેવો શરણ્ય અને દાની થશે. દુષ્યન્ત-પુત્ર ભરત જેવો અનેક યજ્ઞો કરીને કીર્તિનો વિસ્તાર કરશે. અર્જુન અને સહસ્રાર્જુન જેવો ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ થશે. અગ્નિ જેવો દુર્ધર્ષ અને સમુદ્ર જેવો દુસ્તર થશે. સિંહ જેવો પરાક્રમી અને હિમાલય જેવો સેવવા યોગ્ય થશે. ક્ષમા કરવામાં એ પૃથ્વી જેવો ઉદાર થશે. સહિષ્ણુતામાં એ માબાપ જેવો રહેશે ! અને વિચાર વગર કૃપા કરવામાં ભગવાન્ શંકર જેવો થશે ! શંકર ભગવાને વૃકાસુર ઉપર વિચાર કર્યા વિના કૃપા કરી હતી, ત્યારે આપત્તિમાં આવ્યા હતા, એમ પરીક્ષિત રાજાએ પણ કલિયુગને સ્થાન આપ્યાં. તેના પરિણામે તો એમને તામસબુદ્ધિ થઈ ! સર્વ-પ્રાણીમાત્રને માટે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જેવો આશ્રય દેનારો થશે. એ યયાતિ જેવો ધાર્મિક અને રંતિદેવ જેવો ઉદાર થશે. ધીરજમાં એ બલિરાજા જેવો થશે. સર્વસ્વ ચાલ્યું જતાં, પણ બલિરાજા ચલિત ન થયા, એમ બ્રાહ્મણનો શાપ સાંભળીને રાજ્ય છોડી દેશે, એનું મન મલિન નહિ બને. પ્રહ્‌લાદને ભગવાનમાં જેવો આગ્રહ છે, તેમ એનો ભગવાનમાં આગ્રહ રહેશે. પ્રહ્‌લાદના પ્રાણ જાય, પણ પોતે પ્રભુને ન મૂકે, એમ તમારો દીકરો અંતકાલે શ્રીમદ્ ભાગવત સાંભળીને કૃષ્ણને સમજશે, વિમુખ નહિ થાય ! એ "પરીક્ષિત" એવા નામે પણ પ્રખ્યાત થશે ! પોતાની રક્ષા કરનાર પ્રભુના રૂપનું ધ્યાન કરતાં સર્વત્ર એની પરીક્ષા કરે, એ પરીક્ષિત ! જેને ચારે તરફથી ભગવાનનું દર્શન છે, - એ પરીક્ષિત !

તેને ત્યાં રાજર્ષિ દીકરાઓ થશે. આ પરીક્ષિત કલિનો નિગ્રહ કરશે. પૃથ્વીને સુખ આપશે. ધર્મ-રક્ષા કરશે, પણ બ્રાહ્મણના શાપથી તક્ષક દ્વારા એનું મૃત્યુ થશે ! ગંગા-કિનારે વ્યાસજીના દીકરા શ્રીશુક પાસેથી પોતાના સ્વરૂપનું અને બ્રહ્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનાં

ચરણકમલને પ્રાપ્ત કરશે !"

આમ કહીને બ્રાહ્મણો વિદાય થયા. શુક્લપક્ષના ચન્દ્રની જેમ બાલક વધવા લાગ્યો. રાજા યુધિષ્ઠિરને પાપનિવૃત્તિ માટે અશ્વમેધ-યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા થઈ, પણ ધન વગર ચિંતા થઈ. ભક્તોની અલ્પ પણ ચિંતા ભગવાન્ સહન ન કરી શકે ! ભગવાને પ્રેરણા કરી. મરુત્ત રાજાનાં યજ્ઞમાં ખૂબ જ દક્ષિણા મળતાં, બ્રાહ્મણોએ પડતું મૂકેલું ધન લાવી, બ્રાહ્મણોનું દુઃખ દૂર કરવા પ્રવૃત્ત થયા. યજ્ઞથી પ્રભુનું પૂજન કર્યું. યુધિષ્ઠિર સુખી થયા.

અધ્યાય : ૧૩

શાપ-વશ યમરાજ ભક્ત વિદુરજી થયેલા, તે તીર્થયાત્રાએથી હરીચ્છાવશ પાછા આવ્યા :

યુધિષ્ઠિરની પ્રસન્નતામાં એક દિવસ અભિવૃદ્ધિ થઈ. મહાભારતના યુદ્ધ સમયે તીર્થયાત્રામાં ચાલ્યા ગયેલા કાકા વિદુરજી આજે હસ્તિનાપુરમાં પાછા આવ્યા.

માંડવ્ય મુનિના શાપથી યમરાજાને સો વર્ષ માટે શૂદ્રત્વ મળેલું. તે વિદુરજી તરીકે પધારેલા. સો વર્ષ પૂરાં થતાં, ગંગાકિનારે ભાગવતનો ત્રીજો અને ચોથો સ્કન્ધ મૈત્રેય મુખે સાંભળી, પ્રભુમાં મગ્ન થઈ, કૃતાર્થ થયેલા. તે સમજી ચૂકયા હતા કે, "બધું ભગવાનને વશ છે. પ્રભુ જે કરશે તે થશે. કેવલ તેના આશ્રયે રહેવું. તે જેમ પ્રેરે તેમ તે કરે છે, તેમ સમજીને કરવું." પ્રભુની પ્રેરણા હસ્તિનાપુરમાં જવાની થઈ, તેથી હસ્તિનાપુર આવ્યા. ભક્ત પરીક્ષિતની મુક્તિમાં વિઘ્ન ન આવે તે માટે પ્રભુએ ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ ઈચ્છી, તેથી વિદુરજી પધાર્યા. રક્ષક કાકા વિદુરજીને આવેલા જોયા. સૌએ સ્વાગત કર્યું. વિદુરજીનો શ્રમ દૂર થયા બાદ, યુધિષ્ઠિરે તેમને કુશળ પૃચ્છા કરી. "આપે કઈ રીતે આજીવિકા ચલાવતાં મુખ્ય તીર્થક્ષેત્રોનું સેવન કર્યું ?" જલની મુખ્યતાવાળાં તીર્થ અને સ્થળની મુખ્યતાવાળાં ક્ષેત્ર કહેવાય.

ભક્તો તો તીર્થોને શુદ્ધ કરીને તીર્થ રૂપ બનાવે છે :

ભગવાનના ભક્તો તો સ્વયં તીર્થરૂપ છે. તીર્થમાં જઈને સામાન્ય લોકો પાવન થાય. તેમનાં પાપ તીર્થમાં એકઠાં થાય. ભક્તોના આવતાં તેમના હૃદયમાં વિરાજમાન ભગવાન્ તે પાપો દૂર કરે, ત્યારે તીર્થ પુનઃ તીર્થરૂપ બને, તેથી જેના હૃદયમાં પ્રભુ પ્રકટ વિરાજે છે, તેવા ભક્તોથી પ્રભુની સ્પષ્ટ આજ્ઞા ન હોય તો તીર્થયાત્રા કરવા જવાય નહિ. પ્રભુની આજ્ઞા વગર જવાથી તીર્થનાં પાપ દૂર કરવાનું કાર્ય પ્રભુને અવશ્ય કરવું પડે. પોતાની ઈચ્છા વગર કાર્ય કરવું પડે, એ પરિશ્રમ કહેવાય. સ્વેચ્છાએ કાર્ય કરવું પડે, તો આનંદ આવે - લીલા કહેવાય.

ભક્ત કોઈનું દુઃખ દેખી શકે નહિ, વિદુરજીએ યદુકુલનાશની વાર્તા પાંડવોને ન કહી :

યુધિષ્ઠિરે યાદવોના કુશલ સમાચાર પણ પૂછયા. વિદુરજીએ યદુકુલના નાશ વિના સઘળું વર્ણન કર્યું. સભામાં જો કે સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ. પૂછેલાનો ઉત્તર દેવો જોઈએ. સાચું પ્રિય બોલવું, પણ સત્ય હોય છતાંય અપ્રિય હોય તેવું બોલવું નહિ, પણ પ્રિય બોલવું છતાં અસત્ય ન બોલવું, - એ નીતિ છે. વિદુરજીએ વિચાર કર્યો, ભગવાનના પધારી ગયાના અને યદુકુલનાશના સમાચાર આપીશ

તો અસહ્ય દુઃખ થશે. સત્ય છે, પણ અપ્રિય છે. વિદુરજી ભક્ત છે. ભક્ત કોઈનું દુઃખ દેખી શકે નહિ. તે તો દયાળુ હોય, તેથી સૌને દુઃખ થાય તેવું તે બોલ્યા નહિ, પણ જૂઠું કે માત્ર પ્રિય નથી બોલ્યા. અપ્રિય સત્ય બોલવાનું આવે તો મૌન રહેવું, પણ માત્ર પ્રિય કે અસત્ય ન બોલવું. સંપત્તિ કે સ્વજન ગયાનું દુઃખ સંસારીને થાય. ભગવાન્ ગયાનું દુઃખ ભક્તોને થાય. દુઃખ ન લાગે માટે વિદુરે વાત ન કરી; પણ પ્રભુએ જે કાર્ય માટે પોતાને મોકલ્યા હતા, તેની પ્રતીક્ષા કરતા હતા. ભગવદિચ્છાએ યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાસને જોયા. છવ્વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, છતાં તેમને લાગતું, - જાણે આજે જ રાજ્ય મળ્યું છે. ભગવત્-કાર્યમાં આ અસાવધતા વિદુરજીએ જોઈ. સત્તા-સંપત્તિનો મોહ અને ભોગ પ્રભુનું ભજન પણ ભુલાવે છે. યોગ્ય સંતાનોને સઘળું સોંપી દઈને નિવૃત્ત થવાની વૃત્તિ પણ ન થાય. કલિયુગના પ્રભાવથી થતો આ બુદ્ધિનાશ છે, તેથી કલહ જ થાય. સાવધને તે સમજાય છે, ચેતે છે. વિદુરજી ચેત્યા.

ભગવદિચ્છાવશ વિદુરજીનો ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ :

એક દિવસ એકાંતનો સમય મળ્યો. તે ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવ્યા. તેને અત્યાર સુધીના ઉપદેશોની અસર નહોતી થઈ, પણ આજે ભગવદિચ્છા હતી. તેથી અસર થવાની હતી. વિદુરે સમજાવ્યું : "આ આવેલા ભયને જુઓ. સર્વનો નાશ કરનારો તે કાલ છે. કૃષ્ણરૂપે તમારા પુત્રોનો સંહાર કર્યો. કાલરૂપે તમને મારશે. કૃષ્ણરૂપે શરણાગત પાંડવાદિનો નાશ નથી કર્યો. તેમને બાકી રાખ્યા છે; પણ આજે એ જ ભગવાન્ કાલરૂપે આવ્યા છે. કોઈને છોડશે નહિ. તેની સામે કોઈ ઉપાય નથી. તમારાં સૌ સ્વજન મર્યાં. પારકાને ઘેર આશ્રય લેવો પડયો. ઘડપણ આવ્યું, છતાં જીવવાની આશા કેટલી મોટી છે ? ભીમસેન આવીને તમારા નામનો પિંડ મૂકી જાય છે. તમે કૂતરાની જેમ એને ખાવ છો. કૂતરાને લોકો ગળામાં પટા પહેરાવે. ગળામાંના અલંકારરૂપ હારનો મોહ જીવનની હાર જ છે. કાલનો તે પ્રહાર છે, સત્ત્વનો તેમાં સંહાર છે, વિષયનો તે વિહાર છે, માટે તેનો પરિહાર કરો. જે પાંડવોના તમે પ્રાણ લેવાના પ્રયાસો કર્યા, એ તમને પ્રાણ આપે છે. તેવા જીવનનું પ્રયોજન શું ?

કોઈ કાર્ય કરી શકે નહિ એવા દેહને, સઘળાં બંધનમાંથી મુક્ત થઈ, વિરક્ત થઈ, છોડી દે, - એનું નામ ધીરપુરુષ ! હૃદયમાં પ્રભુને પધરાવીને વૈરાગ્યપૂર્વક ઘરમાંથી ચાલ્યો જાય, એ શ્રેષ્ઠ છે.

તમે ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા જાઓ ! કોઈ જાણે નહિ એમ જજો ! હવે, માણસના ગુણને હરી લેનારો બુદ્ધિનાશક કાલ આવ્યો છે."

વિદુરજીના આ ઉપદેશથી ધૃતરાષ્ટ્ર તરત જ ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયા. પતિને જતા જાણ્યા. પતિને નેત્ર ન હતાં, તેથી છતે નેત્રે પણ જેણે નેત્રસુખ નહતું માણ્યું, પણ આંખે પાટા બાંધીને જીવ્યાં હતાં, તે પતિવ્રતા સતી સાધ્વી ગાંધારી પણ ઘર છોડીને ચાલ્યાં ગયાં. સૌ હિમાલયમાં આવ્યાં.

પ્રાણ લેવા મથનારને પણ સ્વધર્મથી પ્રણામ કરે, તે સાચો ધાર્મિક છે :

યુધિષ્ઠિર નિત્યનું પ્રાતઃકાર્ય કરી વડીલને વંદન કરવા આવ્યા. વિભુ અને વડીલને વંદન કરનાર વિજયી બને. યુધિષ્ઠિરે વડીલોને ન જોયા. વ્યાકુલ થયા. વિવેકી યુધિષ્ઠિર વૈરના મૂલરૂપ ધૃતરાષ્ટ્રને પણ પિતા જ ગણે છે. ધૃતરાષ્ટ્રને જ રાજા કહેવડાવે છે. તેનો જ મહેલ રાજમહેલ

કહેવડાવે છે. યુધિષ્ઠિર અજાતશત્રુ છે. વ્યાકુલ યુધિષ્ઠિરે સંજયને પૂછયું. તેને ખબર ન હતી. ત્યાં તો તુમ્બુરુ મુનિ સાથે નારદજી પધાર્યા.

આખું વિશ્વ વશ છે, - ભગવાનને ! નારદજીનું ધર્મરાજાને સાન્ત્વન :

ધૃતરાષ્ટ્રના માર્ગમાં યુધિષ્ઠિર જઈને પ્રતિબંધ રૂપ ન બને, એટલા માટે અટકાવ્યા, - "મહારાજ ! આખું વિશ્વ ઈશ્વરને વશ છે. તમે કોઈનોય શોક કરશો નહિ. ભગવાન્ જ પ્રાણીઓને ભેગાં કે છૂટાં કરે છે. ભગવાન્ જ સૌને સર્જે છે તથા સૌનું નિયંત્રણ કરે છે. તે કોઈનો ઈષ્ટ કે દ્વિષ્ટ (દ્વેષી) નથી. તે સઘળું પોતાને માટે કે અન્યને માટે કરે છે. અન્ય માટે કરે ત્યારે હિત જ કરે છે, તેથી જે કાંઈ બને તેમાં શોક ન થાય. ઉદ્‌વેગથી ભગવાન્ નારાજ થાય. પોતાને માટે પ્રભુ જે કાંઈ કરે તે તો લીલા છે. તેમાં શોક કરવાથી તો ભગવાન્ ગુસ્સે થાય, અનુચિત પણ ગણાય. પોતાનામાં મમતાવાળાંને પણ તે દૂર કરે છે, તેથી ભગવાનને વશ રહેવાના વિચારે શોક ન થાય.

એક નાનું બાળક રમકડે રમવા બેઠું હોય, એ પોતાની ઈચ્છાનુસાર દરેક રમકડાને પોતાની પાસે લાવે કે દૂર પણ કરે. એકઠાં પણ કરે અને છૂટાં પણ કરે. એ તો રમત રમનારની મરજી પર આધાર રાખે છે, તેમ ભગવાનને વશ આ બધાં પ્રાણીઓ છે. તેમણે લીલા માટે સઘળું સર્જ્યું છે. પ્રભુ કોઈક વાર ભેગાં પણ રાખે અને કોઈક વાર દૂર પણ નાખી દે. ભેગાં રહેનાર જુદાં પણ થાય અને જુદાં રહેનાર ભેગાં પણ થાય. તે ભગવાનની ઈચ્છા છે. એમાં શોક થાય નહિ. ભગવાનની ઈચ્છાનો આદર કરવો અને નિત્ય ભગવાનને અનુકૂલ રહેવું. મહારાજ ! લોકને નિત્ય કે અનિત્ય ગણો તો પણ કોઈ શોક કરવા લાયક નથી. સંસારીઓને પરસ્પર થયેલો સ્નેહ તો મોહમાંથી થયેલો સ્નેહ છે. સાચો નથી, તેથી વ્યર્થ વ્યાકુલતા છોડો ! આપણા વિના કોઈ શું કરશે ? - તે તો અજ્ઞાન છે. કાલ, કર્મ અને ગુણાધીન દેહવાળો બીજાને કઈ રીતે બચાવે ? નિર્બળ બળવાનને માટે જીવનરૂપ બને છે. ભગવાને સૌની સર્વત્ર વ્યવસ્થા કરી રાખી છે; એટલે એમાં શોકાદિ કરવા જેવું કશું છે જ નહિ. ભગવાન્ સર્વ-સમર્થ છે.

હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાં સપ્તર્ષિનો આશ્રમ છે. ત્યાં ગંગાજી સાત ધારાથી પધારે છે. એ સપ્તસ્રોતઃ આશ્રમમાં ધૃતરાષ્ટ્ર છે. એમની સઘળી ઈચ્છાઓ નિવૃત્ત થઈ છે. એમણે અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કર્યો છે. એ કૃતાર્થ થશે. તમે વિઘ્ન ન કરશો. પાંચમે દિવસે તે શરીર છોડશે. ગાંધારીજી પતિ સાથે સતી થશે. વિદુરજી તીર્થ-સેવન માટે જશે."- આમ કહીને નારદજી તુમ્બુરુ સાથે સ્વર્ગમાં પધાર્યા. યુધિષ્ઠિરે શોક છોડયો.

અધ્યાય : ૧૪

યુધિષ્ઠિરજીનો પુનઃ શોક : ચારે તરફ અમંગલ - ચિહ્નોથી આશંકા :

શોક છોડવો સહેલો નથી. અનિષ્ટપણાની સમજમાંથી ઉત્પન્ન થતી, પોતાની અધૂરપને ઓળખાવતી, અનિષ્ટ વસ્તુના વિશેષ વિચારમાંથી વધતી, ઉત્સાહને ઓસરાવી દેતી, સ્વાન્તઃને શિથિલ કરી મૂકતી, સ્મૃતિ તે શોક છે. એક શોક છૂટે, ત્યાં બીજો આવે. સંસારીનો સ્વભાવ શોક શોધી

લાવે છે. યુધિષ્ઠિરની પણ તેવી સ્થિતિ થઈ !

સાત માસ થયાં અર્જુન દ્વારકા ગયા હતા. તે હજુ સુધી કૃષ્ણના સમાચાર લઈને નહોતા આવ્યા. ચારે તરફ અમંગલ ચિહ્ન દેખાતાં હતાં. કાલની ગતિ ભયંકર દેખાતી હતી. ઋતુઓના ધર્મ પણ ઊલટા દેખાતા હતા. આપત્તિ વગર પણ લોકોની આજીવિકા પાપ ભરેલી લાગતી હતી. ક્રોધ અને લોભ અંતરમાં ઉભરાતા હતા. વ્યવહાર કપટ-ભરેલા હતા. સ્નેહમાં શઠતા હતી. પિતા, માતા, મિત્રો, ભાઈઓ અને દંપતીમાં પરસ્પર ક્લેશ હતો. લોભ અને અધર્મ સ્વાભાવિક થયાં હતાં. કાલ દોષને અનુકૂલ હતો.

આ બધાં અનિષ્ટ સૂચવનારાં ચિહ્નો છે. તે જોઈને યુધિષ્ઠિર વિચારમાં પડ્યા. ભીમસેનને કહ્યું, - "ચારે તરફ અમંગલ ચિહ્નો દેખાય છે. અર્જુન દ્વારકાથી કેમ નહિ આવ્યો હોય ?! નારદે કહેલો કાલ આવી ગયો ? પ્રભુ પધારી જવા ઈચ્છતા હશે ? આકાશમાં, પૃથ્વી ઉપર સઘળે અમંગલ લાગે છે. શું હશે ? મારું ડાબું અંગ વારંવાર ફરકે છે. પુરુષનું ડાબુ અંગ ફરકે એ અપશકુન-સૂચક છે. જમણું અંગ ફરકે તે શુભ-શકુનનું સૂચક છે. આ શિયાળ સામા મોંએ લાળી કરી રહ્યું છે. કૂતરાં ડર વગર સામે ભસી રહ્યાં છે. પવિત્ર પ્રાણી ડાબી તરફ આવે છે; વાહનો-ઘોડા વગેરે રડતાં દેખાય છે. મૃત્યુના દૂત જેવું આ ઘુવડ કાગડા સાથે બધું શૂન્ય ઈચ્છતાં હોય તેમ ખરાબ ધ્વનિ કરી રહ્યું છે, પૃથ્વી કંપે છે. કઠોર લાગે તેવો વાયુ વાય છે. આકાશમાં રજ: છવાયેલી હોય તેવું લાગે છે. સૂર્ય તેજોહીન દેખાય છે. નદી-સરોવર-મન:-ક્ષોભ પામ્યાં છે. ઘી હોમવા છતાં અગ્નિ સળગતો નથી. ગાયો દૂધ દેતી નથી. વાછરડાં દૂધ પીતાં નથી. દેવ-પ્રતિમાઓ રડતી, હાલતી, પ્રસ્વેદવાળી લાગે છે."

અર્જુનને નિસ્તેજ જોતાં આશંકા :

ત્યાં તો રડતો રડતો કોઈ આવ્યો, પગે પડ્યો. યુધિષ્ઠિરે જોયું. અનેક દુષ્ટોને ડરાવનારો, અનાથોને આશ્વાસન દેનારો, એમનો અર્જુન રડતો હતો ! તે જોઈને યુધિષ્ઠિરે સ્વજનોના કુશલ અંગે શંકા કરી. સમાચાર પૂછયા. પ્રિય પ્રભુની પૃચ્છા કરી. ભગવાનનાં ચરણકમલની સેવા જ રાજપત્નીઓએ મુખ્ય માની છે. લૌકિક સુખ ગૌણ છે, તેવા પ્રભુ પ્રસન્ન છે ? માનવ જ્યારે સુજનસંગ અને સ્વધર્મરહિત બને, ત્યારે કાન્તિ અને શાન્તિ ગુમાવે છે, ભ્રાન્તિ વધે છે. યુધિષ્ઠિરે પૂછવા માંડ્યું, "અર્જુન ! તમે તેજોરહિત દેખાવ છો ! કોઈએ અપમાન કર્યું ? યાચકને આપવાનું કહીને તમે દીધું નથી ? બ્રાહ્મણ, બાલક, ગાય, વૃદ્ધ, રોગી, સ્ત્રી વગેરે શરણાગતનો ત્યાગ કર્યો છે ? બાલક, ગુરુજન, વિપ્ર વગેરેને પોતાના પહેલાં જમાડાય. તેમને છોડીને તું જમ્યો ? કે હૃદયરૂપ પ્રભુ પધારી ગયા ? તે સિવાય શોક સંભવે નહિ."

અધ્યાય : ૧૫

સમર્થ મહારથી અર્જુન તેના સારથિ વિના શૂન્ય જેવો થઈ ગયો :

આ સાંભળતાં અર્જુન રડતો હતો. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન્ પ્રેરણા કરતા હતા, -"તું સાચી વાત કહી દે !" હૃદયમાં રહેલી ભક્તિ કહેતી હતી, - "ન કહીશ !" ભગવાન્ અને ભક્તિ વચ્ચે

પરસ્પર વિવાદ થયો. સ્મરણની પ્રબલતાએ પ્રભુની આજ્ઞા અર્જુને માની. ગદ્‌ગદ કંઠવાળા અર્જુને હાથથી અશ્રુને લૂછતાં, ભગવાનના સ્નેહને સ્મરતાં, ભગવાનની ઉપકાર-પરંપરા યાદ આવતાં, આતુર હૃદયે કહેવા માંડ્યુ, - "મહારાજ! હું છેતરાયો છું. બંધુરૂપ ભગવાને છેતર્યો! દેવોને વિસ્મય કરાવનારું મારું તેજ તેમણે હરી લીધું!" પ્રભુ તો પરમ કૃપાળુ છે. તેમણે અર્જુનનું તેજઃ હર્યું, તે પણ કૃપા કરી છે. અત્યારે તેજઃ ન હરે તો આગળ જતાં અભિમાનથી ઉદ્ધતપણું આવે, તો સર્વનાશ થાય, મુક્તિ ન મળે. આમ ન બને માટે સર્વતઃ ભક્તરક્ષા માટે ભગવાને તેજઃ હરી લીધું છે! ભગવાન્ કાંઈ પણ લઈ લે કે દઈ દે, તે કૃપા જ છે. માનવ પોતાના મોહથી છેતરાય છે. કૃપાથી સાચું જ્ઞાન થાય છે. આજે અર્જુનને સાચું ભાન થયું. પોતે છેતરાયો હતો તેમ લાગ્યું. અર્જુન પાસે બલ, વિદ્યા, વિજય, સુખ વગેરેની શ્રેષ્ઠતા હતી. તેને અર્જુન પોતાની સફલતા માનતો હતો. સુખના શિખરે બેઠેલો, સફલતા પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલો, સુખમાં મસ્ત થઈ જાય તો, ભગવાનથી વિમુખ થઈ જાય છે: એવાને સન્મુખ કરવો હોય તો ભગવાન્ આઘાત આપે છે. આઘાત ઘણી ઘાતમાંથી બચાવે છે. માણસને પોતાની અલ્પતાનું સાચું ભાન થાય છે. આઘાતે અર્જુનને પોતાની અલ્પતા ઓળખાવી. દ્વારકાથી આવતાં લૂંટાયા. નિષ્ફળતા મળી. આંખ ઊઘડી ગઈ. ભક્તો નિષ્ફળતાનાં કારણોનો વિચાર કરે છે, પ્રભુને સ્મરે છે. સંસારીઓ નિષ્ફળતાનો વિચાર કરીને ઉગ્ર, વ્યગ્ર કે નિરાશ બને છે. અર્જુનનો રથ દિવ્ય હતો. પોતે સમર્થ રથી હતો. વિજયને વરનારાં તે જ સઘળાં પૂર્વનાં સાધનો હતાં, છતાં સારથિ ન હતો, તેથી હાર થઈ! તેથી પોતાનું સઘળું સામર્થ્ય કે સફળતા પ્રભુની કૃપાથી જ હતાં, તે સમજાઈ ગયું. પોતાના માન્યાં, તેથી છેતરાયો- તે ભાન થયું. આપણને મળેલી સફળતા, સદ્‌બુદ્ધિ, સંપત્તિ, સઘળાં સુખ, સામર્થ્ય વગેરે પ્રભુએ દીધેલાં છે. આપણે આપણી બુદ્ધિથી કે સામર્થ્યથી મેળવ્યાં છે, - તેવી સમજ મોહ છે. લોકો તેથી છેતરાય છે. ભગવાનનો ઉપકાર માનવાને બદલે પોતાનું જ અભિમાન પોષે છે. પ્રભુથી વિમુખ બને છે. ભગવાનની ઈચ્છા કામ કરવાની હોય ત્યાં સુધી સામર્થ્ય આપે; નહિ તો સામર્થ્ય હરી લે. આ ન સમજે તે છેતરાય છે. અર્જુનને આ પહેલેથી ન સમજાયું. આજે સમજાયું. બંધુરૂપ ભગવાને ભુલાવી દીધું, તેથી ભગવાને છેતર્યો છે, - તેમ કહ્યું.

આત્મીયતાથી અનંત ઉપકારો કરે છે - ઈશ્વર!:

પ્રભુના ઉપકારો ગણાવતાં અર્જુનજી બોલ્યા : "જેના આશ્રયથી દ્રુપદ રાજાને ત્યાં સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓનાં તેજઃ હર્યાં, મત્સ્યરૂપ લક્ષ્યનું જ્ઞાન થયું અને કૃષ્ણા મળ્યાં. ભગવાને જ ત્રણે દીધાં! પ્રભુ પાસે હતા. તેમના સામર્થ્યથી ઈન્દ્રને અટકાવી, અગ્નિ પાસે ખાંડવવન બળાવ્યું. તેમાંથી બચેલા મયદાનવે માયામય સભા દીધી. અગ્નિએ ગાંડીવ ધનુષ્ય-બાણ વગેરે દીધાં તેથી વિજય થયો.

ભગવાનની કૃપાથી જ ભીમે જરાસંઘને માર્યો. કેદમાં પૂરેલા રાજાઓ છૂટીને મિત્ર થયા. યજ્ઞમાં આવ્યા. પ્રભુ-કૃપાથી જ દ્રૌપદીના સર્વોત્કૃષ્ટ કેશકલાપને સ્પર્શ કરનાર દુષ્ટોની સ્ત્રીઓના કેશ છૂટ્યા. ન છુટાય તેવી આપત્તિ તો વનમાં આવી. પ્રભુ સિવાય કોઈ તેમાંથી છોડાવી શકે તેમ ન હતું. પરમ ક્રોધી દુર્વાસા ઋષિ છ માસના ઉપવાસી! પારણાને દિવસે દૈત્યોની પ્રાર્થનાથી દુર્યોધનને

ત્યાં આવ્યા, સાથે દશ હજાર શિષ્યો હતા. દુર્યોધને ઉદાર, વિનમ્ર સત્કારે સંતોષ્યા. દુર્યોધનને વરદાન માગવા કહ્યું. ભક્તરક્ષા માટે ભક્તવત્સલ ભગવાને તેની બુદ્ધિ બદલી નાખી. પાંડવનાશ માગવો હતો; પણ કદાચ ઋષિ ગુસ્સે થશે, - તેવો વિચાર ભગવાને બુદ્ધિને મોહ કરાવતાં થયો, તેથી વ્યવહારુ રીતે બીજું માગ્યું. સુંદર, મધુર, સામાને હિતકારક લાગે, છતાં તેનું કાસળ-કાઢીને પોતાના સ્વાર્થ સાધે, તેવા છળકપટ લોકવ્યવહાર-નિપુણ-લોકોનાં હોય. તેવી યુક્તિથી દુર્યોધને માગ્યું : "મારે ત્યાં પધાર્યા, મને કૃતાર્થ કર્યો. તેમ મારા મોટાભાઈ ધર્મરાજા વનમાં છે, તેમને ત્યાં પધારો, પણ દ્રૌપદીજીના ભોજન-સમય પછી પધારજો, જેથી સતીને સેવાનો સમય મળે !"

સુંદર વાતે સૌ રાજી થયાં. દુર્વાસાજી તો વનમાં યુધિષ્ઠિરને ત્યાં દશ હજાર શિષ્યો સાથે દ્રૌપદીજીએ ભોજન કર્યા પછી પધાર્યા. વનમાં ધર્મરાજાને અતિથિ-સત્કાર કરવો પડતો. તે માટે ભગવાને ઉપાય બતાવેલો. સૂર્યોપાસનાથી અક્ષયપાત્ર મળેલું. દ્રૌપદીજીના ભોજન પહેલાં તેમાંથી અખૂટ ભોજન મળતું; પણ પછી ન મળતું. સતી દ્રૌપદી તેથી અતિથિના આવવાના સમય-પછી, રાતે પ્રહર પછી જમતાં. યોગથી તે જાણીને દુર્વાસાજી આવ્યા. દુર્યોધનની આ કાંટો કાઢવાની રીત હતી. મોડી રાતે અન્ન ન મળે. અક્ષયપાત્ર હોવા છતાં આતિથ્ય ન થાય. પરિણામે દુર્વાસા ગુસ્સે થાય. શાપ આપે. પાંડવોનો નાશ થઈ જાય. પોતાનું ધાર્યું થાય; છતાં અપયશ મળે નહિ. આ ગણતરી હતી !

આવેલા દુર્વાસાનું સ્વાગત પાંડવોએ કર્યું; પણ મનમાં ખૂબ મૂંઝાયા. દ્રૌપદી ડર્યાં, પણ ડગ્યાં નહિ ! પ્રભુને પોકાર્યા. અંતઃકરણનો આર્તનાદ થયો ! ભક્તવત્સલ ભગવાન્ પધાર્યા. બહારથી જ દુર્વાસાને ભોજન માટે તૈયાર થવા કહ્યું. શિષ્યો સાથે દુર્વાસા સ્નાન માટે જલાશયે આવ્યા. પ્રભુ કુટિરમાં પધાર્યા. કૃષ્ણા પાસે પોતે ભોજન માગ્યું. દ્રૌપદી દુઃખી થયાં. પ્રભુએ આસપાસ જોયું. પાત્રમાં એક કોળીઓ શાક અને અન્ન જોયું. વિશ્વાત્મા વિભુ આરોગ્યા. સંતૃપ્તિનો અમૃત શો ઓડકાર ખાધો. ત્રિલોક તૃપ્ત થયું ! દ્રૌપદીનો નિયમ હતો. પોતે જમતાં પહેલાં પોતાના પ્રિય ભાઈ કૃષ્ણ માટે થોડો ભાગ ભાવથી જુદો કાઢતાં. તે ભાગ ભાવવશ ભગવાન્ આજે આરોગ્યા. ત્રિલોક તૃપ્ત થતાં, સ્નાન કરતા દુર્વાસા અને તેમના શિષ્યો પણ ધરાઈ ગયા, ગભરાઈ પણ ગયા. રસોઈ પોતે બગાડાવી, - તેવા વિચારે પાછા જવાનું કહેવા પણ ન ગયા. સીધા વનમાં વિદાય થઈ ગયા ! દુશ્મનપ્રેર્યા દુર્વાસાની આપત્તિમાંથી કરુણાનિધાન કૃષ્ણ વિના કોણ બચાવે ?

ભગવાનના જ તેજથી મેં દિવ્યાસ્ત્ર મેળવ્યાં. ભગવાન્ શંકરને પાર્વતીજીની સન્નિધિમાં યુદ્ધ કરીને આશ્ચર્યમાં મૂકી દીધા ! આ જ દેહે ઈન્દ્રાસન પર સ્થાન મેળવ્યું. ઈન્દ્રના ઉપર ઉપકાર કરવા નિવાતકવચ નામના દૈત્યોને માર્યા.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મતે, "यत्तेजसा नृपशिरोऽङ्घ्रि ।", "पत्न्यास्तव ।", "यो नो जुगोप...।"- શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત છે.

પ્રભુની કૃપાથી જ વિરાટનગરમાં ગાયોના હરણ પ્રસંગે મેં એકલાએ અનંત કૌરવ સૈન્યને હરાવ્યું, સંમોહનાસ્ત્રથી મોહ કરી રત્નાદિ હરી લીધાં. મારા રથની ઉપર વિરાજી ભીષ્મ, કર્ણ, દ્રોણ અને શલ્ય સેનાપતિ રૂપે જેના અગ્રભાગમાં ઊભા હતા તેવી, દુશ્મનની સેનાનાં આયુષ્ય, મન,

સહનશક્તિ અને ઈન્દ્રિય-સામર્થ્યને પોતાનાં નેત્ર દ્વારા સર્વ-સમર્થ પ્રભુએ હરી લીધાં. પરિણામે તો મારો વિજય થયો. ભગવાને યોદ્ધાઓનાં મન હર્યાં, તેથી લડવામાં સ્થિર થાય નહિ ! નેત્ર દ્વારા આયુષ્ય હર્યાં. અર્જુનને તો માત્ર નિમિત્ત થવાનું જ બાકી રહ્યું. પોતાના અર્જુનને પરિશ્રમ ન પડે, એટલા માટે ભગવાને દુશ્મનની ઈન્દ્રિયોનાં સામર્થ્ય પણ હરી લીધાં ! ભગવાનના બાહુના આશ્રયે રહેલા મને અમોઘ-દિવ્યાસ્ત્રો સ્પર્શી પણ ન શક્યાં. અરે ! દુર્બુદ્ધિવાળા મેં તે ભગવાનને સારથિ બનાવ્યા ?! ભગવાન્ તો આત્મદ છે, સ્નેહ કરે છે. પ્રસન્ન થાય તો પોતાના આત્માનું પણ દાન કરી દે છે ! પ્રભુને સારથિ બનાવવાથી અર્જુનને લૌકિક-પ્રતિષ્ઠાથી વિશેષ શું મળ્યું ? વિજય તો અર્જુનને કૃષ્ણ દૂરથી પણ દઈ શકત. અર્જુન સ્વયં વિજયી હતો, છતાં પ્રભુએ પ્રેમ કર્યો. અર્જુનને અનુકૂળ થયા. અર્જુનના સારથિ થયા તે પોતાની દુર્બુદ્ધિ હતી. તે અર્જુનને આજે સમજાયું. અર્જુન ભક્ત હતા. ભૂલ સમજાતાં દુઃખ થયું, દીનતા આવી. ભગવાનની કૃપાથી જ પોતાની ભૂલ સમજાય, દુઃખ થાય, દીનતા આવે, પ્રભુમાં પ્રીતિ વધે.

અર્જુનને પ્રભુનાં સુમધુર સંબોધનો યાદ આવ્યાં. પોતે અપરાધ કરે, ઉપહાસ કરે, છતાં કૃષ્ણ ક્રોધ ન કરે ! કોમલતાથી પોતાના નામનો ઉચ્ચાર કરીને, અર્થસૂચક મીઠો ઠપકો દેતાં હસી પડે. કોઈ વાર અર્જુન હઠ કરે. હઠ કરવી એ સ્ત્રીની ટેવ છે. ભગવાન્ અને માના નામે બોલાવતા : "હે પાર્થ !" અર્જુન નામનું વૃક્ષ પણ છે. અર્જુન સમજે નહિ, અક્કડ રહે, સ્તબ્ધ થાય, ત્યારે તેને પ્રભુ - "અર્જુન" - કહેતા. પ્રભુ જ્યારે સ્નેહ કરે ત્યારે, કે અર્જુન પ્રભુને મશ્કરીમાં છેતરે ત્યારે, - "સખે !" - કહીને બોલાવતા. અર્જુનની ચતુરાઈ ચાલે નહિ, ત્યારે, "કુરુનન્દન" - કહેતા. કુરુ રાજા ખેતી કરતા, તેથી ખેડૂતના વંશજ તરીકે તેનામાં ચતુરાઈ નથી, -તેમ સમજાવી દેતા.

પ્રભુનાં સંબોધનો તો "સંજલ્પ" હતાં. સામાને માત્ર જીતવા માટેની વાતો "જલ્પ" છે. પ્રભુ આવું અલ્પ બોલે, હસે, તેથી અર્જુન વશ થઈ જતા. તેનું સ્મરણ આજે વ્યથિત બનાવે છે. હું આજે એ ભગવાન્ પુરુષોત્તમ રહિત થયો ! મારો સખા, પ્રિય, સુહૃદ ગયો. હું શૂન્ય થઈ ગયો !

ભગવાનના પરિગ્રહની રક્ષા કરતાં દ્વારકાથી આવતા માર્ગમાં દુષ્ટ ગોપોથી અબલાની જેમ હારી ગયો ! પ્રતિકાર પણ ન કરી શક્યો ! ખારવાળી ભૂમિમાં જેમ બીજ નકામું થાય તેમ મારું સામર્થ્ય નિષ્ફલ થયું. સામાન્ય રથી તરીકે પણ લડી ન શક્યો !

મહારાજ ! તમે તો સુહૃદ્ - યાદવોનું કુશળ પૂછો છો, પણ વિપ્રશાપથી એ બધા ભાન ભૂલ્યા. મૈરેય (નામનું માદક)-પાન કર્યું. પરસ્પર લડ્યા. મર્યા. માત્ર નવ જ બચ્યા. ભગવાનની જ તે બધી લીલા છે. આમ, ભગવાને પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો."

અર્જુનજી ગીતા-જ્ઞાન ભૂલી ગયા હતા ! તેના પુનઃ સ્મરણથી બ્રહ્મભાવ : પાંડવોનું મહાપ્રસ્થાન :

આમ, ભગવાનનાં ચરણકમલનું સ્મરણ કરતાં દૃઢ પ્રેમોદ્રેકથી બુદ્ધિ શાન્ત અને નિર્મલ થઈ. આત્મસ્વરૂપનું અને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું. ભગવાનનાં ચરણકમલના ધ્યાનથી બુદ્ધિમાંથી વાસના પણ ગઈ.

ભગવાને ગીતાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. અર્જુનજી કાલ, કર્મ અને તમઃથી તે ભૂલી ગયા હતા !

તે હૃદયમાં સ્ફુર્યું. શોક ગયો. બ્રહ્મભાવ સિદ્ધ થયો.

પ્રભુનું પધારવું સાંભળી યુધિષ્ઠિરે પણ દેવમાર્ગે જવાની ઈચ્છા કરી. પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી ન થવાનું હોય તો શા કામનું ? પ્રભુ પધારતાં હવે સાયુજ્ય મળશે, - એ વિચારે યુધિષ્ઠિરે જવાની ઈચ્છા કરી. કુંતાજી ભગવાનમાં એકાન્ત-ભક્તિ કરતા હતાં. તેમણે આ સાંભળ્યું. પરમપ્રેમથી પ્રભુમાં સાયુજ્ય મેળવ્યું !

જે સવારથી પ્રભુ પધાર્યા, ત્યારથી કલિયુગ પ્રવૃત્ત થયો. યુધિષ્ઠિરે સર્વત્ર તેને પ્રસરતો જોયો. લોભ, જૂઠાણું, કુટિલતા, હિંસા વગેરે અધર્મચક્રને સાથે જોયું.

પરીક્ષિતને તો પ્રભુએ રાજા બનાવ્યા હતા. યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરમાં અભિષેક માત્ર કર્યો. અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રનો મથુરામાં અભિષેક કર્યો, પછી પ્રાજાપત્ય કે વૈશ્વાનરી - ઈષ્ટિ કરી અગ્નિપાન કર્યું. અગ્નિને દેહમાં ધારણ કર્યા. અહંતા મમતા વગરના થઈ, સર્વ બંધન છોડીને, ઉત્તરમાં ચાલ્યા. રાજા તરીકેનાં સઘળાંય ચિહ્ન અને વસ્ત્રો શરીર પરથી ઉતારી દીધાં. અગ્નિહોત્રને પોતાના સ્વરૂપમાં પધરાવીને વિદાય થયા.

જ્ઞાનયોગ્ય-દેહપ્રાપ્તિમાં પાંચ અગ્નિ અને પાંચ આહુતિ છે. ભગવન્માર્ગમાં (મર્યાદા-માર્ગમાં) નવ અગ્નિ અને નવ આહુતિ છે. તેનાથી ભગવદ્-યોગ્ય-દેહ પ્રાપ્તિ થાય છે :

શરીર સાથે જીવનો સંબંધ વાણી દ્વારા છે. વાણી મનની દૂતી છે. મનની વાતો વાણી દ્વારા વ્યક્ત થાય, તેથી વાણીનો હોમ (ત્યાગ) મનમાં કર્યો. બોલવાનું મન થાય. પણ બોલવાનું બંધ કરવું, એટલે તે મનમાં શાંત થાય, બોલવાનું મન ન થાય. આ વાણીનો મનમાં હોમ ગણાય. તેવી રીતે મનનો હોમ પ્રાણમાં કર્યો, પ્રાણનો હોમ અપાનમાં કર્યો. અપાનનો હોમ ઉત્સર્ગ-તંત્ર સાથે મૃત્યુમાં કર્યો. મૃત્યુનો હોમ પંચમહાભૂતમાં કર્યો. પંચ-મહાભૂતનો હોમ ત્રણ ગુણોમાં કર્યો. એ ત્રણ ગુણોનો હોમ પ્રકૃતિમાં કર્યો. પ્રકૃતિનો હોમ આત્મા અથવા પુરુષમાં કર્યો. પુરુષનો હોમ બ્રહ્મમાં કર્યો. બ્રહ્મથી બ્રહ્માજી કે વેદ એવો અર્થ થઈ શકે, તેથી સ્પષ્ટ શબ્દ મૂક્યો, - "अव्यये." - અવ્યય-બ્રહ્મમાં હોમ કર્યો. અથવા પ્રકૃતિપુરુષભાવે તેનો પણ વ્યયસંભવ હોવાથી, અક્ષર-બ્રહ્મનો હોમ ભગવાનમાં કર્યો.

આમ, સઘળું સ્વકીય ભગવાને સમર્પણ કરી દઈને, દેહનો ત્યાગ કરવા નગરની બહાર નીકળ્યા. ચીર પહેર્યાં. નિરાધાર થયા. વાણી બંધ રાખી. વાળ ખુલ્લા મૂક્યા. પોતાના શરીરને જડવત્ દર્શાવતાં નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા. કલિના મિત્ર અધર્મે સ્પર્શેલી પ્રજાઓને જોતા હિમાલયમાં આવ્યા. મનથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલનું જ ધ્યાન કરતા હતા. આચાર વગરના, દુષ્ટ લોકોને ન મળે તેવી ગતિ પાંડવોને મળી, ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ. વિદુરજી પ્રભાસમાં દેહ છોડી પોતાના સ્થાન વૈવસ્વતપુરમાં ગયા. અધિકારીઓને અધિકારાનુસાર સ્થાન દેનારું પ્રભાસ છે.

ભગવદ્ભક્ત દ્રૌપદીએ પતિઓને પોતાની જરૂર નથી તે જાણ્યું. તેમણે ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું. હૃદયમાં પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં પ્રવેશ કર્યો. છાયાસીતારૂપ દ્રૌપદીજી છે. રામાવતારમાં રાવણ-વધ પછી સાચાં સીતા અગ્નિએ પાછા દીધાં. રાવણને ત્યાં રહેલા છાયાસીતા અગ્નિ-પરીક્ષાને બહાને અગ્નિને પાછાં દેવાનાં હતાં. તેમણે પ્રભુમાં પ્રવેશની પ્રાર્થના કરી. તે કૃષ્ણાવતારમાં પૂર્ણ કરવાનું

પ્રભુએ વચન દીધું. છાયાસીતા દ્રૌપદીરૂપે ભક્ત પાંડવોને દીધાં. ભગવત્-કાર્ય પૂર્ણ થતાં, તે પ્રભુમાં પ્રવેશ્યાં. પાંડવો સાથે હિમાલયમાં જતાં દ્રૌપદી બીજા કલ્પનાં છે.

શૌનકે પાંડવમુક્તિ પૂછી નથી, છતાં પણ પરીક્ષિતની મુક્તિમાં એ બીજરૂપ હોવાથી સૂતજીએ કહી છે.

શ્રદ્ધાથી એ કથાનું શ્રવણ કરે છે, એને ભગવાનમાં ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રભુ-પ્રાપ્તિ થાય છે.

અધ્યાય : ૧૬

અધિકાર વિકાર લાવે છે :

રાજા પરીક્ષિત ચક્રવર્તી સમ્રાટ થયા, - લોકાધિકાર મળ્યો. અધિકારથી લૌકિક બંધન વધે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ગુજરાતના કૃષ્ણદાસને શ્રીનાથજીના મંદિરમાં અધિકારી બનાવ્યા. તેમના દેહત્યાગ પછી, અધિકાર કોને દેવો ? - તે શ્રી - આચાર્યજીના પુત્ર શ્રીગુસાંઈજીએ શ્રીનાથજીને પૂછ્યું. શ્રીનાથજીએ તેમને ઈચ્છાનુસાર કરવા કહ્યું. શ્રીગુસાંઈજી ખૂબ દયાળુ. સૂચક રીતે બોલ્યા : "હું કયા જીવને બગાડું ?" સામે શ્રીનાથજીએ પણ તેવો જ ઉત્તર આપ્યો,- "ત્યારે હું પણ કયા જીવને બગાડુ ?" છેવટે સ્વતઃ તૈયાર થાય તેને અધિકાર દેવાનો નિર્ણય થયો !

અધિકાર મનમાં વિકાર લાવે છે. કલિના કાલદોષથી પણ મતિ મલિન બને છે. પરીક્ષિતે પુત્રજન્મ દ્વારા ધર્મરક્ષા કરી, - આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક ધર્મનું પણ સ્થાપન કર્યું. કલિનિગ્રહ કરી, આધિદૈવિક-ધર્મની રક્ષા કરી. પરીક્ષિતે ધર્મ અને પૃથ્વીને આધિદૈવિક રૂપમાં જોયાં છે. જો તેવાં દર્શન થાય નહિ, તો ભગવાનની કથા પણ આધિદૈવિકરૂપે સમજાય નહિ.

બે પેઢીઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને નિવારતું જીવનદર્શન :

મહાભાગવત રાજા પરીક્ષિત હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજ્ય ચલાવવાની રીત, સૌને પોતાનાં ઘર, સંસ્થા, કાર્યક્ષેત્ર, રાષ્ટ્ર, વ્યવહાર વગેરે સંભાળતાં શિખવે છે.

પહેલી જ વાત, "તતઃ"- એટલે પાંડવોના ગયા પછી. જ્યાં સુધી આપણી પાસે અધિકાર ન હોય, ત્યાં સુધી આપણાથી વ્યવસ્થામાં માથું મરાય નહિ. લાયક બન્યા પછી, અધિકાર મેળવીને, વ્યવસ્થાનાં સૂત્ર સંભાળાય. પ્રાયઃ દરેક પેઢીએ વૃદ્ધોના અને યુવાનોના અભિપ્રાય જુદા પડે છે. બંને ઈચ્છે છે કે, પોતાનું ધાર્યું થાય. પોતાની સમજ જ સાચી છે, તેવું બંનેને લાગે છે. પરિણામે બંને દુરાગ્રહ પકડે છે, તેથી દુભાય છે ! સ્વધર્મ સિવાય અન્ય આગ્રહ ન રખાય. નિગ્રહ પોતાનો થાય, તો કોઈ વિગ્રહ ન થાય; પણ આગ્રહના ગ્રહની પીડાની શાન્તિ ન હોય. શાંતિનો સરલ ઉપાય કથાનો - "તતઃ"- શબ્દ સંકેતથી સમજાવે છે. સંતાન લાયક થતાં વૃદ્ધોથી વ્યવસ્થા સંભાળવાનો આગ્રહ ન રખાય. સઘળું છોડીને માત્ર ભજન થાય. પોતે લાયક ન થયા હોય, વૃદ્ધો વ્યવસ્થા સંભાળતા હોય, ત્યાં સુધી યુવાનોએ પોતાના સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય જરૂર રાખવા, પણ હૈયામાં સંઘરી રાખવા. સંઘર્ષમાં આવે એમ પ્રકટ નહિ કરવાના. બંને પોતાની સ્થિતિ પોતે સ્પષ્ટ સમજે, તો ઘર્ષણ ટળે, આત્મીયતા

મળે, મહેનત ફળે. સર્વત્ર આવી વ્યવસ્થા સુખદ બને.

ભગવદ્ભક્ત, શાસ્ત્રજ્ઞ વિપ્રોની સલાહ પ્રમાણે ધર્મમય જીવન-વ્યવહાર સફલ થાય :

પરીક્ષિત રાજાએ રાજ્ય ચલાવ્યું, પણ મરજી મુજબ નહિ. "द्विजवर्यशिक्षया ।"- દ્વિજવર્યોની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવ્યું છે! ભગવદ્ભક્ત, શાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણો "દ્વિજવર્ય" છે. ધર્મના સૂક્ષ્મ-તત્ત્વને યથાર્થરૂપમાં તે જાણે છે. પરીક્ષિત પોતે નિપુણ છે, છતાં દ્વિજ-વર્યોની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવે છે! તેમ, યુવાન કે વૃદ્ધો કોઈ પણ ઘર, સંસ્થા કે કાર્યક્ષેત્રની વ્યવસ્થા સંભાળતા હોય, તો તે વ્યવસ્થા પોતાની મરજી મુજબ નહિ, પણ ભગવદ્ભક્ત શાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણોની સલાહ પ્રમાણે જ સંભાળાય; તો અનર્થ તેમાં ક્યારેય ન આવે. ધર્મ તેમાં વણાઈ જાય. આ શિષ્ટાચારના અભાવે, આપણા દૈનિક-જીવન કરતાં ધર્મ કોઈક જુદી જ વસ્તુ છે, - એવો વ્યવહાર પ્રાયઃ સમાજમાં દેખાય છે.

પ્રાયઃ સૌ ઉપવાસ, માળા, પાઠ, પૂજા વગેરેમાં માત્ર ધર્મ સમજે છે; પણ વાસ્તવમાં તો ધર્મ જીવનથી જુદો નથી. આપણું જીવન જો શરીર છે. તો ધર્મ એના પ્રાણ છે; આપણા રોજિંદા જીવનમાંથી ધર્મને આપણે દૂર ખસેડી શકીએ નહિ.

ધર્મ માત્ર અમુક ક્રિયાઓમાં જ સમાઈ જતો નથી, પણ ધર્મ આપણાં વિચાર, વાણી, વર્તન, વેષ, આહાર, વિહાર બધામાં વણાઈ જવો જોઈએ. જ્યાં સુધી ધર્મ આપણા વ્યવહારમાં વણાઈ જતો નથી, ત્યાં સુધી આપણે ધર્મ-વિમુખ છીએ, અથવા તો આપણે ધર્મનો દેખાવ માત્ર કરનારા છીએ. મોટે ભાગે તો વ્યવહારને ધર્મમાં ઘુસાડીને આપણે ધર્મને વિકૃત બનાવી દીધો છે, પણ ધર્મને પ્રાયઃ આપણા વ્યવહારમાં પેસવા દેતા જ નથી.

ધર્મની દેખાતી અમુક ક્રિયાઓ કરવી હોય ત્યારે વિદ્વાનોને બોલાવીને પૂછીએ, કે તેમાં શું કરવું જોઈએ ? તે કેમ થાય ? પણ વ્યવહાર તો સ્વાર્થ કે લાભનો વિચાર કરીને યુક્તિપૂર્વક જ કરીએ છીએ. તે વખતે કોઈ વિદ્વાનને પૂછતા નથી. પરિણામે, ધર્મ અને વ્યવહાર-જીવનનો મેળ મળતો નથી. બંનેના સુમેળ માટે સઘળાય પ્રસંગોમાં શાસ્ત્રજ્ઞોની સલાહ જરૂરી છે.

કદાચ એવો કોઈ વિદ્વાન્ ન મળી આવે તો, શાસ્ત્રો તો તૈયાર છે. ગીતા, ભાગવત, રામાયણ વગેરેમાં કહેલા પ્રસંગો કથામાં સાંભળીએ છીએ, પણ આપણા જીવતર સાથે મેળ ખાય છે ? આપણી જેવી પરિસ્થિતિ હોય, તેવી પરિસ્થિતિવાળો પ્રસંગ તેમાંથી શોધી કાઢવો. તે સ્થિતિમાં ભગવદ્ભક્તોએ શું કર્યું ? - એ વિચારવું. ભક્તોએ જેવું આચરણ કર્યું હોય, તેવું આચરણ પોતાના દેશ, કાલ અને અધિકાર પ્રમાણે પોતે કરવું.

પરીક્ષિતના કલિનિગ્રહ-વિષયમાં શૌનકજીના પ્રશ્નો :

પરીક્ષિત રાજા પૃથ્વીના અંશરૂપ ઈરાવતી સાથે પરણ્યા. પૃથ્વી તથા ધર્મના રક્ષણની પરંપરા સાચવનારા જનમેજય વગેરે ચાર પુત્રો તેમને ત્યાં થયા. અધિકારના સ્થાનમાં બેઠેલાઓને પોતાનો યોગ્ય ઉત્તરાધિકારી - વારસદાર તૈયાર કરવાનું આ સૂચવે છે, જેથી પરંપરા અખંડિત રહે. પરીક્ષિતે ગંગાકિનારે ખૂબ દક્ષિણાવાળા ત્રણ અશ્વમેધયજ્ઞો કર્યા, સાક્ષાદ્ દેવો એમાં પધાર્યા. હવિઃનો ભોગ કરનાર દેવો ભગવાનના અંશરૂપ છે. આધિદૈવિક છે, વૈદિક મંત્રોમાં તેમનું જ પ્રતિપાદન છે. તે દેવો

મંત્રની મુખ્યતાના વિચારે આધ્યાત્મિક છે. તે કર્મ, જ્ઞાનરહિતથી કરાતાં કર્મશેષભૂત માત્ર ભૂતશુદ્ધિ કરનારાં આધિભૌતિક છે. ઉત્તમ તો ભગવદંશભૂત ભગવાન્ જેવા પ્રત્યક્ષ છે.

પરીક્ષિત મહારાજે ક્વચિત્ દિગ્વિજયમાં કલિનો નિગ્રહ કર્યો. કલિએ રાજાનો વેશ ધર્યો હતો. શૂદ્ર હતો. ગાય અને બળદની જોડીને પગથી મારતો હતો. બંનેને ગાડે જોડી લટકાવેલા એક પગથી મારે છે. કલિનાં ત્રણ રૂપ, - પાપ, શૂદ્ર અને તે બે સુક્ત રાજા. ત્રીજું સ્વરૂપ આધિદૈવિક છે. ધર્મ અને પૃથ્વી પશુ રૂપમાં છે, તેથી કલિ તેમને સ્પર્શી શકે છે.

કલિ તો કાળરૂપ છે. દેખાય તેમ નથી, પકડી શકાય તેમ નથી, પણ કલિયુગના અભિમાની દેવનો પરીક્ષિતે નિગ્રહ કર્યો છે. પરીક્ષિતે રાજ્ય કર્યું ત્યાં સુધી કલિયુગનો સમય થઈ ગયો હોવા છતાં, તેનો કોઈ પ્રભાવ રાજ્યમાં દેખાયો નહિ. પરીક્ષિતના ગયા પછી કલિયુગની પ્રવૃત્તિ વધી.

કલિ અને રાજાનો વેશ ધરનાર જુદો છે, - એવું શૌનક સમજ્યા, તેથી પૂછ્યું : "રાજાએ કલિનો વિજય શા માટે કર્યો ? રાજાનાં ચિહ્ન ધરનારો શૂદ્ર કોણ ? ગાયને લાત મારનાર કોણ ? જો તેમાં ભગવાનની કથા હોય તો અમને તે કહો ! જીવનને વ્યર્થ બનાવતી વૃથા વાતોનું શું પ્રયોજન ? અમે આ યજ્ઞમાં પશુહિંસારૂપ કર્મમાં મૃત્યુ ભગવાનને પધરાવ્યા છે. અમારા સત્રથી પ્રકટ થયેલા અમૃતના પાનથી સૌ અમર થાવ !" વચમાં કોઈ મરે નહિ તે માટે મૃત્યુનું નિમંત્રણ અહીં પરમ ઋષિઓએ કર્યું છે. ભગવાન્ અદૃશ્યરૂપે - કથારૂપે વિરાજે છે, તેથી તે સ્પષ્ટ અમૃતરૂપ છે. સૌ તેનું પાન કરે !

કલિયુગના - દોષોમાંથી બચવાના ઉપાય : વ્યર્થ વાતો - વિચારો - વ્યવહારો છોડી દેવાં :

કલિયુગમાં લોકો પોતાના જીવનને વ્યર્થ વેડફી દે છે. સદુપયોગ માટે સાવધ નથી, સમજ નથી, સમય નથી. લોકો મંદબુદ્ધિવાળા અને આળસુ છે. પોતાના સ્વાર્થના કામમાં અતિવિહ્વલ છે. કલ્યાણના કામમાં પ્રમાદને જ પોષે છે. પોતાને સમજુ માની બેઠા છે. વાસ્તવમાં, સાચી સમજ-જ્ઞાન-નથી. લોકો મંદ આયુષ્યવાળા છે. ભક્તિનો દેખાવ-ઊભરો છે. અંતઃસ્પર્શી ભક્તિવાળા નથી. તેમની રાત્રિ નિદ્રાદિમાં અને દિવસ વ્યર્થ કામમાં વેડફાઈ જાય છે. આવા દૈનિકક્રમે સંપૂર્ણ જીવન વેડફાઈ જાય છે. કલ્યાણની કાંઈ કમાણી થતી નથી.

આમાંથી બચવું હોય તો વૃથા વાતો, વૃથા ક્રિયા અને વૃથા વિચાર પૂરેપૂરાં છોડી દેવાં. વગર જોઈતું, જીવનનો વ્યવહાર ચલાવવામાં અનિવાર્ય ન હોય તેવું, પ્રભુના સંબંધવાળું ન હોય તે, સઘળું વૃથા છે.

વગર જોઈતી વાતો, વગર જોઈતા વિચાર અને વગર જરૂરના વ્યવહાર તદ્દન છોડી દેવા.

અરીસામાં જોતાં મો પર ડાઘો દેખાય તો કાઢી નાખીએ, - ખરાબ દેખાય તે આપણને ન ગમે. ડાઘો આપણને કે મોને ખરાબ કરતો નથી, ખરાબ દેખાડે છે, છતાં આપણે બહિર્મુખ હોવાથી તેમાં સાવધ છીએ !

વૃથા વાતો, વિચારો અને વ્યવહાર તો જીવનને માત્ર ખરાબ દેખાડતાં નથી, પણ ખરાબ કરે છે, વ્યર્થ બનાવે છે, છતાં આપણે અંતર્મુખ ન હોવાથી તેનાથી ચેતતા નથી, તેને છોડતા નથી, પણ

ત્રણેને પંપાળીને પોષીએ છીએ ! એને કાઢવા મથતા નથી ! એનો અર્થ કે, આપણને તે ગમે છે. અજાણતાં પણ, આપણા જ પ્રમાદને કારણે, જેટલા અનર્થોનું પોષણ આપણે કરીએ છીએ, એટલા અનર્થો બહારથી એની મેળે આવતા નથી. એવા ઘણા અનર્થો જીવનમાં ચલાવી લઈએ છીએ. નીકળી શકે તેવા હોવા છતાં પણ, આપણે એને કાઢવાનો પ્રયાસ કરતા જ નથી; પરિણામે જીવન વ્યર્થ બની જાય છે.

શૌનકનો પ્રસ્તાવ સાંભળી સૂતે કથા આરંભી : પરીક્ષિતનો દિગ્વિજય :

એક દિવસ પરીક્ષિતે સાંભળ્યું કે, પોતાના રાજ્યમાં કલિયુગ આવ્યો છે. વાત સાંભળી બહુ ન ગમી પણ થોડી ગમી, - "अनतिप्रियां" કલિપ્રભાવે પ્રજામાં અધર્મ આવે, તેથી દુઃખ આવે, તેથી વાત ન ગમી; પણ પોતાને હવે, પ્રભુકથા સાંભળવા મળશે, તે વિચારે ગમી, પોતાને સુખ મળે, પણ તેમાં કોઈ દુઃખી થાય તે સજ્જનને ન ગમે.

કલિ એટલે કલહ. તેમાં અધર્મ તો હોય જ. પરીક્ષિતે પ્રજામાં કલહની વાત સાંભળી છે. હજુ નજરે જોઈ નથી, છતાં પણ તેને દૂર કરવા તત્પર થયા. પોતાના હાથ નીચેના માણસોમાં અલ્પ પણ કલહ કે અધર્મ સંભળાય તો પણ તેને કાઢવાની તત્પરતા મુખ્ય જવાબદાર વ્યક્તિમાં જોઈએ. રોગ અને દોષ બંને ઊગતાં જ દાબી દેવાય. વધ્યા પછી અસહ્ય બને, - અનર્થ કરે. બહુ ઓછાં માબાપને પોતાના સંતાનની મનોવૃત્તિઓ અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાની સમજ, સમય કે ઉત્કંઠા હશે ! પરિણામે દોષ વધતાં માત્ર રોષ જ કરવાનો રહે છે. પરીક્ષિતનું સામ્રાજ્ય શીખવે છે કે, અલ્પ પણ અનર્થ સંભળાય કે તરત જ સાવધ થઈને, એ અનર્થને - અધર્મને દૂર કરવા માટે પ્રયત્નશીલ થઈ જવું. પોતાના અંતઃકરણમાં કુવિચાર આવે, તે જ ક્ષણથી એને કાઢવા પ્રયત્ન કરવો, એને આવતાં અટકાવી દેવો.

યુદ્ધશૂર પરીક્ષિત તૈયાર થયા, ધનુષ-બાણ હાથમાં લીધાં. રથને શ્યામ ઘોડા જોડયા. અર્જુનના ઘોડા ધોળા હતા. દેવ-અશ્વ દૈત્યો સામે ન જાય એટલે શ્યામ ઘોડા જોડ્યા છે. અર્જુન કપિધ્વજ છે. આ સિંહધ્વજ છે. કલિ હાથી રૂપ કે ગર્દભરૂપ છે. તેના વધનો તે સૂચક છે; અથવા દૈત્યેન્દ્ર હિરણ્યકશિપુને પ્રભુએ નૃસિંહરૂપે માર્યો, - તેનું સૂચક છે. તે કલિદોષરૂપ દૈત્યવધ સૂચવે છે.

સેના સાથે દિગ્વિજય માટે પરીક્ષિત રાજા નીકળ્યાં. વિજયકૂચમાં, લોકોને ભક્તિ કરતાં જોયા. પાંડવો પર પ્રભુએ કરેલી કૃપાનું ગાન કરતાં જોયા. કલિના દોષોને દૂર કરીને, રાજાએ ભક્તિનું સ્થાપન કર્યું. ઉત્સાહ વધારવા માટે વિવિધ ભેટો આપી. થોડી ઘણી પણ યથાર્થ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ દેખાતી હોય, એને અભિનંદન મળે - પોષણ મળે તો એ પાંગરે. પોષણ ન મળે તો પાંગરેલી સત્પ્રવૃત્તિ પણ પાંગળી બને. (૧) અનર્થને દબાવી દેવો, (૨) સુયોગ્યને પોષણ આપવું, - પરીક્ષિતે આ બે કાર્યો સાથે કર્યાં છે. "सारथ्य... पारषद"- શ્લોક પ્રાયઃ વિગીત છે, એમ શ્રીમહાપ્રભુજી ગણે છે.

પરીક્ષિતે સાંભળેલો ગાય-બળદ-સંવાદ : દુઃખનાં ચૌદ અનુમાન :

વિજયયાત્રામાં એક આશ્ચર્યજનક પ્રસંગ થયો. બળદરૂપમાં ધર્મ અને ગાયરૂપમાં પૃથ્વીનો

સંવાદ સાંભળ્યો. રાજા પશુઓની ભાષા પણ સમજતા હતા.

દેવતારૂપ હોવાથી બળદ એક પગે ઊભો છે. બીજા ત્રણ પગ નથી. ગાય વિવર્ણ અને આંસુભરી છે. બળદ તેને પૂછતો હતો : "ભદ્રે ! કુશલ છો ? કાંઈક મ્લાન મુખ લાગે છે. વિવર્ણ લાગો છો ! અંતઃકરણમાં કાંઈ દુઃખ લાગે છે. (૧) વરાહ ભગવાન્ પધારી ગયાનો શોક કરો છો ? (૨) એક પગવાળા મારો સંતાપ કરો છો ? (૩) શૂદ્રોની માલિકીથી પોતાનો શોચ કરો છો ? (આ મનની વિકલતા સૂચવે છે કે મલમોચન છે.) (૪) યજ્ઞભાગ વગરના દેવોનું દુઃખ કરો છો ? (૫) વરસાદ વગર વ્યાકુલ થતી પ્રજાની પીડાથી દુઃખી છો ? (૬) રાક્ષસ જેવા લોકોથી પીડાતી દુઃખી સ્ત્રીઓનો શોક કરો છો ? કે બાલકોનો ? (૭) બ્રહ્મકુલમાં કુકર્મથી વેદવાણીનો શોક છે ? (આ ચક્ષુ-પીડારૂપ છે.) (૮) બ્રાહ્મણના આદર વગરના રાજકુલમાં રહેલા બ્રાહ્મણોનો શોક કરો છો ? (આ કર્ણ-પીડારૂપ છે.) (૯) દોષવાળા ક્ષત્રિયોનું દુઃખ છે ? (આ ઘ્રાણ-દુઃખરૂપ છે. (૧૦) તેમણે નષ્ટ કરેલા દેશોનો શોક છે ? (આ વાણીના કષ્ટરૂપ છે.) (૧૧) વિધિનિષેધ-યોગ્યાયોગ્યતાના ભાન વગરના, માત્ર ખાવા-પીવામાં રત, જીવન જેમતેમ ટકાવી રાખી મોજશોખથી પહેરવા-ઓઢવામાં મગ્ન થયેલા, માત્ર વિલાસ-પરાયણ, (આધુનિક) જીવોનો શોક કરો છો ? (આ બુદ્ધિના દુઃખરૂપ છે.) (૧૨) અથવા મુક્તિ દેનારાં (પધારી ગયેલા) પ્રભુનાં ચરિત અત્યારે અધિકાર વગરનાઓના હાથમાં પડેલાં હોવાથી મુક્તિ દેતાં નથી, - તે સ્મરીને શોક કરો છો ? (૧૩) તમે જેનાથી દુઃખી હો તે મને કહો. (૧૪) શું કલિકાલે તમારું ભગવત્સ્થિતિરૂપ સૌભાગ્ય (લીલા-ચિહ્નો) પણ હર્યું, તેથી દુઃખી છો ?

ધર્મે દુઃખનાં ચૌદ કારણોની શંકા કરી. દશ ઈન્દ્રિય અને અંતઃકરણના ચાર વિભાગને લીધે દુઃખ થવા સંભવે.

ધરણી ઉપર રહેનારાનું કલ્યાણ ધર્મથી જ થવાનું છે, એટલા માટે બન્ને સાથે છે. ધર્મે કહેલાં સઘળાં દુઃખ - કારણો પૃથ્વીએ સ્વીકાર્યાં. બધાં દુઃખોનું મૂલ પ્રભુના સંબંધનો અભાવ છે, ભગવદ્ગમન છે.

ધરણીએ જવાબ દીધો : "ધર્મ ! તું તો સઘળું જાણે છે. આચરણથી લોકોને સુખ દેનારાં તારાં ચાર ચરણ હતાં-તપઃ, દયા, પવિત્રતા અને સત્ય. ત્રેતાયુગથી એક એક ગયાં. કલિમાં માત્ર એક સત્ય પરાણે ક્યાંક રહ્યું.

ધર્મનાં ચરણના અભાવે સૌ શોક કરવા યોગ્ય છે, દુઃખી છે. શોક કે હર્ષમાં કારણરૂપ છે - ગુણો ! સઘળા ગુણો ભગવાનમાં છે. પ્રભુના સંબંધથી - કૃપાથી તે કોઈને મળે છે.

ભગવાનના ગુણો ગણાવ્યા :

(૧) સત્ય - યથાર્થ બોલવું, (૨) શૌચ-(શુદ્ધતા) પવિત્રતા, (૩) દયા - અન્યનાં દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા, (૪) શાન્તિ - ક્રોધમાં ચિત્ત-સંયમ, (૫) ત્યાગ - યાચકો પ્રત્યેની ઉદારતા, (૬) સંતોષ - મળે તેમાં પર્યાપ્ત બુદ્ધિ, (૭) આર્જવ - સરલતા, (૮) શમ - મનની નિશ્ચલતા, (૯) દમ - બાહ્ય ઈન્દ્રિયોની નિશ્ચલતા, (૧૦) તપઃ - સ્વધર્મ, (૧૧) સામ્ય - સૌ તરફ સમાનતા (૧૨) તિતિક્ષા- અપરાધ સહન કરવાની વૃત્તિ, (૧૩) ઉપરતિ - લાભ-પ્રાપ્તિમાં ઉદાસીનતા, (૧૪) શ્રુત - શાસ્ત્રવિચાર, (૧૫)

જ્ઞાન- આત્માની ઓળખ, (૧૬) વિરક્તિ-તૃષ્ણાનો અભાવ, (૧૭) ઐશ્વર્ય - નિયામક-ભાવ, (૧૮) શૌર્ય - સંગ્રામનો ઉત્સાહ, (૧૯) તેજઃ - પ્રભાવ, (૨૦) બળ - નિપુણતા, (૨૧) સ્મૃતિ - કર્તવ્ય-અર્થાનુસંધાન, (૨૨) સ્વાતંત્ર્ય- અપરાધીનતા, (૨૩) કૌશલ - ક્રિયા-નિપુણતા, (૨૪) કાંતિ - સૌન્દર્ય, (૨૫) ધૈર્ય - અવ્યાકુલતા, (૨૬) માર્દવ- ચિત્તની કોમલતા, (૨૭) પ્રાગલ્ભ્ય - અતિશય પ્રતિભા, (૨૮) પ્રશ્રય-વિનય, (૨૯) શીલ - સુંદર સ્વભાવ, (૩૦) સહ - મનનું બળ, (૩૧) ઓજઃ - ઈન્દ્રિયનું બલ, (૩૨) બલ - શરીરનું સામર્થ્ય, (૩૩) ભગ - ભોગાસ્પદ-પણું, (૩૪) ગામ્ભીર્ય-ક્ષોભનો અભાવ, (૩૫) સ્થૈર્ય-અચંચલતા, (૩૬) આસ્તિકપણું-શ્રદ્ધા, (૩૭) કીર્તિ - યશઃ, (૩૮) માન - પૂજ્યત્વ અને (૩૯) અનહંકૃતિ - અભિમાનનો અભાવ. આ અને બીજા બધા જ ગુણો ભગવાનમાં નિત્ય વિરાજે છે. જેમણે જગતમાં મહત્ત્વ મેળવવું હોય, એમણે આટલા ગુણોમાંથી કોઈક ગુણ મેળવવા માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. એકાદ ગુણનો અલ્પ અંશ મળી જાય તો, માનવ મહાન્ કહેવાય છે.

ગાય રૂપ પૃથ્વી સર્વનો શોક કરે છે :

ભગવાન્ કૃપા કરી અનેકને આ ગુણો આપે, છતાં પણ ભગવાનમાંથી એ ગુણો જરાય ઓછા થતા નથી. ભક્તિ આ ગુણોથી જુદી - ભગવદ્રૂપ છે. આ સર્વ ગુણોની સમાનતા લક્ષ્મીજીમાં છે. પ્રભુના પધારી જતાં આ સઘળા ગુણો તથા લક્ષ્મીજી અને તેમના ગુણો પણ ભૂતલ પરથી ચાલ્યા ગયા છે. તેને બદલે દોષો આવ્યા છે. તેથી કલિરૂપ ક્લેશે પોતાના બનાવી દીધેલા આ લોકનો હું શોક કરુ છું. મારો પોતાનો શોક કરુ છું તારો - ધર્મનો, દેવ, ઋષિ, પિતૃ, સાધુ, સર્વવર્ણ તથા આશ્રમનો શોક કરું છું.

બ્રહ્માદિ - દેવો લક્ષ્મીજીના કૃપાકટાક્ષ માટે મથે છે, લક્ષ્મીજી તો ભગવાનની ચરણસેવા ઝંખે છે !:

પોતાના શોકની મુખ્યતા બતાવતાં પૃથ્વી બોલ્યાં; પ્રભુમાં અનુરાગવાળાં લક્ષ્મીદેવી પોતાનું વાસસ્થાન-કમળવન-છોડીને ભગવાનને માટે તપઃ કરી રહ્યાં છે ! લક્ષ્મીદેવીની કૃપાનો એક કટાક્ષ મળે એટલા માટે ભગવાનના શરણાગત બ્રહ્મા વગેરે દેવો પણ દીર્ઘ તપઃ કરે છે ! લક્ષ્મીજીના કટાક્ષમાં પાંચ પદાર્થ એકસાથે મળે છે : (૧) ભગવાન્, (૨) ભગવત્કામ, (૩) ભગવત્સ્નેહ, (૪) લક્ષ્મી અને (૫) સૃષ્ટિ. લક્ષ્મીજીના આવા કટાક્ષો તો પ્રત્યેક ક્ષણે હજારો થયા કરે છે, તેથી તેના લાભ માટે બ્રહ્માદિ તપઃ કરે છે. આવા માહાત્મ્યવાળાં લક્ષ્મીજી ભગવદીયોમાં મુખ્ય છે. તે લક્ષ્મીજી પણ પ્રભુનાં ચરણકમલને સેવે છે. ભગવાન્ તેથી તેનો ત્યાગ કરતા નથી. ભગવત્ત્યાગ એ સૌથી મોટું અનિષ્ટ છે. ભગવાન્ જેનો ત્યાગ કરે તે ભવસાગરમાં મગ્ન થઈ જાય. ભક્ત માટે તો ભગવાનને છોડી દેવા તે સર્વથા અનર્થરૂપ છે. સમર્થ લક્ષ્મીજીને પણ ચરણ દુર્લભ છે ! સોમા ભાગ જેટલી પણ અન્યાસક્તિ હોય તો ભગવાનનાં ચરણની સેવા દુર્લભ છે ! લક્ષ્મીજી ચરણ-સૌભાગ્યને સેવે છે. ચરણ પૃથ્વી રૂપ છે, તેથી તે પૃથ્વીની પણ સેવા કરે છે. પૃથ્વી ભગવદીયોમાં ઉત્તમ છે. પૃથ્વીનાં સર્વાંગે ભગવાનનાં ચરણકમલ, સૌભાગ્ય-ચિહ્ન શાં વિરાજતાં હતાં !

ભગવાનનાં ચરણકમલ છે. તેમાં મકરન્દરૂપ (રસ) ફલ છે. તેમાં સર્વથા નિર્દોષનો અધિકાર

છે. ચરણમાંનું વજ્ર પાપ રૂપ પર્વતને તોડે છે. ભક્તના મનને વશ કરનાર અંકુશ છે. અભય દેનાર ધ્વજ-ચિહ્ન છે. સાથે લક્ષ્મી, કટાક્ષ, બ્રહ્માદિ છે. પૃથ્વીનાં સર્વાંગ તેથી સુશોભિત છે. ચક્ર વગેરે ચિહ્નોથી જ વૈષ્ણવની સુંદરતા છે. ચરણસ્પર્શે સાત્ત્વિક-ભાવ થાય, તેથી પૃથ્વીને પ્રસ્વેદ થતાં પદતલની છાપ સ્પષ્ટ થાય છે. ભગવાન્ સ્વયં પણ પૃથ્વી પર વિરાજે, પોઢે, ભોગ કરે, ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરે છે. તે સૌભાગ્યપ્રદ પ્રભુએ ત્યાગ કર્યો તેનું દુઃખ છે.

ભગવાને પૃથ્વી પરથી સેંકડો અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ કર્યો. ૨૧,૮૭૦ રથ, ૨૧,૮૭૦ હાથી, ૧,૦૯,૩૫૦ પદાતી, ૬૫,૬૧૦ અશ્વ - આમ, કુલ એક અક્ષૌહિણી સેનામાં ૨,૧૮,૭૦૦ હોય. પ્રભુએ પૃથ્વીનો ભાર હર્યો. ધર્મનું સંસ્થાપન કર્યું. સ્ત્રી પોતાના પતિનો - પુરુષનો વિયોગ ન સહી શકે, તો પુરુષોત્તમનો વિયોગ કઈ રીતે સહન થાય ?

કુરુક્ષેત્રમાં પરીક્ષિતે જોયેલું વિચિત્ર દૃશ્ય :

આવો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો, ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં પૂર્વમાં વહેતાં સરસ્વતીના કિનારે, રાજા પરીક્ષિત આવ્યા. સામે એક વિચિત્ર દૃશ્ય જોયું. એક ગાડું જોડેલું હતું. તેની એક તરફ ગાય અને બીજી તરફ એક પગવાળો બળદ જોડયાં હતાં. ઉપર અગ્રભાગમાં રાજાનો વેશ પહેરેલો એક શૂદ્ર બેઠેલો. પગ બે તરફ લટકતા હતા. હાથમાં દંડ હતો. ગાયને એક પગથી લાતો મારતો હતો. હાથમાં રહેલા પરોણાથી - દંડથી બળદને મારતો હતો. બળદના વેશમાં ધર્મ અને ગાયના વેશમાં પૃથ્વી હતાં. વિચાર વગરનાં આહારવિહાર પશુનાં હોય. તેને પરિણામે ક્લેશ જ થાય. કલિ તેનો સ્પર્શ કરી શકે.

અધ્યાય : ૧૭

ધર્મની અંગવિકલતા - પાખંડ, કલિયુગમાં ધર્મનાં છએ અંગની વિકલતા છે :

રાજાએ સામું જોયું. કોઈ શૂદ્ર હતો. ચિહ્ન રાજાનાં હતાં. અંદરનું સ્વરૂપ, વિચાર અને બાહ્ય-વ્યવહાર જુદાં હતાં. પાખંડ-ધર્મનું આ લક્ષણ છે. તે કલિરૂપ છે. બળદ કમળ જેવી કાન્તિવાળો હતો. શ્વેતપણું એની સ્વાભાવિક શુદ્ધિ સૂચવે છે. બીજા પાંચ અંગ વિકલ છે. તે બાહ્ય ક્ષય-સૂચક છે. ભયથી લઘુશંકા કરતો હોય એમ મૂત્ર કરતો હતો. તે કર્મક્ષય સૂચવે છે; અથવા સર્વાંગે નીકળતો મૂત્રલ-પદાર્થ રોગિષ્ઠ-અવસ્થા-શિથિલતા-સૂચવે છે. તે એક પગે ઊભેલો એટલે કંપે છે. બીજા ત્રણ પગના અભાવે વા જડતાથી કંપે છે. જ્ઞાન સહિત તપઃ વગેરે ન હોય તો, કેવળ સત્યને આધારે ધર્મની સ્થિતિ અસ્થિર જ રહે, અથવા પદાર્થોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો તે જડતાથી ધર્મકાર્ય દૃઢ ન થાય.

કાલવશપણે હીન-લોકોએ કરેલાં ધર્મકાર્ય પાખંડરૂપ જ છે, તેથી ધર્મને પ્રહાર-પીડા થાય છે. સંયમ વગરના લોકો પણ શૂદ્રપ્રાય છે. તેમનું ધર્માચરણ પણ પાખંડરૂપ બને છે. પાખંડ એ ધર્મના શરીર પર થતા પ્રહારો છે.

ગાય પણ ભયથી કંપતી દેખાઈ. અગ્નિહોત્રાદિ-ધર્મને પૂર્ણ કરનાર પૃથ્વી સ્વભાવથી ઉત્તમ "ધર્મદુઘા" છે. કામદુઘા ગાય જેવી, ઈચ્છેલાં ઉત્તમ ફલ દેનારી છે. સ્વર્ગાદિ-લોકમાં તો ધર્મથી થયેલાં

પુણ્યનો ભોગ થાય; પણ ધર્મ, પુણ્ય તો માત્ર પૃથ્વી પર થઈ શકે. ધર્માદિ કરનારને છ પ્રકારની શુદ્ધિની જરૂર છે. દેશ, કાલ, કર્તા, મંત્ર, દ્રવ્ય અને કર્મ. આ છ શુદ્ધ હોય અને યજ્ઞાદિ ક્રિયારૂપ ધર્મ કરે તો, એનું ફલ પ્રાપ્ત થાય, યજ્ઞ વગેરે આધિદૈવિક બને. ઉપરનાં છની અશુદ્ધિ કલિયુગમાં છે, તેથી આધિદૈવિક-સ્વરૂપે ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી.

કલિયુગમાં તે છએ અંગની વિકલતા છે.

(૧) "भृशं दीनां"- આ શબ્દ દેશની અશુદ્ધિ સૂચવે છે. ઉત્તમ પ્રદેશોમાં (તીર્થાદિમાં) દોષવાળા લોકોના વાસથી પૃથ્વી ખૂબ દીન છે.

(૨) "शूद्रपदाहतां"- શૂદ્ર પગથી લાતો મારતો હતો. આ કાળની અશુદ્ધિ સૂચવે છે. અનેક લોકો ધર્મ પર આક્ષેપ તથા વિરુદ્ધ પ્રચારરૂપ આક્રમણ કરે છે. પાખંડ પણ ધર્મ પરના પ્રહારરૂપ છે. અત્યારે કલિયુગનું પ્રથમ ચરણ હોવાથી એક પગથી પ્રહાર કરે છે, તેમ "पदा"- શબ્દથી સૂચવે છે.

(૩) "विवत्सां"- કર્તાની અશુદ્ધિ સૂચવે છે. પૃથુ રાજાએ કરેલા દોહન વખતે જુદાં જુદાં વાછરડાંરૂપ પોતપોતાના ધર્મમાં મુખ્ય આચરણ કરનારા પુરુષો ગણાવેલા છે. એવા મુખ્ય-ધર્માચરણ કરનાર વત્સ છે, કર્તા છે. તેવા કર્તા પણ ઉપલબ્ધ નથી.

(૪) "साश्रुवदनां"- આંસુવાળા મુખવાળી છે. એ મંત્ર, હર્ષરૂપ છે અને અપશબ્દો દુઃખનાં અશ્રુરૂપ છે.

(૫) "कृशां"- આ દ્રવ્યાભાવ સૂચવે છે. દ્રવ્યના અભાવમાં કૃશતા આવે. યજ્ઞમાં યજ્ઞીય - દ્રવ્ય નથી.

(૬) "यवसमिच्छतीं"- ઘાસ ખાવા ઈચ્છતી હોય તેવી છે. તે કર્માભાવ-સૂચક છે.

રાજાનું દુખીને રક્ષવાના સત્કાર્યનું અભિમાન :

રાજાએ અનર્થ જોયો. ધનુષ્ય પર બાણ ચઢાવીને મેઘનાદ જેવી ગંભીર વાણીથી પૂછ્યું : "મારા રાજ્યની અંદર નિર્બલને વગર કારણે પીડનારો તું કોણ ? નિરપરાધી ઉપર પ્રહાર કરનારો તું મરણને યોગ્ય છે. વૃષ ! ચિંતા ન કરીશ. ગાયમાતા ! તમે પણ રડશો નહિ. જે રાજાના રાજ્યમાં નિર્દોષ પ્રજા પીડાય છે, એ રાજાનાં કીર્તિ, આયુષ્ય, ભાગ્ય અને ગતિ નાશ પામે છે. દુઃખીનાં દુઃખ દૂર કરવાં, - એ રાજાનો મુખ્યધર્મ છે. જેની પાસે કોઈ પણ પ્રકારની ઉત્તમતા - સમૃદ્ધિ છે, એ બધાનો મુખ્ય ધર્મ છે કે, પોતાની એ ઉત્તમતા કે સમૃદ્ધિ દ્વારા દુઃખીનાં દુઃખ દૂર કરવાં. બળદ ! તારા ત્રણ પગ કોણે કાપી નાખ્યા ? અપરાધ કરનાર સ્વયં ઈન્દ્ર હશે તો પણ હું તેનો અલંકૃત બાહુ કાપી લાવીશ."

આ સાંભળતા રાજાના વેશધારી કલિને થયું, - "આનામાં અજાણતાંય અભિમાન આવ્યું છે. જો કે આ સદભિમાન છે, છતાં અભિમાન અધર્મનું પોષક છે. અધર્મ મારો મિત્ર છે, કલહ કરાવે છે, તેથી અભિમાનરૂપ અધર્મ આ રાજામાં હોવાથી મને પણ આશ્રય મળશે." અલ્પ પણ અધર્મ હોય ત્યાં અનેક અધર્મ-પરંપરા ખેંચાઈ આવે, અને અલ્પ પણ ધર્મ હોય ત્યાં ધર્મની અનેક પરંપરાઓ ખેંચાઈ આવે ! લોહચુંબક પાસે લોહના કણો સજાતીય હોવાથી ખેંચાઈ આવે છે 'તેમ કળિયુગના

દોષો બહિર્મુખને અને પ્રભુ-સંબંધ વગરનાને વિકલ બનાવે - પીડે. અંતર્મુખ બને અને ભગવાનને ભજે. તેને કલિયુગની ભયંકરતા વ્યાકુલ બનાવતી નથી.

રાજાને બળદ જવાબ આપતો હતો, ત્યાં સુધી કલિ સ્વસ્થ બેઠો.

કોઈને દોષ ન દેનાર, ધર્મયુક્ત બોલનાર, બળદના રૂપમાં ધર્મ છે :

બળદે કહ્યું : "રાજન્ ! પાંડવોના વંશજને શોભે તેવું તમારું વચન છે. અન્યને પીડા થાય તેવો ધર્મ ન હોય. દુ:ખીનાં દુ:ખ દૂર કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય, પણ પુરુષને ક્લેશ કેમ મળતો હશે ? પાપ કે પ્રભુનો અપરાધ ક્લેશના કારણરૂપ છે. તેમાં નિમિત્ત અન્ય દેખાય, પણ નિયામક કોણ ? વ્યષ્ટિ, સમષ્ટિ, પુરુષ, કાલ અને પુરુષોત્તમ, - એ પાંચ નિયામક હોઈ શકે. સૌ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વિચારે છે, પણ અનેક પ્રકારના અભિપ્રાયથી નિર્ણય થતો નથી. ભગવાન્ સર્વત્ર વિરાજે છે. તે જ સર્વ કાંઈ કરે છે, પણ તે તો સાકરની મીઠાશની જેમ અનુભવ માત્રથી સમજાય છે. શાસ્ત્ર તેનું પ્રતિપાદન કરે છે, છતાં સૌને તે હૃદયમાં સ્પષ્ટ થતું નથી, તેથી તમે તમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે વેદાનુકૂલ રીતે વિચારો."

પરીક્ષિતે વિચાર કર્યો, - "મેં તો સામાન્ય રીતે પૂછ્યું. તેનો જવાબ આણે જુદો જ આપ્યો, એટલે નિયામક વગેરે ગમે તે હશે, પણ આ ગાડા પર બેઠેલો જ પગ કાપનાર છે, પણ તે ન કહેતાં બીજી રીતે બોલતો આ ધર્મ છે."

પરીક્ષિત રાજા એટલે બોલ્યા : "હે ધર્મજ્ઞ ! તમારા જેવું સૂક્ષ્મ ધર્મનું જ્ઞાન બીજા કોને હોઈ શકે ? બળદના વેશમાં તમે ધર્મ પોતે જ છો.

અધર્મ કરનારને જે સ્થાન મળે, એ અધર્મની સૂચના કરનારને પણ મળે. લોકોના દોષોની વાતો કરનાર અને પાપની વાતોમાં રસ લેનાર પોતાના મનમાં પાપની છાપ જ સંઘરે છે. ધર્મયુક્ત કહેનાર તમે ધર્મ છો. સાધારણ લોકોને દેવમાયાની પ્રવૃત્તિ અગોચર છે. પહેલાં તો તમારા ચાર ચરણ હતાં." જુદા જુદા કલ્પમાં ધર્મના ચરણ બદલાય પણ છે.

અહીં, તપ:, પવિત્રતા, દયા અને સત્ય એ ચાર, ચરણ છે :

તપ:-કૃચ્છ્રાદિ. કલ્યાણ માટે કાયાને કસવી, ઘસવી તે તપ:, સંતાપ-સહન, આલોચન.

શૌચ- સર્વથા શુદ્ધપણું. તન અને મનની પવિત્રતા.

તનના આચાર અને અંત:કરણના વિચાર બંને પવિત્ર હોય, તો તે સદાચારરૂપ છે. આચાર સારા હોવા છતાં પણ, વિચારમાં વિકાર હોય તો તે "મિથ્યાચાર" છે ! વિચાર સારા અને આચારમાં શિથિલતા હોય તો તે પ્રમાદ છે ! આચાર પવિત્રતાનો પાયો છે. પવિત્રતાથી શરીરસુખની વૃત્તિઓ ઘટે. "**शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ।**" પવિત્રતાથી પોતાના શરીરમાંથી આસક્તિ નીકળી જાય અને અન્યનો સંસર્ગ ન રહે. સુંદર સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોથી આ દેહ પોષાય છે, છતાં આંખ, નાક, કાન, મોં અને અધ:સ્થાનો તથા ચામડી દ્વારા તો મલ જ બહાર નીકળે છે ! તેનો વિચાર કરતાં શરીરમાં આસક્તિ ન થાય. શરીરના બધા મલને સાફ કરી, સ્વચ્છ રાખી, પવિત્રતાના પાલન માટે અન્યના સર્વ-સંપર્કથી દૂર રહેવાય, બહિર્મુખ થતાં બચાય, અંતર્મુખ કે ભગવદભિમુખ થવાય.

દયા - અન્યનાં દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા પ્રબલ થતાં પ્રવૃત્તિ રૂપે પરિણમે. સર્વના કલ્યાણની ભાવના.

સત્ય - વાણીનું સત્ય સાથે વ્યવહારનું સત્ય પણ સ્વભાવિકપણે વણાયેલું હોય જ.

આ ચાર ચરણ આચરણમાં દેખાય તો જ ધર્માચરણ કર્યું સમજાય.

ધર્મમાં જ આવતાં અધર્મનાં ચરણ :

સત્યયુગમાં તપઃ, ત્રેતાયુગમાં પવિત્રતા, દ્વાપરમાં દયા અને કલિમાં સત્યની મુખ્યતા હોય છે. ધર્મનાં ચરણ ક્રમશઃ ત્રણ યુગોની અંદર એક એક તૂટતાં ગયાં. સત્યયુગની અંદર ધર્મના આ ચારે પગ હતા, પણ ત્રેતાયુગની અંદર ગર્વથી તપઃ ગયું, કલ્યાણમય ક્રિયા કરનારમાં ગર્વ આવે એટલે તપઃ જાય. "હું કાંઈક (અમુક પ્રતિષ્ઠાવાળો) છું", - એ ગર્વ આવ્યો; એટલે શારીરિક ક્રિયા ન થાય, સંકોચ થાય, મોટાઈ અટકાવે; પછી તો દ્રવ્યાદિથી ધર્મ પ્રતાવી દેવાનું મન થાય, અથવા મનમાં અહંકાર સાથે જ શારીરિક સત્ક્રિયા થાય. પરિણામે સત્ક્રિયારૂપ ધર્મમાં જ અહંકારરૂપ અધર્મ આવે ! "અધર્માંશૈસ્ત્રયોભગ્નાઃ"- માંનો "અંશ" - શબ્દ સૂચક છે. ધર્મમાં જ આ અધર્મનાં ચરણ (રૂપ આચરણ) આવે છે અને ધર્મનાં ચરણ (રૂપ આચરણ) તૂટતાં જાય છે. પરિણામે ધર્મનું જ આખું સ્વરૂપ અધર્મમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. ધર્મને સ્થાને પ્રાયઃ ધર્માભાસરૂપ અધર્મ - શાખા જ દેખાય છે. પરધર્મ, વિધર્મ, ધર્માભાસ, ઉપમા અને છલ એ પાંચ અધર્મની શાખાઓ છે. ધર્મમાં અધર્મ આવે છે એની ખબર ઘણા ઓછાને પડે છે. અધર્મ સ્પષ્ટ હોય તો ઓળખાય, પણ ધર્મને ઓથે આવેલો અધર્મ ઓળખવો અતિકઠિન છે. અધર્મનાં ચરણ - ચાર; - ગર્વ, સંગ, મદ અને અસત્ય તે વિશિષ્ટ-દશામાં ધર્મમાં પ્રવેશે, ધર્મના અંશ થઈને આવે, તો ધર્મના પગોનો નાશ ન કરે ! ભગવાનના દાસપણાનો ગર્વ, સત્સંગ, ભગવાનનાં ચરિત-ગાનમાં હર્ષથી મદ, ગાય-બ્રાહ્મણાદિની હિંસા અટકાવવા માટે અસત્ય; - આ તો ધર્મના અંશ છે ! અધર્મના અંશ હોય તે ધર્મના ચરણોનો નાશ કરે છે.

દ્વાપરયુગમાં સંગથી પવિત્રતા ચાલી ગઈ. સંગથી શરીરની અને અંતઃકરણની પવિત્રતા સચવાતી નથી. સંગનો રંગ અંતઃકરણને લાગતો જાય છે. પરિણામે સ્વચ્છતા કે શુદ્ધિ સચવાય, પણ પવિત્રતા તો જાય. શુદ્ધિ એ સ્થૂલ-વસ્તુ છે. અને પવિત્રતા એ સૂક્ષ્મ-વસ્તુ છે. શુદ્ધિ ઉપરથી દેખી શકાય તેવી, ચોખ્ખાઈ કે સ્વચ્છતા છે અને પવિત્રતા એ અંતઃકરણમાં સમજી શકાય તેવું સૂક્ષ્મ-તત્ત્વ છે.

સાકરનો એક ટુકડો મલમાં પડ્યો હોય. એને ધોઈ નાખો. ઉપર મળનો અંશ પણ ન રહી જાય. અંદરથી ગંધ પણ ન આવે એમ એને સાફ કરી નાખો, પછી એ સાકર ખવાય કે ન ખવાય ? ચોખ્ખી તો છે. શુદ્ધ તો થઈ ગઈ તે આંખ દેખે છે, છતાં તે સાકર અપવિત્ર થઈ ગઈ. એ અપવિત્રતા આંખે દેખાતી નથી. અંતરથી ઓળખાય છે, તેથી શુદ્ધિ આંખથી દેખાતી બાહ્ય-ભૌતિક-અનુભૂતિ છે. પવિત્રતા અંદરથી ઓળખાતી આંતર-આધ્યાત્મિક-અનુભૂતિ છે.

માણસ મોટે ભાગે શુદ્ધિને ઓળખે છે, પણ પવિત્રતાને પારખતો નથી, તેથી પવિત્રતાનો

પરિત્યાગ અને પરિહાસ કરતો થયો છે! માત્ર બહારની ચોખ્ખાઈ અને અંદરની અપવિત્રતા નભાવી લેતો થયો છે. શાસ્ત્ર સ્વચ્છતા અને પવિત્રતાનો સુમેળ સાધે છે.

કલિમાં મદથી દયા ચાલી ગઈ છે. સત્ક્રિયા કરવાથી કે સદ્વસ્તુ મળવાથી આવતો અહંકાર અંત:કરણમાં રહે, ત્યાં સુધી ગર્વ કહેવાય, પણ વાણી અને વર્તનમાં તે વ્યક્ત થાય, ત્યારે મદ કહેવાય. મદ મત્ત બનાવે. કોઈની પરવા ન રહે. કોઈને મદદ કરવાનું મન ન થાય. પોતાનો મદ પોષાય તેમ, ખુશામતખોર જ પોષાય. સાચી દયા ચાલી જાય. દયા ખાનારા બહુ દેખાય છે. દયા કરનારા બહુ ઓછા છે. પ્રાય: દેખાવની દયા છે, દિલની નથી.

ધર્મનું સ્વરૂપ બળદનું અને અધર્મનું સ્વરૂપ ગધેડાનું છે :

ગર્વ, સંગ, મદ અને અસત્ય હોય તે આપણા જીવનમાં અધર્મ જ છે. અધર્મનું સ્વરૂપ ગર્દભનું છે, અને ધર્મનું સ્વરૂપ બળદનું છે.

બળદની ખરીમાં બે ભાગ હોય અને ગધેડાની ખરી એક જ આખી હોય. ધર્મ બે ભાગમાં વહેંચાયો છે : (૧) પ્રમાણ, (૨) પ્રવૃત્તિ. પ્રમાણને અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં ધર્મ છે! શાસ્ત્રમાં કહેલું હોય, સંતોને સંમત હોય, કોઈ મોટા પુરુષે જીવનમાં સદાચાર રૂપે સ્વીકારેલું હોય, તે બધું પ્રમાણરૂપ ગણીને, તેને અનુકૂલ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ધર્મ ગણાય, પણ અધર્મ - ગધેડો એક જ આખી ખરીવાળો છે. એનું નામ છે પ્રવૃત્તિ ! તેમાં પ્રમાણ કાંઈ નહિ. મરજી ફાવે તેમ કરો, - જીવો ! એ અધર્મ છે. મનમાંની વૃત્તિઓ પ્રબલ થતાં, પ્રવૃત્તિમાં પરિણમે તે અધર્મ છે. મન ફાવે તેમ લૌકિક-લાભનો વિચાર કરીને જીવવું તે અધર્મ જ છે. શાસ્ત્રના પ્રમાણ વગરની, મન ફાવતી રીતે કરેલી ધાર્મિક દેખાતી ક્રિયાઓ પણ સફલ થતી નથી, સદ્ગતિ આપતી નથી. ધર્મ અને અધર્મના સંબંધથી જ કાલના યુગ રૂપે વિભાગ ગણાય છે. કેવળ ધર્માવચ્છેદક સત્યયુગ છે. કેવલ અધર્મ-સંબંધી કલિયુગ છે. ત્રેતાયુગ સત્યયુગનો ભાગ છે. અને દ્વાપર કલિનો શેષ છે.

અયોગ્યસ્પર્શથી પણ અયોગ્યતા આવે છે :

રાજાએ ધર્મ, પૃથ્વી અને કલિને ઓળખ્યાં. રક્ષા માટે અભિમાનમાં વાક્ય કહેલાં. હવે, તલવાર હાથમાં લીધી. કલિયુગને થયું કે, આ હવે મને મારશે. કલિએ વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે, રાજામાં સારું પણ અભિમાન તો છે જ. તે અધર્મ છે, તેથી તે ગાડા પરથી નીચે ઊતર્યો. રાજાને ચરણે પડ્યો. તે બહાને કપટથી ચરણસ્પર્શ કર્યો. તે સ્પર્શ થવાથી ભક્ત-રાજામાં પણ દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં, કલિને સ્થાન દેવાનું તામસ-કાર્ય કરશે. ઋષિનો પણ અપરાધ કરશે. દોષવાળી વસ્તુ કે વ્યકિતનો તન કે મનથી પણ સંગ થતાં તે સૌને દોષવાળાં બનાવી દે છે.

શરણાગતિ કરતા કલિને પગે પડતો રાજાએ જોયો. આશ્વાસન અને અભય આપ્યું. પોતાના રાજ્યમાં રહેવું નહિ, - તેમ આજ્ઞા કરી.

અધર્મના નવ પ્રાણ (આધાર) :

કલિયુગ અધર્મને પોષનારો છે. જ્યાં કલિ-કલહ-આવે, ત્યાં એનો મિત્ર અધર્મ આવે, સાથે એના નવ કુટુંબીજનોને લાવે. એ અધર્મના આધાર કે પ્રાણ છે. તે પરસ્પર-સંબંધિત પણ છે. શરીરમાં

પ્રાણ પ્રવેશતાં પ્રવૃત્તિ પ્રારંભાય, તેમ અંતઃકરણમાં આ નવમાંથી એકે આવે તો અધર્મ આરંભાય.

(૧) લોભ - પરદ્રવ્ય વગેરેનો અભિલાષ. ભગવાને પોતાને જે આપ્યું હોય એમાં સંતોષ ન થાય. વધારે મેળવવાની ઝંખના જાગે. તેને દબાવી ન શકાય. અંતઃકરણમાં તેનું આવરણ આવી જાય. અધિક લાભ માટે અન્યનું અન્યાયથી પણ લેવાની ઈચ્છા થાય, - તે લોભ!

(૨) અનૃત - જૂઠાણું. અધિક મેળવવાની ઈચ્છારૂપ લોભ પૂર્ણ કરવા માટે અનેક રીતે લોકોને છેતરવાં વગેરે.

(૩) ચૌર્ય - ચોરી, જેનું કાંઈ પડાવી લેવું હોય તે પોતાનાં કરતાં વધુ બલવાન હોય તો ગુપ્ત રીતે પડાવી લેવાની યુક્તિઓ.

(૪) અનાર્ય - સામો દુર્બલ હોય તો પોતાના બલના ઉપયોગથી પ્રત્યક્ષમાં જ તેનું કાંઇ પડાવી લેવાની ધૃષ્ટતા. આર્યોને યોગ્ય નહિ તેવું વર્તન - અનાર્યતા! બળજબરી, ધાક ધમકી, લૂંટ - એ બધાનું નામ અનાર્યતા.

(૫) અંહઃ - પાપ. અનાર્યતા ન થઈ શકે તેમ હોય તો, ગુપ્ત રીતે સામાનું નુકસાન કરવાનો પ્રયત્ન. કાંઈ મેળવવાની ઈચ્છા હોય તે મેળવી ન શકતાં સામાને કાંઈ પણ નુકસાન થાય એવી રીતનો પ્રયાસ. આગ લગાડવી વગેરે એનું નામ અંહઃ - પાપ!

(૬) જ્યેષ્ઠા - સામાને દરિદ્રય બનાવી દેવો તે.

પોતાને કાંઈ ન મળે તો કાંઈ નહિ, છતાંય સામો પરેશાન થાય એવા બધા પ્રયાસો જ્યેષ્ઠા છે. 'ચ'-કાર પોતાનું પણ દારિદ્રય કહ્યું છે.

(૭) માયા - સામાને પરેશાન કરવા માટે પોતાની કપટ-જાળમાં ફસાવવાની - છેતરવાની - ચતુરાઈ.

(૮) કલહ - કલેશ કે ઝઘડો. વિવિધ કપટ કરવા છતાંય ધાર્યું કામ ન નીકળે, તો પછી ઝઘડી પડવું તે અને "ચ"કારથી મારવું તે.

(૯) દંભ - પુનઃ, કોઈ પોતાનો વિશ્વાસ કરે, તે માટે સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન! સારા થવું એ તો કર્તવ્ય છે. સારા દેખાવા મથવું એ દંભી છે. સૌને સારા દેખાવું પ્રાયઃ ગમે છે. તે સહેલું પણ છે. સારા થવું કઠિન છે. તે ઓછાને ગમે છે. પરિણામે ક્વચિત્ અજાણતાં અકારણ પણ દંભ ઘૂસી જાય છે.

રાજાએ કલિને આજ્ઞા કરી : "હે અધર્મના મિત્ર! તું અમારા ક્ષેત્રમાં રહીશ નહિ. અહીં કાયિક, વાચિક, માનસિક,- ધર્મ સતત ચાલે છે. ભગવાનનું યજન ચાલે છે. ભક્તિ-માર્ગાનુસાર પ્રીતિ દ્વારા પ્રભુ ફલદાન કરે તે, - આધિદૈવિકયજ્ઞ! આધ્યાત્મિકમાં અદષ્ટ દ્વારા ફલ મળે; આધિભૌતિકમાં ભૂતસંસ્કાર (દેહશુદ્ધિ) દ્વારા ફલ! વાસ્તવમાં, યજ્ઞ દ્વારા પણ પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુ જ ફલદાન કરે છે, તેથી તું અમારે ત્યાંથી ચાલ્યો જા!"

કલિએ હાથ જોડ્યા. થરથર કંપતો યુક્તિપૂર્વક બોલ્યો : "હે સાર્વભૌમ! તમારી આજ્ઞાથી હું ક્યાંય પણ રહીશ. તમે જીવન આપ્યું છે." પરીક્ષિતે રાખ્યો હોવાથી, કલિયુગે કરાવેલા અધર્મનું બધું

પાપ પરીક્ષિત રાજાને લાગે તેવી બોલવામાં યુક્તિ છે.

પરીક્ષિત રાજાએ કલિને રહેવાનાં પાંચ સ્થાન આપ્યાં :

(૧) દ્યૂત - જુગાર. કોઈ પણ જાતની શરત લગાવવી, હારજીત કરવી, આ બધું જ દ્યૂતનું સ્વરૂપ છે. એમાં કલહ થયા સિવાય રહેતો નથી.

(૨) પાન - મદ્યપાન. કોઈ પણ પ્રકારે કેફ કરાવે તેવું પીણું પીધા પછી માદકતા આવેલી લાગે, કેફ ચઢે એ કલિયુગનું વાસસ્થાન છે.

(૩) સ્ત્રી - સાધારણ સ્ત્રીઓ. જે સ્ત્રીને સારું જમવાનું, સારાં વસ્ત્રો, ઘરેણાં, ઘરમાં બધી સગવડ જોઈએ તેવી સ્ત્રી. સંસારમાં અભિમુખ રહેનાર અને કુટુંબને સંસારમાં અભિમુખ કરનાર સ્ત્રી ઘરમાં કલહ લાવ્યા સિવાય રહે નહિ. પતિપરાયણ અને પ્રભુપરાયણ ન હોય તેવી સ્ત્રીઓ કલિના સ્થાનરૂપ છે.

(૪) હિંસા - કોઈને મારી નાખવું એ જ માત્ર હિંસા નથી, પણ કોઈનેય દુભાવવું એ પણ હિંસા છે. એનાથી કલેશ થાય.

આચારમાં જ્યાં અધર્મ થતો હોય, તે કલિના વાસસ્થાન રૂપ છે. સ્વાભાવિકપણે શાસ્ત્ર-સંમતિથી આ બધાં જ્યાં હોય, તે કાંઈ કલિસ્થાન નથી. ચાર સ્થાન મળ્યાં, છતાંય કલિને સંતોષ થયો નહિ. તેણે પુનઃ માગણી કરી. રાજાએ એક વિશેષ સ્થાન આપ્યું - (૫) સોનું ! - સોનું તો ભગવાનની વિભૂતિ પણ છે, પણ ક્લેશ કરાવે એ સોનું કલિના વાસરૂપ છે.

આ પાંચે, સ્વરૂપથી કલિના સ્થાનરૂપ નથી, પણ કાર્યતઃ છે, એટલે કે અનૃતરૂપ દ્યૂત, મદરૂપ પાન, કામરૂપ સ્ત્રી, રજઃ કે ક્રોધરૂપ હિંસા, વેરરૂપ સોનું કલિનાં સ્થાન છે. ઉન્નતિ ઈચ્છનારે, ધર્મશીલે, રાજાએ, ઉપદેશકે (નેતાએ), રક્ષકે પ્રમાદથી પણ તેનું સેવન ન કરવું.

પૃથ્વીને આશ્વાસન દઈ, ધર્મના તૂટેલા પગ સાંધી દઈને, પરીક્ષિત રાજા પોતાના રાજ્યમાં પધાર્યા. ભક્તિમાર્ગ, ખેતી વગેરે રાજાએ ખૂબ વધાર્યાં. ભગવત્-સાયુજ્ય પામેલા રાજાને આજે પણ ભગવાનની જેમ સર્વત્ર પ્રકાશતા હોય તેમ સૂતજીએ વર્ણવ્યા ! ભગવત્કૃપા અને ભાગવતના પ્રભાવે બ્રહ્મભૂત રાજા પરીક્ષિત ભગવાનની જેમ અલૌકિક રૂપે વિહરે છે, રાજ્યસિંહાસને વિરાજે છે !

અધ્યાય : ૧૮

અદ્ભુતકર્મા કૃષ્ણની અદ્ભુતલીલા :

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અદ્ભુત-કર્મવાળા છે.અદ્ભુત-લીલા પ્રભુની છે. જે પ્રભુએ પહેલાં પરીક્ષિતની રક્ષા કરી, તે જ હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે ! બ્રહ્માસ્ત્રથી જે ન મર્યો, તે પરીક્ષિત કથામૃતનું પાન કરીને મર્યો ! માના ઉદરમાં ન મર્યો તે ગંગાકિનારે મર્યો ! બ્રહ્માસ્ત્ર બ્રાહ્મણ-શાપ રૂપે પ્રકટ થયું, પણ અંતઃકરણ રાજાએ પ્રભુને સમર્પણ કર્યું છે, તેથી મોહ ન થયો. રાજાએ સર્વનો પહેલાં ત્યાગ કર્યો, સંગ છોડ્યો, ગુરુ શુકની કૃપા થઈ, સત્સંપ્રદાયાનુકૂલ રીતે ભગવાનનું સ્વરૂપજ્ઞાન થયું, ગંગાકિનારે દેહ છોડ્યો, કૃતાર્થ થયો.

સંસાર-ભ્રમ ટાળવાના ત્રણ ઉપાય :

नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ।
स्यात्सम्भ्रमोऽन्तकालेऽपि भजतां तत्पदाम्बुजम् ॥ (४)

ઉત્તમ-શ્લોક-ભગવાનની વાતો કરનારા, તેમના કથામૃતનું સેવન કરનારા અને તેમનાં ચરણકમલને ભજનારાને અંતકાલે પણ કોઈ ભ્રમ ઊભો થતો નથી. આ શ્લોકમાં ભ્રમ-ભય ટાળવાના ત્રણ ઉપાય બતાવ્યા છે.

(૧) ઉત્તમ યશઃવાળા-પ્રભુની વાતો : વાતો કરવાની સૌને ગમે, પણ વ્યર્થ-વ્યવહારુ વાતો વ્યથાને વધારે. લૌકિક-વાતો પણ ભગવાનના સંબંધવાળી થઈ જાય તો કૃતાર્થ કરે.

(૨) સર્વદા ભગવાનના કથામૃતનું સેવન.

પક્ષી પોતાનાં ઈંડાંને સેવે એટલી નિયમિતતાથી, કાળજીથી અને પ્રેમથી કથાનું સેવન કરવું. પક્ષી પોતાની ઉષ્મા ઈંડાંને આપે એ સેવન છે, તેમ વ્યક્તિ પોતાનું અંતઃકરણ-ઉષ્ણભાવ-કથાને આપી દે, પોતાના હૃદયમાં કથા જ ભરી લે, કંટાળે નહિ. તો કૃતાર્થ બને. કથા યથાર્થ રીતે, ભગવદ્ભાવમગ્ન ભક્તોએ કરેલી હોય, તો અવશ્ય હૃદયસ્પર્શી બને.

(૩) ભગવાનનાં ચરણકમલની સેવા : ભગવાનનાં ચરણકમલની સેવા ન થાય ત્યાં સુધી ભગવાનની વાતો અને ભગવાનની કથાના સેવનનું ફલ થયું ન કહેવાય. પ્રભુની વાતો અને કથા-સેવનને પરિણામે સ્વાભાવિકપણે સ્નેહ થતાં ચરણકમલની સેવામાં રુચિ થાય જ.

આ ત્રણ ઉપાયથી ભ્રમ ન થાય. ભ્રમ સન્નિપાતનું કાર્ય છે. "હું અને મારું" - એવી સમજ સન્નિપાત છે. માનવનો વ્યવહાર સન્નિપાતરૂપ છે. જીવે ત્યાં સુધી જીવને આ સન્નિપાત રહે છે. છેવટે અંતકાલે પણ તેમાંથી છુટાય નહિ, પણ દેહ, ઈન્દ્રિય અંતઃકરણથી પ્રભુ-સંબંધી કાર્ય કરવાથી પૂર્વનો સન્નિપાત ટળે. શ્લોકમાં કહેલા ત્રણ ઉપાયો દ્વારા ભગવત્સ્વરૂપનો હૃદયને સ્પર્શ થતાં, તેમાં "હું અને મારું" એવો ભ્રમ ન રહે. સ્પર્શમણિ-(પારસ)ના સ્પર્શથી લોઢું સોનું બને. તેમ હૃદય પ્રભુસ્પર્શથી શુદ્ધ બને. તેમ અમૃતપાનથી અંતકાલ ન આવે, તો અંતે થતો ભ્રમ પણ ન જ સંભવે. ભગવાનની કથા અમૃત રૂપા છે.

સારગ્રાહી પરીક્ષિતે કલિયુગનો ગુણ જોઈને તેને વાસ આપ્યો છે :

પરીક્ષિતે પ્રભુના આ પ્રભાવથી કલિ આવ્યો, છતાં અટકાવી રાખ્યો. કલિ તો કૃષ્ણ સ્વધામમાં પધાર્યા ત્યારથી આવી ગયો છે. પરીક્ષિત ભમરા જેવા સારગ્રાહી છે.

કલિયુગમાં બધા જ દોષો છે, સાથે એક મોટો ગુણ પણ છે. રાજાએ ગુણ જોઈને વાસ આપ્યો છે. ભગવદ્ભક્તિ કલિયુગમાં સુલભ છે તથા સત્કર્મનું ફલ તરત જ મળે છે.

કલિયુગમાં પાપ કર્યા પછી એક વર્ષે ફલ મળે, દ્વાપરયુગમાં એક મહિને, અને સત્યયુગની અંદર પાપ કર્યા પછી તત્ક્ષણ ફલ મળે.

પુણ્યના ફલમાં એથી ઊલટો ક્રમ. સત્યયુગમાં પુણ્ય કર્યા પછી વર્ષે ફલ મળે. ત્રેતામાં માસે ફલ મળે, દ્વાપરમાં ૧૨ દિવસે અને કલિયુગમાં તરત ફલ મળે.

કલિયુગનું જોર સાવધ પુરુષો સામે નથી ચાલતું. કલિયુગ વરુ જેવો છે. વરુ ઊંઘતાં નાનાં બાળકોને ઉઠાવી જાય, જાગતાં કે મોટાંને ઉઠાવી નથી જતું. કલિયુગ પણ જાગતા ભગવાનનું સ્મરણ કરતા, મોહરહિતને કાંઈ કરી શકતો નથી.

ઋષિયોનો કથાશ્રવણમાં ઉત્સાહ : સત્સંગમહિમા :

સૂત બોલ્યા : "મેં તમને પૂછેલી પરીક્ષિતની આ પુણ્યકથા સંભળાવી. પ્રભુના થવા ઈચ્છતા હોય તેમણે ગુણ અને કર્મનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્ત થયેલી, ભક્તિપ્રદ, ભક્તોની કથાવાળી ભગવાનની કથાઓ સાંભળવી."

ઋષિયોએ સાંભળ્યું. સૂતજીને ઉત્સાહ દેતાં આશીર્વાદ દીધા. "સૂત ! ખૂબ લાંબું જીવો. સંસારના વિષનો નાશ કરનાર કૃષ્ણયશઃ આપ કહો છો. યજ્ઞના કષ્ટમાંથી અમને કોઈ રસનો અનુભવ ન થયો ! તમે કૃપા કરી કથા દ્વારા તેનો અનુભવ કરાવ્યો. દેહભાન ભુલાવતું ભક્તરક્ષક ભગવાનનું ભક્તિ-પ્રચુર અમૃતપાન કરાવ્યું !

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ (१३)

ભગવાન્ સાથે જેનો સંગ છે, તેવા ભક્તના સ્વલ્પ પણ સંગને સ્વર્ગ કે મોક્ષની તુલ્ય અમે ગણતા નથી, તો લૌકિક-કથાઓને તો ગણીએ જ શું ? લૌકિક-સુખ અને મોક્ષ પર્યંતનાં વૈદિકસુખ કરતાં, પ્રભુના પ્રેમસ્પર્શથી (પુષ્ટિની) એક પલ પણ શ્રેષ્ઠ છે.

રસજ્ઞને પ્રભુકથામાં તૃપ્તિ ન થાય, અભાવ ન આવે. ભગવાનના ગુણોની પાર કોઈ પહોંચી ન શકે. ભગવાનનાં ચરિત સર્વની શુદ્ધિ કરનારાં છે. શ્રીશુકે કહેલા ભાગવત દ્વારા પરીક્ષિત ભગવાનનાં ચરણને પ્રાપ્ત થયાં. તે ભક્તોનું અભિરામ ભાગવત અમને કહો."

સૂતે ઉત્સાહથી વર્ણવેલો ભગવાનનો મહિમા :

સૂતે શ્રોતાને ઉત્સાહ દીધો : "મોટાઓની સેવાથી સર્વત્ર સફલતા મળે છે. તેમની આજ્ઞાનુસાર જીવવાથી ઉદ્વેગ આવતો નથી. અમે સૂત છીએ. વિલોમ રીતે જન્મેલા છીએ. ક્ષત્રિય પિતા અને બ્રાહ્મણ માતાનું સંતાન સૂત છે. પૃથુરાજાના યજ્ઞમાં બૃહસ્પતિના હવિમાં ઈન્દ્રનો હવિ પડતાં, મૂલ-સૂત પ્રકટ થયેલા. વર્ણસંકરતા એ મોટું મનોદુઃખ છે. આ ઋષિયોના મનને અનુકૂળ થઈ, આજ્ઞાનુસાર પ્રભુના ગુણગાનથી મનની બધી ચિંતાઓ ચાલી ગઈ.

ભગવાનનું નામ દેતાં કૃતાર્થ થવાય છે. ભગવાનના અનંત ગુણો છે. કુલ ગુણો અનંત છે અને પ્રત્યેક ગુણ અંતરહિત-અનન્ત - છે. ભગવાનની સમાન કોઈ નથી; અધિક પણ નથી. તેનું માત્ર આછું સૂચન પૂરતું છે. લક્ષ્મીજીને મેળવવા સૌ ઝંખે છે. પ્રભુ તો લક્ષ્મીજીની ઈચ્છા પણ કરતા નથી, છતાં લક્ષ્મીજી સૌનો ત્યાગ કરી પ્રભુને પ્રેમથી ભજે છે. જે પ્રભુના ચરણનખનું જલ ગંગા રૂપે શંકરના મસ્તકે વિરાજે છે, સૌને પાવન કરે છે, તે મુકુન્દ વિના બીજો કોણ ભગવાન્ હોઈ શકે ? તે ભગવાનમાં અનુરાગ થાય તો અંતઃકરણની આગ શમે, જીવન યાગરૂપ બને, વિરાગ દેહાદિમાં થાય.

જ્ઞાની કે અજ્ઞાની સૌ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રભુના ગુણોનું ગાન કરીને કૃતાર્થ થાય."

આમ કહેતાં કથાનું અનુસંધાન કર્યું.

શિકારે નીકળેલ રાજાની વ્યથા, ઋષિના ગળામાં સાપ ભરાવ્યો, સાતમે દિવસે તક્ષક બાળે તેવો ઋષિકુમારનો શાપ :

એક દિવસ હાથમાં ધનુષ-બાણ લઈને પરીક્ષિત શિકારે નીકળ્યા. વનમાં મૃગલાંની પાછળ પાછળ દોડયા. "આરણ્યાઃ પશવઃ કનીયાંસઃ શુચાઃ શ્રુતાઃ ।"- વનનાં હીન પશુઓ શોકમય છે. શોકમય મૃગના સંગથી ભક્તરાજાને શોક થયો ! ભક્ત ભરતજી પણ મૃગસંગથી ગતાર્થ થયા હતા. જેવાંનો સંગ કરે કે અનુસરણ કરે તેવાં સૌ સ્વાભાવિક રીતે જ બને. આદર્શના ધર્મો અનુ-(યાયી)-ગામીમાં આવે. મહાપુરુષોનો આદર્શ રાખે તે મહાન્ બને. નેતા કે અભિનેતાને વેષ, વાણી કે વર્તનથી અનુસરે તેનામાં તેવા ધર્મો અજાણતાં પણ આવે. સમર્થભક્ત પરીક્ષિતમાં શોક આવ્યો. અનેક રાજાઓ સામે યુદ્ધમાં લડયા હતા. કોઈ દિવસ ભૂખ, તરસ કે થાક લાગ્યો નહોતો, પણ આ શોકમય મૃગલાંઓની પાછળ દોડતાં, એમના ધર્મો, શોકથી ભૂખ, તરસ, થાક રાજામાં આવ્યાં. તરસ ખૂબ લાગી. રસ્તામાં જલાશય હતાં, છતાં દેવતારૂપ તે તિરોહિત થઈ ગયાં. પાણી હોવા છતાં દેખાયું જ નહિ ! કોઈ સારી વાતની સમજ કે સ્વીકાર, અનર્થનું આંધળું અનુકરણ કરનાર માટે શક્ય નથી.

રાજા રજા વગર ઋષિના આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા ! જે સ્થાનમાંથી અશ્વત્થામાએ પાછું ન વાળી શકાય તેવું બ્રહ્માસ્ત્ર ઉત્તરાજીના ઉદર પર મોકલ્યું હતું, - એ આ સ્થાન છે. બ્રાહ્મણ અશ્વત્થામાના મુખમાંથી મંત્ર રૂપે નીકળેલું બ્રહ્માસ્ત્ર, આ જ આશ્રમમાંથી પુનઃ એ જ પરીક્ષિતની સામે યુવાવસ્થામાં બ્રાહ્મણ શમિકના પુત્ર શૃઙ્ગીના મુખમાંથી શાપ રૂપે પ્રકટ્યું છે ! એક મંત્રરૂપ હતું, બીજું શાપરૂપ હતું ! એક બાણ દ્વારા આવ્યું હતું, બીજું તક્ષક દ્વારા ! એક બ્રહ્માસ્ત્રનો દેહદાહક અગ્નિ હતો, બીજો તક્ષકના મુખના ઝેરનો ! એક અગ્નિ માના ઉદરમાં બાળતો હતો, બીજો ગંગાકિનારે ! આ ભક્તરાજા જીવનની આદિમાં બળ્યા છે, અને અંતમાં પણ બળ્યા છે ! માના ઉદરમાં બળતાં ભગવાને સ્વરૂપથી રક્ષા કરી, દર્શન દીધાં, નિકટમાં વાસ દીધો ! ગંગાકિનારે બળતાં ભગવાને ભાગવત રૂપે નામથી રક્ષા કરી, અભય દીધું, ચરણમાં વાસ દીધો ! આદિમાં ઉત્તરાએ શરણાગતિ કરી હતી. અંતમાં રાજાએ પોતે શરણાગતિ કરી. શરણાગતિથી સફલ થયા.

રાજા પરીક્ષિત ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યા. બહુ શિંગડાંવાળા રુરુમૃગનું ચર્મ ઓઢેલા ઋષિને સમાધિમાં બેઠેલા જોયા. નિર્વિકાર મુનિ હતા.

રાજા રજા વગર ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યા, તે અપરાધ કર્યો. મર્યાદાભંગ થયો. પ્રભુના ધ્યાનમાં મગ્ન ઋષિ પાસે પોતાના સ્વાગતની અપેક્ષા રાખી. મર્યાદાભંગ અને માનનીય પાસે પણ માન મેળવવાની ઈચ્છા તે અનર્થ-પરંપરા છે.

ઋષિ પાસે પાણી માગ્યું. તરસથી તાળવું સુકાતું હતું. પોતાના શરીરસુખ માટે, પ્રભુકાર્યમાં મગ્ન હોય તેને ધ્યાનભગ્ન ન થાય.

સાધુપુરુષના ઘરમાંથી અતિથિના આદર માટેની ચાર ચીજ ક્યારેય નિવૃત્ત ન થાય : (૧) આસન, (૨) ભૂમિ-ફલ કે અન્ન, (૩) જલ, (૪) સ્વાગતના મધુર શબ્દો.

રાજાને ઋષિના આશ્રમમાં તે ન મળ્યાં. તેમાં પોતાનું અપમાન લાગ્યું. ઋષિ સમાધિમાં બેઠા છે, - એ જોવું, પણ સંદેહ થયો ! - ખોટી સમાધિ હશે કે સાચી ?

બ્રાહ્મણની અદેખાઈ ક્યારેય ન થાય. આજે થઈ ! રાજાને ઋષિની શાંતિ ખૂંચી, અસહ્ય થઈ. દ્વેષાત્મક ક્રોધ આવ્યો ! દશ અપરાધ રાજા કરી ચૂકયા. કલિને સ્થાન દેવાથી બુદ્ધિ બગડી હતી. ઉપરથી સારી દેખાતી સમાજસેવાની ક્રિયાંઓ પણ લોકસંગને પરિણામે તો બુદ્ધિને બગાડે છે. સેવા તો સંગથી પર રહીને થાય. ગુસ્સામાં રાજાએ જતો સાપ માર્યો. ધનુષ્યના છેડાથી તેને ઋષિના ગળામાં ભરાવ્યો. સાપ સમાધિના પ્રભાવે બ્રહ્મરૂપ મસ્તક પર ન પડ્યો. ખભે જ પડયો ! સર્પ છે - સંસાર ! રાજા સંસારી છે ! ઋષિ સમાધિમગ્ન સાધુ છે. અનાયાસ સંગ થયો. સંસારીનો અનાયાસ સંગ પણ અસાવધ સાધુને સંસારી બનાવી દે, સંસાર પરાણે પણ ગળામાં પહેરાવી દે. સંસારધર્મથી રંગી દે ! સાધુ સાવધ હોય, પ્રભુમગ્ન હોય તો જ બચે.

રાજાને અદેખાઈ આવી, એટલે અનર્થ ઉભરાયો. ક્રોધ આવે ત્યારે સ્નેહ બળી જાય. અદેખાઈ આવે ત્યારે વિવેકની આંખે ઝાંખ આવે. આવી છતાં દેખાઈ નહિ, - એ અદેખાઈ ! પર્વતની ખાઈમાં પડે તો કોઈક દિવસ પણ નીકળવાનો સંભવ છે. મૂર્ખાઈની ખાઈમાંથી કોઈ વિદ્વાન્ બહાર કાઢે, જ્ઞાન આપે; પણ અદેખાઈની ખાઈમાં પડે તે બહાર નીકળી શકે નહિ, પીડાય છતાં પડ્યો છે તે સમજાય નહિ.

રાજાએ ઋષિના ગળામાં સાપ ભરાવ્યો. ઉંપરનાં સાત છિદ્રો ખાલી રહ્યાં, બે નેત્ર, બે કર્ણ, બે નાસિકા અને એક મુખ. પરિણામે સાત દિવસ જીવવાનો અવધિ મળ્યો ! માથે સાપ મૂક્યો હોત, તો તત્ક્ષણ મૃત્યુ મળત. ભગવદિચ્છાથી જ સઘળા પ્રસંગો પાંગરે છે. તેનું ફલ તો પ્રભુની લીલા જ છે.

ઋષિ તો સમાધિમાં હતા, પણ એમનો અતિ તેજસ્વી કુમાર વનમાં ફરતો હતો. એણે આ જાણ્યું. બ્રહ્મતેજઃ પ્રકટ થયું !

બાળક બોલ્યો, - "રક્ષકોનો આ અધર્મ !" બ્રાહ્મણોનાં બે રાજ્ય છે, - અંતઃકરણનું અને અવનીનું ! અવનીનું રાજ્ય બહિર્મુખ બનાવે, તેથી તે ક્ષત્રિયોને દઈને બ્રાહ્મણો તો જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ભક્તિથી અંતઃકરણનું રાજ્ય માણે છે. રાજા તો રક્ષક, સેવક છે, પણ કૃષ્ણના પધારી ગયા પછી એ મર્યાદા તૂટી. પ્રભુચિંતનપરાયણ બ્રાહ્મણનો દેહ દેવાલય છે. રાજાએ સાપ ભરાવી, દેવાલયનો અપરાધ કરતાં દેવનો અપરાધ કર્યો છે. પરિણામે બ્રાહ્મણકુમારના મુખમાંથી વજ્ર જેવા શાપના શબ્દો નીકળ્યા.

કૌશિકી નદીના જલનું આચમન કરી, મન્ત્રોચ્ચાર-પુરઃસર બ્રાહ્મણોનું મૂળભૂત વાગ્વજ્ર ફેંક્યું, - "મારા પિતાનો દ્રોહ કરનાર, કુલાંગાર પરીક્ષિતને સાતમે દિવસે મારો પ્રેરેલો તક્ષકનાગ પ્રસિદ્ધ રીતે બાળશે."

સત્પુરુષોની સ્વાભાવિક્તા છે - ક્ષમા ! :

બ્રહ્મતેજ: શાંત થયું. છોકરો પિતાની પાસે આવ્યો. પિતાના કંઠમાં સાપ જોયો. મુક્તકણ્ઠે રડવા લાગ્યો. અવાજ સાંભળીને ઋષિ જાગ્યા. ગળામાંથી સાપ દૂર કર્યો. રડવાનું કારણ પૂછ્યું. દીકરાએ રાજાને શાપ આપ્યો હતો, - એ જાણ્યું. દુ:ખ થયું. તે બોલ્યા : "મૂર્ખ ! નાનકડા અપરાધના બદલામાં પ્રાણ લેવાનો દંડ ન દેવાય. અપરાધના પ્રમાણમાં સજા થાય. વધારે સજા ન થાય. વધારે સજાથી પણ અપરાધ થાય."

રાજાના ચાલ્યા જતાં લોકોના સઘળાય પુરુષાર્થ નષ્ટ થઈ જશે. ભગવદંશરૂપ રાજાને આવો શાપ ન અપાય ! કોઈના ગુણ જોઈને માન દેવું તે સજ્જનનો સ્વભાવ છે. પરીક્ષિત તો અશ્વમેધ-યજ્ઞ કરનાર, ભગવાનનો ભક્ત છે. બિચારો ભૂખ્યો-તરસ્યો હતો, તેને આપણાથી શાપ ન અપાય. ક્ષમા એ તો બ્રાહ્મણનું ભૂષણ કહેવાય."

ભક્તનો દ્રોહ કરવાથી ભગવાનને ક્રોધ થાય. ઋષિએ ભગવાન્ પાસે ક્ષમા માગી. "આ અપક્વ બુદ્ધિના બાલકે ભક્તનો અપરાધ કર્યો છે. ભગવન્ ! આપ એને ક્ષમા કરજો !"

ક્ષમા આપવી અને માગવી તે સાધુઓનો સ્વભાવ છે. સજા કરનાર કરતાં ક્ષમા કરનારના અંત:કરણનું સામર્થ્ય અનેક ગણું વધારે હોય છે. ભગવાનના ભક્તો તો સજા કરવા સમર્થ હોવા છતાં પણ, કોઈએ તિરસ્કાર કર્યો હોય, છેતર્યો હોય, ગાળો આપી હોય, શાપ આપ્યો હોય, કે પ્રહારો કર્યા હોય, છતાં પણ સામનો કરતા નથી ! બદલો લેવાની વાત તો દૂર રહી. ક્ષમા તો સામર્થ્યની શોભા છે. અશક્તની ક્ષમા તો હાસ્યાસ્પદ છે. ઋષિએ પુત્રે કરેલા પાપનો પસ્તાવો કર્યો. રાજાના અપરાધનો વિચાર પણ ન કર્યો.

સાધુપુરુષો અન્ય દુષ્ટોએ હર્ષ, શોક વગેરે દીધાં હોવા છતાં, તેને ગણકારતા નથી. હર્ષ, શોક અંત:કરણને થાય છે, જીવને નહિ. અંત:કરણાધ્યાસ ન હોવાથી સંતોને ક્ષોભ થતો નથી.

અધ્યાય : ૧૯

પશ્ચાત્તાપ-પૂર્વક હરિસંસ્મરણ એ શ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત છે :

રાજા પરીક્ષિત નગરમાં આવ્યા. હસ્તિનાપુરની રજ:નો સ્પર્શ થયો. રાજસિંહાસને બેઠા. ભગવાનના સંબંધવાળી રજ: અને ભક્ત (પાંડવો)ના આસનના સ્પર્શ-માત્રથી તામસ થયેલી બુદ્ધિ નિવૃત્ત થઈ ! સદ્‌બુદ્ધિનો ઉદય થયો. પોતે કુકર્મ કર્યું હતું, તેનો તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થયો. કરેલી ભૂલનું ભાન થાય, સાચો તીવ્ર સંતાપ થાય, તો પુન: ભૂલ ન થાય.

પાપમાંથી શુદ્ધ થવા માટે પશ્ચાત્તાપ પાવક (અગ્નિ) છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં પણ તે પ્રબલ છે. પશ્ચાત્તાપથી પણ પાપની રાખ હૃદયમાં રહી જાય છે. પ્રભુસ્મરણથી ઉભરાતા પ્રેમના પુનિત પ્રવાહમાં તે વહી જાય છે.

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्य हरिसंस्मरणं परम् ॥

જે માનવને કરેલા પાપનો પસ્તાવો થાય, તેને માટે હરિનું પ્રેમથી સ્મરણ એ શ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. હરિસ્મરણ શીતલ-ભાવે થાય અને સંસ્મરણ સંતપ્ત-ભાવે થાય. અંતઃકરણમાં દુઃખ સાથે ભગવાનનું સ્મરણ એ સંસ્મરણ છે.

પરીક્ષિત શોકાર્ત હતા. પસ્તાવો કરતા હતા. "અરેરે ! મેં અનાર્યની જેમ બ્રાહ્મણના અપરાધરૂપ પાપ કર્યું. મને જરૂર પ્રત્યક્ષ સજા થવી જોઈએ, જેથી ફરીથી તેમ ન કરું !"

ભગવાનના ભક્તો અપરાધ કર્યા પછી માત્ર ક્ષમા નહિ, સજા પણ માગે છે ! સાધારણ સંસારીઓ અપરાધ કર્યા પછી માત્ર ક્ષમા માગે છે. મોટા પુરુષોને પોતાનાં કર્મનાં ફળ તે ઈચ્છે છે, ત્યારે મળે છે. ફલની ઈચ્છાનો અભાવ જ વિલંબમાં કારણરૂપ બને છે; રાજાએ સજાની ઈચ્છા કરી, ત્યાં તો ઋષિએ મોકલેલો એક શિષ્ય સંદેશો લઈને આવ્યો. સાતમે દિવસે સાપ કરડવાનો છે, એ રાજાએ જાણ્યું. તરત જ તેણે તેને સારું માન્યું. ભગવાનના ભક્તો દોષમાંથી પણ ગુણ શોધી કાઢે છે, શાપમાંથી પણ આશીર્વાદ શોધે છે !

શાપથી રાજાના હૃદયમાં રહેલો વૈરાગ્ય પ્રકટ થયો, કૃષ્ણસેવાને મુખ્યગણી, ગંગાતટે અનશન કર્યું, વિશ્વપાવન કરનારા મુનિયો પધાર્યા !:

ભક્ત પરીક્ષિતે વિચાર્યું, - "આ શાપ તો વિષયોમાં અકારણ આસક્ત થયેલા મને વૈરાગ્ય આપનારો છે !" પરીક્ષિતે તત્ક્ષણ રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો. જન્મેજયનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પરીક્ષિતે તો આ-લોક અને પર-લોક બંને, ભગવાનની સેવા માટે ત્યાગ કરવા જેવા છે, - તેમ પહેલેથી વિચારી રાખ્યું છે ! વૈરાગ્ય રાજાના હૃદયમાં હતો. શાપથી ત્યાગની ક્રિયા રૂપે પ્રકટ થયો ! ભગવાનની સેવાનો સમય શરીરધર્મમાં વેડફાય નહિ, એટલા માટે અન્ન અને જલનો ત્યાગ કર્યો.

શરીરધર્મમાં જ સંસારનો મોટા ભાગનો વખત વેડફાય છે. ખાવાપીવા માટે, કમાવામાં, તેની વ્યવસ્થામાં, ભોજનાદિની તૈયારીમાં, પછી ભોગમાં, પુનઃ તેથી પ્રમાદ થતાં આરામમાં, ભોગથી ઈન્દ્રિયો પુષ્ટ થતાં, વાસનાઓ વધતાં, વિવિધ વિષયના સેવનમાં, મલાદિના ઉત્સર્ગમાં, રોગાદિ થતાં તેના ઉપાયોમાં, વખત વેડફાય છે. આ બધાં શરીરનાં કાર્ય છે. તેમાં સંયમના અભાવે શિથિલતા આવે છે. જે સંયમ રાખતો નથી, એ પોતાના દેહને બગાડે છે. જેનો દેહ બગડે, એનું દિલ પણ અજાણતાં બગડતું જાય છે ! તનને બગાડનારો આહાર મનને પણ બગાડે. આહારના સૂક્ષ્મ-ભાગમાંથી મન બને છે. મન બગડે તેનું જીવન બગડે ! ખાવા-પીવામાં ખૂબ સંયમ રાખવો, જેથી શરીરધર્મમાં વખત વેડફાય નહિ; તન, મન, ધન અને જીવન બગડે નહિ અને ભગવાનની સેવામાં શરીર સ્વસ્થ રહી શકે.

પરીક્ષિતે કૃષ્ણનાં ચરણકમલની સેવાને મુખ્ય ગણી. તેમાં શરીરધર્મો વિઘ્ન ન કરે માટે અન્નજલ છોડયાં. ભગવદ્‌ભક્ત તરીકે પ્રાયોપવેશરૂપ અનશન કર્યું. તેમ કરતાં અન્નજલથી પોષાયેલો દેહ પડે તો સેવોપયોગી નૂતન-અમર-દેહ મળે માટે અમર-નદી ગંગાના કિનારે આવ્યા.

અત્યારના ભૌતિક-દૃષ્ટિવાળા લોકોને ગંગાજી ભૌતિક-રૂપે જ પ્રકટ છે, બધાને તેથી ફલ થતું નથી. ગંગાજીમાં જલના પ્રવાહ કરતાં રજઃનો પ્રવાહ અધિક છે. લક્ષ્મીજીએ ભગવાનનાં ચરણકમલની

સેવા કરી, સમર્પેલાં તુલસીજી પણ સાથે વિરાજે છે. કૃપા દ્વારા ભક્તને જ ગંગાજીનાં આવાં દર્શન થાય છે.

આવાં ગંગાજીનું સેવન કોણ ન કરે ? - એમ નિર્ણય કરી રાજાએ મુકુન્દ ભગવાનનાં ચરણનું ધ્યાન કર્યું. અન્યભાવ દૂર કર્યા, મુનિવ્રત લીધું. વૃથા વાતોનો ત્યાગ મૌન છે, અથવા મનનશીલ મુનિ વિના બીજા સાથે ન બોલવું તે મૌન છે. સર્વ સંગ છોડયા. સંગ બે પ્રકારનો, - તનનો અને મનનો ! ત્યાગથી તનનો સંગ છૂટે, વૈરાગ્યથી મનનો સંગ છૂટે. આવા પરીક્ષિત રાજા ગંગાકિનારે આવીને બેઠા.

તે સર્વજ્ઞ ઋષિઓએ જાણ્યું. નિમંત્રણ નહોતું, છતાં પણ ભગવદ્વાર્તા થશે અને શ્રવણ-લાભ મળશે, એ વિચારે વિશ્વને પાવન કરનારા મુનિઓ શિષ્યો સાથે પધાર્યા. અત્રિ, વસિષ્ઠ, ચ્યવન, શરદ્વાન્, અરિષ્ટનેમિ, ભૃગુ, અંગિરા, પરાશર, વિશ્વામિત્ર, પરશુરામજી, ઉતથ્ય, ઈન્દ્રપ્રમદ, મેધાતિથિ, દેવલ, આર્ષ્ટિષેણ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, પિપ્પલાદ, મૈત્રેય, ઔર્વ, કવષ, અગત્સ્ય, ભગવાન્ દ્વૈપાયન અને ભગવાન્ નારદ અને બીજા પણ અરુણ વગેરે દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિયો પધાર્યા.

બ્રહ્મર્ષિથી ભગવદ્ભક્ત સુધીના સૌ ગણાવ્યા. અત્રિથી વિશ્વામિત્ર સુધીના જ્ઞાનપ્રતિપાદક છે. પરશુરામથી પિપ્પલાદ સુધીના ધર્મપ્રતિપાદક છે. મૈત્રેયથી નારદ પર્યંતના ભક્તિ પ્રતિપાદક છે. ભાગવતમાં ત્રણેનું સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન હોવાથી સૌ શ્રવણ માટે આવ્યા છે.

પરીક્ષિતે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું. પ્રભુએ પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું. ઋષિયોને પધરાવ્યા. પોતે પણ પધાર્યા. પરીક્ષિત રાજાની સભામાં, એક નહિ પણ અનેક રૂપે ભગવાન્ હાજર છે !

વ્યાસજી, નારદજી એ બન્ને જ્ઞાનરૂપ છે. ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિના અવતારો આવ્યા છે. પરશુરામજી ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનો અવતાર છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિવાળાઓને પૂર્ણજ્ઞાન અને પૂર્ણ-ક્રિયાશક્તિવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જાણવાની ઈચ્છા થઈ છે. તે ભાગવત-શ્રવણથી પૂર્ણ થાય. નારદ અને વ્યાસ ભાગવતની પ્રવૃત્તિનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છાથી આવ્યા છે !

શુકદેવજી પણ ભગવાન્ છે. તેમના મુખમાંથી નિર્ગલિત ભાગવત પણ ભગવાન્ છે !

ઋષિયોને રાજાની કથા સંભળાવવા વિનંતી :

રાજાએ આવેલા સૌનું સ્વાગત કર્યું, નમસ્કાર કર્યા, અભિલાષ વ્યક્ત કર્યો. "અહો ! રાજાઓમાં અમે અત્યન્ત ધન્ય છીએ ! પ્રભુના અનન્ય ભક્તોએ કૃપા કરવા યોગ્ય શીલવાળા છીએ. બ્રાહ્મણો પોતાનાં ચરણ ધોવાની વેદિકાથી પણ ક્ષત્રિયોને દૂર રાખે છે. આપ સૌ સ્વયં સામે ચાલીને મારી પાસે પધાર્યા ! ભગવાને પણ કૃપા કરી. ઘરમાં અત્યન્ત આસક્તિવાળાને તો માત્ર પતન મળે, તેમાંથી અભય દેતો વૈરાગ્યના કારણરૂપ વિપ્રનો શાપ થયો ! ભગવાનમાં ચિત્તવાળા મને આપ વિપ્રો તથા દેવી ગંગા, શરણે આવેલો જાણો ! બ્રાહ્મણે પ્રેરેલો તક્ષક ભલે ગમે તે રૂપે આવે, કરડે. આપ ભગવાનની ગાથા ગાવ !"

ભગવન્માર્ગમાં ભક્તોની શરણાગતિ કરવામાં વિરોધ નથી. ભક્તોનું શરણ લેવાથી ભગવન્માર્ગમાં વધારે દૃઢ થવાય છે. પરીક્ષિતને મુક્તિ નથી જોઈતી. સર્વ જન્મમાં અનન્ત ભગવાનમાં રતિ જોઈએ છે. તે માટે ભગવાનના આશ્રિત-ભક્તોમાં રતિ અને સત્સંગ પ્રાર્થે છે !

પરીક્ષિત રાજા દક્ષિણ કિનારે ગંગાજળ સામે મુખ રાખીને પૂર્વ-દિશામાં અગ્રભાગવાળા-દર્ભના આસન ઉપર બેઠા. દેવો વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં આવ્યા. ભૂમિ પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. દુન્દુભિ વગાડયાં, અભિનંદન આપ્યાં. મહર્ષિઓએ પણ રાજાને અભિનંદન આપ્યાં. વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં પરીક્ષિતના ગમન સુધી ત્યાં પોતે વિરાજવા જણાવ્યું !

ભગવાનનાં ચરિત સાંભળવા ઈચ્છતા રાજાએ વિનંતી કરી, - "સત્યલોકમાં સાક્ષાદ્ વેદ હોય તેવા વેદજ્ઞ વિપ્રો ! આપ અમારે આંગણે પધાર્યા છો ! કૃપા કરવાનો આપનો સ્વભાવ છે. પૂછવા યોગ્ય છો, એટલા માટે પૂછું છું :

"માનવે જીવન પર્યંત હમેશાં સર્વ પ્રકારે શું કરવું ? અને મરતા માનવે અન્તકાલે શું કરવું ? તે બાબતમાં આપ વિચાર કરો !"

ઋષિયો પ્રત્યુત્તર નહોતા દેતા. સર્વત્યાગ કરનાર રાજા પરીક્ષિતના ગુરુ ત્યાગ-રહિત ન હોઈ શકે. ત્યાં તો પ્રભુપ્રેરણાએ સાક્ષાત્ ભગવાન્ વ્યાસપુત્ર શ્રીશુકદેવજી પ્રકટ થયા !

બત્રીસલક્ષણવાળા શ્રીશુકદેવનું સભામાં પ્રકટ થવું :

પરમહંસધર્મ પ્રકટ કરતા, લીલામાત્રથી ચાલતા પધાર્યા. બત્રીસ લક્ષણવાળા ભગવાન્, બ્રહ્મજ્ઞ કે મહારાજાધિરાજ હોય ! રાજામાં-સોળ લક્ષણ હોય. શ્રીશુકમાં બત્રીસ લક્ષણ છે. આત્મલાભ માત્રથી સંતુષ્ટ છે. અજ્ઞાની, સ્ત્રીઓ અને બાળકો આસપાસ વીંટળાયેલા છે, અવધૂત-વેષ છે.

તત્રાભવદ્ ભગવાન્ વ્યાસપુત્રો યદૃચ્છયા ગામટમાનોऽનપેક્ષઃ ।
અલક્ષ્યલિઙ્ગો નિજલાભતુષ્ટો વૃતશ્ચ બાલૈરવધૂતવેષઃ ॥ (૨૫)

શ્રીશુકદેવજીમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બધાં મળીને બત્રીસ લક્ષણો છે. તેમાં (૧) સર્વત્ર વિરાજતાં સ્વેચ્છાથી ગમે ત્યાં પ્રકટ થઈ શકવાનું સામર્થ્ય, (૨) છ ગુણરૂપ ઐશ્વર્ય, (૩) ભગવદીયપણું, (૪) પોતાની ઈચ્છાથી લીલાકરણ, (૫) નિરપેક્ષપણું, (૬) તિરોભાવ - અદૃશ્ય થવાનું સામર્થ્ય, (૭) આત્મલાભ, (૮) સન્તોષ. - આ અંતઃસ્થિત આઠ ગુણો છે.

(૧-૨) બે આઠ, સોળ-વર્ષનું વય છે. સોળ વર્ષ સુધી દેહની માત્ર વૃદ્ધિ થાય, હ્રાસ ન થાય. સોળ વર્ષથી યૌવનનો પ્રારંભ થાય, છતાં યૌવનકૃત વિકાર નથી ! અપવિત્ર, મૃત-ત્વગ્રૂપ દાઢીમૂછનો સ્પર્શ નથી. યુવાવસ્થામાં વધતાં વર્ષ ભગવદ્-વિસ્મરણ કરાવે-તે નથી, તેથી કાલકૃત ગુણ છે, પણ ક્ષય, વિકાર, વિસ્મૃતિ વગેરે રૂપ દોષ નથી, તેથી "દ્વ્યષ્ટવર્ષ"- પદ છે. તેમાં બે ગુણ દર્શાવ્યા છે. (૩) સુકુમાર પાદ - પરિભ્રમણશીલ છે, છતાં ચરણ કમલના દલશાં કોમલ - રક્તવર્ણ છે. નિર્દોષ અને ગુણયુક્ત છે. (૪) કર. (૫) ઊરુ. (૬) બાહુ. (૭) ખભા. (૮) ગાલ યુક્ત ગાત્ર કોમલ-નિર્દોષ અને ગુણપૂર્ણ છે. (૯) સુંદર વિશાલ લોચન. (૧૦) ઊંચી નાસિકા. (૧૧) સમાન કર્ણ. (૧૨) સુંદર ભ્રૂકુટીવાળું મુખ. (૧૩) શંખ જેવો ત્રણ રેખાવાળો સુંદર કંઠ. (૧૪) ઢંકાયેલાં હાંસડીના હાડકાં (જત્રુ). (૧૫) વિશાલ, ઉન્નત વક્ષઃસ્થલ. (૧૬) ગોળાકાર નાભિ. (૧૭) રેખાઓથી સુંદર પીપળાના પાન જેવું ઉદર. (૧૮) "ચ"-કારથી ગૂઢચિહ્ન. દિશાઓ જ તેમનાં વસ્ત્ર છે. તેવા શ્રી શુકદેવજી ભગવાનની માફક વ્યાપક છે. વ્યાપક શુકદેવજી લૌકિક વસ્ત્ર ધારણ કરે તો અંદર પરિચ્છેદ અને લોકને પીડા

થાય, તેથી સૌના ઉપર દયા કરીને શુકદેવજીએ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં નથી ! દિગંબર છે. (૧૯) મુખની આસપાસ વાળ વિખરાયેલા પડ્યા છે. એ માત્ર કેશ નથી. "क" - એટલે બ્રહ્મા અને "ईश" - એટલે શંકર, બન્ને વાળરૂપ થયા છે ! તેમાં વક્રતા ઉત્પાદકને અટકાવનારી છે. વિકીર્ણતા ગ્રાસને અટકાવનારી છે, જેથી પરીક્ષિતને ઉત્પત્તિ અને ગ્રાસનો ત્રાસ પીડે નહિ ! વચમાં આ બે લોકોપકારક કહ્યાં. (૨૦) ઢીંચણ સુધી લાંબા બાહુ. (૨૧) ભગવાન્ વિષ્ણુના જેવી કાંતિશોભા. (૨૨) શ્યામવર્ણ. (૨૩) અતિ-સુંદર તારુણ્યની શોભાથી સ્ત્રીઓને સુખકર છે. (૨૪) મુખ ઉપર રુચિર સ્મિત વિરાજે છે. તે સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણને સુખકર છે. ચતુર અને અચતુર ઉભય માટે બે લક્ષણ કહ્યાં. પહેલાનાં આઠ આ ચોવીસ મળીને કુલ બત્રીસ લક્ષણ થયાં.

લૌકિક-રીતે ઓળખાય તેવા નહોતા, છતાં મુનિયોએ શ્રીશુકને જોયા. આસન ઉપરથી ઊભા થયા. માન આપ્યું. રાજાએ આવેલા અતિથિને નમસ્કાર કર્યા. આત્માર્પણયોગ્ય પુરુષને મસ્તક દીધું.

શુકદેવજીને ઊંચા આસને વિરાજાવ્યા. આસપાસ વિંટળાયેલાં સ્ત્રી અને બાળકો દૂર ચાલ્યાં ગયાં. ચંદ્ર જેમ તારા, નક્ષત્ર અને ગ્રહથી વીંટળાઈને શોભે તેમ શ્રીશુક બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને દેવર્ષિથી શોભ્યા.

સુયોગ્ય ગુરુ શ્રીશુકને સુયોગ્ય શિષ્ય પરીક્ષિતની નમ્ર વિનંતી : કુલ બાર પ્રશ્નો કર્યા :

(૧) જ્ઞાન (અકુણ્ઠ મેધા), (૨) જ્ઞાનકાર્ય (પ્રશાન્તતા), (૩) અવ્યગ્રતા (વિરાજવાપણું), (૪) સાધના (મનન) - આ ચાર ગુરુનાં લક્ષણ શ્રીશુકમાં છે. રાજામાં આઠ - શિષ્ય-લક્ષણ છે - (૧) ગુરુ-સન્મુખગમન, (૨) કાયિક-સાષ્ટાંગ-નમસ્કાર, (૩) સાવધાનતા, (૪) વિનંતી માટે હાથ જોડવા, (૫) વાચિકવંદન, (૬) મધુર વાણીથી પ્રશ્ન (૭) નૃપત્વ (ગંભીરતા) અને (૮) ભક્તત્વ (સ્નેહ).

ભક્ત-રાજા પરીક્ષિત પાસે આવ્યા. પ્રશાંત વિરાજેલા અકુણ્ઠમેધાવાળા (જ્ઞાની)ને નમસ્કાર કર્યા. મધુર વાણીથી વિનંતી કરવાની શરૂઆત કરી, - "આપે અતિથિ રૂપે પધારી અમને તીર્થ રૂપ બનાવ્યા ! આપના સ્મરણ-માત્રથી દેહ અને ગેહ બન્ને પાવન બની જાય, તો સાક્ષાત્ આપ સાધુપુરુષનાં દર્શન મળે, સ્પર્શ મળે, વાર્તાલાપનું શ્રવણ મળે, સેવા કરવાનો સુયોગ મળે, તો અમારું કયું સદ્ભાગ્ય ન સધાય ?!

મહાયોગિન્ ! આપના સાન્નિધ્ય-માત્રથી પાપીનાં પાપ નિવૃત્ત થઈ જાય. કુંતા મા ઉપર દયા કરનાર-પાંડવપ્રિય ભગવાન્ કૃષ્ણે આજે મારા ઉપર દયા કરી લાગે છે, નહિ તો અવ્યક્ત-ગતિવાળા આપનું દર્શન અમારા જેવા સામાન્ય માનવને ક્યાંથી મળે ? માનવને ત્યાં સ્વયં પધારી, "હું તમને સર્વ પુરુષાર્થ પ્રદાન કરીશ, માગો !" - કહેતાં પધારનારા - "वनयितृतमो वनीयान्"આપ છો. યોગીઓના પરમ ગુરુ આપને અમે પૂછીએ છીએ." અધિકારીની દ્વિવિધતાથી અને પાંચ પ્રકારનાં કર્મના નિરૂપણથી કુલ બાર પ્રશ્ન છે.

(૧) અહીં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને જીવતા પુરુષનું જે કાર્ય હોય તે કહો !

(૨) મરતા પુરુષને સર્વથા આવશ્યક કર્તવ્ય હોય તે કહો !

જે સાંભળવા જેવું, જપ કરવા જેવું, આચરવા જેવું, સ્મરણ કરવા જેવું કે સેવન કરવા જેવું

હોય એ આપ અમને સમજાવો !

જે ન કરવા જેવું હોય તે કહો !

પરીક્ષિતે પ્રશ્નો પૂછ્યા અને નિવેદન કર્યું : "બ્રહ્મન્ ! ગાય દોહવાય એટલી વાર અગ્નિહોત્રી-ગૃહસ્થાશ્રમીના આંગણે ઊભા રહી એને આપ કૃતાર્થ કરો છો !"

પરીક્ષિત રાજાની મધુર વાણીથી પુછાયેલા પ્રશ્ન સાંભળીને ધર્મજ્ઞ બાદરાયણના પુત્ર ભગવાન્ શ્રીશુકે પ્રત્યુત્તર દેવાનો પ્રારંભ કર્યો. વ્યાસજી જગતનું કલ્યાણ કરે તેવા ઉદાર છે. તેમના પુત્ર પણ કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય, સૌનું કલ્યાણ કરવા ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરનારા છે, ધર્મજ્ઞ છે. પૂછનારને પ્રત્યુત્તર દેવાનો અને સૌને ભગવદભિમુખ કરવાનો ધર્મ જાણનારા છે.

卐

श्रीहरिः

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
विजयते श्रीबालकृष्णः प्रभुः ॥

શ્રીમદ્-ભાગવત-રસાસ્વાદ

દ્વિતીય-સ્કન્ધ

અધ્યાય : ૧

રાજાના એક જ પ્રશ્નને શ્રીશુકનાં અભિનંદન :

ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજીના મુખમાંથી શબ્દો સરવા માંડ્યા, - ''वरीयानेष ते प्रश्नः ।'' આરંભનો એક અક્ષર સાંભળતાં જ પરીક્ષિતના અંતઃકરણમાં સંતોષ થઈ ગયો. અત્તરની શીશી ખોલતાં જ, જે પ્રકારનું અત્તર અંદર ભર્યું હોય, એના સુગંધની લહર સૌથી પહેલી આવે, સૌને આહ્‌લાદ આપે, તેમ શ્રીશુકના અંતઃકરણમાં અમૃતરૂપ શ્રીમદ્ ભાગવત ભર્યું છે, તેની લહર "વ"-કાર રૂપે વ્યક્ત થઈ, બહાર નીકળી. ''वं''- અમૃતબીજ છે. અમૃત મરતાને જીવાડે, જીવતાને સમર્થ બનાવે, સમર્થને સુરક્ષિત રાખે, સુરક્ષિતને આનંદ આપે. શ્રીભાગવતકથામૃત પણ મનના મરેલાને જીવાડે, જીવતાને સ્વાન્તઃની સ્વસ્થતા દે, સ્વસ્થને સર્વત્ર સુરક્ષણ દે, સુલક્ષણ દે, સુરક્ષિતને ઉલ્લાસ દે, ઉત્સાહ દે, સૌને ભગવદભિમુખ કરી કૃતાર્થ કરે.

આ આસ્વાદ રાજા પરીક્ષિતે માણ્યો. શ્રીશુકનાં દર્શને આનંદ થયો હતો. તે વાક્યશ્રવણે વધ્યો, પ્રશ્નના અભિનંદને અધિક થયો.

અભિનંદન માત્ર એક જ પ્રશ્નને છે, - "સર્વાત્મના શું કરવું ?" જે કર્યા વગર કોઈ જ પુરુષાર્થ સફળ ન થાય તે સર્વાત્મના કર્તવ્ય છે, જીવતા માનવે કૃતાર્થતા માટે કરવું જરૂરી છે. આ પ્રશ્ન રાજાને તથા સૌને ઉપકારક છે. આત્મવિદ્ અને સ્વતન્ત્ર-વિચારકોને સંમત છે, મનગમતો છે.

શ્રીભાગવતનો કર્તવ્ય તરીકે બે પ્રકારનો શાસ્ત્રાર્થ :

પ્રથમ-સ્કન્ધમાં અધિકારી ઓળખાવ્યા. અધિકારીના કર્તવ્યનો નિર્ધાર દ્વિતીય-સ્કન્ધમાં છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતશાસ્ત્રનો અર્થ આનંદરૂપ સાકાર હરિની લીલા છે, કર્તવ્ય તરીકે શાસ્ત્રાર્થ બે પ્રકારનો છે : (૧) અનુષ્ઠેયઃ - આચરવા જેવો. દશ લીલાવાળા ભગવાનનું શ્રવણ. તેનો નિર્ધાર દ્વિતીય-સ્કન્ધમાં છે. (૨) પ્રમેયઃ - જાણવા જેવો. દશ લીલા-સહિત સ્વયં ભગવાન્. તે ત્રીજાથી બારમા સ્કન્ધમાં છે.

આ રીતે, કર્તવ્ય તરીકે આચરવા જેવો શાસ્ત્રાર્થ દશ લીલાવાળા ભગવાનનું શ્રવણ છે. શબ્દ અને વાક્યનાં શક્તિ અને તાત્પર્યનો નિર્ધાર તે શ્રવણ છે.

દ્વિતીય સ્કંધનાં ત્રણ પ્રકરણ : ત્રણેના પુનઃ ગૌણ-પ્રકરણ-વિભાગ :

દ્વિતીય-સ્કન્ધમાં "શ્રોતવ્યઃ ...." થી પ્રારંભમાં અને "અથો શ્રૃણુ"થી અંતમાં શ્રવણનો નિર્દેશ છે. આરંભ અને અંતમાં હોય તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય, તેથી દ્વિતીય-સ્કન્ધનો સિદ્ધાંત-કર્તવ્યનિર્ધાર-શ્રવણ છે. તે સાધનલીલા કે જ્ઞાનલીલા કહેવાય છે. શ્રીગોવર્ધનનાથજીના વામચરણકમલ રૂપ આ સ્કન્ધ છે. એમાં દશ લીલાવિશિષ્ટ ભગવાન્ શ્રવણ કરવાના હોવાથી દશ અધ્યાયો છે. એમાં ત્રણ પ્રકરણો છે : (૧) તત્ત્વનિર્ધાર અથવા તત્ત્વધ્યાન, (૨) શ્રદ્ધા અથવા હૃત્પ્રસાદ, (૩) વિમર્શ અથવા મનન.

તત્ત્વના બે પ્રકાર - સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ. પહેલા અધ્યાયમાં સ્થૂલતત્ત્વનું ધ્યાન છે, નિર્ધાર છે. બીજા અધ્યાયમાં સૂક્ષ્મતત્ત્વનો નિર્ધાર છે. આ બે અધ્યાયનું એક પ્રકરણ થયું.

બીજા પ્રકરણમાં ત્રીજો અને ચોથો અધ્યાય શ્રદ્ધા અથવા હૃત્પ્રસાદ દર્શાવે છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રોતાના હૃદયની પ્રસન્નતા (શ્રદ્ધા) છે; પ્રશ્નોથી તે દેખાય છે. ચોથા અધ્યાયમાં વક્તાના હૃદયની પ્રસન્નતા છે. તે ભગવાનનાં નમન સ્તુતિથી સમજાય છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં પાંચથી દશ સુધીના છ અધ્યાયોમાં વિમર્શ અથવા મનન છે. વિમર્શ (મનન) બે રીતે થાય છે : (૧) ઉત્પત્તિથી - વસ્તુસ્વરૂપથી અને (૨) ઉપપત્તિથી - શાસ્ત્રયુક્તિથી.

ઉત્પત્તિમાં ત્રણ પ્રકાર છે, એટલે ઉત્પત્તિના ૫ - ૬ - ૭ ત્રણ અધ્યાય છે. અનિત્યમાં જન્મ પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલો છે. એમાં મૂર્ત (જડ) પદાર્થોની ઉત્પત્તિ છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જડમાં નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત, હદવાળા) જીવનો સમાગમ છે. અમૂર્ત જીવનો મૂર્ત (જડ) સાથે સંબંધ કહેલો છે. સાતમા અધ્યાયમાં નિત્ય અને મર્યાદા (હદ) વગરના (અપરિચ્છિન્ન) સ્વરૂપમાં પ્રભુનું પધારવું (પ્રાકટય) કહેલું છે. વસ્તુસ્વરૂપના વિચારથી આ ઉત્પત્તિ નામનું પેટા-પ્રકરણ થયું.

હવે, ઉપપત્તિ (શાસ્ત્રયુક્તિ) પ્રકરણમાં પણ ૮-૯-૧૦ ત્રણ અધ્યાય છે. એમાં આઠમો અધ્યાય આક્ષેપ (આશંકા) છે. પરીક્ષિત રાજાએ સાત અધ્યાયની કથા સાંભળી. એને પૂર્વ-પક્ષમાં મૂકીને (શંકા કરીને) પરીક્ષિતે આક્ષેપગર્ભ પ્રશ્નો કર્યા છે. નવમા અધ્યાયમાં શ્રીશુકદેવજી ઉત્તર દે છે, તે સિદ્ધાન્ત છે. દશમા અધ્યાયમાં ફલ છે. તેમાં શ્રીમદ્ભાગવતનું સ્વરૂપ અને બ્રહ્મ-કલ્પમાં બ્રહ્માંડના પ્રાદુર્ભાવનું વર્ણન છે. કુલ દશ અધ્યાયમાં દ્વિતીય-સ્કન્ધ છે.

શાસ્ત્રાર્થપૂર્વક ભગવાનની ઓળખ દ્વિતીય-સ્કન્ધમાં છે. પહેલા પ્રકરણમાં ભગવાન્ જ સર્વ કાંઈ બન્યા છે, તે બતાવ્યું. બીજામાં શ્રોતા-વક્તાની તેમાં શ્રદ્ધા બતાવી. ત્રીજામાં જડ-જીવ-બ્રહ્મના ક્રમશઃ જન્મ, સમાગમ અને પ્રાકટ્યથી ભગવાન્ જ સર્વ કાંઈ બન્યા છે, તે ઉત્પત્તિથી બતાવીને તર્કથી સિદ્ધ કર્યું. આ સર્વશાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય ભાગવતથી થાય, તેમ બતાવવા દશમા અધ્યાયમાં ભાગવતના સ્વરૂપ (ફલ)નો વિચાર કર્યો છે.

સૌ સંસારીનો પ્રશ્ન છે, - "શું કરવું ?" : સાધુનો પ્રશ્ન છે, - "કૃતાર્થ થવા માટે શું કરવું ?" :

આરંભમાં શ્રીશુકે, - "કૃતાર્થતા માટે જીવનપર્યંત શું કરવું ?" તે પ્રશ્નને ધન્યવાદ દીધા છે.

લોકો જીવન ટકાવવા મથે છે. બહુ તો ભપકાબંધ જીવવા ઝંખે છે. સૌને સારા, મોટા અને

મહત્ત્વના દેખાવું છે. પરિણામે આંધળી દોટ ચાલી છે. ગમે ત્યાંથી, ગમે તે રીતે, પૈસો મેળવો, પ્રતિષ્ઠા મેળવો. આ વ્યાપક ઝંઝાવાત કે ચેપી રોગ જેવા પ્રલોભનમાંથી બચવું કઠિન છે. હિત, રીત કે પ્રીતનો તેમાં વિચાર રહેતો નથી, તેમ વિચારવાનો વખત નથી, વિવેક નથી. સૌ પોતાનું મનમાન્યું શોધે છે, ન મળતાં અકળાય છે. ઉદ્વેગના વેગમાં ઘસડાય છે. સૌને સાચું હિત સમજાવે તેવો પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન છે. "શું કરવું ?" - આ પ્રશ્ન આજે અનેક રૂપમાં અનેકને મૂઝવે છે. પ્રશ્ન છે, પણ તેનો ઉત્તર નથી. ક્યાંક દેખાય છે. તો સાચો નથી. સૌને સાચું, હિતકારક માર્ગદર્શન શ્રીશુકના ઉત્તરમાંથી મળે તેમ છે. પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન પામરનો નથી. સ્વતંત્ર વિચારકો અને આત્મજ્ઞોને પણ તે સંમત છે. સામાન્ય સંસારીને "શું કરવું ?" - તે પ્રશ્ન છે. સાધુઓનો પણ પ્રશ્ન તો આ જ છે, પણ તેમાં "કૃતાર્થ થવા માટે શું કરવું ?" - એ સ્પષ્ટતા છે. તે હિત છે. માનવ આમ વિચારે તો જીવનની દિશા બદલાઈ જાય. સંસારીમાંથી સંત થઈ જવાય.

વ્યર્થ વેડફાતું વય :

સંસારીને સાંભળવા અને કરવા જેવું તો અનેક છે, પણ તેનાથી કાંઈ કૃતાર્થ થવાતું નથી. આત્માનું સાચું સ્વરૂપ સૌ સમજી શકતા નથી. ભગવાન્ સૌની નિકટમાં છે, પણ સંસારમાં સરનારને તેની ઓળખ નથી. લોકવ્યવહારમાં તો દેહસંયુક્ત ઓળખ છે. દેહને જ સૌ મુખ્ય સમજી બેઠા છે. દેહસુખ માટે મથે છે. દેહ માટે ઘર અને કુટુંબીઓને સંભાળે છે. પરિણામે ઘર ચલાવવામાં જ સૌ પડ્યા છે. બુદ્ધિ વિશેષ વિચારતી નથી. ઘર ચલાવવાની ભ્રમણામાં જીવનના અંતે પોતે ચાલતા થાય છે, જીવનભર સાચા હિતના રસ્તેથી દૂર જ ચાલતા રહે છે, છતાં પાછું ઘર ચલાવવાનું તો સંતાનો માટે પણ પરંપરામાં મૂકીને જવું પડે છે. ઘર ચલાવવાની ભ્રમણામાં આથડનારને સાચું સમજવાનો સમય જ નથી. રાત્રિ નિદ્રામાં, અજંપામાં કે વિષયસુખમાં વીતે છે. દિવસ કુટુંબનો ભાર વહેવામાં વેડફાય છે. પુરુષ પ્રાયઃ પૈસો મેળવવા માટે ફાંફાં મારે અને સ્ત્રી મેળવેલા પૈસાને વિદાય દેવા કે પરાણે બચાવવા મથામણ કર્યા કરે છે. વય વ્યર્થ વેડફાઈ જાય છે. બાલ્યકાલ અને વૃદ્ધાવસ્થા તો નકામાં જ જાય છે. નાનપણમાં તો અજ્ઞાનથી કલ્યાણ માટે કાંઈ કરવાનું સૂઝે નહિ. ઘડપણમાં ભાગ્યયોગે કદાચ સૂઝે, પણ વ્યવહાર અને છોકરાંનાં છોકરાં સંભાળવાની ગમતી કે અણગમતી જવાબદારીના ભારમાં દબાઈ જવાય, કલ્યાણ માટે કાયા કામે પણ આપે નહિ. યુવાનીમાં માયા અને ઘડપણમાં કાયા કાંઈ કલ્યાણ સૂઝવા કે કરવા ન દે.

યુવાન ઈચ્છે તે સાધે - વિકાસ કે વિનાશ ! :

આપણને તો જોવા છતાં, જાણવાં છતાં, કાંઈ અસર થતી નથી ! :

કાંઈક કરી શકાય યુવાવસ્થામાં; પણ લોકો તો ઘડપણમાં ગોવિંદ ગાવાની ભ્રમણામાં ડૂબે છે; યુવાવસ્થા વ્યર્થ વેડફે છે. તેનો સૂચક "वयः"- શબ્દ શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા છે. સર્વ પુરુષાર્થનું સાધન છે - યુવાવસ્થા ! યુવાન ઈચ્છે તે મેળવે. વિકાસ અને વિનાશ બંને તેને માટે શક્ય છે. વ્યાકરણમાં "युवन्"- શબ્દને વણી લેતું, અજાણ્યે પણ સૂચક થતું સૂત્ર છે. "श्वयुवमघोनामतद्धिते ।"- તદ્ધિતભિન્ન પ્રત્યય પાછળ હોય તો અન્નન્ત ભસંજ્ઞક, શ્વન્, યુવન્ અને મઘવન્‌રૂપ અંગનું સંપ્રસારણ

થાય. વિચિત્રયોગ ! કૂતરું, યુવક અને ઈન્દ્ર એકસૂત્રમાં ગોઠવાઈ ગયા. વચ્ચે યુવાનને રાખ્યો ! ક્યાં ઝૂકવું તે જાણે તેના પર છોડયું ! જીવનમાં સદ્‌ગુણોને વણી લે તો યુવાન વિકાસ સાધે, ઈન્દ્ર શો ઉન્નત - ઉજ્જ્વલ બને, અમર બને. દુર્ગુણો જીવનમાં વણાય તો યુવાન શ્વાન શો બને, વિનાશ જીવનમાં આવે, પામર બને.

"યુવન્" - શબ્દ પણ "યુ"-ધાતુ (ક્રિયાપદ)માંથી બને. "મિશ્રણેऽમિશ્રણે ચ" - મિશ્રણ અને અમિશ્રણ બંને અર્થમાં "યુ"-ધાતુ વપરાય. સદ્‌ગુણોમાં મિશ્ર થાય (સદ્‌ગુણો જેના જીવનમાં ભળે), અને દુર્ગુણોમાં મિશ્ર ન થાય (દુર્ગુણોથી દૂર રહે) તે યુવાન. વિકાસ સાધીને તે ઈન્દ્ર શો ઉન્નત - અમર બને, આદર સૌનો પામે. દુર્ગુણોમાં મિશ્ર થાય (જીવનમાં દુર્ગુણો વણાઈ જાય) અને સદ્‌ગુણોમાં મિશ્ર ન થાય (સદ્‌ગુણોની પરવા ન કરે), તે પણ યુવાન તો કહેવાય, પણ તે વિનાશ વેરે, શ્વાન જેવો અવનત - પામર બને; તુચ્છ ભોગવિલાસ પાછળ ભટકતો રહે, આદર ક્યાંય ન મળે. બહુ તો કોઈના ગુલામ બનીને જીવન વ્યર્થ વેડફવું પડે. કાયર બની, કંટાળી, નીરસ થઈ, ધર્મ કે કલ્યાણ છોડી, મોજશોખ અને માત્ર આધુનિકતામાં આળોટતો, અન્યનું આંધળું અનુકરણ કરતો થઈ જાય.

વીર અભિમન્યુ, શ્રીશુકદેવજી, શ્રીરામભદ્રજી, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ અને આધુનિક મહાપુરુષોએ પણ યુવાવસ્થાથી ખમીર બતાવ્યું છે. યુવાન તો ક્યાંય, કયારેય નાસીપાસ ન થાય. ઉત્સાહ તેનામાં ઊભરાતો હોય. યુવાનના જીવનનો આદર્શ નેતા હોય, અભિનેતા ન હોય, પોતાનાં સઘળાં કામ તે પોતાની પાત્રતાની પ્રબલતાથી પૂર્ણ કરે. લડાઈ-ઝઘડાથી ગૌરવ મેળવવાનો ભ્રમ યુવાનમાં ન હોય. ભેટ-સોગાદોથી કામ કઢાવી લેવાની પામર મનોવૃત્તિ યુવાનમાં ન હોય. દુર્બલ સામે ઝઘડવું અને સબલ સામે દબાઈ જવું તે તો પશુવૃત્તિ છે, યુવાનમાં તે કયારેય ન હોય. જીવનમાં ઝંઝાવાતોની સામે કાંઈક કરી બતાવવા ઈચ્છતા, થનગનતા યૌવનના ઉલ્લાસ માટે થોડું યાદ રાખવા જેવું છે. એક અંગ્રેજી પંક્તિમાં પ્રભુને પ્રાર્થના છે :

"God grant me the serenity, To accept the things, I cannot change; The courage to change the things I can, And the wisdom to know the difference." -"ભગવન્ ! હું પરિવર્તન ન કરી શકું - તેને સ્વીકારવાનું ગાંભીર્ય મને આપો; હું પરિવર્તન કરી શકું તેને બદલવાની હિંમત આપો અને તે બંને વચ્ચેનો ભેદ સમજવાનું શાણપણ આપો." પોતાના ગુણના ગૌરવથી, ગંભીરતાથી, મહેનતથી, આત્મબલથી, વિશિષ્ટતાથી યુવાન સર્વત્ર સફલ બની શકે છે. જીવનને કૃતાર્થ કરવાનો રાજમાર્ગ યુવાનને મળે - ભાગવતના શ્રવણ દ્વારા, સેવન, દ્વારા. ક્યાંય સલામતી, શાંતિ, આત્મીયતા, આજીવિકા વગેરે ન દેખાતાં, અનેક રીતે ભીત યુવાનને પ્રીત પ્રભુમાં થાય તો, હિતની રીત સમજાય; દેહ, પુત્ર, પત્ની, પૈસા, પ્રતિષ્ઠા વગેરેમાં પ્રમત્ત બનેલો માનવ તે બધાં માટે અનેકને આથડતાં -મરતાં જુએ છે, જાણે છે. છતાં પણ પોતે તો પાછો તે જ ઘરેડમાં (ગાડરીઆ-પ્રવાહમાં) ઘસડાઈને બેફામપણે જીવ્યે જાય છે. અનેકને રિબાતાં, મરતાં જોવા છતાં પોતાના મરણનો વિચાર થતો નથી, કલ્યાણની કામના થતી નથી. રાજકુમાર સિદ્ધાર્થે વૃદ્ધ, રોગી, સંન્યાસી અને મૃતને જોયા. સૂતેલો અન્તરાત્મા જાગ્યો. પોતાની પણ આ દશા થવાનું ભાન થયું. પત્ની યશોધરા, પુત્ર રાહુલ અને

રાજવૈભવ છોડ્યાં. જ્ઞાન મેળવ્યું. રાજકુમાર સિદ્ધાર્થમાંથી તથાગત ભગવાન્ બુદ્ધ થયા. પ્રમત્ત ન રહ્યા. આપણે તો આવાં અનેકને રોજ જોવા છતાં, જીવતા હોઈએ તે ઘરેડમાં જ જીવ્યે જઈએ છીએ.. "पश्यन्नपि न पश्यति ।"- જોવા છતાં, જાણવા છતાં કાંઈ અસર થતી નથી.

મરવાની સાચી તૈયારી :

પશુ આપઘાત કરતાં દેખાતાં નથી, માનવ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરીને આત્મઘાત કરે છે :

માનવ પણ જો જીવતો રહેવા માટે જ મથતો હોય, તો તો પશુ કરતાં વધારે તેની કોઈ કિંમત નથી. ભગવાને માત્ર માનવને કલ્યાણની સૂઝ આપી છે. તે મરવાની તૈયારી કરી શકે છે. મરવાની તૈયારી એટલે આપઘાત નહિ. પ્રાણી આપઘાતનો પ્રયાસ કરતાં નહિ દેખાય. માણસ બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરીને આપઘાત કરતો દેખાય છે. આપઘાત તો અનર્થ છે, કાયરતા છે. આત્મઘાતથી તો અનેક જન્મ દુઃખમય થઈ જાય. પરાણે પ્રાણ કાઢવા, તે જાણીને થતો આત્મઘાત છે. મરતાં પહેલાં અહંતા-મમતા ન છૂટે, સંસારનાં બંધન ન તૂટે, પ્રભુમાં પ્રીતિ ન થાય, તો તે અજાણતાં પણ થતો આત્મઘાત છે. માનવ આવો કોઈ આત્મઘાત ન કરે, પણ મરવાની તૈયારી કરે; કોઈ પણ પળે આ શરીર છોડીને ચાલ્યા જવાનું થાય, તો ભગવાનનાં ચરણમાં વાસ મળે; અને વિશ્વમાં સદ્‌ગુણની સુવાસ રહી જાય, એવી તૈયારી - તે કૃતાર્થ થવા માટે જીવતાં જ કરવાનું કર્તવ્ય છે. શ્રીશુકે તેનું વર્ણન કર્યું, -

> **तस्माद् भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।**
> **श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥(५)**

સંબોધન કરે છે, - "ભારત !" દુષ્યંતના દીકરા ભરત ભગવાનની માયાને તરી ગયા છે. તેના વંશમાં જન્મેલા પરીક્ષિતને પણ માયાથી મોહ નથી. સન્માર્ગમાં શ્રદ્ધા છે, તેથી વિશ્વાસ રાખવા સંબોધન કર્યું છે. સંસાર-પરાયણ હોય તે સારું સાંભળે, સમજે, છતાં પણ સ્વીકારે નહિ, આચરણમાં મૂકે નહિ, બહાનાં બતાવ્યા કરે. "ભારત !" - સંબોધનથી એકલા પરીક્ષિતને નહિ, ભારતમાં જન્મેલાં સૌ શ્રદ્ધાળુને તેના દ્વારા આ વાત કહી છે.

ભારતના લોકો ! - ભગવત્સંબંધી સઘળું સાંભળવા યોગ્ય છે :

ભારતના લોકો ! તમારી ભવ્ય સંસ્કૃતિને ભૂલીને કોઈનું આંધળું અનુકરણ ન કરશો. માત્ર જીવતા રહેવા માટે જીવતર વેડફી ન દેશો. ધનના ઢગલા કરવા માટે સમય, શરીર અને સામર્થ્યનો દુરુપયોગ ન કરશો. ભારતમાં ધનની જ અગત્ય ક્યારેય ગણાઈ ન હતી. ભારતે તો ગુણને, સંસ્કારને, વિદ્યાને, વૈરાગ્યને, ભક્તિને ઉત્તમતાને આદર આપ્યો છે. આજે મોહમાં ભાન ભુલાયું છે. જાગૃતિ માટે ભગવચ્છ્રવણ આવશ્યક છે, કોઈ પણ ભાગ્યશાળી જીવને મોહમાંથી છૂટવાની, અનેક પ્રકારના ભયમાંથી અભય મેળવવાની ઈચ્છા થાય, તો સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનનું શ્રવણ કરે. સ્ત્રી, શૂદ્ર, દુરાચારી ગમે તે હોય - એ પણ તેનાથી મોહ, ભય અને શોકમાંથી છૂટે, અભય મેળવે, કૃતાર્થ થાય. ભગવાન્ સૌના આત્મારૂપ હોવાથી તેમનું શ્રવણ જરૂરી છે. એ આત્મારૂપ ભગવાન્ ફલદાન કરવા

માટે સમર્થ, ષડ્ગુણૈશ્વર્ય-સંપન્ન છે. તેમને સાંભળવા જોઈએ. સામાન્ય રીતે દુઃખનો અભાવ અને સુખ તે ફલ ગણાય છે. ભક્તોનાં દુઃખ હરનાર હરિ અને ફલ દેનારા સર્વ-સમર્થ ઈશ્વર છે, તેથી સાંભળવા જરૂરી છે. સર્વાત્મા, ભગવાન્, હરિ અને ઈશ્વર એ ચાર નામ અધિકારીને ફલરૂપે કહેલાં છે. ભગવત્-સંબંધી સઘળું સાંભળવા યોગ્ય છે.

દશ-લીલાવાળા ભગવાન્ સાંભળવા જરૂરી છે :

સૃષ્ટિના આરંભથી અત્યાર સુધી, શેષનારાયણ પણ ભગવાનને હજાર મુખે ગાયા જ કરે છે, છતાં તે પાર પહોંચ્યા નથી. પર્વત જેટલું કાજળ દરિયારૂપ ખડીઆમાં હોય, કલ્પવૃક્ષની ડાળીની કલમ પકડીને, પૃથ્વી જેટલા મોટા કાગળ પર સરસ્વતીજી સદા લખ્યા કરે, તો પણ પ્રભુના ગુણોનો પાર ન આવે, તો માનવ તેના અલ્પજીવનના અંત સુધીમાં કેટલુંક સાંભળી શકે ? એટલે નિર્ધાર કર્યો કે - દશ લીલાવાળા ભગવાન્ સાંભળવા. તૃતીય-સ્કન્ધથી આરંભીને બારમા સ્કન્ધ સુધીમાં ભગવાનની દશ લીલાઓ કહી છે. એ મુખ્ય દશ લીલાવાળા ભગવાન્ શ્રોતવ્ય છે. શ્રવણ કરવાનો વિષય દશ લીલાવાળા ભગવાન્ છે. ભગવાનને ઓળખાવનારા શબ્દ અને વાકયના અર્થનો અને તાત્પર્યનો નિર્ણય તે શ્રવણ છે. બહુ સહેલી વ્યાખ્યા કહીએ તો, સાંભળ્યા પછી સંદેહ વગર સ્પષ્ટ સમજવું એનું નામ શ્રવણ. શ્રીશુકે "श्रोतव्यः"માં "तव्य" - પ્રત્યય કર્યો. અહીં "तव्य" - પ્રત્યય વિધિના અર્થમાં નથી, પણ આવશ્યક -અર્થમાં છે. ભગવાન્ સાંભળવા આવશ્યક છે, જેને જીવનમાં સમજાય કે, "ભગવાનની જરૂર છે," - તે ભગવાનને શોધે,એનો ઉદ્ધાર થાય. મોટે ભાગે આપણને સમજાતું નથી કે ભગવાનની જરૂર છે. કોઈક વખત આપત્તિને દૂર કરવા માટે કે પાપને ધોવા માટે કે લાચાર-દશામાં જરૂર લાગે ખરી, પણ જીવનભર ટકે નહિ.

જે ક્ષણથી સંસારનો ભય લાગે તે ક્ષણથી ભગવાનને સાંભળવાની શરૂઆત કરવી. પ્રભુમાં પ્રેમ થાય, પ્રભુ પ્રકટ થાય અને પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં પ્રવેશ મળે ત્યાં સુધી સાંભળવાનું જરૂરી છે. જરૂરિયાત સમજાય તો આપણે જરૂર પ્રયાસ કરવાના. દાળમાં મીઠું આપણી વાડકીમાં તો એક ચપટી જેટલું આવે, છતાં તે એક ચપટી જેટલું મીઠું એક દિવસ દાળમાં ઓછું પડે, તો આપણને તેની જરૂરિયાત સમજાય. મીઠા સિવાય દાળનો સ્વાદ આવતો નથી, તેમ ભગવાન્ સિવાય જીવનમાં સ્વાદ નથી, - એ સમજાય ત્યારે ભગવાનને મેળવવા માટે પ્રયત્ન થાય. જરૂરિયાત જણાય છે ત્યારે, માણસ શોધખોળ કરે છે. જે દિવસે એને શ્રવણ જરૂરી લાગે, (આવશ્યક લાગે) તે દિવસે એની શોધખોળ શરૂ થવાની, માટે "श्रोतव्यः"- કહ્યું, તેથી સાધન સાધ્ય બન્યું.

પ્રભુમાં પ્રેમ થવા અને પ્રકટ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રવણ-કીર્તન અને સ્મરણ સદા કર્યા કરવાં જરૂરી છે :

શ્રવણના નિર્વાહ માટે કીર્તન આવશ્યક છે શ્રવણ, કીર્તન સદા થયા કરે તે માટે સ્મરણ આવશ્યક છે. જો કે પ્રેમપૂર્વક એક પણ કરવાથી અભય મળે. શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ નિરન્તર થયા કરે તો વચમાં મનમાં કોઈ દોષ ઘૂસી ન જાય. ભરતજીની હરણમાંની આસક્તિ જેવી દશા ન થાય, તેથી દેહ પડતાં સુધી ભગવાન્ સાંભળવા આવશ્યક છે, ભગવાન્ ગાવા આવશ્યક છે અને

ભગવાન્ સ્મરવા આવશ્યક છે. આ ત્રણે એકબીજાનાં નિર્વાહક છે. આ ત્રણે સતત કર્યા કરવાથી પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય, પછી શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ પ્રયત્નપૂર્વક કરવાં ન પડે. સ્વતઃ થયા કરે. શ્રવણ કર્યા પછી એનું કીર્તન અને કીર્તન કર્યા પછી એનું સ્મરણ કરવું. જીવનના અંત સુધી એ ત્રણે કરવાં જોઈએ. એને પરિણામે પ્રભુમાં પ્રેમ થાય. પ્રેમ પ્રવૃદ્ધ થતાં પ્રભુ પ્રકટ થાય.

શ્રવણ-કીર્તન-શ્રવણથી પ્રભુમાં પ્રેમ થાય, તેનાથી બાકીની છ ભક્તિ સહજપણે થાય :

પ્રભુને પ્રકટ-પ્રાપ્ત-કરવાનું ઉત્તમ સાધન પ્રેમ છે. "स्मर्तव्यः" પછી "च"-કાર છે; એ સૂચવે છે કે, આ ત્રણ પ્રાથમિક ભક્તિ થયા પછી પ્રભુમાં પ્રેમ થશે, એટલે બાકીની છ ભક્તિ એની મેળે સહજપણે થવાની છે. ભક્તિ નવ પ્રકારની છે. - શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદ-સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન.

હવે, "श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च"માં પછી "च"-કાર છે. શ્રવણ અને કીર્તન એ બે તો માનવ કોઈ પણ હેતુથી કરી શકે છે. "च"-કારથી સ્મરણને છૂટું પાડ્યું, - "च स्मर्तव्यः". શ્રવણ અને કીર્તનથી વિશિષ્ટ કક્ષા સ્મરણની છે. શ્રવણ કરવા આવનાર તો વ્યવહાર સાચવવો વગેરે કોઈક હેતુથી પણ આવે, કીર્તન કરનારને પણ પ્રભુની પ્રસન્નતા સિવાય બીજો પણ કોઈ હેતુ હોઈ શકે, તે સંભવે છે, પણ સ્મરણ લોકવ્યવહાર વગેરે કારણે થતું નથી. જેના પ્રત્યે સાચો સ્નેહ હોય એ જ સ્વાભાવિકપણે યાદ આવે. સાચો સ્નેહ જ સ્મરણ કરાવે. શ્રવણથી પ્રભુ કાન દ્વારા હૃદયમાં પધારે અને કીર્તનથી હૃદયમાંથી મુખ દ્વારા બહાર પધારીને પુનઃ કાન દ્વારા હૃદયમાં પધારે - સુસ્થિર બને. શ્રવણ અને કીર્તનની પરંપરાથી જ્યારે પ્રભુ હૃદયમાં સુસ્થિર થાય, સ્નેહ સમૃદ્ધ થાય, પછી ભગવાનને યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે નહિ, ભગવાનની યાદ આવ્યા જ કરે. "ચતુઃશ્લોકી"માં "स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यं" છે. ત્યાં સ્મરણ અને સેવા બંનેમાં સ્નેહ મુખ્ય હોવાથી ન છોડવાની આજ્ઞા છે. શ્લોકમાંના "तव्य"- પ્રત્યયથી સ્મરણ કરવું આવશ્યક છે, ભગવાનની યાદ વગર યત્ને આવ્યા કરે, એ ફલદશા છે, પણ જ્યાં સુધી એવો પ્રેમ નથી થયો ત્યાં સુધી ભગવાનને યાદ કરવા આવશ્યક છે. એ સાધનદશા છે.

અભયને ઈચ્છે તે શ્રીભાગવતશ્રવણ કરે :

ભારતીયશાસ્ત્રમાં તો વિશ્વના સૌ માનવો ધન્ય બને તેવા ઉપાયો કહેલા છે :

અભય ઈચ્છનાર સૌને ભગવાનનાં શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણનો સરલ ઉપાય આપ્યો. "इच्छताऽभयं"- પદ સ્વતંત્રતાનું વાચક છે. શ્રવણ વગેરે ન કરવાથી અભય ન જ મળે. જેને અભય જોઈએ તે શ્રવણાદિ કરે. કોઈને કશો આગ્રહ નથી. ધર્મમાં દબાણ ન થાય. ધર્મ પરાણે પળાવાય નહિ. ધન કે ધાકથી ધર્મ ટકતો નથી. ભય કે લાલચથી થતો ધર્મ દઢ નથી. ધર્મ તો અંતઃકરણના ઉલ્લાસથી, વિશ્વાસથી, દઢ રીતે પળાય. ધર્મશાસ્ત્ર તો નિરપેક્ષ છે. વ્યક્તિ માત્રની તેમાં સ્વતંત્રતા છે. જેને અભય જોઈએ તે ભાગવત સાંભળે. તેમાં દેશ, જાતિ, વય કે સ્થિતિનો કોઈ ભેદ નથી. ભારતીયશાસ્ત્રમાં તો વિશ્વના સૌ માનવ ધન્ય બને તેવા ઉપાયો કહેલા છે. તેમાં સંકુચિતતા નથી.

માનવનો જન્મલાભ - અંતે નારાયણસ્મૃતિ ! :

સાંખ્ય, યોગ, વ્રતાદિ, ભગવદ્ધર્મ વગેરે દ્વારા અન્તિમ-દેહ મળે. પ્રભુના સંસ્મરણમાં તે ઉપયોગી બને, પણ કોઈ પણ દેહ મળ્યો હોય, તેના અંતકાલે ભગવત્સ્મરણ થાય તો, તે દેહ પણ અંતિમ બની જાય. અંતિમ-દેહ દેનારાં સઘળાં સાધનો અને તે દેહનો લાભ અંતે નારાયણસ્મૃતિ જ છે. કોઈ પણ જીવને અંતે મતિ તેવી ગતિ મળે. નારાયણસ્મૃતિથી નારાયણમાં ગતિ મળે. તે જન્મલાભ છે. સાક્ષાત્ પ્રભુના કૃપાપાત્ર ભગવદીયો તો ભગવદીયપણાથી જ કૃતાર્થ છે. તેમને કાંઈ મેળવવાનું બાકી રહેતું નથી. પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ સામેથી આવી મળે તો, તેની પણ સ્પૃહા ભક્તો કરતા નથી.

શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામમાં પણ, - "यस्य स्मरण मात्रेण...." કહીને ભગવાનના સ્મરણ-માત્રથી જન્મ અને સંસારનાં બંધનમાંથી વિમુક્તિ કહી છે. વિષ્ણુના સ્મરણથી જન્મ-મરણનું અને અહંતા - મમતારૂપ સંસારનું બંધન ટળે. જીવતાં જ મુક્તિની મઝા માણવા મળે.

કર્મકાણ્ડમાં ક્રિયાના અંતે પણ, અધૂરું બધું મધુરું બનાવનાર, પૂર્ણ કરનાર, અચ્યુતને વન્દન કરતાં સ્મરણનો મહિમા ગાયો છે. "यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या..."- સ્મરણ પ્રભુના સ્વરૂપનું અને ઉચ્ચાર નામનો. તપ:, યજ્ઞ વગેરેની ન્યૂનતા તેનાથી પૂર્ણ થાય. સ્મરણ બે પ્રકારે થાય. રૂપનું અને નામનું. કેવલ નામસ્મરણ પણ કલ્યાણ કરે. સ્વરૂપ સાથે નામનું સ્મરણ વિશેષ રીતે કલ્યાણ કરે. અંતકાલે પ્રભુ યાદ આવે એ જન્મલાભ છે, મૃત્યુલાભ નહિ. કાયા, કુલિનતા, કીર્તિ, કમાણી, કુટુંબ, કેળવણી વગેરે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે મળે છે. તે બધું ખૂબ ઉત્તમ મળે તો પણ તે જન્મલાભ નથી. જન્મલાભ તો અન્તે થાય - નારાયણસ્મૃતિ ! જન્મ્યા પછી મરવાનું તો છે જ. જન્મ્યા પછી જીવવાનું પણ ખરું જ, પણ જન્મ્યા પછી ફરી જન્મવાનું ન રહે એ જન્મલાભ, અંતકાળે ભગવાન્ યાદ આવે.

જીવન્મુક્ત મુનિયો પણ રસપરવશ બનીને ભગવાનનાં ગુણગાન કરે છે :

નિર્ગુણમાં નિષ્ઠાવાળા શ્રી શુકદેવજી પણ લીલા-રસ-પરવશતાથી શ્રીભાગવત ભણ્યા છે ! :

ભગવાનનું કીર્તન તો તેથી પણ અધિક છે. જીવનમુક્ત-ગુણાતીત-મુનિલોકો પણ શ્રવણ પછી થતા ગુણાનુકથનરૂપ કીર્તનમાં પરમાનન્દનો અનુભવ કરે છે. સાધનરૂપ કીર્તનમાં પણ પરમાનન્દ મળે તો ફલરૂપ કીર્તનથી કેવું સુખ થશે ? - એ વિચારે ગુણગાનમાં મગ્ન રહે છે. ધર્મ સમજીને નહિ, રસપરવશ બનીને ગુણગાન કરે છે.

"આ ભાગવત નામનું પુરાણ છે. પરબ્રહ્મને સ્પષ્ટ ઓળખાવનારું છે. દ્વાપરયુગના આરંભમાં પિતા દ્વૈપાયન મહર્ષિ પાસેથી હું ભણ્યો હતો." - શ્રીશુકે પરંપરા-સહિત પ્રમાણ રૂપે ભાગવતનો પરિચય દીધો.

શ્રીશુકદેવજીએ વ્યાસ મહર્ષિજી પાસેથી યજ્ઞોપવીત-સંસ્કારપૂર્વક વેદની જેમ ભાગવતનું અધ્યયન કર્યું છે. પરમહંસદશામાં પાછળથી ઉપવીત વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છે. શ્રીશુકને સમાધિમાં શાન્તસુખનો અનુભવ થતો હતો, પણ ભાગવતમાં અપ્રાકૃત પરમાનન્દરસનો અનુભવ થયો. લીલારૂપે પ્રકટ થયેલા પ્રભુની લીલાના રસાનુભવે ચિત્ત પરવશ થયું. રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણની સ્વરૂપ-સુંદરતાને

"बर्हापीडं"- શ્લોકથી અને સ્વભાવ-સુંદરતાને "अहो बकीयं"- શ્લોકથી સાંભળીને રસાસ્વાદમગ્ન શુકદેવજીએ સ્વભાવ અને સૌન્દર્યનો સુભગ સુમેળ સમજીને ભાગવતનું અધ્યયન કર્યું.

ભગવાનના ગુણો માણવાની યોગ્યતાથી ભગવદીય થવાય :

લીલામાં શ્રદ્ધાથી બુદ્ધિ સ્થિર થાય : લાંબા વ્યર્થ જીવન કરતાં ક્ષણનું સાવધ - જીવન સારું છે :

સાનકૂલ-સુપાત્ર-શ્રોતા મળે તો ગુણગાનનો આનંદ અદ્‌ભુત અનુભવાય. "રાજર્ષે ! એ હું તમને કહી સંભળાવીશ. માત્ર કહીશ એવું જ નહિ, તમને કહેતાં હું પણ તેનું પાન કરીશ ! - "अभिधास्यामि अभितः सर्वतः धास्यामि पास्यामि" તમે મહાપુરુષના સંબંધી છો !" મહાપુરુષ ન બનાય તો ચાલે. મહાપુરુષના બની જવું, તેથી અનેક લાભ મળે. મહાપુરુષની મહત્તા કે કીર્તિ તેના ગુણથી હોય. આ ગુણોને માણવાની યોગ્યતાથી જ મહાપુરુષનો સંબંધ સચવાય - સંબંધ થાય. ભગવાનના ગુણોનો રસાસ્વાદ માણવાની યોગ્યતાથી ભગવદીયતા ગણાય.

ભગવાનની લીલાઓમાં - ભાગવતમાં-શ્રદ્ધા રાખવાથી ભગવદ્રસાસ્વાદ કરનારી અચલમતિ મળે. ભટકતી બુદ્ધિ સ્થિર થાય. "मुकुं मोक्षं ददाति इति मुकुन्दः ।"- મોક્ષ આપે તે મુકુન્દ, અથવા "मुकुं मोक्षं द्यति खण्डयति इति मुकुन्दः ।"- પોતાનો સ્વરૂપાનન્દ મુક્તિથી શ્રેષ્ઠ છે, તેવો અનુભવ રાસલીલામાં કરાવીને, મોક્ષનું ખંડન-ગૌણતા-કરે તે મુકુન્દ. પ્રભુએ ગોવાળીઆઓને વૈકુણ્ઠ-દર્શન કરાવ્યું. તેમાં તે સૌ મગ્ન થયા. આ મુક્તિનો અનુભવ દીધા પછી ભગવાને પુનરુદ્ધાર કર્યો. મુક્તિથી પર પોતાની લીલાના અનુભવનું સુખ દીધું. સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવ્યો.

શ્રીમદ્ ભાગવત કથા દ્વારા, મુક્તિ દેનારા અથવા સ્વરૂપાનંદ દેનારા ભગવાનમાં સતી મતિ થાય. સતી પતિને છોડીને બીજે ક્યાંય પરિભ્રમણ ન કરે, એમ બુદ્ધિ ભગવાનને છોડીને બીજે ક્યાંય જાય નહિ. ભગવાન્ સિવાય બીજું કશું યાદ ન આવે, બીજો વિચાર ન આવે. સર્વ દુ:ખો દૂર કરનારા હરિના રસનું પહેલાં પાન કરીને પછી ગાન થાય. વૈરાગ્ય કે બ્રહ્માનન્દને ઈચ્છનારાઓ માટે આ જ નિર્ણય છે. ગાફેલ દશામાં અનેક વર્ષ જીવી જીવન વ્યર્થ વેડફવા કરતાં, બે ક્ષણનું સાવધજીવન શ્રેષ્ઠ છે. દીર્ઘજીવન ભારરૂપ છે. દિવ્યજીવન સારરૂપ છે.

પ્રભુ તો પ્રેમથી પલમાં પણ મળે :

અયોધ્યાના ચક્રવર્તી ખટ્વાંગ, ખૂબ સમર્થ. દેવો પણ તેની મદદ લેતા. એક વખત રાજાએ દૈત્યોને માર્યા. દેવોને વિજય અપાવ્યો. દેવો રાજી થયા. વરદાન માગવા કહ્યું. રાજાએ આયુષ્યના પ્રમાણમાં વરદાન માગવા વિચાર્યું. દેવોને આયુષ્ય પૂછ્યું. દેવોએ જવાબ આપ્યો, - "એક મુહૂર્ત". ખટ્વાંગે વિચાર્યું, - "રોગનું ઘર આ શરીર ! ભોગથી રોગ વધે, પછી ઉપભોગનું કાંઈ ન રહે. સંયોગ પ્રભુનો થાય તો ધન્ય થવાય." દેવોને વિનવ્યા, - "મને મારા અયોધ્યા-નગરમાં હમણાં જ મૂકી દો." અયોધ્યામાં આવી સઘળું છોડી દઈને અભયરૂપ હરિસ્મરણ કર્યું. મુહૂર્તમાત્રમાં પ્રભુપદ પામ્યા.

પ્રેમથી પ્રભુ તો પલમાં પણ મળે અને તપથી મુનિજનને કરોડો વર્ષે ન પણ મળે. જીવની આતુરતા અને પ્રભુની કૃપા બંને જોઈએ. "ભગવાન્ જ જોઈએ", - તેવો દૃઢ નિર્ણય કરી, ભગવાન્ સિવાય સઘળું મનમાંથી કાઢી નાખી, પ્રયત્નપરાયણ બને, સ્નેહસંતપ્ત બને, તેને પ્રભુ જરૂર મળે.

ભજન કરવા છતાં ભગવાન્ કે શાંતિ ન મળવાનાં બે કારણ :

ભજન કરવાથી ભગવાન્ ન મળે કે શાંતિ ન મળે એટલે કંટાળીને ભજન છોડી ન દેવાય. ભક્તિ કરવા છતાં શાંતિ કે ભગવાન્ નથી મળતાં, એમાં બે સંભવ છે : (૧) આપણાં કર્મ કઠોર હોય, અપરાધ અનેક હોય અને પ્રમાણમાં ભજન ઓછું હોય તો ભજનથી શાંતિ કે ભગવાન્ (સાક્ષાત્કાર) મળવામાં વિલંબ થાય. (૨) જે રીતે આપણે ભક્તિ કરતા હોઈએ તે રીત ખોટી હોય. આપણી ભક્તિ સાચી ન હોય. નામરસાયણનું સેવન કરે પણ પથ્ય પાળે નહિ. ઔષધ ઉત્તમ લાવે, નિયમિત રોજ સેવન કરે, પણ ચરી (પરેજી) પાળે નહિ તો, ઔષધની અસર થાય નહિ, ક્વચિત્ વિપરીત અસર પણ દેખાય. તેમ ભગવાનની ભક્તિ કરવાની રીતને અનુસરે નહિ તો હિત ન દેખાય.

ભજન કરનારે દૂર રહેવા જેવા દોષો :

ભજન કરનારે દોષોથી દૂર રહેવું. તે કોઈ સંતે ગણ્યા છે. - (૧) અસત્ય, (૨) નિંદા, (૩) પોતાનાં વખાણ, (૪) વ્યસન, (૫) ભક્તમનોદુઃખ, (૬) દુષ્ટસંગ, (૭) વૃથાવાદ, (૮) શાસ્ત્ર કે ગુરુજનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન, (૯) અશ્રદ્ધા (૧૦) ભગવન્નામના ઓથે પાપાચરણ, (૧૧) કર્તવ્યત્યાગ, (૧૨) સ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિ, (૧૩) અન્ય-સાધનની સ્પૃહા, (૧૪) અન્યનું અહિત, (૧૫) અવિશ્વાસ, (૧૬) ભગવન્નામ સિવાય કોઈ સાધન છે તેવો ભાવ, (૧૭) અભિમાન, (૧૮) ભજનની પ્રસિદ્ધિ. વિષય અને વાસનાના ત્યાગપૂર્વક, ભગવાનમાં નિરોધ સહિત ભજન થાય. સર્વાત્મના સર્વ સમયે તે જ કર્તવ્ય છે.

માણસે મૂંઝાવું નહિ, જે થવાનું છે તે થવાનું જ છે. - ભગવાનની કૃપા જ અસર કરે છે :
અંતકાલનું કર્તવ્ય - ભગવાનનું ધ્યાન :
કાલ્પનિક ધ્યાન - યોગથી કાલ્પનિક ફલ મળે, વાસ્તવમાં કાંઈ જ ન મળે :

મરણ પાસે આવે તો માણસે મૂંઝાવું નહિ. જે થવાનું છે તે થવાનું જ છે. ઔષધ પણ ભગવાનની કૃપા હોય તો જ અસર કરે. કર્મજન્ય રોગાદિ હોય તે ઔષધથી ન જાય, ભોગવવાથી જ જાય. આગન્તુક રોગ હોય તે ઔષધ વગેરેથી જાય.

અંતકાલે કોઈનોય સંગ કરવો નહિ. દેહ-સંબંધીઓમાંથી બધી ઈચ્છાઓ કાઢી નાખવી. ઘર છોડી, તીર્થમાં જઇ યોગાભ્યાસ કરવો. નિર્ભય થઈ, વૈરાગ્ય દઢ કરી, સ્પૃહા છોડી, સર્વનો ત્યાગ કરી, બધી પ્રતિકૂલતાઓને સહન કરવી. પુણ્યરૂપ ગંગાદિ તીર્થોમાં સ્નાન કરી, પવિત્ર એકાન્તસ્થાનમાં વસ્ત્ર, મૃગચર્મ અને કુશના આસને બેસવું. પાપથી વાયુ ચંચલ હોય. તેને બ્રહ્માક્ષરરૂપ સબીજ-પ્રાણાયામથી સ્થિર કરવો. તે પછી જ મન સ્થિર થાય. વિષયોના દોષોનો બુદ્ધિથી વિચાર કરવાથી મન વિષયોમાં ન દોડે. આ પ્રત્યાહારરૂપ કર્મથી વિષયોમાંથી દૂર થયેલું મન બુદ્ધિથી કલ્પેલી ભગવાનની શુભ માનસમૂર્તિના સર્વ અવયવોમાં લગાડવું. સર્વ અવયવોમાં મન લગાડવું - તે ધારણા છે અને એક અવયવમાં મન લગાડવું - તે ધ્યાન છે. એક અવયવ પછી બીજાનું ક્રમશઃ ધ્યાન કરવું. આમ ધ્યાન કરતાં મન વિષયવાસના રહિત બને, પછી કાંઈ યાદ ન કરવું. આમ ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધરૂપે યોગ સિદ્ધ થાય. આમ થતાં ચિત્ત ધ્યાનાકારે પરિણામ પામે, પ્રસન્ન થાય. પ્રસન્નતાનો આધાર પ્રભુપદ છે. પુરુષોત્તમસ્થાનરૂપ જીવકલાનાં દર્શનથી મન પ્રસન્ન રહે ત્યાં સુધી સ્થિર રહેવું. પોતાનું

મન રજોગુણ કે તમોગુણથી ક્ષોભ પામે કે મૂઢ બને તો, તે દોષ દૂર કરવા માટે ફરીથી ધારણા કરવી. તેમાં વિષયવાસના કે નિદ્રા અવરોધ કરે તો ધૈર્ય રાખવું. પ્રયત્ન છોડવો નહિ. મનોહર સ્વરૂપવાળા ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી ભક્તિલક્ષણવાળો યોગ જલદીથી સિદ્ધ થાય. શ્રીમહાપ્રભુજી "हरिमूर्तिः सदा ध्येया"- હરિમૂર્તિનું સદા ધ્યાન કરવાની આજ્ઞા કરે છે. કોઈ ક્રમ વગરના, કાલ્પનિક ધ્યાનયોગ કરવાથી કાલ્પનિક ફલ મળે, વાસ્તવમાં કાંઈ ન મળે.

ભગવાનનું ધ્યાન ધન્ય બનાવે છે : વિષયોનું ધ્યાન પતન કરાવે છે :

શ્રીશુકે "ભગવાન્ સાંભળવા" - તેમ કહ્યું છે. ભગવાન્ સર્વ પુરુષાર્થરૂપ, સર્વ ફલ દેનારા, સર્વરૂપ છે. તે સમજાવવા માટે ભગવાનના સ્વરૂપમાં સર્વ જગતનો સમાવેશ કહે છે. વાણીથી વર્ણવેલું, અનુભવ-વિરોધી હોય તો વિશ્વાસ ન થાય. અંતકાલે ધ્યાન કરતાં સાક્ષાત્કાર થાય તો, ભગવત્સ્વરૂપમાં સઘળું જોતાં સંદેહ ન રહે, તેથી પોતે અનુભવેલો યોગ શ્રીશુકે કહ્યો છે. તે શ્રવણના ફલમાં ઉપકારક મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ છે. યુક્તિપૂર્વક અનુચિંતન મનન છે. સાક્ષાત્કાર જેવું જ્ઞાન જેનાથી થાય તેવો ચિંતનપ્રવાહ નિદિધ્યાસન છે. આમ ઉત્તર દેતાં શ્રીશુકે અંતકાલે કરવાનું કાર્ય પણ સાથે કહી દીધું.

આ પ્રકારે ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી બધા વિચારો દૂર થાય, પછી ભગવાન્ મળે. આપણે બધા ભગવાનનું ધ્યાન કરવાને બદલે મનગમતા વિષયોનું, વસ્તુનું કે વ્યકિતનું ધ્યાન અજાણતાં પણ કર્યા કરીએ છીએ. દ્વેષથી ચિત્ત અણગમતામાં પણ દોડે છે. પરિણામે વિકારો વધે છે. તેમાં શાંતિ સ્વપ્નેય મળે ક્યાંથી ? ગીતાજીમાં તો ભગવાને વિષયનું ધ્યાન કરવાથી આવતી આપત્તિની પરંપરા ગણાવી છે. "ध्यायतो विषयान् पुंसः ।"- માં પ્રસિદ્ધ છે. વસ્તુ કે વ્યક્તિ કે વિષયોનું ધ્યાન કરનારને તેનો સંગ થાય. જેનું મન જેમાં આથડતું હોય તેને તેનો સંગ થાય, રંગ લાગે. સંગથી અનેક ઈચ્છાઓ થાય. તે પૂર્ણ ન થાય તો તે ઈચ્છા (કામ)માંથી ક્રોધ થાય. ક્રોધથી ભાન ભૂલી જવાય, સંમોહ થાય. પરિણામે કાંઈ યાદ ન રહે, વિવેકબુદ્ધિ જતી રહે, તેથી વિનાશ થાય. વિવેકબુદ્ધિ અનર્થમાંથી અટકાવે, પણ તે જ નષ્ટ થાય. પછી તો પતન સિવાય શું મળે ?

સાદું જીવન અને સારા વિચારો જીવનને ઉન્નત બનાવે છે :

પ્રભુનું ધ્યાન કરવું. સારા શુભ વિચારો વધારવા. અયોગ્ય - અશુભ વિચારો કાઢી નાખવા. પ્રારબ્ધથી કદાચ ગરીબ ભલે હોઈએ, વિચારોથી ગરીબ ન થવું. કલ્પનાના કંગાલ ન રહેવું. ઉચ્ચ આદર્શો રાખવા, મંગલ વિચારો કરવા. નિરાશામય વિચારો જીવનમાં થકવી નાખે. ઉત્સાહમય વિચારો જીવનને ઉલ્લાસમય બનાવે. વિચારો એ માનવનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે. સ્થૂલશરીર સ્વસ્થ ન હોય, સારું ન હોય, તો બેચેની લાગે છે, તેમ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમય વિચારો સારા - સ્વસ્થ ન હોય તો પણ ક્યાંય ચેન ન મળે. સાદું જીવન અને સારા વિચાર માનવને ઉન્નત બનાવે છે.

ભગવાનનો બ્રહ્માંડ રૂપ - "વિશેષ" - દેહ :

પરીક્ષિતે મનની મલિનતાને તરત હરનારી ધારણા પૂછી. શ્રીશુકે આસન, શ્વાસ, સંગ અને ઈન્દ્રિયોના સંયમ-સહિત, મનને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી, ભગવાનના સ્થૂલરૂપમાં સ્થિર કરવાની ધારણા બતાવી.

ભગવાનનો દેહ "વિશેષ" છે. "વિ: શેષ: શિષ્ટો યત્ર"- કાલ જ્યાં બાકી રહે છે તે વિશેષ છે, અથવા "વે: કાલસ્ય શેષ: વિશેષ:"- પૃથ્વી પરના સૌને કાલ કોળિયો કરી જાય છે, તેમાંથી જે બાકી રહે તે "વિશેષ" છે. ભગવાનમાં કાલ કોઈ ફેરફાર કરી શકતો નથી. કાલ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે. તેના આધારરૂપ ભગવાનનો દેહ છે.

શ્રીશુકદેવજી પ્રભુના બ્રહ્માંડરૂપ દેહને પ્રત્યક્ષ દેખે છે, તેથી "દેહોઽયં"- કહે છે. ભગવાન્ પોતાના સ્વરૂપથી સઘળું કરી શકે, પણ સૌને સુખ દેવા, પોષણ માટે, વૃદ્ધિરૂપ-દેહરૂપ-થઈને સઘળું કરે છે. ભગવાનનું તે રૂપ ધારણાનો વિષય બને છે. ભગવાનના તે સ્વરૂપમાં સઘળું વિશ્વ, ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનકાલ, પ્રાણ, જીવન વગેરે દેખાય છે.

સ્થૂલ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પદાર્થનાં સામાન્ય રીતે ત્રણરૂપ - વાયુ, પ્રવાહી અને ઘન. વાયુરૂપમાં તેના ઘટક (અવયવ, વિભાગ, અણુ) અત્યંત છૂટાં હોય. પ્રવાહી રૂપમાં તે કાંઈક પાસે (એકઠાં-સંહત) હોય. ઘનરૂપમાં તદ્દન સંગઠિત (એકઠાં હોય.) દા. ત. વરાળ, પાણી અને બરફ. શાસ્ત્રમાં છૂટાં અવયવવાળા પદાર્થોને સૂક્ષ્મ કહેવાય છે, આકાશ વગેરે. સંગઠિત અવયવવાળા સ્થૂલ છે, પૃથ્વી વગેરે. એના કરતાં પણ વધારે સ્થૂલ ભગવાનનો બ્રહ્માંડરૂપ દેહ છે. તે સુંદર છે. તેમાં ભગવાનના અવયવો લોકરૂપ થયેલા નથી. ભગવાન્ ઉત્તમ છે. લોક હીન છે. ઉત્તમના હીનભાવથી તે ધ્યાનયોગ્ય ન રહે. અવયવો તરીકે ક્રમ-(વિન્યાસ)માં ગોઠવાયેલા ચૌદલોક ધ્યાનના વિષયરૂપ બને છે. ક્રમમાં ગોઠવાઈને એકઠા થયેલા અવયવરૂપ ચૌદલોકથી ગુપ્ત રહેલો અવયવી - ભગવાનનો બ્રહ્માંડરૂપ દેહ - પ્રકટ થાય, એનાં દર્શન થાય.

છોકરાંઓને રમવાનાં રમકડાંમાં, ચિત્રના ટુકડા ચોંટાડેલા લાકડાના ચોરસ આવે છે. જેમ જેમ એ લાકડાના કટકા યોગ્ય રીતે ક્રમમાં ગોઠવાય, તેમ તેમ આખું ચિત્ર ઉપસતું જાય. તેમ યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવાયેલા ચૌદલોકથી ભગવાનનું બ્રહ્માંડ સ્વરૂપ દેખાય. ધ્યાન વિષયમાં ભગવાન્ પણ પ્રકટ થાય, તે પ્રકારે તેનું સ્થૂલપણું કહેલું છે. બ્રહ્માંડ-શરીર ધારણાના માત્ર આશ્રયરૂપ છે. ધારણાનો વિષય તો એમાં વિરાજતા ભગવાન્ છે.

બ્રહ્માંડ-દેહમાં વિરાજતા ભગવાન્ : વિશ્વ ભગવદ્રૂપ છે : ભગવાનથી કાંઈ જુદું નથી :

જેમ લોખંડના ગોળામાં અગ્નિ રહેલો હોય અથવા જેમ કમળના કોશમાં ભ્રમર રહેલો હોય અથવા મહેલની અંદર રાજા રહેલો હોય તેવી રીતે આ વિરાટ બ્રહ્માંડની અંદર વૈરાજ, પુરુષ કે ભગવાન્ છે. એ ધારણના આશ્રયરૂપ છે. યોગીઓને તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. અધિકાર પ્રમાણે તેનું ધ્યાન કરવું.

પાતાલ પ્રભુનું પાદમૂલ છે. પગનું તળિયું પાદમૂલ કહેવાય. અંદરની રેખાઓ વાસુકિ વગેરે નાગ છે. પાની, પંજો અને તેનો મધ્ય ભાગ મળીને પાતાલની ઉપર આવેલું રસાતલ નામનું પાતાલ છે. મહાતલ ઘૂંટણ છે. ઘૂંટણ અને ઢીંચણ વચ્ચેનો ભાગ જંઘા - તલાતલ નામનું પાતાલ છે. બે ઢીંચણ સુતલ છે. વિતલ અને અતલ ઊરુ છે. મહીતલ એટલે પૃથ્વી, જઘન છે. ઊભેલા પુરુષના આકારમાં આ અંગો ઓળખાવ્યાં છે. તે ગોળાકાર છે.

નાભિ-સરોવર એ નભસ્તલ છે. નાભિને સરોવર કહ્યું છે. તે વિજ્ઞાન-સંમત છે. આકાશમાં તારા દેખાય છે. તરે એ તારા-તારક કહેવાય છે. તરવાનું પાણીમાં હોય. આકાશમાં અનેક આકાશગંગા છે. તેમાં બધા તારા આવેલા છે. "તરે છે એ તારાઓનું તારકપણું છે," - એવી શ્રુતિ છે. બ્રહ્માંડની બહાર જળનું આવરણ પણ છે.

ભગવાનનું ઉરઃસ્થળ જ્યોતિર્મય છે. ગ્રીવા (ડોક) મહર્લોક છે. વદન જનલોક છે. લલાટ તપોલોક છે. તે સુખ મેળવવાનું સ્થાન છે. સત્યલોક હજારો મસ્તકવાળા ભગવાનનું મસ્તક છે. આપણી ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો ભગવાનની ઈન્દ્રિયોનાં ગોલોક (સ્થાન, બાહ્ય-આકાર) છે. વિષય (અંદરની સૂક્ષ્મ) ઈન્દ્રિયરૂપ છે. કર્મ ફલ દેનારા ઈન્દ્ર વગેરે દેવો પ્રભુના બાહુરૂપ છે. ભારવહન કરવા માટે સમર્થ "ઉસ્ત્ર" છે. કાન દિશાઓ છે. શ્રોત્ર શબ્દ છે. અશ્વિનીકુમાર નાસિકા છે. ઘ્રાણ ગંધ છે. ભગવાનનું મુખ સળગતો અગ્નિ છે. ધૌ ભગવાનનાં બે નેત્ર છે, અને ચક્ષુ-ઈન્દ્રિય એ સૂર્ય છે. રાત્રિ અને દિવસ પાંપણ છે. બ્રહ્માજીનું સ્થાન (ભ્રૂ) ભમરનું ચલન (ફરકવું) છે. તાલુ જળ છે. રસ જિહ્વા છે. છન્દઃ યશોરૂપ છે. દાઢ એ યમ છે. દાંત સ્નેહકલાઓ છે. ભગવાનનું હાસ્ય માણસને ઉન્માદ કરનારી માયા છે. "ચ"-કાર સૂચવે છે કે, હાસ્ય ભક્તો માટે ભક્તિરૂપ છે. નેત્રકટાક્ષ એ જેનો કદી અંત ન આવે એવો સૃષ્ટિપ્રવાહ છે. લજ્જા ઉપલો હોઠ છે, લોભ નીચલો હોઠ છે, ધર્મ સ્તનરૂપ છે. પીઠમાં અધર્મમાર્ગ આવેલો છે. મેઢ્રરૂપ બ્રહ્માજી છે, વૃષણો મિત્ર છે, કુક્ષિ સમુદ્ર છે. પર્વતો અસ્થિરૂપ છે, નદીઓ નાડીરૂપ છે, વૃક્ષ રૂવાડાંરૂપ છે, શ્વાસ એ વાયુ છે. વયઃ ગતિ છે. કર્મ ગુણપ્રવાહ છે. ભગવાનના કેશ આકાશમાંના મેઘ છે. સંધ્યા પીતાંબર છે, અવ્યક્ત હૃદય છે. મન ચંદ્રરૂપ છે તે સર્વ વિકારના ભંડારરૂપ છે. વિજ્ઞાનશક્તિ ભગવાનનું માહાત્મ્ય છે. અહંકાર મહાદેવ છે. ઘોડા, ખચ્ચર, ઊંટ, હાથી નખરૂપ છે. મૃગ વગેરે પશુઓ શ્રોણિમાં આવેલાં છે. વિચિત્ર દેખાતાં પક્ષીઓ વિવિધ પ્રકારની કલા છે. મનુ ઈચ્છા છે અને માનવ નિવાસસ્થાનરૂપ છે. શાસ્ત્રમાં પિંડ-બ્રહ્માંડનો પણ ઉલ્લેખ છે. ગન્ધર્વ વગેરે સ્વરરૂપ છે. પ્રહ્લાદ સ્મૃતિ છે.

સંસ્કાર અને સદાચારથી, દેવતા-પ્રાકટ્યથી, જે તે વર્ણ ગણાય છે, માત્ર જન્મથી નહિ ! :

બ્રાહ્મણ ભગવાનનું મુખ છે. જેનામાં બ્રહ્મભાવરૂપ ધર્મ કે બ્રાહ્મણ્ય નામે દેવતા સંસ્કારરાદિથી પ્રકટ હોય એ બ્રાહ્મણ ગણાય. તે જ રીતે અન્ય - વર્ણમાં પણ છે. ક્ષત્રિય ભગવાનના બાહુ છે. વૈશ્ય ઊરુરૂપ છે. શૂદ્ર ચરણરૂપ છે. આમ, આખું વિશ્વ ભગવદ્રૂપ છે. આ પ્રકૃતિરૂપ ક્રમ આટલો જ છે. આનન્દમય સ્વરૂપ જુદું છે, ભગવાનથી જુદું કાંઈ જ નથી. સર્વ બુદ્ધિવૃત્તિથી સત્યરૂપ, આનન્દપૂર્ણ પ્રભુનું ભજન કરતાં પતન થતું નથી.

અધ્યાય : ૨

વાસના-વશ લોકો વ્યર્થ-વસ્તુઓ-માટે વલખાં મારે છે :

બ્રહ્માજીએ આવી ધારણા સૃષ્ટિના આરંભમાં કરી હતી, તેથી પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હતા. બ્રહ્માજીએ તેમની પાસેથી નષ્ટ થયેલી સ્મૃતિ મેળવીને પહેલાંની જેમ વિશ્વનું સર્જન કર્યું હતું.

શ્રીશુકે સર્વ વિષયના ત્યાગ માટે બીજું સાધન બતાવ્યું - આ લોક અને પરલોકનાં ફલભોગની ઇચ્છા છોડીને ભગવાનનું ભજન. વેદમાં બતાવેલાં ફલ વૈદિક કહેવાય. આ લોક-સંબંધી લૌકિક કહેવાય. સામાન્ય લોકો તો લૌકિકમાં આસક્ત હોય, વૈદિકનું તો જ્ઞાન ન હોવાથી છૂટી જ જાય છે. જ્ઞાનીઓને લૌકિક-આસક્તિ ન હોય, છતાં વૈદિકફલ લલચાવે. વેદ તો ભગવાનનું જ્ઞાન અને મુખ્ય ફલરૂપે ભક્તિ સૌને દેવા માટે છે, પણ લોકો પશુ, પુત્ર, ધન વગેરેમાં આસક્ત છે, તેથી વેદમાં કહેલાં જુદાં જુદાં કર્મનાં ફલરૂપે પશુ-પુત્ર વગેરે સમજાય છે. લોકો તે રીતે વૈદિક-કર્મમાં પ્રવૃત થઈને અવૈદિક-કર્મમાંથી છૂટે છે. તેમ કરતાં જ્યારે જ્ઞાન કે ભક્તિ મળે ત્યારે, પશુ-પુત્ર વગેરે અર્થ વગરના શબ્દો થઈ જાય છે, છતાં પણ પોતાની વાસનાઓમાં મગ્ન થયેલા લોકો એ વ્યર્થ વસ્તુઓ માટે વલખાં મારે છે, ભટક્યા કરે છે.

શ્રીશુકે જેનું વિરાટ્ તરીકે પ્રતિપાદન કર્યું, તે જ ભગવાન્ યજ્ઞરૂપ પણ છે, તેથી જે સ્થૂલ ધારણા કહેવામાં આવી તે વેદ પણ કહે છે, પણ લોકો અજ્ઞાનથી ભટકે છે. વેદનો વાક્યાર્થ કે સંબંધ સમજ્યા વગર પશુ-પુત્ર વગેરે નામ-માત્ર જોઈને, તેને મેળવવા માટે યત્ન કરે, તેનું ધ્યાન કરે છે.

ઓછામાં ઓછી જરૂરીઆતથી જીવે તેને ભગવાનના ભજનનો સમય મળે :

પૃથ્વી પથારી છે. હાથ ઉશીકું છે. ખોબો અન્નપાત્ર છે. દિશા એ વલ્કલ-વસ્ત્ર છે, પછી પલંગ, તકિયા, વાસણ અને સુંદર વસ્ત્રોની જરૂર શી ? માર્ગમાં પડેલાં ચીંથરાં શરીર ઢાંકી શકે. વૃક્ષો ભિક્ષામાં ફલ દે છે. નદીઓ સુકાઈ નથી ગઈ. તે જલ દઈ તરસ છીપાવે છે. રહેવા માટે પર્વતની ગુફાઓ છે. અજિત ભગવાન્ સમર્થ રક્ષક છે, પછી ધનદુર્મદાન્ધ લોકોની ખુશામત ભક્ત કે જ્ઞાની શા માટે કરે છે ? પણ આ તો શુકદેવજી જેવા સાધુપુરુષની કથા છે. સામાન્ય સંસારી તો આ ચીજો મેળવવાની મથામણમાં, સંગ્રહની વ્યથામાં ડૂબેલો છે; પણ ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત રાખીને જે માણસ જીવે છે, એને ભગવાનનું ભજન કરવાનો સમય મળે છે. કોઈની ખુશામત કરવી પડતી નથી. સ્વસ્થ ચિત્તે ભગવાનને ભજાય છે.

પ્રભુસેવામાં ઉપયોગી પાંચવસ્તુઓ : સુખ માટે બધેથી પ્રીતિ છોડવી, પ્રભુમાં જોડવી :

માનવને પ્રભુની સેવામાં પાંચ વસ્તુની જરૂર દેખાય છે, - આત્મા, દેહ, ધન, પ્રભુ અને નિત્યકર્મ. આ પાંચે રૂપે પ્રભુ જ છે. માનવ કોઈ એકાદમાં પ્રીતિ કરે તો તે સંપૂર્ણ ન થાય, તેથી સર્વરૂપ એકમાત્ર પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી. પ્રીતિ ભગવદ્ધર્મ છે. ભગવાને સૌ જીવને સુખ માટે સ્વલ્પ પ્રીતિ આપી છે, તેથી જ્યાં પ્રીતિ થાય, પ્રસન્નતા લાગે,ત્યાં સુખ થાય. વાસ્તવમાં, પોતાની પ્રીતિથી પદાર્થ કે પ્રાણી દ્વારા સુખનો અનુભવ થાય છે. પદાર્થ કે પ્રાણીમાં સુખ નથી, છતાં પણ પ્રીતિથી સૌ પોતાનું સુખ જ પોતે અનુભવે છે. પ્રભુ તો પોતે સુખરૂપ છે, તેમાં પ્રીતિ થાય તો અનંત, અકલ્પ્ય સુખ મળે. તેનો અનુભવ કરવા માટે બધેથી પ્રીતિ છોડવી અને પ્રભુમાં જોડવી. ભગવાન્ સર્વરૂપ હોવાથી ભક્તનાં બધાં કામ ભગવાન્ સંભાળે છે.

"નિર્વૃત" અને "નિયતાર્થ" ન બને તો સેવા કરવા છતાં કાંઈ પુરુષાર્થ ન ફળે :

ભગવાન્ સર્વ વેદાર્થરૂપ છે, સર્વ ધનરૂપ છે, સર્વ વસ્તુરૂપ છે, સર્વની વૃત્તિરૂપ છે, અને સર્વ

અનર્થોને દૂર કરનાર છે. આમ સમજાય તો સર્વાત્મપણે ભગવાનનું ભજન થઈ શકે. ભગવાન્ ષડ્ગુણૈશ્વર્ય-સમ્પન્ન છે, નિત્ય છે, સર્વત્ર સર્વદા વિરાજે છે. આવા ભગવાનને ભજનાર ભક્ત "નિર્વૃતઃ" અને "નિયતાર્થઃ" જોઈએ. આ બે લક્ષણો વગર સર્વ પ્રકારે સેવા કરવા છતાં પણ કોઈ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

૧. "નિર્વૃતઃ"- ભક્તે ભગવાન્ સિવાય અન્ય કોઈની અપેક્ષા રાખવી નહિ. બધાથી નિવૃત્ત થઈ જવું સૌનો મોહ, પ્રીતિ છોડી પ્રભુમાં પ્રીતિથી સુખનો અનુભવ કરવો. આ જેનામાં હોય તે "નિર્વૃતઃ" કહેવાય. આ લક્ષણ ભક્તને અન્યની નિવૃત્તિ માટે છે. ભગવાનના ભજનમાં જેને સુખાનુભવ થાય, તેને સંસારસુખની સ્પૃહા ન રહે, તે નિવૃત્ત થઈ જાય.

૨. "નિયતાર્થઃ"- આ લક્ષણ ભક્તને ભગવાનમાં દૃઢ બનાવે છે. જેનું જીવનધ્યેય નક્કી છે, ભગવાનમાં કે ભગવાન્ જ જેને પુરુષાર્થ તરીકે નિયત છે, તે "નિયતાર્થ" છે. "મારે ભગવાન્ જ જોઈએ છીએ" - એવું જેણે ધ્યેય નક્કી કર્યું નથી, એ જન્મ અને મરણની વચમાં ધક્કા ખાય છે. ગમે તેટલી મથામણ કરીએ, છતાં પણ જ્યાં સુધી ધ્યેય સ્પષ્ટ નથી, ત્યાં સુધી કશું જ મળતું નથી. નિર્વૃત અને નિયતાર્થ થવાથી સંસારના હેતુરૂપ અવિદ્યા દૂર થઈ જાય, સાયુજ્ય મળે, ભગવદ્વિમુખતા જાય. તે બધાં ગૌણફલ છે. ભગવાન્ જ મુખ્યફલ છે.

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्धे आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ।
तं निर्वृतो नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥ (६)

શ્રીશુકે આ શ્લોકમાં સમજ દીધી. સર્વને કૃતાર્થ કરનારું ભગવાનનું ભજન છે. ભજન કર્યા વગર ભોજન કરનાર તો પશુ છે. ચિંતા કરે, છતાં ચિંતન પ્રભુનું ન કરે તે પણ પશુ છે.

कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्तामृते पशूनसतीं नाम युञ्ज्यात् ।
पश्यञ्जनं पतितं वैतरिण्यां स्वकर्मजान् परितापाञ्जुषाणम् ॥ (७)

ભગવાનનું ચિંતન છોડીને દેહાદિની વ્યર્થ ચિંતા કરનાર તો પશુ છે :

સૌને પોતાના કર્મથી દુઃખી થતાં જોવા છતાં પણ, ભગવાનનું ચિંતન છોડીને દેહાદિની વ્યર્થ ચિંતા પશુ વિના બીજું કોણ કરે ? ચિંતા કર્યા કરે એ પશુ છે. કશી પણ ચિંતા થાય તો આ શ્લોક યાદ કરવો. ચિંતા કરવાની ટેવ નીકળી જશે. આહાર, નિદ્રા, ભય અને સંતતિ તો માનવ અને પશુ - સૌમાં સામાન્ય છે. જેટલો વખત આ ચાર માટે વેડફાય, તેટલો વખત તો પશુજીવન જીવાય છે; ગાય, ભેંસ વગેરે પશુની એક વિશિષ્ટતા છે, - તે પહેલાં તો બધું ખાઈ લે, પછી નવરાશને વખતે બધું બહાર કાઢીને વાગોળ્યા કરે. પશુ ખાધેલું પેટમાં ભરી રાખે, તેમ માણસ જીવનભર બનેલા પ્રસંગોને મનમાં ભરી રાખે છે, નવરાશના વખતે પશુ બધું બહાર કાઢીને વાગોળે, તેમ માનવ ભૂતકાળમાં બની ગયેલા પ્રસંગોને વાતો અને વિચારોથી વાગોળ્યા કરે છે. એ પશુનું જ લક્ષણ છે. વર્તમાનમાં બનતા અને ભવિષ્યમાં બનવાના પ્રસંગોને પણ "શું થશે" ? - એવા વિચારો કે વાતોથી વાગોળે છે. તે માનવપશુની વિશિષ્ટતા છે. શ્રીશુકદેવજીએ ચિન્તાતુર માનવને આ માનપત્ર આપ્યું છે. ના, ભાનપત્ર આપ્યું છે. માનપત્ર ઘણા

આપે, ભાનપત્ર તો કોઈક સંત જ આપે.

ભગવાનના વિચારો કરીએ તો છ ગુણનો લાભ થાય, - ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ:, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. શરીર-સંબંધી વગેરેના વિચારોથી તો છ દોષો મળે, - ઉત્પત્તિ (જન્મ), નાશ (મરણ), દુ:ખ (પ્રતિકૂલતા), કર્મ, પરિતાપ, (શોક વગેરે અનેક સંતાપ) અને હીનતા.

પશુતાના અનર્થમાંથી ઊગરવાનો ઉપાય :

પશુ પ્રાય: ઘાસ ખાય અને તે જ વાગોળે, તેમ દેહ કે વ્યવહાર-સંબંધી અર્થ વગરની, ગંભીરતા વગરની કે નિન્દામય લૌકિક-વાતોને મનમાં ભરી રાખે અને પછી તેના વિચારો કે વાતો કરે તે માનવ પણ પશુરૂપ જ છે. કોઈને દુ:ખી જોતાં સૌ તેને કર્મનાં ફલનો ભોગ તો કહે છે, પણ પાછો પોતે તો તેવાં જ કર્મ કરવામાં મગ્ન થઈ જાય છે. આ અનર્થમાંથી ઊગરવા માટે શ્રવણાદિ કરવાં જોઈએ. કેટલાક લોકો પોતાના હૃદયમાં વસતા આનંદમય પ્રાદેશમાત્ર ચતુર્ભુજ ભગવાનનું ધ્યાન કરે છે. વિરાટ્-સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાથી દોષો જાય, સર્વભાવ થતાં રાગદ્વેષ વગેરે જાય, પછી આનંદમયના ધ્યાનથી આનંદનો પ્રકટ અનુભવ થાય. ભગવાનનાં ચાર સ્વરૂપ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. અંગૂઠા જેટલું, પ્રાદેશમાત્ર, પુરુષ-પરિમાણ અને વિરાડ્-રૂપ. તેમાં પ્રાદેશમાત્ર સ્વરૂપ હૃદયમાં સમાય, સૌની નિકટમાં હોય. તે વિરાટથી પર હોય, વિશ્વથી પર બનાવે.

ભગવાનનું સૂક્ષ્મધ્યાન -સ્વરૂપ :

પ્રાદેશ એટલે અંગૂઠો અને (તેની પાસેની) તર્જની આંગળીને પહોળાં કરતાં, તેમની વચ્ચેનો ભાગ તેટલું માપ હૃદયમાં વસતા પ્રભુનું છે. વૈષ્ણવને ઘેર સેવામાં ચિત્રજી પણ પ્રાય: તે માપનું હોય. પ્રભુ પુરુષરૂપ છે, હૃદયમાં વસી રહ્યા છે. તે કલ્પના નથી, પણ વાસ્તવિકતા છે. તે પ્રભુ ચાર ભુજાવાળા છે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારણ કરે છે, પ્રસન્ન મુખ છે. કમળ જેવાં વિશાળ નયન છે. કદંબના પુષ્પના તાંતણાઓ હોય તેવી રેખાઓ યુક્ત અને મૌક્તિક ગૂંથેલું પીતાંબર પ્રભુ ધારણ કરે છે. ઝળહળતા રત્ન જડેલાં બાહુબંધ છે. પ્રકાશતાં મહારત્ન જડેલાં મુકુટ અને કુંડલ છે. પ્રફુલ્લ હૃદયકમળમાં યોગેશ્વરોએ ભગવાનનાં ચરણારવિંદને પધરાવેલાં છે. શ્રીવત્સ ચિહ્ન પ્રભુના વક્ષ:સ્થળે વિરાજે છે. ક્યારેય ન કરમાતી વનમાલાથી ભગવાન્ શોભાયમાન છે. કટિમેખલાથી વિભૂષિત છે. અંગુલિકાઓમાં અતિ મોંઘી વીંટીઓ ધરી છે. કરમાં કંકણ અને પગમાં નૂપુર ધર્યાં છે. ચીકણા, નિર્મળ, વાંકડિયા, શ્યામ કેશથી શોભતા મુખે અને હાસ્યથી પ્રભુ મનોહર છે. અદીનલીલા - સહિતના હાસ્યથી અને નેત્ર-કટાક્ષોથી શોભતાં ભ્રૂભંગથી સૂચવાતા અત્યંત અનુગ્રહવાળા આ ચિંતનશીલ ઈશ્વરને મન જ્યાં સુધી ધારણાથી સ્થિર રહે ત્યાં સુધી નિહાળવા. એક એક અંગોનું ધ્યાન કરતાં, બુદ્ધિ શુદ્ધ થતાં, આગળ ધારણા કરતા જવું, નિત્યકર્મ પૂરું કરીને, સ્થૂળરૂપનું ધ્યાન કર્યા પછી, સૂક્ષ્મરૂપનું ધ્યાન કરવું. દોષ દૂર થયા ન હોય ત્યાં સુધી આનંદનો અનુભવ થાય નહિ, એટલે પહેલાં સ્થૂલધ્યાન અને પછી સૂક્ષ્મધ્યાન. યોગિલોકો તેનાથી મુક્તિ મેળવે છે.

મુક્તિના પ્રકાર : પૃથ્વી સિવાય અન્યત્ર પણ જીવન છે ! :

મુક્તિ બે પ્રકારની છે : (૧) સદ્યોમુક્તિ, (૨) ક્રમમુક્તિ. જેને તરત જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી

હોય તેવા યોગિલોકો લિંગદેહને છોડીને વૈષ્ણવપદમાં ચાલ્યા જાય છે. તે સદ્યોમુક્તિ છે. જેને ક્રમશઃ મુક્તિ મેળવવી છે તેવા યોગિલોકો, ભોગ ભોગવવા માટે પોતાનો લિંગદેહ સાથે લઈને જાય છે. વાસના બાકી હોય તો તેનો નાશ ભોગથી થાય, તેમ માનતા આ યોગિજનો જુદા જુદા લોકોમાં ભોગ ભોગવતા પસાર થાય છે. ત્રણે લોકની અંદર-બહાર તેમની ગતિ છે. આ ઈચ્છાનુસાર ગતિ યોગસામર્થ્યથી મળે છે. કર્મથી બ્રહ્માંડમાં ગતિ મળે, પણ ઈચ્છાનુસાર ન હોય. પસાર થતા યોગીનું સ્વરૂપ પવનરૂપ હોય છે. જે લોકમાંથી પસાર થાય તે તે લોકોનું જેવું જ તેમનું સ્વરૂપ બની જાય છે, તેથી આજના વૈજ્ઞાનિકોને પૃથ્વી સિવાય અન્યત્ર જીવન ન લાગે તે સ્વાભાવિક છે. પૃથ્વી વગર બીજે પણ જીવન છે! - તે વાસ્તવિકતા છે.

બ્રહ્માંડમાં, હૃદયમાં કે બ્રહ્માંડની બહાર આનંદમય થઈને, પ્રભુમાં પ્રવેશ કરે તે, પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી. ભગવાને પણ બ્રહ્માજીના પૂછવાથી આ સનાતન-ગતિ કહી હતી.

વેદનો સાર છે,- પ્રભુમાં પ્રીતિ ! : કથાથી કૃતાર્થતા :

સંસારમાં સરનાર માટે પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય તેવો આ સિવાય બીજો કલ્યાણકારક માર્ગ નથી. શ્રવણાદિથી પ્રભુમાં સ્નેહ થાય. મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનથી સર્વભાવરૂપ સ્નેહ થાય. સૂક્ષ્મધ્યાનથી હૃદયમાં પ્રભુ પધારતાં, તેમાં પ્રવેશ કરાવનારો પરમ પ્રેમ થાય. બ્રહ્માજીએ વેદનો ત્રણ વખત વિચાર કર્યો, પછી નિર્ણય કર્યો કે,પ્રભુમાં પ્રીતિ થવા માટે જ બધાં સાધનો છે; તેથી સૌએ, સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વાત્મપણે દુઃખ દૂર કરનાર ભગવાન્ હરિનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ કરવું આવશ્યક છે.

સાધારણ શ્રવણ પણ શુદ્ધિ કરી, પ્રભુચરણની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु सम्भृतम् ।
पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ (३७)

સંતોના આત્મારૂપ ભગવાનની કથાને, પોતાના કાનરૂપ પડિયામાં ભરીને જે પાન કરે છે, તે વિષયના વિષથી વિશેષ પ્રકારે દૂષિત થયેલા અંતઃકરણને પાવન કરે છે અને પ્રભુનાં ચરણકમલની સન્નિધિમાં પહોંચી જાય છે કે ભગવાનના ભક્તોનો સંગ પ્રાપ્ત કરે છે.

અધ્યાય : ૩

દેવો તો અલ્પ-નિયત-ફલ દે છે, તેનાથી તો દોષ વધે છે :

"બુદ્ધિશાળી માનવ અને મરનાર મનુષ્યે જે કરવું જોઈએ તે, તમે પૂછેલું મેં કહી સંભળાવ્યું." - શ્રીશુકદેવજીએ ઉપસંહાર કર્યો. શ્રવણ પરમ ફલરૂપ છે. છતાં સૌ તેમાં રસ લેતા નથી, શ્રવણ માટે પ્રયત્ન કરતા નથી, તેનું કારણ વિચાર્યું, શ્રવણ તો ભગવાનનું કરવાનું છે. તેમાં કાંઈ દોષ નથી, પરિણામે ઈન્દ્રિયો કે તેના નિયામકનો દોષ હોવો જોઈએ, એમ માનીને કોઈ ઈન્દ્રિયના દેવોને પ્રસન્ન કર્યા પછી ઈન્દ્રિય-શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવાનું વિચારે તો પણ, દેવો તો અલ્પ - નિયત-ફલ આપે અને લૌકિક-લાલચથી બહિર્મુખ થવાય. તે તો બીજો નવો દોષ વધે.

ચક્રવર્તી સમ્રાટ્ પોતાના રાજ્યમાં જુદીજુદી વ્યવસ્થા માટે જુદાજુદા અધિકારીઓ નીમે છે; તેમ પ્રભુએ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા માટે પોતાની વિભૂતિરૂપ દેવોને જુદોજુદો અધિકાર આપ્યો છે. તે પ્રમાણે દેવો પોતાનું ભજન કરનારને ફલ આપે છે. દેવો પોતાના અધિકારથી વધારે કે બીજું કાંઈ ફલ ન દઈ શકે.

સૌના અંતઃકરણની કામનાઓ જુદીજુદી હોય, તે પ્રમાણે ફલ માટે દેવતાનું આરાધન બતાવેલું છે. આ સકામ ભક્તિ છે. વૈરાગ્ય માટે તો માત્ર ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ. વેદમાં ૩૩ દેવો કહેલા છે. તેમનો સમાવેશ તત્ત્વરૂપ ૨૮ દેવોમાં થઈ જાય છે.

ભગવાને રાખેલા કામના-પૂરક અધિકારિ - દેવો :

મનઃકામના	આરાધ્ય દેવ	મનઃકામના	આરાધ્ય દેવ
૧ બ્રહ્મતેજઃ	બ્રહ્મા	૧૫ સૌન્દર્ય	ગન્ધર્વ
૨ ઈન્દ્રિય	ઈન્દ્ર	૧૬ સુંદર સ્ત્રી	ઉર્વશી
૩ પ્રજા	પ્રજાપતિ (મરીચિ વગેરે)	૧૭ આધિપત્ય	પરમેષ્ઠી
૪ સંપત્તિ	દેવી-માયા	૧૮ કીર્તિ	યજ્ઞપુરુષ
૫ તેજઃ	અગ્નિ	૧૯ ભંડાર (કોશ)	વરુણ
૬ ધન	દ્રોણ વગેરે વસુ	૨૦ વિદ્યા	મહાદેવ
૭ પરાક્રમ	રુદ્ર	૨૧ દામ્પત્ય-પ્રીતિ	ઉમા-સતી
૮ અન્ન વગેરે ભોજન	અદિતિ	૨૨ ધર્મ	ઉત્તમશ્લોક (વેદવેદ્યપ્રભુ)
૯ સ્વર્ગ	આદિત્ય વગેરે	૨૩ વંશ	અગ્નિષ્વાત્ત વગેરે પિતૃઓ
૧૦ રાજ્ય	વિશ્વેદેવો	૨૪ રક્ષા	યક્ષો
૧૧ પ્રજાનું નેતૃત્વ	સાધ્યદેવો	૨૫ ઈન્દ્રિયસામર્થ્ય	મરુદ્ગણ
૧૨ આયુષ્ય	અશ્વિનીકુમારો	૨૬ રાજ્યાધિપત્ય, મનુ અને મન્વતર	દેવતા
૧૩ સ્થૂલતા	ભૂમિ	૨૭ શત્રુમારણાદિ-અભિચાર	નિઋતિ(મૃત્યુ)
૧૪ પ્રતિષ્ઠા-(લોકસન્માન)	દ્યાવા-પૃથ્વી લોકમાતૃકા	૨૮ (પ્રભુ) કામના	રાસનો ચન્દ્ર
૨૯ સર્વકામનાઓ રહિત કે સહિત			પુરુષોત્તમ (સર્વ-તત્ત્વ-પતિ)

ભગવાન્ પુરુષોત્તમથી જ સાધન-સહિત સાધ્ય સફલ થાય. સાધન-સહિત ભક્તિથી સિદ્ધિ માટે પણ ભગવાનનું જ ભજન કરવું જોઈએ.

જીવનમાં મેળવવા જેવાં બે, - ૧. ભગવાનમાં અચલભાવ, ૨. ભક્તસંગ :

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।
भगवत्यचलो भावो यद् भागवतसङ्गमः ॥ (૧૧)

ભગવાનનું ભજન કરનારનો ભક્તિમાર્ગમાં પરમ કલ્યાણનો ઉદય આટલો જ છે :

(૧) ભગવદ્-ભક્તનો સંગ, (૨) ભગવાનમાં અચલભાવ. જીવનમાં આ બે મળે તો ત્રીજું કાંઈ શોધવા ન જવું, બીજી અપેક્ષા ન રાખવી. બધાં સાધનો આ બેમાં સમાઈ જાય છે. ભગવાનમાં ક્ષણિક ભાવનો ઊભરો તો ઘણાને આવી જાય, પણ પછી તે સ્થિર ન રહે. અચલભાવ, સ્થાયિભાવરૂપ રસાત્મક ભગવાનનો અનુભવ કરાવે. ભગવદ્-ભક્તનો સંગ ભાવપ્રાપ્તિ અને ભાવની સ્થિરતામાં આવશ્યક છે. કોઈ ભક્તે તો ભક્તોની મુખ્યતા ગણી છે, - "મોહે ભરોસો હૈ દોઉ ઠોરકો, એક હરિભક્તનકો, દૂજો નંદકિશોરકો." અવતાર-સમયે ભગવાન્ અને અનવતારદશામાં ભગવાનના ભક્તો પણ સૌનો ઉદ્ધાર કરે છે. પોતાના ભક્તો કરતાં પણ ભગવાનને પોતાના ભક્તના ભક્તો વધારે પ્રિય લાગે છે: - "मद्भक्तस्य तु ये भक्तास्ते मे भक्ततमाः मताः ।" ભગવાનના ભક્તો દ્વારા જ સંસારીને ભગવાનમાં ભાવ થાય, દૃઢતા આવે.

અચલભાવ અને ભક્તસંગ મળે છે, - કથાપ્રીતિથી ! :

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रमात्मप्रसाद उभयत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ (१२)

ભગવાનની કથામાં પ્રીતિ કરવાથી ભગવાનમાં અચલભાવ થાય, અને ભગવાનના ભક્તનો સંગ પણ મળે. બીજાં પણ અનેક ગૌણ-ફલ પ્રાપ્ત થાય. રાગદ્વેષ તથા સઘળી અવિદ્યાને દૂર કરનારું જ્ઞાન થાય. અંતઃકરણ પ્રસન્ન થાય. પ્રાકૃત-ગુણોમાં વૈરાગ્ય થાય. મોક્ષ દેનારી ભક્તિ મળે. ભક્તિયોગ સિદ્ધ થાય. આવો લાભ દેનારી હરિકથામાં કયા સદાચાર-પરાયણને પ્રીતિ ન થાય ?

શ્રીશુકદેવજી આટલું કહીને અટકી ગયાં છે. સૂત પણ અટક્યા. પ્રભુમાં પ્રીતિ ન કરાવે તે સઘળું નિરર્થક છે, એમ સમજાય તો જ ભક્તિ માટે પ્રયત્ન થાય.

પરીક્ષિતની બાલપણથી રમત - સેવા અને કથા :

પરીક્ષિત રાજાને કથાપ્રીતિથી ભક્તસંગ અને ભગવદ્ભાવ છે, તેથી શૌનકે તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો : "પરીક્ષિતે શ્રીશુકદેવજીને બીજું શું પૂછ્યું ?" સાધુપુરુષોના સમાજમાં તો સામાન્ય વાતોમાંથી પણ ભગવાનની કથાના જ પ્રસંગો ચાલે. સંસારી લોકો તો કથાની વાતો કરતાં કરતાં પણ લૌકિક-વાતોમાં ખોવાઈ જાય. રાજા પરીક્ષિત તો નાનપણમાં પણ કૃષ્ણલીલાની જ રમતો રમતા હતા.

स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे ॥ (१५)

પરીક્ષિત રાજા ભક્તવંશમાં જન્મ્યા છે. નાનપણમાં રમતમાં પણ તે ભગવાનને રાજા તરીકે પધરાવતા, પોતે તેના સેવક હોય તેવી રીતે રમતા, ભગવાનની લીલાઓનો અભિનય કરતા. સંતાનમાં અવિનય ન આવે, તેમ તેને ઉછેરવાની, કેળવવાની આ રીત છે. ઉદ્ધવજી પણ પાંચ વર્ષના હતા ત્યારે પણ ભગવાનની સેવાની રમતો રમતા હતા.

બાલકોને અપાતી રમતો - રમકડાં તેમના મન પર અસર કરે છે :

સંતાનને સંસ્કારી બનાવવાં હોય તો, તે તદ્દન નાનાં હોય ત્યારથી, રમકડાં તથા રમતો આપવામાં સાવધ રહેવું. વિચિત્ર વેશભૂષા તથા આકૃતિવાળાં ઢીંગલા-ઢીંગલી અને રમતો નાનપણથી જ બાળકોના નિર્દોષ મન પર વિચિત્ર છાપ જ ઊભી કરે. મોટપણમાં તે વિકાસ પામે ત્યારે વિકાર સ્પષ્ટ દેખાય. બાળકના આનંદ માટે આધુનિક કિંમતી રમકડાં-રમતો વગેરે લાવનાર, સંતાનની ઉન્નતિ માટે મોંઘાં ટ્યુશનો રાખનાર, વડીલો કે સંસ્થાઓ (ભક્તિ) સંસ્કાર દેવાની દૃષ્ટિએ રમકડાં તથા શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરે; તો પાછળથી કોઈને પસ્તાવાનો વખત ન આવે.

ભગવાનનાં કાર્ય વગર ઈન્દ્રિયોની વ્યર્થતા છે :

ભગવાન્ શુકદેવજી તો વાસુદેવપરાયણ છે. સાધુના સંગમાં ભગવાનની જ કથા થાય છે. આથમતો અને ઊગતો સૂર્ય માનવના આયુષ્યને હરી જાય છે. વર્ષમાં એક ક્ષણ પણ ભગવાનની કથામાં વ્યતીત કરી હોય તો એ હરાતી નથી. જગતમાં ઝાઝુ જીવવાથી ઝંખનાઓ વધે, ઝેર વધે, ઝઘડા વધે. ટકી રહેવાનું કામ તો ઝાડ પણ કરે છે. ધમણ પણ શ્વાસ લે છે, મૂકે છે. આહાર પશુઓને પણ છે. માનવના દેહમાંથી નીકળતો મલ કૂતરાં અને ભૂંડનુ ભોજન છે. વૃક્ષોના દેહમાંથી નીકળતાં ફલ માનવનું ભોજન છે, તેથી માત્ર ભોજનમાં મગ્ન, ભગવાનના ભજન વગરના અજ્ઞ માનવ અને પશુમાં ફેર શો ? એને તો પશુઓ જ ધન્યવાદ આપે છે. ભગવાનના ભજન વગર તો ઈન્દ્રિયો પણ વ્યર્થ છે.

ભગવાનની કથા ન સાંભળતા કાન સાપને રહેવાના રાફડા છે. સંસાર સાપ છે. કાન ક્ષણ વાર ખાલી (નવરા) રહે અને કથા ન સાંભળે તો સંસારની વાતો આવીને તેમાં ભરાઈ બેસે, અંતરમાં ઊતરે અને અનેક અનર્થ કરે. સાપ સુંવાળો છતાં ભયાનક છે. તેમ સંસારની વાતો સાંભળવી ગમે તેવી સુંવાળી, છતાં પ્રભુવિમુખ બનાવે તેવી અને દોષ વધારનારી છે. જીભ ભગવાનનું નામ ન દેતી હોય, ગાન ન કરતી હોય, તો એ દેડકાં જેવી છે. દેડકાં નાનકડાં પ્રાણીને મારે છે, ક્રૂર અને વ્યર્થ બોલ્યા કરે છે. ભગવાનનું નામ ન દેનારી જીભ કઠોર, કર્કશ, કડવું, નિંદાત્મક, વ્યર્થ બોલનારી છે. ભગવાને જીભનું રક્ષણ કરવા માટે બત્રીસ દાંત આપ્યા છે. તેને સૌથી જુદી જાળવીને રાખી છે, છતાં ભગવાનનું ભજન ન કરતી જીભ સતી નથી, અસતી છે. તે પોતાના પતિ - પ્રભુની સ્તુતિ કરતી નથી. માથું ઉત્તમ અંગ છે. તેના પર સોનાનો મુકુટ હોય, છતાં ભગવાનના પદારવિંદમાં ન નમે તો ભારરૂપ છે. બે હાથ ભગવાનની સેવા ન કરતા હોય તો કંકણથી સુશોભિત હોવા છતાં શબના હસ્ત શા છે. નેત્ર પ્રભુનાં કે ભક્તોનાં દર્શન ન કરતાં હોય તો એ મયૂરપિચ્છના ચાંદલા જેવાં છે. પગ યાત્રા માટે તીર્થક્ષેત્રોમાં ન જતા હોય, તો આધાર દેનારા થાંભલા છે. ભગવાનનાં કે ભક્તનાં ચરણકમલની રેણુ જેણે પ્રાપ્ત નથી કરી તે માનવ તો જીવતું શબ છે. ભગવાનનાં ચરણકમલમાં વિરાજતાં તુલસીનો ગંધ ન જાણનાર શ્વાસ લેતું શબ જ છે.

સ્નેહવાળા હોય તે સ્વાભાવિક વૈષ્ણવ છે :

ભગવાનનું નામ લેતાં જે હૈયું પીગળતું નથી, આંખમાં આંસુ આવતાં નથી, શરીરે રોમાંચ થતાં

નથી અને કંઠ ગદ્‌ગદ્ થતો નથી - એ હૃદય નથી, પણ લોઢું છે. હૃદય ભગવદીય બન્યું હોય ત્યારે, ભગવન્નામ લેતાં આંખમાં આંસુ આવે, શરીરે રોમાંચ થાય, વાણી ગદ્‌ગદ્ બને. તેવા હૃદયમાં પ્રભુ પધારવાનો સંભવ છે. શુષ્ક રહે તેમાં નહિ. ભગવાન્ સાથે સંબંધ કરનારાઓનું વૈષ્ણવપણું ત્યારે સિદ્ધ થાય. માત્ર બ્રહ્મસંબંધ લે તે પરંપરાગત સામાન્ય વૈષ્ણવ, સ્નેહવાળા હોય તે સ્વાભાવિક વૈષ્ણવ.

શૌનકે શ્રીશુકે પરીક્ષિતને કહેલી કથા કહેવા સૂતજીને વિનંતી કરી. શ્રીશુક વ્યાસપુત્ર, આત્મવિદ્યા વિશારદ અને ભક્તોમાં ઉત્તમ છે, તેથી લોક-વેદ અને ભક્તિના વિરોધ વગરની તેમની વાતો છે.

અધ્યાય : ૪

રાજાનો રાજ્યમાંથી મમતાનો ત્યાગ : પ્રભુમાં થતી મમતાથી મૂંઝવણમાંથી માર્ગ મળે :

શૌનકનો ઉત્સાહ જોઈને સૂતે કથા આગળ સંભળાવી. અત્યાર સુધીમાં પરીક્ષિતને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હતી. ભગવાનને ફલરૂપ, ભક્તિથી મળનારા, સર્વરૂપ તરીકે જાણ્યા હતા, પણ શ્રીશુકે કહ્યું, - "ભગવાનના ધ્યાનથી સાયુજ્ય મળે. પ્રભુભજનની ઈચ્છા રાખવી. બધા પ્રયત્નો પ્રભુ માટે જ કરવા," તેથી પ્રભુ અને પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન રાજાને થયું. ભગવાનની સર્વદા સેવા કરવી જોઈએ, એવી સમજ દૃઢ થઈ.

રાજાએ રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો હતો, પણ એમાંથી મમતા નહોતી ગઈ. વસ્તુત્યાગ કઠિન છે. વસ્તુત્યાગ પછી પણ તેમાંથી મમતાનો ત્યાગ અને ત્યાગ કર્યાના અભિમાનનો ત્યાગ વધારે કઠિન છે. રાજાએ બધામાંથી મમતા છોડી, પ્રભુમાં મમતા જોડી. સઘળામાં આ "મારું" છે - એવી મમતા મરતાં સુધી મૂંઝાતા રાખે છે. પ્રભુમાં થતી મમતા - "મમ પ્રભુઃ શ્રીગિરિરાજધારી", "શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ"- સર્વ મૂંઝવણમાંથી માર્ગ દે, જીવન મધુર બનાવે. આપણે પ્રભુને પોતાના ગણીએ તો પ્રભુ આપણને પોતાના ગણે. રાજાને પ્રભુ પોતાના લાગ્યા, દૃઢ પ્રીતિ થઈ. પોતાનું લાગે તેમાં જ પ્રીતિ દૃઢ થાય. પ્રભુ, માત્ર પ્રભુ લાગે તો કદાચ પ્રીતિ થાય, પણ પોતાના લાગે તો દૃઢ પ્રીતિ થાય. રાજાને ત્રણ વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ : (૧) પોતાનું અજ્ઞાન ગયું, (૨) શ્રીશુકે પોતાને માટે જ સંભળાવ્યું, (૩) ભગવાનની કથા કહી. માનવને પોતાને કાંઈ સાચી સમજનો લાભ થતો લાગે, પોતાના હિત માટે પ્રયત્ન થતો દેખાય અને પ્રભુ-સંબંધી ઉત્તમતાની ખાતરી થાય તો ઉત્સાહ વધે.

શબ્દ અને પર-બ્રહ્મનિષ્ણાત શ્રીશુકને રાજાના પ્રશ્નો :

રાજાને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, આધાર અને સાધન એ પાંચ વિષયમાં સંદેહ છે, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા. અનંત શક્તિવાળા ભગવાન્ કઈ રીતે લીલા કરતાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કરે છે? અવતાર કઈ રીતે લે છે? આપ શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના નિષ્ણાત છો!" શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સ્વાનુભવથી સંદેહરહિત - સુદૃઢ - થવાય.

પ્રશ્નોથી પ્રસન્ન શ્રીશુકે કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ :

પ્રશ્ન સાંભળીને શ્રીશુકની પ્રસન્નતા પ્રભુની સ્તુતિ રૂપે પ્રકટ થઈ. તેર શ્લોકમાં સ્તુતિ કરી.

ભગવાન્ સર્વ સંદેહોને દૂર કરનારા છે, બુદ્ધિપ્રેરક છે. તે પ્રભુને સાત શ્લોકમાં નમન કર્યું. સર્વશાસ્ત્રના અર્થનો નિર્ણય તેમાં કર્યો. પાંચ શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરી. તેમાં પ્રભુનું માહાત્મ્ય કહ્યું. એક શ્લોકમાં જ્ઞાન દેનારા ગુરુ વ્યાસજીને વંદન કર્યું. પ્રભુને નમન કરતાં સંદેહ જાય, પ્રાર્થના કરતાં પ્રિય પ્રાપ્ત થાય. પ્રભુની કૃપા અને ગુરુની પ્રસન્નતાથી શાસ્ત્રનાં રહસ્ય સમજાય, બધા સંદેહ જાય.

શુકદેવજીએ સ્તુતિનો નમસ્કારથી આરંભ કર્યો. જીવ ભગવાનને નમસ્કાર જ કરી શકે. જે પરમપુરુષ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવા માટે સાત્ત્વિક, રાજસ, તામસ - ત્રણ પ્રકારની શક્તિઓને ગ્રહણ કરે છે, પ્રાણીમાત્રની અંદર વિરાજે છે, છતાં પણ તેનો માર્ગ સૌને દેખાતો નથી, એ પરમપુરુષને નમસ્કાર. સત્પુરુષોને મુક્તિ દેવા માટે અવતાર લેનારા, સકલ જીવો જેના સ્વરૂપમાં વસી રહ્યા છે તેવા, પરમહંસોને ઈચ્છેલું ફલ દેનારા, ભક્ત-વત્સલ ભગવાનને નમસ્કાર !

नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥ (१४)

આ શ્લોક વૈષ્ણવે મંદિરમાં જતાં, ઝાંપીજીમાંથી પ્રભુને બહાર પધરાવતાં પહેલાં, નમસ્કાર કરતાં બોલવો જોઈએ. તેમાં આદરથી, ભક્તિના ઉદ્રેકથી વારંવાર નમસ્કાર છે. શ્લોકના આરંભે અને અંતે નમસ્કાર કરીને "नमः"નો સંપુટ બનાવ્યો છે.

કુયોગીને ભગવાનની દિશા - (આશા) - પણ વારંવાર દૂર છે :

પ્રભુ પ્રકટ થઈ જાય તે જીવનની કૃતાર્થતા છે, પછી જીવનમાં કાંઈ બાકી ન રહે. "नमः ते"માં - "ते"- "तुभ्यं"- પદ સાક્ષાત્કારનું સૂચક છે. ભગવાન્ માત્ર ભક્તિથી મળે. ભક્તો સ્વતંત્ર ન હોય, ભગવાનને વશ હોય. તે હમેશાં પ્રભુનું દાસ્ય કર્યા કરે. પોતાનું સઘળુંય સર્વસ્વ સ્વામીને સમર્પણ કરીને વશ થઈ ગયા હોય. પ્રભુ તેમના સ્વામી બને. કુયોગીને પ્રભુની દિશા પણ અતિશય દૂર છે. "કુયોગી" એટલે પૃથ્વી પરના ખરાબ યોગી. ભગવાનનાં દર્શન કરવાનું મૂકીને, જે લોકો સામાન્ય સિદ્ધિ મેળવીને, પ્રસિદ્ધિ માટે જગતમાં એનું પ્રદર્શન કરે તે કુયોગી. એમનાથી ભગવાનની દિશા (આશા) પણ દૂર છે. સાચા ભક્તોને સિદ્ધિ કે પ્રસિદ્ધિનો મોહ ન હોય. પ્રભુનાં ચરણમાં સઘળી સિદ્ધિ વસે છે. ભક્તિ વગરની સિદ્ધિ મા વગરની દીકરી જેવી દયાપાત્ર છે. આચાર્ય પતઞ્જલિએ યોગસૂત્રમાં ત્રીજો "વિભૂતિપાદ" કહ્યા પછી, ચોથો કૈવલ્યપાદ કહ્યો છે. સિદ્ધિમાં ફસાય નહિ, તેને કૈવલ્ય મળે, - તેમ તે સૂચવે છે. સિદ્ધિ તો વખત વ્યર્થ વેડફાવનારી છે.

એક શિષ્યે બાર વર્ષ યોગસાધના કરી. પાણી પર પગે ચાલવાની સિદ્ધિ મળી. ગુરુ પાસે તેનું પ્રદર્શન કર્યું. ગુરુ હસ્યા. નાવડી બોલાવી. દશ પૈસામાં નદી પાર ગયા. ફરી હસ્યા. જે કામ માત્ર દશ પૈસામાં થોડી વારમાં થાય, તેનાથી મોટાઈ મેળવવા બાર વર્ષ બગાડ્યાં ? ! આવા ચમત્કારવાળા કુયોગી કહેવાય. તેમની પાસે શ્રદ્ધાળુ ભક્તો ન હોય, લાલચુ લોકોની લંગાર લાગે. એક વખત નહિ, પણ વારંવાર આવા લોકો પ્રયત્ન કર્યા કરે, સિદ્ધિઓ મેળવ્યા કરે, તો પણ ભગવાનની દિશા અતિશય દૂર છે. જડતી નથી, તો પછી ભગવાન્ તો કેટલા દૂર હોય !?!

ભગવાન્ પોતાના ધામ અક્ષરબ્રહ્મમાં વિરાજે છે. પોતાની "રાધસ્" નામની સિદ્ધિ સાથે નિત્ય

વિહારો કર્યા કરે છે. આ શક્તિની સમાન કે તેનાથી અધિક બીજી કોઈ શક્તિ નથી. તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેનું સ્ત્રીલિંગ કરતાં "રાધા" પણ થાય. પોતાના ધામમાં વિહાર કરતા ભગવાનના લીલારસની પ્રાપ્તિ "રાધા" - શ્રીસ્વામિનીજી - દ્વારા જ થાય. અન્યને નહિ, પણ પોતાના અંતરંગ સેવકોને જ પરમપ્રેમથી લીલારસાનુભવ તે આપે.

ભગવાનનું નિત્યલીલાનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ, વૃન્દાવન વગેરે લીલાસ્થલીઓ છે. તેમાં વ્રજભક્તો સાથે ભગવાનના અનેક પ્રકારના વિહારો છે. શ્રીસ્વામિનીજીની કૃપાથી તે સઘળા સુલભ બને. શ્રીશુકદેવજીની દૃષ્ટિમાં તે રમી રહ્યા છે, પણ પ્રયોજન નમન માત્રનું છે, તેથી છેલ્લે પણ બોલ્યા, - "નમઃ".

ભગવાનને દૃઢતાથી ભજવાથી કૃતાર્થ થવાય :

જેનું કીર્તન, જેનું સ્મરણ, જેનું દર્શન, જેનું વંદન, જેનું શ્રવણ, જેનો આદર લોકોના પાપને શીઘ્ર શિથિલ કરે છે, એવા પવિત્ર યશઃવાળા પ્રભુને વંદન. કીર્તન શ્રવણનું પોષક છે. સર્વનાં સર્વ પાપ ભગવાનના નિર્મલ ગુણગાનથી દૂર થાય. શ્રીશુકદેવજીની આસક્તિ પણ કીર્તનમાં છે, એટલા માટે "કીર્તન" પહેલું મૂક્યું. અહીં કહેલા એક પણ ઉપાયથી દૃઢ રીતે પ્રભુને ભજવાથી કૃતાર્થ થવાય, તેથી શ્લોકમાં બધે "યત્" શબ્દ છે. ક્લેશ વગરના વિચક્ષણ પુરુષો, જેનાં ચરણકમલના શરણથી સંગરહિત બની, બ્રહ્મગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, એ પવિત્ર કીર્તિવાળા ભગવાનને નમસ્કાર. તપસ્વી, દાની, યશસ્વી, મનસ્વી, મંત્રજ્ઞ, સુમંગલ લોકો જેને પોતાના કર્મનું સમર્પણ કર્યા વિના ક્ષેમ (ફલ) નથી મેળવતા, તે નિર્મલ યશઃવાળા પ્રભુને નમસ્કાર!

ભગવાનના આશ્રિતોના પણ આશ્રયથી હીનલોકો પણ પાવન થાય છે :

આદિકવિ વાલ્મીકિજીના "મરા" - જપનું રહસ્ય :

કિરાત, હૂણ, આન્ધ્ર, પુલિન્દ, પુલ્કસ વગેરે અને બીજા પણ પાપ-પરાયણ લોકો ભગવાનના શરણાગતને (ભક્તને) શરણે આવે તો પણ પાવન બને. તે સમર્થ, ઉદાર ભગવાનને વંદન. રામાયણદ્રષ્ટા વાલ્મીકિજી, પહેલાં ભિલ્લજાતિમાં ભળેલા લૂંટારા હતા. જાતિ, સ્વભાવ, કાર્ય, સંગ, વિચાર સઘળું દોષથી ભરપૂર. એક વખત સપ્તર્ષિનો સંગ થયો. અસર થઈ, તેમની વાત સાંભળી, સમજ્યા, સ્વીકારી, અનુસર્યા. પાપના ભયે લૂંટ છોડી. રામનામ જપતા બેઠા. એકતાન થયા. આ થઈ શરણાગતિ - આશ્રય. માત્ર વાતોથી શરણાગતિ ન થાય, પ્રયત્નથી પરખાય. શ્રદ્ધા હોવા છતાં, તેમને અજ્ઞાનથી 'રામ' ન સમજાય. "મરા" -જપતા રહ્યા. "મરા" - સમજાય, તેને જ "રામ"સમજાય, રામમાં રતિ થાય, રામ મળે. "મરા" સમજે નહિ. તે "રામ"ને ભજે નહિ, બધે ભટકે, છતાં મૃત્યુમાંથી છટકે નહિ. "आजतक मैंने भगवान् नहीं भजा इसलिये मैं मरा ! मै सदैव संसार में आसक्त रहा इसलिये मैं मरा ! उदरनिमित्त अनेक अनर्थ किंये इसलिये मैं मरा ! समय, सामर्थ्य, सम्पत्ति का व्यय शरीरसुख में किया, भगवान् के लिये कुछ नहीं किया, इसलिये मैं मरा ! मेरे हृदय को रागद्वेष–कामक्रोधादि का भण्डार बनाया; प्रभु का मन्दिर नहीं बनाया, इसलिये मैं मरा !" જેને આમ "મરા" સમજાય તે "રામ" ભજે, સંસારવાસના ત્યજે. વાલ્મીકિજીએ પહેલાં "મરા"નું રટણ કર્યું,

પછી "રામ" સમજાયા, રામાયણના દ્રષ્ટા થયા, રામરસ લાધ્યો. ભગવાનના ભક્તોની શરણાગતિ કરે તે પણ શુદ્ધ બને, કૃતાર્થ બને, ભક્તો જેવા સેવાયોગ્ય બને. જે ભયંકર પાપો માટે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ન હોય, તેવા પાપી પણ ભક્તોના આશ્રયથી પાવન બને. દુરાચારી, સ્ત્રી, શૂદ્ર પણ પ્રભુને અનન્યતાથી ભજે તો તેમને પણ પ્રભુમાં રતિથી ઉત્તમ ગતિ અને મતિ મળે. ભક્તિમાર્ગની આ વિશેષતા છે. સ્નેહ સૌને કરવાની છૂટ છે.

બ્રહ્મા-શંકરને પણ ન સમજાતા પ્રભુ સર્વના સ્વામી છે :

કૃપાપાત્રોના અંતઃકરણના પ્રેરક, વેદત્રયાત્મક, ધર્મમય, તપોમય, કપટરહિત-બ્રહ્મા-શંકર વગેરેથી માત્ર જેનાં લક્ષણોનો વિતર્ક કરવામાં આવે છે, તેવા આ પ્રભુ પ્રસન્ન થાવ. લક્ષ્મીપતિ, યજ્ઞપતિ, પ્રજાપતિ, બુદ્ધિપતિ, લોકપતિ, પૃથ્વીપતિ, વૃષ્ણિ વગેરે સ્વજનના પતિ અને ગતિરૂપ, સાધુપુરુષોના સ્વામી, પ્રભુ મારા પર પ્રસન્ન થાવ.

પ્રભુ સર્વના સ્વામી છે. સ્વામી પાસે સૌને માગવાનો, પ્રાર્થના કરવાનો હક્ક છે. સ્વામીને ગમે કે ન ગમે છતાં તેની પાસે તો સૌ માગી શકે. આ હક્કનો ઉપયોગ કરીને પ્રભુ પાસે માગે ત્યાં મર્યાદા, પણ પ્રભુને પરિશ્રમ થાય તે વિચારે કાંઈ ન માગતાં, પ્રભુની પ્રસન્નતાનો જ મુખ્ય વિચાર રાખે ત્યાં પુષ્ટિ !

લક્ષ્મીના અંશરૂપ સ્ત્રીઓ, યજ્ઞ કરનાર, સામાન્ય પ્રજા, બુદ્ધિજીવિવર્ગ, ચૌદલોકમાં વસનાર, પૃથ્વી પર ક્યાંય પણ રહેનાર, કોઈ પણ રીતે પ્રભુ સાથે સંબંધવાળાઓ વગેરે સૌના પતિ પ્રભુ છે, તેથી સદોષ કે નિર્દોષ બધાને પ્રભુ પાસે માગવાનો હક્ક છે. રાજા જેમ પ્રજાનો પતિ કહેવાય, તે સર્વ સામાન્ય છે. પ્રજાની સામાન્ય બધી જરૂરિયાતો રાજા પૂરી કરે, છતાં રાણીનો પણ રાજા પતિ છે. ત્યાં વિશેષતા છે. રાણીની જરૂરિયાતો બધી પૂરી કરે, આનંદ આપે, અનુકૂળ રીતે જીવે, પ્રજા કરતાં રાણીના પતિ તરીકે રાજાનો વ્યવહાર વધારે સ્નેહસભર હોય, તેમ સંતો-ભક્તોના તો પ્રભુ મુખ્યપણે સ્વામી છે, સર્વદા સાનુકૂલ રહે છે. તે પ્રભુ મારા પર પ્રસન્ન થાવ.

પ્રભુના ચરણ-ચિંતનથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે : સર્વેન્દ્રિય-પ્રેરક પ્રભુ પ્રસન્ન થાવ :

જેનાં ચરણકમળમાં તત્પરતાથી ચિંતન અને સમાધિથી નિર્મલ થયેલી બુદ્ધિથી આત્મતત્ત્વનું દર્શન નિપુણ લોકો કરે છે અને રુચિ પ્રમાણે ગાય છે, તે ભગવાન્ મુકુન્દ મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. ભગવાનનાં ચરણચિંતનથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય. પૂર્વે બ્રહ્માજીના હૃદયમાં અનુભવ સહિતની પોતાની સ્મૃતિનો વિસ્તાર કરતાં પોતે જ જેનું લક્ષણ છે તેવી, જેણે પ્રેરેલી વેદાત્મક વાણી બ્રહ્માના મુખમાંથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ થઈ, તે ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વેન્દ્રિય-પ્રેરક પ્રભુ અમારા પર પ્રસન્ન થાવ.

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥ (२२)

પ્રભુપ્રેરણા-પ્રાપ્તિ માટે આ શ્લોક ગવાય. વિદ્યાર્થી માટે હિતકારક ગણાય.

જે આ સર્વનું સર્જન કરી, સર્વનો ભોગ કરે છે તે આનંદરૂપ કૃષ્ણ ભગવાન્ સાત અર્થવાળા

મારા ભાગવતરૂપ વચનોને અલંકૃત કરો!

શ્રીભાગવતજીના પરંપરાગત સાત અર્થો :

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જ શાસ્ત્રાર્થ, સ્કંધાર્થ, પ્રકરણાર્થ, અધ્યાયાર્થ, શ્લોકાર્થ, શબ્દાર્થ અને અક્ષરાર્થ - આ સાત અર્થો છે, તેથી બહુવચન મૂક્યું, - "वचांसि मे".

વ્યાસ-વંદન :

એક શ્લોકમાં ગુરુરૂપ વ્યાસજીને વંદન કર્યાં. જેમના મુખકમલમાંથી જ્ઞાનમય કથામૃતરૂપ આસવનું પાન કર્યું, તે ભગવાન્ વેદવ્યાસજીને નમસ્કાર. જેને ભગવાનમાં પ્રીતિ છે અને તેવી જ પ્રીતિ ગુરુમાં છે, તેને સઘળાં શાસ્ત્રનાં રહસ્યો સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે, હૃદયમાં સ્ફુરે છે.

શ્રીશુકે કહ્યું : "રાજન્! મહર્ષિ નારદજીએ પ્રશ્ન કરતાં, બ્રહ્માજીએ સાક્ષાદ્ ભગવાને પોતાને કહેલી આ જ વાત તેમને કહી હતી."

અધ્યાય : ૫

બ્રહ્માજીને નારદજીના પ્રશ્નો :

નારદજીએ બ્રહ્માજીને તપ:પરાયણ જોયા. આશ્ચર્ય થયું. બ્રહ્મા વિશ્વ રચનારા છે, તેમ નારદ સમજતા, તેથી વંદનપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો, - "અમને શંકા થાય છે. આપને તપ: કરવાની જરૂર શી ?" આત્મા, જગત્ અને ભજનના નિર્ધાર માટે જુદા જુદા તેર પ્રશ્ન પૂછ્યા. એક જ્ઞાનપ્રશ્ન, એક આત્મપ્રશ્ન, છ તત્ત્વ-પ્રશ્નો, ચાર પ્રશ્નો બ્રહ્મ-સંબંધી અને એક સઘળું વિચારીને પોતાને સમજાય તેમ કહેવાની વિનંતીરૂપ પ્રશ્ન.

ભગવાનની યાદ કરાવનાર સાચા દયાળુ છે :

આ સાંભળતાં બ્રહ્માજીએ કહ્યું : "બેટા! તું બહુ દયાળુ છે. તેં પ્રભુના સામર્થ્યનો - લીલાનો વિચાર કરવાની પ્રેરણા તારા પ્રશ્નોથી કરી." ભગવાનની યાદ કરાવનારા જ સાચા દયાળુ છે. સંસારના તાપમાં શેકાતા સૌને તેનાથી શાંતિ મળે છે.

"હું - મારું" - રૂપ માયામોહ ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ - શરણાગતિથી જાય :

"જેના તેજ:થી આ વિશ્વ પ્રકાશે છે, જેની દુર્જય માયાથી મને લોકો જગદ્ગુરુ તરીકે જાણે છે, તે ભગવાન્ વાસુદેવને વંદન. ભગવાન્ પોતે જ વિશ્વરૂપ છે; છતાં જ્ઞાનરૂપ ભગવાનની, મોહ કરાવનારી માયામાં, મોહિત થયેલી બુદ્ધિવાળા લોકો પોતાના શરીરને "હું" અને વ્યક્તિ તથા વસ્તુઓને "મારી" - એમ માનીને વારંવાર "હું-મારું" - બોલ્યા કરે છે. આ માયા ભગવાનની નજર સામે ઊભી રહી પણ શકતી નથી. ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ થાય, શરણાગતિ મળે, તો માયા મોહ ન કરાવે. સર્વનું તત્ત્વ ભગવાન્ જ છે.

અખંડ-બ્રહ્મવાદ : બધું વાસુદેવમય છે :

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥ (૧૪)

સર્વનું સમવાયિકારણ, અધિભૂતરૂપ-પંચમહાભૂતરૂપ ભગવાન્ છે. જગતના જન્મનું નિમિત્તરૂપ, સાધારણ કર્મ પણ ભગવાન્ છે. "च"-કારથી ભૂતસંસ્કારરૂપ કર્મ પણ ભગવાન્ છે. ગુણક્ષોભ કરાવનારો કાલ પણ ભગવાન્ છે. "च"-કારથી સર્વના આધાર રૂપે દેખાતો નિમિત્તભૂત કાલ પણ ભગવાન્ છે. પરિણામના હેતુરૂપ પણ ભગવાન્ છે. ભોક્તા જીવ પણ ભગવદંશ છે. "च"-કારથી તે સૌના અભિમાની દેવતારૂપ પણ ભગવાન્ છે. આ કાંઈ જ ભગવાનથી જુદું નથી. જુદાં દેખાય છે, છતાં તત્ત્વતઃ જુદાં નથી. "वासुदेवः सर्वमिति"- બધું વાસુદેવમય છે. આ અખંડ બ્રહ્મવાદ છે. તેનું જ્ઞાન કે અનુભવ દુર્લભ છે, તેથી "स महात्मा सुदुर्लभः ।"- ગીતા કહે છે.

વેદ ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. દેવ ભગવાનના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. સઘળા લોક ભગવાનમાં સ્થિતિ કરે છે. બધા યજ્ઞો ભગવાનનું પૂજન કરે છે. યોગ, તપઃ અને જ્ઞાન પ્રભુમાં પરાયણ છે. અંતે ગતિરૂપ પણ ભગવાન્ જ છે.

નિર્ગુણ ભગવાનના ત્રણ ગુણો :

નિર્ગુણ ભગવાનના ત્રણ ગુણ છે - "निर्गुणस्य गुणास्त्रयः" - સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ! કરોળિયો જેમ પોતાનું જાળું બનાવવા માટે મોંમાંથી તંતુ બહાર કાઢે, તેમ ભગવાને ત્રિવિધ-સૃષ્ટિ માટે ત્રણ ગુણો પોતાનામાંથી પ્રકટ કર્યા. ભગવાન્ સચ્ચિદાનંદ છે. તેના સદ્રૂપમાંથી સત્ત્વ, કેવલ ચિદ્રૂપમાંથી રજઃ, આનંદાંશમાંથી તમઃ પ્રકટ કરે છે. તે ગુણો ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાને ઉત્પન્ન કર્યા છે. ભગવાનમાં પહેલાં રહેલા ન હતા, તેથી ભગવાન્ નિર્ગુણ છે, સંસ્કૃતમાં "ગુણ" બંધન કરનાર રજ્જુ કહેવાય છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ બંધન કરે છે. તેથી ગુણ કહેવાય છે. માયાએ ત્રણ ગુણો સ્વીકાર્યા. આ માયા જગત્ કરવામાં સાધનરૂપ છે. ભગવાન્ માયાના નિયામક છે. આ માયાના ગુણોમાં ભગવાન્ કાલરૂપથી ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે.

ભગવાન્ અંડ-વિરાટ્ (બ્રહ્માંડ) પુરુષ - વિવિધ લોક રૂપ બને છે :

કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ - એ ત્રણ અક્ષરબ્રહ્મનાં રૂપાંતર છે. અનેક રૂપ થવા ઈચ્છતા ભગવાન્ એનો સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે કાલથી ગુણોનો સંપર્ક થાય, પછી સ્વભાવના સંબંધથી ગુણો પરિણામવાળા બને છે, તેમાં જન્મનિમિત્ત કર્મનો સંબંધ થતાં મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. એ મહત્તત્ત્વને સાંખ્યમાં બુદ્ધિ કહે છે. જ્યાં કાલથી ગુણસંપર્ક જ છે. તે ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન રૂપ સંવત્સરમય કાલ થયો. તેમાં સ્વભાવના અધિક પ્રવેશથી પરિણામ પામતું સત્ જડ રૂપે ઘડો વગેરે પદાર્થરૂપ થયું. તેમાં પણ કર્મનો અધિક પ્રવેશ થતાં દેહાદિ સંઘાતનો જન્મ થયો. સઘળામાં પ્રભુની સ્થિતિ તો છે જ.

આ સ્થૂળ-રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા મહત્તત્ત્વમાં કાલ, કર્મ અને સ્વભાવથી વિકૃતિ થતાં એમાંથી અહંકાર થયો. માયાના ત્રણ ગુણો મહત્તત્ત્વમાંથી તેમાં આવતાં, અહંકાર ત્રણ ગુણોવાળો બન્યો,

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. તે ક્રમશઃ જ્ઞાનશકિત, ક્રિયાશક્તિ અને દ્રવ્યશક્તિ એ ગૌણ નામે ઓળખાય છે.

ભૂતાદિ ગણાતા તામસ અહંકારમાંથી ક્રમશઃ પાંચ મહાભૂતો થયાં. પ્રથમ આકાશ, તેમાંથી વાયુ, તેમાંથી તેજઃ, તેમાંથી જલ અને તેમાંથી પૃથ્વી. રાજસ અહંકારમાંથી ૧૦ ઈન્દ્રિયો થઈ. સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઈન્દ્રિયોના દેવો અને મન થયાં.

ઈન્દ્રિય	દેવતા	ઈન્દ્રિય	દેવતા
શ્રોત્ર	દિક્	ત્વક્	વાયુ
ઘ્રાણ	અશ્વિનીકુમાર	દૃક્	સૂર્ય
જિહ્વા	પ્રચેતા (વરુણ)	વાણી	અગ્નિ
હાથ	ઈન્દ્ર	જનનેન્દ્રિય	બ્રહ્મા
પગ	ઉપેન્દ્ર	પાયુ	મિત્ર

અહીં, મન આત્માની નિકટમાં હોવાથી તેના દેવતા આત્મા છે. અન્યત્ર મનના દેવતા ચન્દ્ર છે. આ બધાં તત્ત્વો ભેગાં થઈ કાંઈ કરી ન શક્યાં, ત્યારે ભગવાનની આજ્ઞાશક્તિથી, પ્રેરણાથી અન્યોન્ય મળીને અંડ બન્યું. ભગવાને હજારો વર્ષ સુધી જળમાં રહેલા અંડને જીવાડ્યું. પોતે તેમાં પ્રાણ-સહિત પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે "અંડ-ભાવ" છોડીને તે વિરાટ-પુરુષરૂપ થયું, ત્યારે તેમાં હજારો અવયવો પ્રકટ થયા, આનું વર્ણન "પુરુષસૂક્ત"માં છે. આ બ્રહ્માંડપુરુષના અવયવોમાં જુદા જુદા લોકોની કલ્પના કરવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક લોકો વિદ્યાથી ૧૪, રાજસ લોકોથી યજ્ઞ ૭ અને તામસ લોકો ગુણથી ત્રણ લોકની કલ્પના કરે છે.

અધ્યાય : ૬

ભગવાનમાં સર્વની સ્થિતિ છે : જગદ્ ભગવદ્રૂપ છે : બ્રહ્મવાદ :

આ અધ્યાયમાં વેદમાં કહેલા "પુરુષસૂક્ત"નો અર્થ સૂચવેલો છે. સ્થૂલધ્યાન કહેતાં, પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાનને ઉદ્દેશીને જગત્પણું કહ્યું હતું. અહીં જગતને ઉદ્દેશમાં રાખીને ભગવાનપણું કહેલું છે. ભગવાનનું મુખ બે પ્રકારનું - ઈન્દ્રિયરૂપ અને ગોલકરૂપ. તેમાં ગોલકરૂપે બ્રાહ્મણપણું આગળ કહી દીધું છે, તત્ત્વોત્પાદિતપણાના નિરૂપણ માટે. અહીં આધાર તરીકે નિરૂપણ છે. ભગવાનનું મુખ વાણી અને અગ્નિનું સ્થાન છે. ગાયત્રી, જગતી, ઉષ્ણિક્, ત્રિષ્ટુપ્, અનુષ્ટુપ્, પઙ્ક્તિ, બૃહતી - એ સાત છંદનું સ્થાન ચામડી, માંસ, રુધિર, મેદ, મજ્જા, સ્નાયુ, અસ્થિ સાત ધાતુઓ છે. જિહ્વા હવ્ય, કવ્ય (પિતૃનું અન્ન), અમૃત (અતિથિ વગેરેનું અન્ન) અને છ રસ અને રસના - ઈન્દ્રિય તથા વરુણનું સ્થાન છે. નાસિકા વાયુ, સુગંધ-દુર્ગન્ધ અને અશ્વિનીકુમારનું સ્થાન છે. આમ ભગવાનમાં સર્વની સ્થિતિ છે. ભગવાન્ કરતાં કશુંય ભિન્ન નથી. જગદ્ ભગવદ્રૂપ છે. આ બ્રહ્મવાદ છે.

ભગવાન્ વિશ્વથી આવૃત નથી, પણ વિશ્વ ભગવાનથી આવૃત છે. ભગવાન્ તેથી પણ વેંત વિશેષ છે. વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલા પ્રભુ સ્થૂલધ્યાનમાં કહ્યા અને તેથી વિશેષ પર પ્રભુ સૂક્ષ્મધ્યાનમાં

કહ્યા. બંનેથી સંપૂર્ણ ભગવાન્ ઓળખાય છે.

ભગવાન્ અમૃત (નિત્યસુખ) અને અભય (મોક્ષસુખ) દેવા માટે સમર્થ છે. ભગવાનનો મહિમા અમાપ છે. તે આધિદૈવિક પરમપુરુષ નારાયણમાંથી આધ્યાત્મિક અંડ થયું. અંડમાંથી વિરાટ થયા. તે ભૂત, ઈન્દ્રિય અને ગુણરૂપ છે. તેણે પોતાના બ્રહ્માંડરૂપ શરીર કરતાં દશ આંગળ વધીને સ્થિતિ કરી. સ્વશરીરને પ્રકાશિત કર્યું, તપાવ્યું. આમ અંડાત્મક અને વિરાડાત્મક વિશ્વ કહ્યું. નિયમ્ય - નિયામક-ભાવ માટે વિરાડ્-રૂપ અને તેથી પર-રૂપ કહ્યું.

યજ્ઞાદિ-સંબંધી પદાર્થો ભગવદ્રૂપ છે : બ્રહ્મવાદ :

હવે, યજ્ઞાદિ-સંબંધી પદાર્થો ભગવદ્રૂપ છે - તેમ બતાવે છે. બ્રહ્માજીએ નારદને કહ્યું : "વિરાટના નાભિકમલમાંથી હું થયો. મને ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા થઈ. વિરાટ પોતે યજ્ઞ રૂપે પ્રકટ થયા. તેમના અવયવો જ સઘળા યજ્ઞની સાધનસામગ્રી રૂપે થયા. યજ્ઞના પશુઓ, કુશ, યજન, અત્યંત ગુણવાળો કાળ, વસ્તુ, ઔષધિ, સ્નેહ, રસ, લોટ, જલ, માટી, બધા વેદનાં મંત્ર, સંકલ્પ, દક્ષિણા, વ્રત, દેવતા, અનુક્રમ, કલ્પ, પ્રાયશ્ચિત્ત, સમર્પણ - એ બધું જ પુરુષના અવયવમાંથી પ્રકટ થયું." એ બધું ભગવન્મય છે. આ બ્રહ્મવાદ છે.

ઉત્તમાધિકારી યજ્ઞમાં ઉપયોગી સઘળા પદાર્થોને ભગવદ્રૂપ જાણી, ભગવાન માટે તેનો ઉપયોગ કરે, તો તેનું ફલ ભગવાન માટે (પ્રસન્નતા) થાય. મધ્યમાધિકારી યજ્ઞોપયોગી પદાર્થોને, યજ્ઞ માટે લાવીને યજ્ઞ કરે તો ફલ મળે, પણ તે પ્રભુને સમર્પણ કરવું પડે. સામાન્યાધિકારી અજ્ઞાનથી તે પદાર્થો લાવીને યજ્ઞ કરે, તો તે ભગવાન્ સ્વીકારે નહિ. સંસારી સાધારણ રીતે ઘરના ઉપયોગ વગેરે માટે તે વસ્તુ લાવીને યજ્ઞ કરે તો કાંઈ ફલ થાય નહિ. ભગવત્સેવા આધિદૈવિક યજ્ઞરૂપ ગણાય છે. સેવામાં ઉપયોગી પદાર્થોમાં પણ આ વ્યવસ્થા સમજવી. યજ્ઞના પદાર્થો ભગવદવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તે ભક્તિવાળાને પ્રત્યક્ષ સમજાય છે.

પશુઓ પ્રભુના ઊરુમાંથી, વૃક્ષો રોમમાંથી, કુશ પરસેવા સાથેના રોમમાંથી, યજ્ઞભૂમિ ચરણમાંથી, કાલ પાંપણોમાંથી, વસ્તુઓ હોઠ વગેરેમાંથી, ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ-પદાર્થ દૃષ્ટિમાંથી, રસ જીભમાંથી, માટી નાસિકામાંથી, જલ નાડીઓમાંથી વેદત્રયી કાન અને મસ્તકમાંથી, ચાતુર્હોત્ર બાહુમાંથી, નામધેય મુખમાંથી, મન્ત્રો મસ્તકના અવયવોમાંથી, દક્ષિણા-ગાય વામોરુમાંથી, વ્રતો મનમાંથી, કલ્પ બલમાંથી, સંકલ્પ બુદ્ધિમાંથી, સૂત્ર પ્રાણમાંથી, ગતિ વિક્રમમાંથી, મતિ જ્ઞાનેન્દ્રિયમાંથી, પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મેન્દ્રિયમાંથી, સમર્પણ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં. પ્રજાપતિએ પ્રભુનું તેના દ્વારા યજન કર્યું.

સેવામાં સઘળા પદાર્થો ભગવદ્રૂપ છે : બ્રહ્મવાદ :

વૈષ્ણવને ત્યાં ભગવત્સેવામાં પણ સેવોપયોગી સઘળા પદાર્થોનાં ભાવાત્મક સ્વરૂપો છે. સઘળાં ભગવદ્રૂપ જ છે. ભાવપૂર્ણ હૃદયવાળા ભક્તને, "બધું જ ભગવાન્ છે," - તેવો અનુભવ થાય છે; તેથી સર્વાત્મભાવવાળાને સેવાનું ઉત્તમ ફલ થાય છે; તેથી સેવા ફલરૂપ બને છે. ફલની ઈચ્છા ભક્તને હોય નહિ, તેથી સંકલ્પ વગર, નિષ્કામપણે, માત્ર પ્રભુ-પ્રસન્નતા માટે જ સેવા કરે છે.

વૈષ્ણવના હૃદયમાં માત્ર પ્રભુપ્રાપ્તિની જ ઉત્કંઠા હોય.

પ્રેમની આતુરતા હોય તો પ્રભુ હૃદયમાં પધારે :

ઉત્કંઠા, તાપભાવ, આતુરતા હોય તો પ્રભુ હૃદયમાં પધારે. જેના હૃદયમાં પ્રભુ પધારે - (૧) એની વાણીમાં અસત્ય ન આવે, (૨) એના મનમાં મલિનતા (ચંચલતા) ન રહે, (૩) એની ઈન્દ્રિયો વિષયાભિમુખ ન બને. બ્રહ્માજીએ નારદને સ્વાનુભવે કહ્યું.

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसो मृषागतिः ।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥ (३३)

"બેટા ! મારી વાણી અસત્ય થતી નથી, મારું મન ખોટે રસ્તે જતું નથી, મારી ઈન્દ્રિયો અસન્માર્ગે આથડતી નથી, કારણ મેં હૃદયમાં પ્રેમથી પ્રભુને પધરાવ્યા છે."

પ્રેમથી પ્રભુ અનુભવાય છે :

હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમ પ્રાપ્ત કરવો. પ્રેમપૂર્ણ ચિત્ત સર્વત્ર વિરાજતા ભગવાનને જાણે છે, માણે છે. અજાણી વાનગીનો સ્વાદ જીભ જાણે છે, માણે છે. વાનગીનો સ્વાદ તેને પહેલેથી જાણવો પડતો નથી. તેમ ભક્તિભર્યું હૃદય પોતે જ ભગવાનને અનુભવે છે. ભગવાન્ માત્ર ભક્તિથી જ મળે. ભક્તિ માટે પ્રભુની શરણાગતિ, નમન સરલ ઉપાય છે.

ભગવાનને નમન જ સંભવે :

બ્રહ્માજીએ ભગવાનને નમન કર્યું - "नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।" બ્રહ્માજીને નમન સિવાય કોઈ સાધન ન દેખાયું. ભગવાનનાં ચરણ પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ પણ યોગ્ય પ્રયત્ન કરનારનો સંસાર તે કાપી નાખે છે, ફરી સંસારમાં આથડવા આવવું પડતું નથી, આ લોક અને પરલોકમાં સર્વત્ર કલ્યાણ થાય છે. પ્રભુનાં ચરણમાં નમન માત્રથી કૃતાર્થ થવાય છે. પ્રભુના ગુણની પાર પહોંચી શકાય તેમ નથી. સૌ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સમજવા મથે છે.

ભગવાનની સાક્ષાદ્-ભક્તિ તો દુર્લભ છે; પણ પરંપરા-ભક્તિમાં ગુણગાન ઉત્તમ છે. બ્રહ્માદિ પણ તે કરે છે. તેનાથી સુખ મળે છે. સમાધિમાં પણ ન મળતાં સુખશાન્તિ ભગવાનના ગુણગાનથી મળે, છતાં સ્પષ્ટ રૂપે ભગવાન્ કે તેમના ગુણોને બ્રહ્માદિ પણ જાણતા નથી. ભગવાન્ સર્વ પ્રમાણથી પર છે, છતાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેને માત્ર નમન જ સંભવે.

यादृशोऽसि हरे कृष्ण तादृशाय नमो नमः ।
यादृशोऽस्मि हरे कृष्ण तादृशं मां हि पालय ॥

"હે હરે ! હે કૃષ્ણ ! તમે જેવા છો તેવા તમને નમન, નમન ! હે હરે ! હે નાથ ! હું જેવો છું તેવા મને આપ જ રક્ષો !"

ભગવાનના અવતાર : લીલાવતારો :

આ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાનનો પહેલો અવતાર પ્રકૃતિના નિયામક પુરુષ રૂપે થયો, બીજો

કાલ રૂપે, ત્રીજો સ્વભાવ રૂપે, સર્વ સમર્થ ભગવાનના આવા અનેક અવતાર થયા. એક જ ભગવાન્ અનેક રૂપે, સર્વ રૂપે, મૂલસ્થાનમાંથી અહીં પધાર્યા તે અવતાર છે. કોઈ પણ પ્રકારની જ્યાં ઉત્તમતા હોય, તે પણ પ્રભુનો અવતાર-વિભૂતિરૂપ-છે. સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ છે તે સઘળું ભગવાનના જ અવતારરૂપ છે, છતાં તે લોકપ્રસિદ્ધ નથી. ભગવાન્ સચ્ચિદાનન્દ છે. દેહ, જીવ, અન્તર્યામી - સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ છે. તેમાં દેહ અને જીવ રૂપના-અવતાર, સત્, ચિત્‌ની કથા થઈ ગઈ. હવે, આનન્દ રૂપે અન્તર્યામીના અવતારની કથા કહે છે. સૂક્ષ્મધ્યાનમાં કહેલા, બ્રહ્માણ્ડથી અધિક, ભૂમાપુરુષના તે બધા અવતારો છે, લોકપ્રસિદ્ધ પણ છે.

બ્રહ્માજીએ નારદને કહ્યું : "ભગવાનના સુંદર લીલા-અવતારોનું હું અનુક્રમ પ્રમાણે નિરૂપણ કરીશ." એમાં શબ્દ મૂક્યો છે, - "लीलावतारान्". જગતમાં સઘળું ભગવાનના અવતારરૂપ છે, છતાં ભગવાને લીલા કરવા માટે લીધેલા અવતારો ગણાવે છે.

અધ્યાય : ૭

ભગવાનના લીલાવતારો :

ભગવાનના ધર્મ અને સ્વરૂપમાં ભેદ ન હોવાથી, ભગવાનના ધર્મોમાંથી, ભગવાનનાં અંગોમાંથી અને ભગવાનના અલંકારાદિમાંથી આ અવતારો થયેલા છે. ભગવાન્ કૃષ્ણ મૂલ-અવતારી છે. તે અવતાર નથી. બીજા અધ્યાયમાં સૂક્ષ્મધ્યાનમાં મૂલપુરુષનું નિરૂપણ કર્યું છે. એનાં જ જુદાં જુદાં પદોમાંથી આ અવતારરૂપનું નિરૂપણ છે. અવતારો જે અંગ કે આભરણમાંથી પ્રકટ થયા હોય તેને સાનુકૂલ કાર્ય અવતારલીલામાં દેખાય છે.

ભગવાનના પ્રાદેશમાત્રત્વમાંથી યજ્ઞાવતાર વરાહ-નારાયણ થાય છે. ભગવાનનું પ્રાદેશમાત્રપણું સ્થાનસાપેક્ષ છે, સ્વાભાવિક નથી. ભગવાનને રૂપ ગ્રહણ કરવામાં દેશ, કાલ, વસ્તુ વગેરેની અપેક્ષા રહેતી નથી. ભગવાનના પુરુષપણામાંથી સુયજ્ઞ નામનો અવતાર થાય છે. વરાહ રૂપાત્મકયજ્ઞ છે, સુયજ્ઞ નામાત્મક છે. ભગવાન્ સૌના હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે. તે નિવાસરૂપનો અવતાર કપિલ ભગવાન્ છે. ભગવાનની ચાર ભુજાઓમાંથી દત્તાત્રેયજીનો અવતાર થાય છે. પોતે પોતાનું દાન કરવાથી - દત્ત અને અત્રિના પુત્ર હોવાથી આત્રેય. ભગવાનના બાહુઓમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ વિરાજે છે. એમાંથી ચાર સનત્કુમારોનો અવતાર થાય છે. ભગવાનના મુખની પ્રસન્નતામાંથી નર અને નારાયણનો અવતાર થાય છે. ભગવાનનાં વિશાલ, પ્રફુલ્લ કમળ જેવાં લોચન, ધ્રુવકુમારને વરદાન દેનાર પ્રભુના અવતારરૂપ છે. સર્વની ઈચ્છા પૂરી કરનાર પૃથુરાજાનો અવતાર પ્રભુના પીતામ્બર રૂપનો છે. ભગવાનના હીરાજડિત બાહુબંધમાંથી ઋષભદેવજીનો અવતાર થાય છે. ભગવાનના હીરા જડેલા મુકુટ અને કુંડલમાંથી હયગ્રીવ નામનો અવતાર થાય છે. તેમની નાસિકામાંથી નિઃશ્વાસ નીકળતાં વેદો પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્માજીના સત્રમાં આ અવતાર થયેલો છે. ભગવાનના ચરણારવિંદમાંથી સત્યવ્રત મનુની રક્ષા કરનારો મત્સ્યાવતાર થાય છે. તે હયગ્રીવ દાનવને મારીને વેદ પાછા લાવે છે. યજ્ઞોપયોગી વેદ હયગ્રીવ ભગવાને દીધા છે. સર્વોપયોગી વેદ મત્સ્યે દીધા છે. ભગવાનના વક્ષઃસ્થળના શ્રીવત્સચિહ્નમાંથી સમુદ્રમંથન વખતે મંદરાચલને ધારણ કરનાર

ભગવાન્ કૂર્મનારાયણનો અવતાર થાય છે. ભગવાનના કંઠમાંના કૌસ્તુભમણિમાંથી ભગવાન્ નૃસિંહજીનો અવતાર થાય છે. ભગવાનના કંઠની ક્યારેય ન કરમાતી વનમાલામાંથી ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કરનારા હરિ ભગવાનનો અવતાર થાય છે. કટિમેખલામાંથી ભગવાન્ વામનનો અવતાર થાય છે. ભગવાનની અંગુલિકાઓમાંની સુંદર વીંટીઓમાંથી નારદજી વગેરે ભક્તોના અવતારો થાય છે. ભગવાનના કરનાં કંકણ અને પગનાં નૂપુર (બાર અંગનાં આભૂષણ સહિત વનમાલા અને કટિમેખલા) માંથી ચૌદ મનુના સમયે થતા અવતારો થાય છે. ભગવાનના ચીકણા અથવા સુંવાળા નિર્મલ કેશનું રૂપ અમૃતદાન કરનારા ધન્વન્તરીજી છે. ભગવાનના કેશની વક્રતા પરશુરામનો અવતાર છે. ભગવાનના મુખે વિરાજતું હાસ્ય ભગવાન્ રઘુનાથજી રૂપે પ્રકટ થાય છે. દશ લીલાવાળા અવતારી શ્રીકૃષ્ણ તો ભગવાન્ પોતે જ છે. "अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्यनुग्रहम् ।"- એ પદમાં ૧૦ લીલાઓ દર્શાવી છે. "અદીન" - પદ સર્ગલીલા સૂચવે છે. "લીલા" - વિસર્ગ સૂચવે છે. "હસિત" - સ્થાનલીલા સૂચવે છે. "ઈક્ષણ" - પોષણલીલા સૂચવે છે. "ઉલ્લસત્"- ઊતિલીલા સૂચવે છે. "ભ્રૂ" - મન્વન્તરલીલા સૂચવે છે. "ભગ્ન"- ઈશાનુકથારૂપ છે. "સંસૂચિત"- નિરોધલીલા-સૂચક છે. "ભૂરિ" - મુક્તિલીલા સૂચવે છે. "અનુગ્રહ" - પદ આશ્રયનું સૂચક છે. આ દશ પ્રકારની લીલા-સહિત ભગવાન્ કૃષ્ણ અવતારી છે, જેમાંથી સઘળા અવતારો પ્રકટ થાય છે.

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની દશલીલાઓ :

કોઈની પાસે જરૂરની વસ્તુ ન હોય, તે દીન-બાપડો, બિચારો, ગરીબડો - બને, પણ તેને જરૂરી વસ્તુ મળી જાય તો તે દીનતા ન રહે. ભગવાન્ સુખપૂર્વક સર્વ વસ્તુ રૂપે પોતે જ પ્રકટ થાય છે. તેમને તો સઘળું સુલભ છે. તેમને કોઈની કાંઈ જરૂર નથી, તેથી "અદીન" છે. સર્વ રૂપે પ્રકટ થવું તે સર્ગ છે, તેથી "અદીન" શબ્દ સર્ગલીલાનો સૂચક છે. જીવોની પણ આવી દીનતા પ્રભુ દ્વારા દૂર થાય છે, તેથી સ્વાર્થ અને પરાર્થ સૃષ્ટિ-પક્ષમાં આ અર્થ યુક્ત છે.

વિસર્ગ પરાક્રમ છે. પ્રભુ માટે તે પરિશ્રમ વગરની, હર્ષ દેતી, ચેષ્ટા-લીલા-રૂપ છે, તેથી "લીલા" - પદ વિસર્ગવાચક છે ભગવાન્ નાટકની જેમ પ્રહસન રૂપે, પોતાના હાસ્ય માટે, સૌને પોતપોતાની મર્યાદામાં સ્થાપે છે, નહિ તો સર્વરૂપ પ્રભુના સ્વરૂપમાં વળી મર્યાદા કઈ હોય ? તેથી "હસિત" - પદ સ્થાનસૂચક છે. ભગવાન્ જેના ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરે તે પુષ્ટ થાય, તેથી "ઈક્ષણ" - પદ પોષણનું સૂચક છે. હૃદયની વાસનાનુસાર ઉલ્લાસ આવે, તેથી "ઉલ્લસત્" - પદ ઊતિનું વાચક છે. "ભ્રૂ" - દુ:ખનિવૃત્તિ અને સુખપ્રાપ્તિરૂપ, ફલરૂપ, શાસ્ત્રસિદ્ધ, સાધુસેવ્ય, સદ્ધર્મરૂપ મન્વન્તરસૂચક છે. પુત્ર રૂપે આત્મા જન્મે છે - "ભગ્ન" થાય છે, વંશ ચાલે છે. ઈશાનુકથામાં સૂર્ય તથા ચંદ્રવંશની કથા છે, તેથી "ભગ્ન"-પદ ઈશાનુકથાસૂચક છે. પ્રપંચને ભૂલી, ભગવાનમાં આસક્ત થનાર - નિરોધવાળાને લીલાનું સંસૂચન, - સ્ફુરણ-થાય, સ્વરૂપલાભ થાય, તેથી "સંસૂચિત" - પદ નિરોધલીલાવાચક છે. ભગવાન્ એક જ મુક્ત છે. પ્રભુની કૃપાથી બીજા પણ અનેક - "ભૂરિ"-લોકો મુક્ત થાય છે, તેથી "ભૂરિ" - પદ મુક્તિલીલાનું વાચક છે. અનુગ્રહ ભગવાનની કૃપા છે. જેના પર કૃપા કરે તેને ભગવાન્ પોતાનામાં સ્થિર કરે, આશ્રય આપે, તેથી "અનુગ્રહ" - પદ આશ્રયલીલાને

ઓળખાવે છે. આમ, દશ વિશેષણપદ દશ લીલાને ઓળખાવે છે. તે બધી લીલા ભગવાન્ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણની છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થયા. રાજા રૂપે જન્મેલા અસુરોનો વધ કર્યો. પૃથ્વીનો ભાર ઉતાર્યો. ભૂમિ, માતા અને ભક્તોનાં દુઃખ દૂર કર્યાં. દીન-દુઃખી બનેલાંને સુખ દીધું, અદીન બનાવ્યાં. પ્રભુનું પ્રકટ થવું તે જન્મ - "સર્ગ" છે, તેથી સૌ અદીન થયાં. આમ "અદીન" - શબ્દ, સર્ગલીલા સહિત કૃષ્ણ છે, - તેમ સૂચવે છે. પૂતનામોક્ષ, શકટોત્ક્ષેપ, યમલાર્જુનભંગ, એ "લીલા" - શબ્દથી વિસર્ગલીલાને ઓળખાવે છે. પ્રભુએ રમત માત્રમાં કરેલાં આ પરાક્રમ છે. ઝેરી જલપાનથી મરેલાને જીવાડયાં, કાલિયને યમુનાજીમાંથી કાઢી સમુદ્રમાં વસાવ્યો. તે "હસિત" - સ્થાનલીલા સૂચવે છે. કાલિયને કાઢયા પછી રાત્રે લાગેલા દાવાગ્નિનું પાન સૌનાં નેત્ર બંધ કરાવીને કર્યું. તે "ઈક્ષણ" - શબ્દથી "પોષણલીલા" રૂપે કહ્યું છે. માતાજીએ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરતાં દોરડાં ટૂંકાં પડયાં, તથા મુખમાં વિશ્વ બતાવ્યું, તે "ઉલ્લસત્" - પદથી ઊતિલીલા સૂચવે છે. નન્દજીને વરુણબન્ધનમાંથી છોડાવ્યા. વ્યોમાસુરવધ, વૈકુણ્ઠલોકદર્શન, એ "ભ્રૂ" - પદથી, દુઃખ દૂર કરી સુખ દેવારૂપ ફલ, સદ્ધર્મ - મન્વન્તરલીલાસૂચક છે. ઈન્દ્રયાગભંગથી વૃષ્ટિ થતાં, ભગવાને રક્ષા કરી. લીલા માટે ગોવર્ધનપર્વતને સાત દિવસ ધારણ કર્યો, એ "ભગ્ન"- શબ્દવાચ્ય "ઈશાનુકથા" સૂચક છે. રાસલીલામાં વિઘ્ન કરતા શંખચૂડને માર્યો. એ "સંસૂચન" - શબ્દથી સ્વરૂપલાભ રૂપ રાસ લીલા "નિરોધ" લીલારૂપે કહી છે. પ્રલંબ, ધેનુક, શાલ્વ, દ્વિવિદ, મહાભારતના યુદ્ધમાં લડેલા ક્ષત્રિયો વગેરે અસુરો કે આવેશવાળાઓને પોતે કે અન્ય દ્વારા મારીને મુક્તિ દીધી, વૈકુણ્ઠ દીધું. તે "ભૂરિ" અને "અનુગ્રહ" - શબ્દવાચ્ય મુક્તિ અને આશ્રયલીલા છે.

પ્રભુની ચિન્તા - ચિંતનરૂપ અવતાર વ્યાસજીનો છે. વર્તમાન કાલમાં બુદ્ધાવતાર છે, તે "एनं"- પદથી સૂચવ્યું છે. ભગવાન્ સૌના ઉપર શાસન કરે છે, ઈશ્વર છે. એ "ઈશ્વર" ધર્મરૂપ ભગવાન્ કલ્કી આવિર્ભૂત થઈને ફરીથી સત્યયુગનું સ્થાપન કરશે. જ્યારે સાધુપુરુષોના ઘરમાં ભગવત્કથા થશે નહિ, દ્વિજજન પાખંડપરાયણ થશે, રાજાઓ શૂદ્ર જેવા થશે, સ્વાહા, સ્વધા અને વષટ્કાર સંભળાશે નહિ, ત્યારે આ ભગવાન્ કલ્કી પ્રકટ થશે.

ભગવાન્ કે ભક્તની દયાથી, કથાશ્રવણથી લોકો માયાને તરે છે :

ભગવાનના પરાક્રમની ગણના કોણ કરી શકે ? શેષનારાયણ અત્યારે પણ ભગવાનનું ગાન કરી રહ્યા છે, છતાં પણ એનો પાર પહોંચી શકતા નથી. પોતાના આશ્રિત ઉપર ભગવાન્ દયા કરે છે. તે જ દેવમાયાને તરી જાય છે. એને આ દેહમાં આત્મબુદ્ધિ રહેતી નથી - મમતા થતી નથી. ભગવાનના ભક્તો ભગવાનને જાણે છે. ભગવાનના ભક્તો જેના ઉપર દયા કરે, પોતાનો સંગ દઈ જેને પ્રભુને સાનુકૂલ બનાવે, તે સ્ત્રી - શૂદ્ર કે અન્ય પાપ-પરાયણ હોય તો પણ ભગવાનની માયાના સ્વરૂપને જાણે છે અને સરળતાથી માયાને તરી જાય છે; તો પછી જે સાંભળીને સમજી શકતા હોય, એવા લોકો માયા તરી જાય એમાં તો કહેવાનું જ શું ?

ભગવાનનું ચરણકમલ નિત્ય, અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે, પ્રશાંત છે, અભયયુક્ત છે, જ્ઞાન માત્ર છે.

પરમાત્મારૂપ છે. એનું વર્ણન પૂરું થઈ શકતું નથી, એવું અદ્‌ભુત છે.

બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું : "તાત ! મેં તને આ વિશ્વભાવન ભગવાન્ ટૂંકમાં સંભળાવ્યા. ભગવાન્ જ સર્વરૂપ છે. સર્વ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. આ ભાગવત ભગવાને મને કહેલું છે. આ વિભૂતિનો સંગ્રહ છે. તમે એને વિપુલ કરજો. ભગવાનની આ સર્વભવનસામર્થ્ય રૂપ માયાનું શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરનારને મોહ ન થાય. ભગવાનમાં સૌને ભક્તિ થાય,-એવો સંકલ્પ કરીને ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરજો "ભગવાનની લીલાઓનું શ્રવણ-કીર્તન સૌને ભક્તિ દઈ કૃતાર્થ કરે છે." નારદજી બ્રહ્માજી પાસેથી વિદાય થયા. સર્વત્ર પ્રભુનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા.

અધ્યાય : ૮

રાજાની આદરપૂર્વકની આશંકા : શ્રીશુકને વિનંતી :

યુક્તિપૂર્વકનું મનન આઠમા અધ્યાયથી છે. શ્રીશુકે કહેલી કથા સાંભળીને રાજા ખૂબ પ્રસન્ન થયા. અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો કર્યા. તે આક્ષેપગર્ભ પ્રશ્નો છે. "નારદે જેને જેને બ્રહ્માજીની પ્રેરણાથી ભગવાનની આ કથા જે પ્રકારે કહી તે હું જાણવા ઈચ્છું છું." - તેમાં **"यस्मै यस्मै"**- પદ બે વાર મૂક્યું. **"कस्मै"**- પદથી પ્રશ્ન પૂછ્યો હોત તો ચાલત, પણ **"यस्मै यस्मै"**- પદ મૂકીને સૂચવ્યું કે જેને જેવો અધિકાર તેને તેવું તત્ત્વ સંભળાવાય, અર્થાત્ જુદા જુદા અધિકારવાળા સૌને ભગવાનની કથા સાંભળવાનો અધિકાર છે.

શ્રીશુકદેવજીએ **"तस्माद्‌भारत"** - શ્લોકમાં **"इच्छताऽभयम्"**- કહ્યું હતું. જેને અભયની ઈચ્છા હોય તેવા પુરુષ માટે ભગવાન્ સાંભળવા આવશ્યક છે; તેથી જેને અભયની ઈચ્છા હોય તેવા લોકો શ્રવણના અધિકારી થયા, બીજા નહિ. જ્યારે નારદજીને તો બ્રહ્માએ **"नृणां....वर्णय"**- કહીને સૌને સંભળાવવાનું કહ્યું, તેથી સૌને સાંભળવાનો અધિકાર ગણાય. આ બેનો સંબંધ કેમ બેસે ? આમ, પ્રશ્ન આક્ષેપગર્ભ છે. શ્રીશુકે સંભળાવેલા સાત અધ્યાયોને પૂર્વપક્ષમાં મૂકીને રાજાએ આવા અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. આ આક્ષેપમાં અનાદર નથી, આતુરતા છે, આદર છે, શ્રદ્ધા છે, શંકાનું સમાધાન મેળવવાની ઝંખના છે, પરીક્ષાબુદ્ધિ નથી. તેમાં શ્રીશુકે ટૂંકમાં કહેલી કથાનો વિસ્તાર વાંચ્છ્યો છે. પ્રભુ અદ્‌ભુત-પરાક્રમવાળા છે, મંગલ છે. ભગવાનની કથા અનાયાસે સર્વનું પરમ કલ્યાણ કરનારી છે. "હે મહાભાગ ! મારું મન સંગરહિત બને, કૃષ્ણમાં પરોવાય અને હું શરીર છોડું તેવી રીતે આપ કથા કહો !" - રાજાએ વિનંતી કરી.

કથાથી મન નિઃસંગ થતું જાય, પછી પ્રભુમાં સ્થિર થાય. લોકસંગવાળું મન અનેક પ્રકારની લૌકિક-ઈચ્છાઓથી અશુદ્ધ રહ્યા કરે, શાન્તિ તેને ક્યાંય ન મળે. ઈચ્છાઓ અધૂરી રહે તેનો અસંતોષ અસહ્ય બને, અકળાવ્યા કરે.

કથાનું સેવન કરનારે તપાસવાનાં બે પરિણામ :

કથાનું સેવન કરનારે સાવધપણે બે પરિણામ તપાસવાં : (૧) મન નિઃસંગ બને, (૨) મન પ્રભુમાં પરોવાય. ઘણા લોકો જપ, પ્રાર્થના વગેરે ઉપાયોથી મન પ્રભુમાં પરોવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ

પરોવાતું નથી. પરિણામે કંટાળીને પ્રયત્નો પડતા મૂકે છે. પ્રયત્ન પડતા મૂકનાર, પ્રયત્ન પડતા નથી મૂકતો, પણ પોતે જ પડતું મૂકે છે, પતન પામે છે. મનને પ્રભુમાં પરોવવા ઈચ્છનારે, પહેલાં મનને નિઃસંગ બનાવવું પડે, પછી જ મન પ્રભુમાં પરોવાય. શ્રદ્ધાપૂર્વક, નિરન્તર લાંબા સમય સુધી આદરથી થતું શ્રવણ ફલદાયક બને છે. સાવધપણે, સમજીને સાંભળનારનું હૃદય કમલ જેવું કોમળ બને, તેમાં પ્રભુ પધારે છે. સ્વાભાવિકપણે તે (શ્રવણ) હૃદયના બધા દોષો દૂર કરે છે. નિર્દોષ હૃદયવાળો, પ્રેમભર્યો ભક્ત ભગવાનનાં ચરણનો આશ્રય ક્યારેય છોડતો નથી.

શ્રીશુકનું નિરૂપણ :

શ્રીશુકે પ્રભુનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મસ્વરૂપ અને જીવનું નિરૂપણ શ્રદ્ધાનો પ્રભાવ બતાવતાં કર્યું છે. તેમાં સૂક્ષ્મસ્વરૂપમાં નિઃસંદિગ્ધ નિરૂપણ છે તથા તે બુદ્ધિનો વિષય પણ નથી, શ્રદ્ધાનો વિષય છે, તેથી તેમાં પ્રશ્ન નથી. બાકી રહ્યાં બે - જીવ અને સ્થૂલરૂપ. તેમાં જીવ-સંબંધી એક પ્રશ્ન પૂછયો. બાકીનો પ્રશ્ન સ્થૂલ-રૂપ-સંબંધી છે. તે સ્વરૂપની યથાર્થતા સમજાવનારા છે. આમ, બે મુખ્ય પ્રશ્ન છે : (૧) ધાતુસંબંધ રહિત જીવને શરીર-સંબંધ કઈ રીતે ? (૨) ભગવાનને શરીર-સંબંધ શા માટે ? આનો ઉત્તર ૯, ૧૦ - બે અધ્યાયમાં છે. રાજાએ સૃષ્ટિ, કાલગતિ, લોકવ્યવસ્થા, અવતારકથા, વિવિધ ધર્મ, યોગેશ્વર-ગતિ, બંધ-મોક્ષવ્યવસ્થા વગેરે અનેક પ્રશ્નો પૂછયા. રાજાએ કહ્યું, "ભગવાનની કથાસુધાનું પાન કરતાં મને ભૂખ અને શાપની પીડા લાગતી નથી. તન અને મનના સંતાપને શમાવનારી ભગવાનની કથા છે." એ સાંભળીતાં શ્રીશુક ખૂબ પ્રસન્ન થયા. પ્રશ્નના ઉત્તર દેતાં, ભગવાને બ્રહ્માજીને બ્રહ્મકલ્પમાં કહેલું ભાગવત કહી સંભળાવ્યું.

અધ્યાય : ૯

સચ્ચિદાનંદ ભગવાનની શક્તિ : ચિદંશનો જીવભાવ :

શ્રીશુકે ઉત્તર દેતાં જીવપણું સમજાવ્યું. ભગવાન્ સચ્ચિદાનંદ છે. તેમાં બે કોટિ છે : (૧) સદાનન્દ રૂપ અને (૨) ચિદ્રૂપ. તેમાં ચિદ્રૂપની માયાશક્તિ-વ્યામોહિકા છે. ભગવાનના ચૈતન્યાંશને તે મોહ કરાવે છે; તેથી જીવપણું આવે છે. કેવલ પ્રાણ ધારણ કરવાના પ્રયત્નવાળો - જીવવા મથતો-જીવ છે. ભગવાનની મોહ કરાવનારી માયાથી મોહિત થયેલો, વ્યાકુલ થયેલો, સદાનન્દ ભગવાને કરેલી સૃષ્ટિમાં દશ પ્રકારના પ્રાણરૂપ સૂત્રાત્મક આસન્યનો (મુખ્યપ્રાણનો) આધાર રાખે છે, ત્યારે તે ચિદંશ જીવ કહેવાય છે. તે જીવ જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં, આનન્દરૂપના છૂટા પડવાથી, આનંદ માટે મથતો, માયાથી મોહિત બને છે. પહેલાં સચ્ચિદાનંદ- રૂપ ભગવાન્ એક જ હતા. તેમને બહુરૂપ થવાની ઈચ્છા થઈ. ઈચ્છા પણ સર્વભવનસમર્થ સ્વરૂપ જ છે. તે ધર્મરૂપ થતાં ઈચ્છારૂપ પણ બને છે. તે સ્વાભાવિક અદ્ભુત શક્તિરૂપ છે. ભગવાનના સદંશની શક્તિ ક્રિયારૂપ છે. ચિદંશની શક્તિ વ્યામોહિકામાયા છે. આનન્દરૂપની શક્તિ જગત્કારણરૂપા છે. આ ત્રણે શક્તિનું એકરૂપપણું તે સચ્ચિદાનંદપણું છે.

ભગવાન્ સૃષ્ટિ સમયે આ ઈચ્છાશક્તિનો સ્વીકાર કરે છે, તે કામનારૂપ છે, તેથી તે અનેકરૂપ

બને છે. સદંશમાંથી જડ, ચિદંશમાંથી જીવ, આનંદાંશમાંથી અન્યર્તામી પ્રકટ થાય છે. તેમાં આનંદ ઉત્તમ છે, તેથી સદ્ અને ચિદંશ તેની સેવા કરે છે. ક્ષર અને અક્ષર કરતાં ભગવાન્ શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાનની ઈચ્છાથી ચિદંશ રૂપ જીવમાંથી ભગવાનના ધર્મો તિરોહિત થાય છે. ભગવાનના છ ધર્મો છે, - ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ:, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય. ચિદંશરૂપ જીવમાં ઐશ્વર્યનો અનુભવ ન રહેતાં, દીનતા અને પરાધીનતાનો અનુભવ થાય છે. વીર્યના તિરોભાવથી સર્વ દુ:ખ સહન કરવાં પડે છે. યશના તિરોભાવથી સર્વ પ્રકારની હીનતા આવે છે. શ્રીના તિરોભાવથી જન્મ વગેરે સર્વ આપત્તિ આવે છે. જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહાદિમાં "હું"પણું અને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે. વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયાસક્તિ થાય છે. આનન્દ પહેલેથી તિરોહિત હોવાથી જીવભાવ આવે છે.

માયામોહથી જીવને દેહસંબંધ છે :

વ્યામોહિકામાયાથી મોહિત થવાથી આ જીવને દેહાદિ સાથે સંબંધ થાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં ભગવાને રચેલી માયિકસૃષ્ટિને જીવ જુએ છે અને તેને અનુભવે છે, તેમ અહીં પ્રભુનો અનુભવ કરવાને બદલે જીવ અનેક વસ્તુઓનો અનુભવ કરે છે. એમાં "હું" અને "મારું" એવી બુદ્ધિથી બંધાય છે. ભગવાનની કૃપાથી, ભગવાનની શરણાગતિ થતાં જ્યારે સંદેહ વગર "ભગવાન્ મારા સ્વામી છે" તેમ જીવને સમજાય, ત્યારે આ માયા મોહ કરાવતી નથી. ઊંઘમાંથી ઊઠતાં જેમ સ્વપ્ન ચાલ્યું જાય, તેમ માયાથી થયેલો મોહ દૂર થાય, અહંતા - મમતા નીકળી જાય, આસક્તિ ન રહે, પ્રભુનો સાનુભાવ મળે, જીવ કૃતાર્થ બને.

બ્રહ્માજીને થયેલું વૈકુંઠનું દર્શન :

બ્રહ્માજીના કપટ વગરના વ્રતથી આદર પામેલા પ્રભુએ સન્તુષ્ટ થઈ, બ્રહ્માજીને પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું હતું. પહેલાં કેવલ સચ્ચિદાનંદ ભગવાન્ જ હતા. તેમણે સર્જન કરવાની ઈચ્છા કરી. સ્વરૂપમાંથી જલ પ્રકટ કર્યું. તેમાં શેષશૈયા પર પોઢ્યા. નાભિમાંથી કમલ થયું. તેમાંથી ચાર મોંવાળા બ્રહ્માજી પ્રકટ થયા. "સ્વયંભૂ" કહેવાયા. ભગવાનના નાભિકમલમાંથી પ્રકટ થઈ, ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી. પાણી સિવાય કશું દેખાયું નહિ. જળમાંથી કોઈ બોલતું હોય તેવો સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાયો. એમાં બે અક્ષર હતા. સ્પર્શ - વ્યંજનનો ૧૬મો અને ૨૧મો અક્ષર: "ત" અને "પ"! તેને પોતાને મળેલો આદેશ સમજી, બ્રહ્માજીએ સાવધ થઈને, ક્રોધ-ગ્લાનિ કે ઉદ્વેગ ન થાય તેમ, એક હજાર દેવવર્ષ પર્યંત તપ કર્યું. ભગવાને એમના ઉપર કૃપા કરી. તેમને સૃષ્ટિ રચવાનું અભિમાન ન આવે માટે પોતાના વૈકુણ્ઠલોકનું દર્શન કરાવ્યું.

આ બધી વાતો માત્ર શ્રદ્ધાથી સમજાય. શંકાથી સમાધાન કાંઈ ન થાય. સ્વર્ગ-વૈકુણ્ઠ વગેરેની વાતો ગપ્પાં કે કલ્પના કે રૂપક નથી. ઋષિયોએ તે અનુભવી છે. ભગવાનની કૃપાથી તે સમજાય, અનુભવાય.

અમુક સિનેમામાં અમુક પુખ્ત વયવાળાઓને જ પ્રવેશ મળે, તેવી જાહેરાત હોય છે. તેમાં તે વયવાળાનો અધિકાર ગણાય. બીજા નાનાને પૈસા, આંખ, ઈચ્છા હોવા છતાં પ્રવેશ ન મળે. તેમ વૈકુણ્ઠ તથા ભગવત્સંબંધી લીલાની વાતો વગેરેમાં શ્રદ્ધા અને પ્રભુની કૃપા હોય તેને જ અધિકાર મળે.

વૈકુણ્ઠલોકનું દર્શન કરાવતાં પ્રભુ સાવધાન છે. પોતાની દૃષ્ટિ બ્રહ્માજીની દૃષ્ટિમાં યોજી રહ્યા છે. જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે એ દૃષ્ટિ પાછી લઈ શકાય. બ્રહ્માજીની દૃષ્ટિમાં પોતાની દૃષ્ટિ ભળી ન જાય, તે માટે સાવધાન છે, અથવા વૈકુણ્ઠલોક તિરોહિત થવાના ગુણવાળો છે. એ તિરોહિત ન થઈ જાય અને બ્રહ્માજીને દર્શન થાય એટલા માટે ભગવાન્ સાવધ છે.

બ્રહ્માજીએ વૈકુણ્ઠલોકનાં દર્શન કર્યાં. શુદ્ધ સત્ત્વમય વૈકુણ્ઠ છે; ત્યાં રજઃ, તમઃ, કાલક્રમ વગેરે નથી. સુરાસુરપૂજિત ભગવાનના પાર્ષદો ત્યાં વિરાજે છે. ભગવાન્ સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે. અક્ષરબ્રહ્મ રૂપ વૈકુણ્ઠલોક સચ્ચિદ્રૂપ છે. ભગવાન્ સોળ ગુણવાળા છે. પાંચ ગુણ સદ્‌ના, પાંચ ચિદ્‌ના, પાંચ આનંદના અને એક સમુદાયનો. પાર્ષદોમાં દશ ગુણ છે, - પાર્ષદો શ્યામ, નિર્મલ, કમળ જેવા લોચનવાળા, પીતામ્બરવાળા, સુંદર, તેજઃવાળા, અતિકોમલ છે. આ સત્ત્વના સર્વોત્તમ ગુણો બતાવ્યા. હવે, ચિદંશના ગુણો ગણાવે છે. ચતુર્બાહુવાળા, શ્રેષ્ઠમણિ અને પદકવાળાં આભરણો ધારણ કરનારા, સર્વોત્તમ દેહકાન્તિવાળા, અનેક રીતે ભગવાનની સેવા કરતા હોવાથી પ્રવાલ, વૈડૂર્ય વગેરેના જેવી અનેક પ્રકારની શોભામય કાન્તિવાળા, ઉત્સાહપૂર્વક ભગવાનની સેવા કરવાને પરિણામે આમતેમ ગતિશીલ હોવાથી પ્રભુના પાર્ષદો હાલતા મુકુટ અને કુંડલવાળા છે. આકાશમાં વિમાન છવાયેલાં છે. એમાં દિવ્ય-સ્ત્રીપુરુષો વિરાજેલાં છે. બ્રહ્માનંદરૂપા લક્ષ્મીદેવી, ભગવાનના અક્ષરબ્રહ્મ રૂપ ચરણનું સેવન કરી માન દઈ રહ્યાં છે. સેવામાં અનવસર હોય ત્યારે, હિન્દોલા ઉપર બેસી પ્રભુની લીલાઓનું ગાન કરે છે. ભમરાઓ લક્ષ્મીજીનું ગાન કરી રહ્યા છે.

બ્રહ્માજીને થયેલાં ભગવાનનાં દર્શન :

બ્રહ્માજીને ભગવાનનાં દર્શન થયાં. ભગવાન્ ચારે પુરુષાર્થોના અધિપતિ છે. ભગવાન્ પોતાની લીલા માટે સઘળું પ્રકટ કરે છે. ભગવાનનો અવતાર મુખ્યત્વે ભક્તો માટે થાય છે, તેથી પહેલા વિશેષણમાં "अखिलसात्त्वतां पतिं" કહીને ભગવાને ભક્તોના સ્વામી તરીકે ઓળખાવ્યા છે. મોક્ષાધિપતિ પણ પ્રભુ છે. "श्रियः पतिं કહીને કામના અધિપતિ તરીકે ઓળખાવ્યા. "यज्ञपतिं" કહીને ધર્મના પતિ તરીકે ઓળખાવ્યા અને "जगत्पतिं"થી અર્થના સ્વામી તરીકે પ્રભુનો પરિચય દીધો છે. સ્વામી હોવાથી ભગવાન્ ઈચ્છે તેને સર્વ પુરુષાર્થો દઈ શકે છે. પ્રભુની કૃપા વિના કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય.

ભગવાન્ પાર્ષદોથી વિંટાયેલા છે. ભગવાનના પાર્ષદો ભક્તિમય છે. સુનંદન પાર્ષદ કીર્તન-ભક્તિનું સ્વરૂપ છે. નંદપાર્ષદ શ્રવણભક્તિ રૂપ છે. પ્રબલ પાર્ષદ સ્મરણ - ભક્તિનું સ્વરૂપ છે. અર્હણ પાર્ષદ પૂજનનું સ્વરૂપ છે. "आदि" શબ્દથી બાકીના બીજા પાર્ષદો પણ છે.

ભૃત્ય (ભક્ત) ઉપર કૃપા કરવા ઉત્સુક પ્રભુનું મુખારવિંદ છે. તે પ્રસન્ન હાસ્યથી લાલ સુંદર લોચનવાળું છે. પ્રભુએ શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારણ કર્યાં છે. કિરીટ, કુંડલ, પીતામ્બર વગેરે શોભે છે. વક્ષઃસ્થલમાં લક્ષ્મીદેવી વિરાજે છે. પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર એ ચારનું એ ચાર પાંખડીવાળા કમલના આકારનું પ્રથમ આવરણ છે. અગિયાર ઈન્દ્રિય, પંચ તન્માત્રાનું ષોડશદલ કમલ જેવું દ્વિતીય આવરણ છે. પાંચ મહાભૂતરૂપ પંચદલ કમળ હોય એવું તૃતીય આવરણ છે. એની

મધ્યમાં ભગવાન્ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ આસન પર વિરાજ્યા છે. આ આવરણોનું અતિક્રમણ કરે તે પ્રભુ પાસે પહોંચે. દેવ તરીકે પૂજનમાં તે આવરણો ઉપયોગી છે.

ભગવાનની પાસે નિત્ય છ ગુણ (ભગ) વિરાજે છે - (ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ:, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય). અન્યત્ર એ અધ્રુવ છે, ભગવાન્ ઈચ્છે ત્યાં સુધી જ વિરાજે છે.

તપ:નું સ્વરૂપ : ભગવત્કાર્ય કરે તે ઉત્તમ, સેવા કરે તે મધ્યમ અને સ્વાર્થથી સેવે તે અધમ છે :

પ્રસન્ન પ્રભુએ બ્રહ્માજીનો સ્પર્શ કર્યો. મધુર હાસ્ય સાથે બોલ્યા : "વેદગર્ભ ! સર્જન કરવાની ઈચ્છાથી તમે ખૂબ તપ: કર્યું. હું સંતુષ્ટ થયો. ઈચ્છેલું વરદાન માગો. મારું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી જ સઘળો શ્રમ કરવો પડે. દર્શન પછી કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવાનો ન રહે. મેં જ તમને તપ: કરવાની પ્રેરણા કરી હતી. તપ: મારી અંતરંગશક્તિ છે, - હૃદય છે."

અવતારની જેમ પ્રભુનું જ અન્ય રૂપ તપ: છે. તપ: એટલે કલ્યાણ માટે કાયાને કસવી, સંસાર- માયાને ત્યજવી. ભગવાનનું કાર્ય તપ: છે. કલ્યાણનાં સર્વ સાધનોમાં તે શ્રેષ્ઠ છે. તે કાર્ય છે સેવા. સેવા લોકોને દેખાડવા માટે, લૌકિક લાભ માટે, કીર્તિ, સુખ, શાંતિ, સદ્ગતિ વગેરે માટે ન હોય. માત્ર પ્રભુની જ પ્રસન્નતા માટે, પ્રભુનાં દર્શન માટે સેવા હોય. દર્શન પછી પણ સેવા જ હોય. પ્રયત્નપૂર્વક જે ભગવત્કાર્ય કરે છે તે મુખ્ય છે. ભગવાન્ તેથી અતિસંતુષ્ટ થાય છે. ભગવત્સેવા કરે છે તે મધ્યમ છે. સ્વાર્થ માટે સેવા કરે તે સામાન્ય છે. પ્રેમથી તન્મય થઈ પ્રભુનું સુખ સંપાદન કરવું તે સેવા છે. સેવાથી સ્વામી સરલતાથી સંતુષ્ટ થાય.

બ્રહ્માજીએ ભગવાન્ પાસે માગેલાં ચાર વરદાન :

ભગવાને વરદાનની આજ્ઞા કરતાં બ્રહ્માજીએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. "આપ નાથ છો. ઈચ્છેલું દેનારા છો. આપની પાસે હું યાચના કરું છું." બ્રહ્માજીએ પરાવરજ્ઞાન, ક્રીડાજ્ઞાન, શિક્ષા અને ગર્વાભાવ માગ્યાં.

(૧) ભગવાનના પુરુષોત્તમ રૂપ અને પરિદશ્યમાન્ રૂપનું જ્ઞાન પરાવરજ્ઞાન છે. પ્રકટ થયેલાં અને થવાનાં સઘળાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન વરદાન રૂપે માગ્યું.

(૨) અનેક શક્તિઓવાળા, સફલ સંકલ્પવાળા ભગવાન્ સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કરીને પોતે જ કરોળીઆની જેમ ક્રીડા કરે છે. તેનું જ્ઞાન ક્રીડાજ્ઞાન છે. તે પણ વરદાન રૂપે માગ્યું.

(૩) શિક્ષા - અન્ય વિષયને દૂર કરીને ઈચ્છેલા વિષયને સ્પષ્ટ સમજાવતી ક્રિયા છે. "અમુક રીતે સૃષ્ટિ કર," - તેમ કરતાં ભગવાન્ શીખવે તેવી પ્રાર્થના બ્રહ્માજીએ કરી છે.

(૪) નાનુંસરખું કામ કરનારમાં પણ સમજ, શક્તિ વગેરેનું અભિમાન આવે. અભિમાન દાસભાવને દૂર કરે, તેથી અનેક અનર્થ આવે. સૃષ્ટિ બનાવવા જેવું અતિશય ભવ્ય કામ, અભિમાન ન આપે માટે, "પ્રભુની દયાથી બધું બને છે" - એ ભાન માટે, ગર્વનો અભાવ માગ્યો.

સાત શ્લોકોમાં ભગવાને તે પ્રદાન કર્યું. એક શ્લોકમાં બ્રહ્માજીને પરાવરજ્ઞાન આપ્યું, એક શ્લોકમાં ક્રીડાજ્ઞાન આપ્યું. ચાર શ્લોકમાં શિક્ષા દીધી, તેને ચતુ:શ્લોકી ભાગવત કહે છે. એક શ્લોકમાં બ્રહ્માજીને ગર્વ ન થાય માટે વરદાન દીધું. ભગવાન્ બ્રહ્માજી પાસે સાત શ્લોક બોલ્યા છે.

"गृहाण" - કહીને ભગવાને કૃપાપૂર્વક જ્ઞાનનું દાન કર્યું. કહ્યા છતાં કૃપા વિના ભગવાનનું જ્ઞાન ન થાય. પ્રભુએ પુરુષોત્તમ રૂપનું જ્ઞાન દીધું. દર્શન સ્પષ્ટ હતું, પુરુષોત્તમ સ્વરૂપનું જ્ઞાન પરમ ગુહ્ય છે. ચાર પુરુષાર્થનું સ્વામિપણું એ વિજ્ઞાન છે. ભક્તિમય પાર્ષદોથી વીંટળાયેલાપણું તે રહસ્ય છે. ભક્તો પર કૃપા કરવા ઉત્સુક મુખ વગેરે વર્ણન તેનાં અંગ છે. કૃપાથી જ ભગવાન્ સમજાય. "સૃષ્ટિમાંનાં સ્વરૂપ, ભાવ, ગુણ, કર્મ એ બધાનું યથાર્થ જ્ઞાન હૃદયમાં મારી કૃપાથી સ્ફુરશે." - પ્રભુ બોલ્યા.

ચતુઃશ્લોકી ભાગવત :

હવે, શિક્ષા દીધી. "સૃષ્ટિની પહેલાં પણ હું હતો. અત્યારે પણ હું છું. આ રૂપ દેખાય છે ત્યારે પણ હું જ છું. સૃષ્ટિ થતાં જુદા જુદા પદાર્થો દેખાય તે પણ હું જ છું અને પ્રલયમાં કશું ન હોય ત્યારે પણ પાછળથી જે અવશિષ્ટ (બાકી) રહે તે પણ હું જ છું." ભગવાન્ જ સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વ રૂપે વિરાજે છે. જીવ રૂપે અને જડ રૂપે સર્વ કાંઈ ભગવાન્ જ છે. આ મુખ્ય બ્રહ્મવાદ છે.

અહીં, પરિણામવાદ કહેલો છે. સોનામાંથી જેમ જુદા જુદા આકારના અલંકાર બને, તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડે, છતાં સર્વ સ્થિતિમાં તે સોનું જ છે. તેમ અનેક રૂપ થવા છતાં સઘળું ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. જગત્ ભગવાનમાં જ જન્મે છે, રહે છે, લય પામે છે. ભગવાન્ સર્વ રૂપે વિલસે છે, સ્વરૂપથી આ જગત્ મૂલભૂત બ્રહ્મ રૂપ છે, સત્ય છે, પણ પ્રતીતિથી તે માયારૂપ છે. માયા, પદાર્થ રૂપે વિરાજતા પ્રભુનું સ્વરૂપ જીવને ઓળખવા દેતી નથી. જીવને મોહ કરાવીને માયા તેના અંતઃકરણને-બુદ્ધિને-મોહ કરાવે છે

ભગવાનમાં સર્વ સામર્થ્ય અને સર્વ ધર્મો વિરાજે છે. સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છાથી ભગવાન્ સર્વ રૂપે થયા છે. જે વસ્તુમાં જેટલા ગુણધર્મો જરૂરી હોય, તેટલા જ પ્રકટ રાખીને, બીજા ગુણધર્મો તિરોહિત કરીને, ભગવાન્ જ સર્વ વસ્તુરૂપે વિલસે છે. આમ, જુદા જુદા ગુણધર્મો-સહિત ભગવાન્ જ સર્વત્ર છે, તેથી વસ્તુ અને તેના ગુણધર્મો સત્ય છે. "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"- આ બધું ખરેખર બ્રહ્મ છે, - તેમ શ્રુતિ કહે છે, છતાં સઘળી વસ્તુઓ ભગવાન્ તરીકે આપણી બુદ્ધિને ઓળખાતી નથી, પણ વસ્તુ તરીકે ઓળખાય છે. તે વસ્તુ તરીકેની પ્રતીતિ માયાથી થાય છે. વસ્તુ તરીકેની માત્ર પ્રતીતિ જ ખોટી છે. વસ્તુ તો સાચી જ છે, બ્રહ્મ સત્ય છે. બ્રહ્મ જ વસ્તુ રૂપ બન્યું હોવાથી વસ્તુ અને તેના ગુણધર્મો પણ સત્ય છે. આમ, વસ્તુ રૂપ જગત્ સત્ય છે, પણ તેની વસ્તુ રૂપે થતી પ્રતીતિ ખોટી છે, મિથ્યા છે, તેથી વસ્તુ તરીકેની પ્રતીતિ રૂપ જગત્ મિથ્યા છે. "खपुष्पादिसमत्वाद्धि मिथ्याभूतं जगद्यतः"નો આ અભિપ્રાય છે. બ્રહ્મસત્તાથી વિષયરૂપ જગત સત્ય છે. વિષયતારૂપ જગત્ મિથ્યા છે.

દા. ત. કોઈ એક વસ્તુ - હાથપંખો. વિશ્વમાં જુદાં જુદાં રૂપે સર્વ રૂપ ભગવાન્ જ છે. પંખામાં જેટલા ગુણધર્મો જરૂરી હોય તેટલા તેમાં પ્રકટ રાખીને બાકીના ધર્મો ભગવાને તિરોહિત કર્યા છે, ઉપયોગી આકાર પણ સ્વીકાર્યો છે, તેથી તે સ્વરૂપ, આકાર અને ગુણધર્મ બ્રહ્મનાં જ છે, તેથી સત્ય છે; પણ આપણને તે બધું બ્રહ્મ રૂપે ઓળખાતું નથી, હાથપંખા તરીકે જ ઓળખાય છે. આ ઓળખ મિથ્યા છે. પંખો તો સત્ય છે. વિશ્વ બ્રહ્મ રૂપ છે, તેથી સત્ય છે. તેની પ્રતીતિ વસ્તુ રૂપે થાય છે, - તે મિથ્યા છે.

આવી પ્રતીતિ કરાવનારી વ્યામોહિકા માયા જીવને મોહ કરાવનારી ભગવાનની શક્તિ છે. તે જીવની બુદ્ધિને મોહ કરાવે છે, તેથી પદાર્થનું સાચું જ્ઞાન થતું નથી.

વિશ્વના સઘળા પદાર્થો ભગવાનનાં સ્વરૂપ છે. વિષય ભગવાન્ છે, પણ એમાં ભ્રાન્તિ કરાવનારી વિષયતા - પંખાની પદાર્થ તરીકે પ્રતીતિ - માયાજન્યા છે. વિષયજનિતજ્ઞાન પ્રમા છે. વિષયતાજનિતજ્ઞાન ભ્રાન્તિ છે.

માયા અને વિષયતા નિઃસ્વભાવ નથી. બ્રહ્મભાવ ન થાય ત્યાં સુધી તે બુદ્ધિને મોહ કરાવે છે. તેનાથી મોહિત બુદ્ધિ પદાર્થોને અન્યથા માને છે. પદાર્થ અન્યથા થતા નથી. માયામાં જ વિષયતારૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે. ન હોય તેનું ભાન કરાવતી અને હોય તેનું ભાન ન કરાવતી, માયાની વિષયતા બે પ્રકારની છે : (૧) આચ્છાદિકાઃ - તે વસ્તુની બ્રહ્મરૂપતાનો પ્રકાશ થવા દેતી નથી. (૨) અન્યથાપ્રતીતિહેતુરૂપા - તે બ્રહ્મનું ભાન વસ્તુ રૂપે કરાવે છે. દર્પણમાં મુખનો આભાસ અને તેજના અભાવ રૂપ અંધકાર. આ પ્રતીતિ વિષયતાથી થાય છે-બુદ્ધિ મોહથી ! બુદ્ધિ ચિદ્‌વિલાસ રૂપા છે, માયાજનિત નથી. બુદ્ધિ માટે જ સઘળાં પ્રમાણ અને સાધન છે.

પંચમહાભૂતોનો એકબીજામાં પ્રવેશ થાય છે. છતાંય તે ભિન્ન પણ રહે છે, તેમ આ બધામાં "હું" છું, અને તે બધામાં "હું" નથી. એક ઘડો બનાવ્યો હોય, તેની અંદર આકાશ-પૃથ્વી વગેરે પંચમહાભૂતો છે જ. અંદર આકાશ પ્રવેશ કરે છે, તેથી તે પોલો દેખાય છે. તે પોલાણ આકાશ રૂપ છે, તેથી જુદું પણ આકાશ છે. તેમ, બ્રહ્મ આ જગતના કારણ રૂપે છે. જગતને સર્જ્યા પછી તે અંદર પ્રવેશ પણ કરે છે અને છતાં તેથી ભિન્ન સ્વરૂપમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ અંતઃકરણથી આટલું જ જાણવા જેવું છે, જે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વત્ર અને સર્વદા રહેલું હોય. અમુકના હોવાથી અમુકનું હોવું તે અન્વય; અને અમુકના ન હોવાથી અમુકનું ન હોવું તે વ્યતિરેક. દા. ત. તિજોરીમાં ઘરેણાં છે. એમાં, તિજોરી છે, તો તેમાં ઘરેણાં છે, તે અન્વય. રસ્તામાં ઘરેણાં નથી, કારણ ત્યાં તિજોરી નથી - તે વ્યતિરેક. આમ, ઘરેણાં અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વત્ર અને સર્વદા નથી, તેથી તે જાણવા જેવાં નથી. અન્વય અને વ્યતિરેકથી જે સર્વત્ર છે, અને સર્વદા છે તે જ જાણવા જેવું છે. આવું તત્ત્વ એક જ છે. તેનું નામ - "બ્રહ્મ" ! ભગવાનને જાણ્યા પછી કાંઈ જાણવાનું બાકી ન રહે, તેને માણ્યા પછી કાંઈ માણવાનું બાકી ન રહે.

સર્વ ભગવાન્ છે. અન્યથા પ્રતીતિ માયાથી થાય છે. સર્વ લીલા સહિત, નિર્દોષ, ભગવાન્ સર્વત્ર વિરાજે છે. આ ભગવાનનો મત છે. ચિત્તની એકાગ્રતાથી તમે તેને સમજજો. આ જ્ઞાનથી કલ્પ-વિકલ્પમાં આપને ક્યારેય મોહ થશે નહિ.

બ્રહ્માજીને મળેલા જ્ઞાનની પરંપરા :

બ્રહ્માજી દેખતા હતા, અને ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ તથા વૈકુણ્ઠલોક તિરોહિત કર્યાં. બ્રહ્માજીએ નમસ્કાર કર્યા. પૂર્વવત્ વિશ્વસર્જન કર્યું.

એક દિવસ નારદજીએ તેમને સેવાથી પ્રસન્ન કર્યા. બ્રહ્માજીએ આ બધું જ્ઞાન સેવારત, ચારિત્ર્યશીલ અને ઈન્દ્રિયસંયમી નારદજીને આપ્યું. નારદજીએ એ જ્ઞાન સરસ્વતીના કિનારે વિરાજતા

પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા, અમાપ તેજવાળા વ્યાસ મહર્ષિને આપ્યું. પુરુષોત્તમના ધ્યાનથી તેમની દશવિધલીલાનું જ્ઞાન થાય. વ્યાસજીને ભાગવત સમાધિમાં મળ્યું. વ્યાસે શ્રીશુકદેવજીને ભણાવ્યું. શ્રીશુકે તે પરંપરા સંભળાવી. વૈરાજ્- પુરુષમાંથી સર્વ જે રીતે ઉત્પન્ન થયું તે અને અન્ય-પ્રશ્નનો ઉત્તર આરંભ્યો.

અધ્યાય : ૧૦

ભગવાનની અલૌકિક દશલીલાઓ :

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ (१)

ભગવાનનું આનન્દાત્મક સ્વરૂપ દશ પ્રકારે ઓળખાય. શ્રીશુકે આનન્દાત્મક પ્રભુની ઓળખ દશ પ્રકારની લીલાથી દીધી. ભાગવતમાં સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ઊતિ, મન્વન્તર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય - આ અલૌકિક દશલીલાનું નિરૂપણ છે.

(૧) સર્ગ : ભૂત, માત્રા, ઈન્દ્રિય અને બુદ્ધિનો જન્મ. પાંચ મહાભૂત - આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી. પાંચ તન્માત્રા - શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય - શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણ. પાંચ કર્મેન્દ્રિય - વાક્, હાથ, પગ, પાયુ, ઉપસ્થ. ચાર અંતઃકરણ -મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર. કુલ ૨૪. તેનાં કારણ રૂપ ત્રણ ગુણો, - તે સર્વનું મૂલ કારણ બ્રહ્મ. બ્રહ્મમાંથી આ બધાનો જન્મ તે સર્ગ. સર્ગ બે પ્રકારનો - પ્રત્યેક અને સમુદાય વડે વૈષમ્ય ત્રણ પ્રકારનું. આમ સર્ગ ૩૩ પ્રકારનો.

(૨) વિસર્ગ : એ પુરુષાર્થ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનારા પુરુષોની કથા.

(૩) સ્થાન : વૈકુણ્ઠ ભગવાનનો વિજય એ સ્થિતિ (સ્થાન) છે. સૌને મર્યાદામાં સ્થાપવા.

(૪) પોષણ : એ અનુગ્રહ છે. કાલ, કર્મ, સ્વભાવથી પર પ્રભુના સામર્થ્ય રૂપ કૃપાની તેમાં કથા છે.

(૫) ઊતિ : કર્મવાસના છે. સારી, ખરાબ કે મિશ્રવાસના પ્રમાણે સૌ વર્તે છે, તેવું ફલ મળે છે.

(૬) મન્વન્તર : એ સદ્ધર્મ છે. એક મનુનો રાજ્યકાલ મન્વન્તર છે. બ્રહ્માના એક દિવસમાં ચૌદ મનુ થાય. તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા ધર્મો સદ્ધર્મ છે. લક્ષણ દેતાં ક્રમ ઊલટો આપ્યો છે. મન્વન્તર પછી ઊતિ કહી છે. તે સૂચક છે. સદ્ધર્મથી કર્મવાસનાનો નાશ થાય

(૭) ઈશાનુકથા : ભગવાન્ અને ભગવાનને અનુસરનારા ભક્તોનાં ચરિત છે.

(૮) નિરોધ : ભગવાનનું પોતાની શક્તિઓ સહિત અનુશયન (ક્રીડા) છે.

(૯) મુક્તિ : અન્યરૂપનો પરિત્યાગ કરીને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ છે.

(૧૦) આશ્રય : જેનાથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે તે બ્રહ્મમાં સ્થિર થવું.

આ દશ પ્રકારની લીલાવાળું ભાગવત છે. તેનાથી આનન્દાત્મક ભગવાન્ ઓળખાય છે.

વેદમાં તેને પરબ્રહ્મ કહે છે. સ્મૃતિમાં પરમાત્મા કહે છે.

વિશ્વાત્મક ભગવાન્ ત્રણ સ્વરૂપે સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેથી તેની ઓળખ ત્રણ પ્રકારે છે. ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ. ત્રણે દેહ (આત્મા)ને આધારે રહે છે. તે અધ્યાત્મ છે. તેનો અભિમાની આધ્યાત્મિક છે. તેમને પ્રેરણા દેનાર દેવતા અધિદૈવ છે. તેનો અભિમાની આધિદૈવિક છે. એ બન્ને એક જ હોવા છતાં, તેમાં ભેદ પાડનાર આધિભૌતિક દેહ છે. આ ત્રણે પ્રભુનાં સ્વરૂપ છે. ત્રણેને એકબીજાની જરૂર કામ કરવા માટે રહે છે. એકલાં કાંઈ કરી શકતાં નથી. શરીરમાંથી જીવ લિંગદેહ સાથે બહાર નીકળે, પછી દેહ કાંઈ કરી ન શકે. તેમ જીવ પણ કાંઈ કરી ન શકે. આ ત્રણેને દેહ, જીવ કે અન્તર્યામી પણ જાણતા નથી. આ ત્રણેને જાણનાર આત્મા, - ભગવાનનું એક સ્વરૂપ છે. તેને બીજાના આશ્રયની જરૂર નથી. તે સર્વનો આશ્રય છે.

આ ત્રણના નિરૂપણ માટે પૂર્વોક્ત વિરાજ્નું યુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ સંભળાવ્યું.

બ્રહ્મકલ્પની કથા : પદ્મકલ્પની કથાનો પ્રસ્તાવ :

સૃષ્ટિના આરંભમાં ચોવીસ તત્ત્વનું અંડ થયું. તે અંડ-કટાહ ભેદીને વિરાટ્-પુરુષ થયા. તે "નર" છે. તેમણે પોતાના સ્વરૂપમાંથી શુદ્ધ જલ પ્રકટ કર્યું. તે "નાર" છે. તેમાં પોઢ્યા. "નારાયણ" થયા. દ્રવ્ય, કર્મ, કાલ, સ્વભાવ અને જીવ આ પાંચે ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાનની કૃપાથી જ તે બધાં પોતપોતાનું કામ કરી શકે. તેનાથી સૃષ્ટિનો ક્રમ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે. ભગવાન્ ક્રોધ ન કરે, પણ જો ઉપેક્ષા માત્ર કરે તો પણ, કોઈ કાંઈ કરી શકે નહિ, અવ્યક્ત સૌને ખેંચી લે. ભગવાને સુવ્યવસ્થિત સૃષ્ટિ માટે ઈન્દ્રિય, દેવ વગેરે સૌને પોતાનામાં વાસ આપ્યો. આ ભગવાનનું સ્થૂલરૂપ છે.

દેહમાં પણ તેવી વ્યવસ્થા છે. ભગવાનનું અવ્યક્ત રૂપ અતિ-સૂક્ષ્મ છે, વાણી અને મનથી પણ પર છે. સૌ લોકો ભગવાનનાં આ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ બે સ્વરૂપો જોઈ શકતા નથી. વાસ્તવમાં, સર્વ સ્થિતિમાં સઘળું ભગવાન્ જ છે.

"આ બ્રહ્મકલ્પની કથા છે. આખુંય વિશ્વ બ્રહ્મ છે. કલ્પનાં લક્ષણ આગળ કહીશ." - શ્રીશુકે કહ્યું -

"હવે તું પદ્મકલ્પ સાંભળ!"

અહીં તેમની કથાનો પ્રથમ દિવસ પૂરો થયો લાગે છે. શ્રીશુક મૌન થયા. શૌનકે પ્રશ્ન કર્યો, - "વિદુરજી મૈત્રેય પાસેથી કથા સાંભળી કૃતાર્થ થયા હતા. એ પ્રસંગ કેમ બન્યો ? ક્યાં બન્યો ? વિદુરજીના બંધુત્યાગ અને પાછા આવવાની કથા કહો"

સૂતે કહ્યું, - "રાજા પરીક્ષિતના પ્રશ્નાનુસાર મહામુનિ શ્રીશુકે જે કહ્યું તે તમને કહીશ. તમે સાવધાન થઈને સાંભળો!"

卐

श्रीहरिः

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥
विजयते श्रीबालकृष्णः प्रभुः ॥

શ્રીમદ્-ભાગવત-રસાસ્વાદ

તૃતીય-સ્કન્ધ

અધ્યાય : ૧

કૃતાર્થ કરનારી કથા - શ્રીભાગવતનો થોડો ભાગ પણ સાંભળવાથી ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે :

સંગ કરનારનું શ્રેય: સાધુપુરુષ શીઘ્ર કરે છે. શ્રોતા પરીક્ષિતના હિત માટે સાધુ શ્રીશુકે શીઘ્ર કૃતાર્થ કરનારી કથાનો પ્રારંભ કર્યો. સાધુનો સંગ શ્રેય:સાધક છે. સાધુના સ્વલ્પ સંગમાંથી પણ જીવનભરનું ભાથું મળી જાય.

વિદુરજી અને મૈત્રેયજીના સંવાદની કથાનો ઉપોદ્ઘાત શ્રીશુકે તૃતીય-સ્કન્ધમાં કરી દીધો. પરીક્ષિતનું આયુષ્ય સાત જ દિવસનું છે. કદાચ કોઈક પ્રસંગ બને અને તે કથા સાંભળ્યા વગર રહી જાય તો ? આ વિચારે, જે બે સ્કન્ધની કથા સાંભળીને વિદુરજી કૃતાર્થ થયા હતા, તેમ પરીક્ષિત પણ કૃતાર્થ થાય, માટે તે કથાનો પ્રારંભ પહેલાંથી કરી દીધો ! અંતઃકરણ ઊભરાતાં ઉદાર સાધુપુરુષ સર્વસ્વ પણ આપી દે છે. બે સ્કન્ધ સાંભળીને વિદુરજી કૃતાર્થ થયા. એથી નિશ્ચય થાય છે કે, શ્રીમદ્ ભાગવતનો થોડોક ભાગ-લીલા-પણ સાંભળવાથી ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે.

ઋષિઓએ સૂતને ૬ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. ભગવાનના છ ગુણોના તે સૂચક છે; તેથી દરેક બે સ્કન્ધમાં ભગવાનનો એક એક ગુણ છે. બાર સ્કન્ધમાં છ ગુણ ગવાયા છે, પણ વિદુરજી બે સ્કન્ધથી કૃતાર્થ થયા, એટલે સ્પષ્ટ છે કે, શ્રીમદ્ ભાગવતના દરેક સ્કન્ધમાં ભગવાનના છ ગુણો છે. વિદુરજીએ સર્ગલીલા અને વિસર્ગલીલા બે સાંભળી છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા સર્ગ અને વિસર્ગ કહેલા છે. તે લૌકિક નથી, લીલારૂપ છે. તે બે એકમાં સાથે કહેવા ઈચ્છેલા નથી. ભગવાનની લીલા સ્વતંત્ર છે, અલૌકિક છે, એટલા માટે બન્ને સર્ગ અને વિસર્ગ જુદા કહેલા છે, છતાં એક પ્રકરણ જેવા છે. સર્ગના ૩૩ અધ્યાય અને વિસર્ગના ૩૧ અધ્યાય - કુલ ૬૪ અધ્યાય છે. તેમાં ભગવાનની ચોસઠ કલાનું નિરૂપણ છે.

બ્રહ્મમાં ગુણ-વૈષમ્યથી બંધસૃષ્ટિ અને ગુણ-વૈષમ્ય-વગર મુક્તસૃષ્ટિ :

પ્રથમ-સ્કન્ધમાં અધિકારીની ઓળખ કરાવી. બીજામાં અધિકારીના કર્તવ્ય શ્રવણનું અંગ-સહિત નિરૂપણ કર્યું. ત્રીજાથી બારમા સ્કન્ધ સુધી શ્રવણના વિષયરૂપ દશલીલાવાળા ભગવાનનું નિરૂપણ છે. તેમાં તૃતીય-સ્કન્ધમાં સર્ગલીલા છે. સર્ગ એટલે (સૃષ્ટિનાં મૂલ-તત્ત્વ-રૂપ) કારણોની ઉત્પત્તિ. અમુક અધ્યાયમાં જ ઉત્પત્તિની કથા છે તેમ નથી. સ્કન્ધના ૩૩ અધ્યાયોનો તે અર્થ છે.

બ્રહ્મમાં ગુણોના વૈષમ્ય (ક્ષોભ)ને લીધે મહાભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ અથવા જન્મ એનું નામ - સર્ગ ! તેના બે પ્રકાર : (૧) કારણરૂપ, (૨) કાર્યરૂપ. પ્રાણીઓના દેહાદિમાં રહેલાં મહાભૂત વગેરે કાર્યરૂપ છે. તેમનો જન્મ આ સર્ગ નથી; પણ જગતના કારણરૂપ મહાભૂત વગેરેનો જન્મ આ સર્ગ છે. આમ વ્યાખ્યા કરવાથી જુદા જુદા સર્ગોનો અહીં સમાવેશ થાય છે. (૧) ગુણાતીત બ્રહ્મની સૃષ્ટિ, (૨) ભગવાને રજોગુણ સ્વીકારીને રચેલી સૃષ્ટિ, (૩) ભગવાને કાલ રૂપે રચેલી સૃષ્ટિ, (૪) જીવ પણ સૃષ્ટિ રચવામાં કારણરૂપ છે. જીવને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ-મુક્તિ-મળે, તેથી પણ આ સર્ગલીલા બ્રહ્મથી અને બ્રહ્મ માટે એમ બે પ્રકારે - સ્વાર્થ અને પરાર્થ - થાય છે.

ભગવાન્ રજોગુણ સ્વીકારે, તેથી ગુણક્ષોભ થાય. સર્ગની વ્યાખ્યામાં, "ब्रह्मणो गुणवैषम्यात्" લેવાથી "कारणजन्मदा"માં "कारणानां जन्म ददातीति ।" - અર્થ થાય, તેથી જગતના મૂલ કારણરૂપ મહાભૂતાદિના જન્મરૂપ સૃષ્ટિ થાય. તે બંધન આપે. "ब्रह्मणोऽगुणवैषम्यात्"- લેવાથી, બ્રહ્મમાં જ્યારે ગુણની વિષમતા (ક્ષોભ) ન થાય ત્યારે, સ્વરૂપથી સૃષ્ટિ થાય છે, તે "कारणजन्मदा"- "कारणानां जन्म द्यति इति," - કારણોના જન્મનું ખંડન કરે છે, મુક્તિ આપે છે. આ પ્રકારે વિચાર કરતાં, જે સૃષ્ટિ, બ્રહ્મમાં ગુણ-વૈષમ્યથી ભગવાને રજોગુણ સ્વીકારતાં થઈ, એ બંધનકર્તા છે, અને જે સૃષ્ટિ ગુણની વિષમતા વગર ગુણાતીત બ્રહ્મમાંથી થઈ, એ મુક્તિ કરનારી છે. એટલે સૃષ્ટિના પ્રકાર (૧) બંધસૃષ્ટિ અને (૨) મુક્તસૃષ્ટિ.

સૃષ્ટિપ્રકાર : સૃષ્ટિમાં જન્મેલાને પ્રભુકૃપાથી મુક્તિ મળે છે અને ભગવદિચ્છાથી મુક્ત થયેલાઓને સૃષ્ટિમાં જન્મ પણ મળે છે :

વળી, સૃષ્ટિના બે પ્રકાર - (૧) લૌકિક અને (૨) અલૌકિક. અલૌકિક-સર્ગમાં ઉત્પન્ન થતા ૩૩ દેવતાઓ સ્વરૂપાત્મક છે. આઠ વસુ, ૧૧ રુદ્ર, ૧૨ આદિત્ય, ઈન્દ્ર અને પ્રજાપતિ, આ ૩૩ દેવો વેદમાં કહેલા છે. લૌકિકમાં, ૨૮ તત્ત્વો, ૪ પ્રકારનાં પ્રાણીનાં બીજ (મૂળકારણ) અને કાળ, આ ૩૩ છે. આ સર્ગ ભગવાને ઈચ્છેલો (લૌકિક અને અલૌકિક-ભેદવાળો, ભગવદ્રૂપ હોવાથી) અસાધારણ, અને પોતાને ઉપયોગી (શિક્ષા-ફલવાળો) છે.

મોક્ષ માટે યોગ્ય દેહ મળવો જોઈએ, પછી યોગ્યતા મળવી જોઈએ, તેથી તેમાં બાહ્ય-ઉત્પત્તિ કહેવી પડે તથા મોક્ષની યોગ્યતા પણ કહેવી પડે. સર્ગમાં જે પ્રકટ થયાં છે, એમને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, સર્ગમાં બાહ્ય-ઉત્પત્તિ (બંધન) અને મુક્તિ બંનેની કથા છે.

તૃતીય-સ્કન્ધમાં દેવહૂતિ અને કર્દમની મુક્તિનો પ્રસંગ છે. કર્દમ અને દેવહૂતિ ગૃહસ્થાશ્રમી છે. ગૃહસ્થને મુક્તિ મળે તે આશ્ચર્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમીને મુક્તિ મળે છે, - પ્રભુની પ્રસન્નતાથી ! પ્રભુની પ્રસન્નતા ચાર ઉપાયે મળે : (૧) ભક્તિ, (૨) યોગ, (૩) જ્ઞાન અને (૪) ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન. સર્ગલીલામાં મુક્તિ પણ હોવાથી, આ બધાનો સમાવેશ ત્રીજા સ્કન્ધની કથામાં મુક્ત-સૃષ્ટિ-પ્રકરણમાં છે.

વિદ્યાનાં પાંચ પર્વ દ્વારા પણ અવિદ્યામાંથી મુક્તિ મળે છે. તેમાંનાં ત્રણ અહીં ગણાવ્યાં -

(૧) ભક્તિ, (૨) યોગ, (૩) જ્ઞાન. બાકી રહેલાં તપઃ અને વૈરાગ્ય, ભગવદાજ્ઞા-પરિપાલનમાં સમાઈ જાય. આ પાંચે ન બને તો, એમાંના એકથી પણ દૃઢ રીતે ભગવાનનું ભજન કરે તો પણ અવશ્ય મુક્તિ મળે.

વેદમાં કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનમાર્ગ કહેલા છે. તે ત્રણ દ્વારા પણ મુક્તિ મળે, પણ પ્રભુની-ઈચ્છાથી, સર્ગ માટે તે ત્રણેનો નાશ પણ કહેવામાં આવેલો છે. કામથી કર્મનાશ થાય. ક્રોધથી જ્ઞાન નાશ પામે. લોભથી ભક્તિ ચાલી જાય. પરિણામે બંધન મળે. કશ્યપ મુનિમાં કામ આવ્યો. સન્ધ્યાકાલે શરીરસુખમાં પ્રવૃત્ત થયા. સન્ધ્યાદિકર્મમાં વિલંબ થયો. ઋષિનાં સંતાન અસુર થયાં! સનત્કુમારમાં જ્ઞાનાભિમાને ક્રોધ આવ્યો. વૈકુણ્ઠમાં જતાં અટકાવનારા જયવિજયને અસુર થવાનો શાપ આપ્યો. જ્ઞાન તે વખતે શાંત ન રાખી શક્યું! સનત્કુમારને અટકાવતાં જયવિજયને શાપ મળ્યો. બંને અસુર થયા, - હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ! તે લોભ રૂપ થયા. પૂર્વજન્મની ભક્તિ તેથી ચાલી ગઈ. સૌને તે પીડવા લાગ્યા. ગીતામાં કહ્યું છે : કામ, ક્રોધ અને લોભ નરકના દરવાજા છે. પતન કરાવનારા છે. તે ત્રણ હૃદયમાં ભરાઈને બેઠા હોય, ત્યાં સુધી શાંતિ ન મળે, મુક્તિ ન મળે.

સૃષ્ટિમાં જન્મેલા જીવોને પ્રભુની કૃપાથી મુક્તિ મળે એ પ્રભુની લીલા માટે, પ્રભુની ઈચ્છાથી, મુક્ત થઈને વૈકુણ્ઠમાં ગયેલાઓને પણ સૃષ્ટિમાં પુનર્જન્મ મળે. વિરુદ્ધધર્માશ્રયી ભગવાનની લીલામાં પણ આ વિરુદ્ધધર્માશ્રય દેખાય છે! મુક્ત થયેલા જીવોને પણ પ્રભુ ઉત્પન્ન કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલાને મુક્ત કરે છે! જયવિજય મુક્ત થયેલા હતા. વૈકુણ્ઠમાં રહેતા હતા, છતાં પણ ભગવદિચ્છાથી એમનો જન્મ અસુર તરીકે થયો. "यद्गत्वा न निवर्तन्ते"- ગીતાજીમાં કહ્યું છે. "વૈકુણ્ઠમાં ગયા પછી જીવ પોતાની ઈચ્છાથી પાછો નથી આવી શકતો, પણ ભગવાન્ પાછો લાવી શકે છે." - "यद्गताः न निवार्यन्ते ।"- નથી કહ્યું! ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે ગોવાળીઆઓને વૈકુણ્ઠદર્શન કરાવ્યું. વૈકુણ્ઠમાં લઈ ગયા અને પાછા ગોકુળમાં પણ પ્રભુ લાવ્યા છે.

મુક્ત થયેલાની ઉત્પત્તિમાં, જયવિજયના અસુર થવાની કથા છે. ઉત્પન્ન થયેલા સૃષ્ટિ-બંધનમાં આવે, તેથી બંધસૃષ્ટિ-પ્રકરણમાં તેમની કથા છે. ઉત્પન્ન થયેલાની મુક્તિમાં કર્દમ અને દેવહૂતિની કથા છે. તે બંધનરૂપ સૃષ્ટિમાંથી મુક્ત થયા છે, તેથી મુક્ત-સૃષ્ટિ-પ્રકરણમાં છે. પ્રભુનું માહાત્મ્ય છે. પ્રભુ માટે તો તે માત્ર રમત-લીલા-જ છે. લીલા માટે પ્રભુ પોતે અવતાર લઈને પણ પધારે છે, જન્મેલા મુક્તજીવોને અને મુક્તિયોગ્ય જીવોને પ્રકટ થઈને ફલ આપે છે. અસુર રૂપે અવતરેલા જયવિજયમાંથી હિરણ્યાક્ષને ભગવાન્ વરાહ રૂપે મળ્યા. કર્દમ-દેવહૂતિને ભગવાન્ કપિલ રૂપે મળ્યા. સૃષ્ટિ ભગવાનની ઈચ્છાનુસાર થાય છે અને તેમાં આ લોક અને પરલોકનાં ફલ પણ પ્રભુ જ આપે છે, તેથી સૌએ પ્રભુમાં પ્રીતિ કરવી જોઈએ.

સર્ગમાં ભગવાનની બે શક્તિયો - ક્રિયા અને જ્ઞાન - નો ઉપયોગ છે : બંધલીલા અને મુક્ત-લીલા :

સર્ગલીલા સર્જન છે. તેમાં ભગવાનની બે શક્તિઓ આવશ્યક છે. કોઈ પણ સર્જન કરવું હોય તો, સૌથી પહેલાં ક્રિયાથી સઘળી ઉત્પત્તિ થાય અને જ્ઞાનથી ઉત્કૃષ્ટતા આવે. બંધસૃષ્ટિમાં ક્રિયાત્મા-યજ્ઞ સ્વરૂપ- વરાહનારાયણની કથા છે. મુક્તસૃષ્ટિમાં ભગવાન્ કપિલદેવજી પધાર્યા છે. એ

ભગવાનની જ્ઞાનકલાનો અવતાર છે. ભગવાનની જ્ઞાનકલાના બે અવતાર છે : (૧) વ્યાસ મહર્ષિજી - ભગવાનની જ્ઞાનકલાના પૂર્ણાવતાર છે. (૨) કપિલદેવજી - ભગવાનની જ્ઞાનકલાના (મર્યાદા) અંશાવતાર છે. વ્યાસનો અવતાર પ્રત્યેક દ્વાપરયુગમાં થાય છે. એ બધા સાધારણ જીવ છે. આ કલ્પમાં અત્યાર સુધી ૨૮ વ્યાસ થાય છે. હવે ૨૯મા વ્યાસ અશ્વત્થામા થશે. કૃષ્ણદ્વૈપાયન - વ્યાસ પૂર્ણજ્ઞાનાવતાર છે. તે ભાગવતદ્રષ્ટા છે. તે ત્રીજા દ્વાપરમાં થયા.

સર્ગલીલામાં ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ બંનેનો ઉપયોગ છે. ને સર્ગલીલા કરનારા શ્રીકૃષ્ણ બંને શક્તિવાળા છે. તે (૧) ગુણાતીત રૂપે (૨) અને ગુણનો સ્વીકાર કરીને સર્જન કરે છે. સર્જાયેલાં તત્ત્વ અને જીવના ત્રણ ભેદ છે. (૧) અહંકારાદિ તત્ત્વોની સૃષ્ટિ. (૨) અમુક્ત જીવોની કે કાલની સૃષ્ટિ. કાલપ્રવાહમાં આ જીવો જન્મે અને મરે. (૩) મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ. આમ કુલ પાંચ પ્રકાર થયા. એમાં એક મુખ્ય હોય, ત્યારે બીજી ગૌણ હોય. (તે વિભૂતિ કે અંગરૂપ ગણાય). ગુણાતીતસૃષ્ટિમાં તત્ત્વોની સૃષ્ટિ ગૌણ છે. બ્રહ્મા વગેરેની ઉત્પત્તિ વિસર્ગ રૂપ છે. તે સગુણ-સૃષ્ટિની વિભૂતિરૂપ છે. દશમા અધ્યાયની ૧૦ પ્રકારની સૃષ્ટિ કાલની વિભૂતિ છે. ૨૦મા અધ્યાયની સૃષ્ટિ તત્ત્વસૃષ્ટિની વિભૂતિ છે. ૧૦ થી ૧૯ અધ્યાયોમાં કહેલી સૃષ્ટિ મુક્તજીવોની સૃષ્ટિ (અધ્યાય ૧૨ની) વિભૂતિ છે. આમ પાંચ પ્રકારની સર્ગલીલા છે. એના બે વિભાગ (૧) બંધલીલા અને (૨) મુક્તલીલા, એટલે કુલ ૧૦ પ્રકારની સર્ગલીલા છે.

એમાં મુક્તિના પાંચ પ્રકાર. સગુણસૃષ્ટિની મુક્તિ, મુક્તિલીલા સંબંધે - ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગથી થાય. ગુણાતીતસૃષ્ટિની મુક્તિ જ્ઞાનથી થાય. કાલસૃષ્ટિની મુક્તિ ભક્તિથી થાય. તત્ત્વસૃષ્ટિની મુક્તિ તત્ત્વમાં પુનઃ પ્રવેશથી થાય. જીવોની મુક્તિ વૈરાગ્યથી થાય. આમ સર્ગલીલાનાં ૧૦ પ્રકરણ થાય.

બંધ-પ્રકરણ અને મુક્તિ-પ્રકરણ :

એમાં (૧) ગુણાતીતસૃષ્ટિ-પ્રકરણ - પહેલા છ અધ્યાયોનું. ભગવાનના ગુણો છ, એટલે એના છ અધ્યાય. પહેલા ચાર અધ્યાયમાં વિદુરજીના અધિકારની સિદ્ધિ અને પછી પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ગુણાતીત ભગવાનથી થતી ગુણાતીતસૃષ્ટિનું નિરૂપણ છે આ બે અધ્યાય મૈત્રેયજીએ પોતે તારવીને કહેલા છે. (૨) સગુણસૃષ્ટિ-સગુણ બ્રહ્મમાંથી થાય. ગુણ ત્રણ હોવાથી તેના ત્રણ અધ્યાય ૭, ૮, ૯. (૩) કાલસૃષ્ટિ - એમાં ૧૦-૧૧ બે અધ્યાય. કાલ બે પ્રકારનો છે, - સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ. (૪) મુક્તજીવસૃષ્ટિ - અધ્યાય ૧૨. તેમાં જ નામસૃષ્ટિનો પણ સમાવેશ છે. પહેલી બે સૃષ્ટિ ભગવાન્ સ્વતન્ત્રપણે કરે છે, પછીની ત્રણ ભગવદિચ્છાથી થાય છે. (૫) ઉપોદ્‌ઘાત-મુક્તિ-પ્રકરણ - અધ્યાય ૧૩ થી ૧૯. મુક્ત થયેલા જીવો પણ ભગવદિચ્છાથી જન્મ લે છે, એનો ઉપોદ્‌ઘાત અને મુક્તિયોગ્યતાનું નિરૂપણ છે. સર્ગમાં સર્વ સૃષ્ટિના આધારરૂપ પૃથ્વી છે, તેથી તેના ઉદ્ધારની કથા ૧૮-૧૯ અધ્યાયમાં છે. આમ ૧૯ અધ્યાય સુધી બંધ-પ્રકરણ થયું.

ત્યાર પછી, મુક્તિપ્રકરણ શરૂ થાય છે. (૬)તત્ત્વમુક્તિ-પ્રકરણ - ૨૦ થી ૨૪ અધ્યાય. એમાં એક અધ્યાયમાં મોક્ષનો ઉપોદ્‌ઘાત અને ચાર અધ્યાયમાં ચાર પ્રકારે મુક્તિની કથા છે. (૭)

કાલમુક્તિ-પ્રકરણ - ૨૫માં અધ્યાયમાં છે. (૮) ગુણાતીત-પ્રકરણ - ૨૬ અને ૨૭ અધ્યાયમાં છે. (૯) સગુણમુક્તિ-પ્રકરણ - ૨૮મા અધ્યાયમાં છે. (૧૦) જીવમુક્તિ-પ્રકરણ - ૨૯ થી ૩૩ સુધીના અધ્યાયોમાં છે. આમ, કુલ ૩૩ અધ્યાયોમાં તૃતીય-સ્કન્ધની સર્ગલીલા છે.

કૌરવ-પુણ્ય-લબ્ધ સંયમી વિદુરજી પોતાનું સમૃદ્ધ ઘર છોડીને તીર્થયાત્રાએ નીકળે છે :

શ્રીશુકદેવજીએ ઉત્તમાધિકારી-વિદુરજીની કથાથી સર્ગલીલા કહેવાનો આરંભ કર્યો. વિદુરજીનો ઉત્તમાધિકાર પહેલાં ચાર અધ્યાયોમાં બતાવ્યો છે. ઘરમાં આસક્તિ હોય તો શાંતિ, મુક્તિ અને ભક્તિ ત્રણે ન મળે. વિદુરજીને સમૃદ્ધિવાળા પોતાના ઘરમાં પણ આસક્તિ ન હતી. વ્રતાદિથી તથા તીર્થયાત્રાથી દેહ શુદ્ધ થાય. વિદુરજીએ પ્રભુને પ્રસન્ન કરે તેવાં વ્રત અને પ્રભુનાં લીલાસ્થળોની યાત્રા કરીને દેહશુદ્ધિ કરી છે. પરીક્ષિત કરતાં પણ આ વધારે યોગ્યતા વિદુરજીમાં છે. તે પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી છે. પ્રભુની કથાનું શ્રવણ વિશેષ શુદ્ધિ હૃદયની કરે છે. વિદુરે ઉદ્ધવજી પાસેથી કથા સાંભળી છે. તે વિશેષાધિકાર દે છે. આ બીજા અધ્યાયમાં છે. કથાશ્રવણથી ભગવદ્‌ગુણ હૃદયમાં આવે તો સર્વ ઈન્દ્રિયો શુદ્ધ થાય, અધિકાર વધારે ઉત્તમ ગણાય. વિદુરજીની આ યોગ્યતા ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલી છે. ભગવાનની કૃપા વિશેષ શુદ્ધિ કરનારી છે. તેનાથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય. ચોથા અધ્યાયમાં વિદુરજીની આ અધિકતા કહી છે. ભગવાને વિદુરને માટે જ્ઞાન આપ્યું છે. તે પ્રભુની કૃપા છે. સર્ગલીલામાં મહાભૂત, તન્માત્રા, ઈન્દ્રિય અને બુદ્ધિના જન્મની કથા છે. તેના અધિકારી શ્રોતામાં તે ચારેની શુદ્ધિની ઉત્પત્તિની કથા પહેલા ચાર અધ્યાયમાં કહી છે. ભક્તિમાર્ગમાં સૌનો અધિકાર છે. તેમાં પૂર્વદેહનો નાશ આવશ્યક નથી.

શ્રીશુકે કહ્યું : "પોતાના સમૃદ્ધિવાળા ઘરનો ત્યાગ કરીને વનમાં આવેલા વિદુરે ભગવાન્ મૈત્રેયને પહેલાં આ પૂછ્યું હતું." પૂછેલું કહેવા કરતાં ઉપકારક કહેવું વધુ યોગ્ય છે. શ્રીશુકે અને મૈત્રેયે પોતાના શ્રોતાને પૂછેલું માત્ર કહ્યું નથી. હિતકારક હતું તે કહ્યું છે.

ભગવાને કૃપા કરીને પોતાનું જ્ઞાન મૈત્રેયને આપ્યું છે. ભગવાન્ જેનામાં પોતાનો ગુણ કોઈ કાર્ય માટે પધરાવે, એ પણ "ભગવાન્" કહેવાય ! સર્વ સંદેહ દૂર કરી, જ્ઞાન દેવાનું સામર્થ્ય મૈત્રેયમાં છે.

વિદુરજી માટે વિશેષ નામ આપ્યું, "ક્ષત્તા" - અંતઃપુર-રક્ષક ! જૂના જમાનામાં રાજાઓ પોતાના રાણીવાસમાં રક્ષકો રાખતા. વ્યંઢળ હોય એને મોટે ભાગે પસંદ કરતા અથવા કોઈ જિતેન્દ્રિય પુરુષને રાખતા. વિદુરજી સન્નિષ્ઠ અને સંયમી હતા. એમને અંતઃપુર-રક્ષક બનાવ્યા હતા. સંયમ, સદ્‌વૃત્તિ અને સન્નિષ્ઠામાં સહાયક છે. જિતેન્દ્રિયને જિત સર્વત્ર મળે. ઈન્દ્રિયો મનને ખેંચી જનારી છે. ઈન્દ્રિયો ચંચલ ન રહે, તો મન ચંચલ ન રહે. ઈન્દ્રિયો સ્થિર થાય, તો મન સ્થિર થાય, તો પ્રભુભજન સારી રીતે થાય. પ્રભુભજન ઉદ્વેગવાળા ચિત્તે ન થાય. ઉદ્વેગવાળા ચિત્તે કર્તવ્ય તરીકે પણ જે કાંઈ કરવામાં આવે તે નિષ્ફલ થાય. ઉદ્વેગ બે કારણે આવે : (૧) અસંયમ કે બહિર્મુખતા, (૨) અસ્વતન્ત્રતા કે આવશ્યક વસ્તુનો અભાવ.

વિદુરમાં સંયમ છે, અંતર્મુખતા છે. વિદુરજીનું ઘર સમૃદ્ધિવાળું છે, તેથી તેમને આવશ્યક

વસ્તુનો અભાવ નથી. રાજ્યના તે મંત્રી છે. વિદુરના ઘરની ગરીબાઈ અહીં ભાગવતમાં નથી કહી. ઘર છોડતાં વિદુરજીને ક્લેશ નથી થયો. આ વિદુરજીની ઉત્તમ યોગ્યતા દર્શાવે છે. તેમણે તો સરળતાથી ઘર છોડીને તીર્થયાત્રા કરી છે, નહિ તો માત્ર પર્યટન થાય, તીર્થયાત્રા ન કહેવાય. તીર્થમાં શ્રદ્ધા હોય, ત્યાં દેવતા હોવાની બુદ્ધિ હોય, તો તીર્થસેવન ફલ આપે. તીર્થયાત્રાથી કામનાઓ દૂર થતાં વિદુરજી શુદ્ધ થયેલા છે. વિદુરજી ભગવાનની કથામાં પ્રીતિવાળા છે, એટલે એમણે ભગવાનનું માહાત્મ્ય ખૂબ સાંભળ્યું છે. ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરીને પાંડવોની રક્ષા કરી છે. પૂર્વાવતારમાં એ ધર્મરાજાના અવતાર છે. શાપથી સો વર્ષ પર્યંત શૂદ્રતા મળી છે. મા સત્યવતીની આજ્ઞાથી વ્યાસ મહર્ષિજીએ તેમને ભક્તદાસી દ્વારા પ્રકટ કર્યા છે, તેથી સો વર્ષ પછી તે ક્ષત્રિય છે, ઉત્તમ છે. શાપ નિવૃતિ પછી ભાગવતજ્ઞાન મળ્યું છે. વિદુર દોઢસો વર્ષ જેટલું જીવેલા.

આવા ઉત્તમ ભક્ત વિદુરજી પ્રભુની સેવા માટે, પ્રભુને અનુકૂળ થઈને ઘરમાં વસતા હતા, સામાન્ય સંસારી પોતાને અનુકૂળ લાગે તેમ ઘરમાં રહે. ભક્તો ભગવાનને અનુકૂળ થાય તેમ જીવે. પરિણામે પ્રભુ પણ પ્રસન્નતાથી ભક્તના ઘરને પોતાનું ગણે ! ભગવાને વિદુરના ઘરને પોતાનું માન્યું. પાંડવો તરફથી સંધિનો સંદેશો લઈને કૃષ્ણ આવ્યા, ત્યારે દુઃશાસનને ત્યાં ન પધાર્યા, પણ વિદુરને ઘેર પધાર્યા હતા ! પ્રભુ પધારે ત્યાં કઈ ધન્યતા ન હોય ? છતાં, વિદુરજીએ તે ઘરનો ત્યાગ કર્યો.

પરીક્ષિતે પૂછ્યું, "મૈત્રેય સાથે વિદુરજીનો સંગમ અને સંવાદ ક્યાં અને ક્યારે થયો ?" શ્રીશુકે કહ્યું, – "પાંડવો અજ્ઞાતવાસમાંથી બહાર આવ્યા. રાજ્ય પાછું માગ્યું. સમાધાન માટે પ્રભુ પધાર્યા. તેમની અમૃત જેવી વાત કેવલ પાપથી જીવતા કૌરવોએ ન માની. તે સમયે મૂંઝવણમાં પડેલા ધૃતરાષ્ટ્રે સલાહ લેવા માટે વિદુરજીને મંત્રણા કરવા બોલાવ્યા.

પોતાના પુત્રોની પીડામાં મા-બાપનો અધર્મ પણ ભાગ ભજવે છે. કૌરવોના નાશનું કારણ છે, – ધૃતરાષ્ટ્ર! પોતાનાં સંતાનોને તેણે અધર્મના દ્રવ્યથી પોષ્યાં. સંતાન દોષવાળા તો હતાં જ, તેમાં વળી, અધર્મથી પોષાયાં. પરિણામે નષ્ટ થયાં. અનેક અનર્થ આચરવા છતાં, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પુત્રોને અટકાવ્યા નથી ! ધૃતરાષ્ટ્રને માત્ર સ્થૂલદૃષ્ટિ જ નહિ, વિવેકદૃષ્ટિ પણ ન હતી. સંતાનોને સુખી કરવા ઈચ્છતા મા-બાપ પોતાનાં સંતાનને અધર્મથી પોષે, સંતાનના અનાચાર સામે આંખ આડા કાન કરે, અટકાવે નહિ, તો પરિણામે પોતાને હાથે જ પોતાનાં સંતાનનો નાશ નોતરે છે. ધર્મશાસ્ત્ર, સામાજિક-શિષ્ટાચાર, સામાન્ય નીતિ અને પ્રભુ, – આ ચારથી વિરુદ્ધ વર્તનાર પોતાનો વિનાશ વહોરે છે. ભક્તો તો સૌને સન્માર્ગ સુઝાડે છે.

વિદુરે સીધું સમજાવ્યું, – "અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય પાછું આપો ! તેણે અમારા અનેકવિધ અપરાધ સહ્યા છે. કુલનું કુશળ ઈચ્છતા હો તો દુર્યોધનનો ત્યાગ કરો. પ્રભુ પ્રારબ્ધને પણ પલટી નાખનારા છે. પોતાના સ્મરણ-માત્રથી સર્વ અનર્થો દૂર કરી, મોક્ષ વગેરે અનેક સુખ ભગવાન્ આપે છે. તે દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને પોતાના શરણે લેવાની કૃપા કરી છે. તમે પ્રભુવિમુખતા છોડી દો" ! જેનું પુણ્ય પરવારી ગયું હોય એને પ્રભુનો માર્ગ રુચે નહિ, મોટાનું માનવાનું મન ન

થાય, શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા રહે નહિ, પવિત્ર પુરુષોનાં વાક્યોમાં વિશ્વાસ થાય નહિ.

ભગવાનનું ન માનનારો રાજા આજે વિદુરજીનું કહ્યું માનતો હશે ? ધૃતરાષ્ટ્રે સાંભળ્યું ખરું, પણ ચૂપ રહ્યો. ત્યાં તો દુર્યોધને વચમાં દુષ્ટતાથી ધૃષ્ટતા કરી. તે બોલ્યો, - "કોણે બોલાવ્યો આ દાસીના દીકરાને અહીં ? ખાય તેનું ખોદે છે. જલદી કાઢી મૂકો એને નગરમાંથી બહાર !" વિદુરની વાત કોઈ સાંભળે, સમજે અને સ્વીકારે ત્યાર પહેલાં એમને કાઢી મૂકવાની આજ્ઞા કરી. દુષ્ટપુરુષો સાધુપુરુષોની વાત સાંભળવા, સમજવા કે સ્વીકારવા તૈયાર નથી હોતા. ધર્મની વાતો સાંભળવાનો દંભ કરતો ધૃતરાષ્ટ્ર બેઠો હતો. તેણે પોતાના ભાઈ, ભક્ત, મંત્રી વિદુરનું અપમાન કરતાં દીકરા દુર્યોધનને અટકાવ્યો નહિ ! દુષ્ટમાં દુષ્ટતા હોય તે તો સ્વાભાવિક ગણાય ; પણ પોતાને સજ્જન ગણાવનાર, ધર્મપરાયણ બતાવનાર પણ, દુષ્ટતા તરફ દુર્લક્ષ કરે, અધર્મના મૂકસાક્ષી બને, મૌનસંમતિ દે, તે અસહ્ય છે. આવો દંભ દાહક બને છે. ભગવાનના ભક્તો તેવાના સંગમાં ક્ષણ પણ રહેવાનું પસંદ કરતા નથી. વિદુરજી મર્મવિદ્ધ થયા. ધનુષ એને બારણે મૂકી દીધું. સૂચવ્યું કે પોતે જઈને પાંડવોના પક્ષમાં ભળી જવાના નથી. વિદાય લીધી. બધી માયા મૂકી દીધી. વિદુર વિદાય થતા ન હતા, પેઢીઓનું પુણ્ય પરવારીને પરવરી ચૂક્યું, નગરમાંથી નીકળી ગયું ! પેઢીઓના પુણ્યનો ઉદય થાય ત્યારે સાધુપુરુષનો સહવાસ મળે. પેઢીઓનાં પુણ્ય પરવારી જાય ત્યારે સાધુપુરુષ નારાજ થઈને સંગ છોડી દે, ઘરમાંથી ચાલ્યા જાય, તેની સાથે બધાં પુણ્ય પણ જાય છે.

ભક્ત વિદુરજીની તીર્થયાત્રા : યાત્રાવ્રતો :

વિદુરજીએ પુણ્ય કરવાની ઈચ્છાથી પૃથ્વી ઉપર તીર્થોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. સંસારી પોતે પુણ્ય કરવા યાત્રા કરે. સંતો ભૂમિને પુણ્યરૂપ કરવા યાત્રા કરે. મથુરા, દ્વારકા વગેરે નગરોમાં, વૃન્દાવન વગેરે પુણ્યરૂપ ઉપવનોમાં, અદ્રિ-શ્રીગોવર્ધનજીમાં, શ્રીઠાકોરજીની લીલાનાં (લતાગૃહ રૂપ) કુંજ-નિકુંજોમાં, કાદવ વગરનાં જળભર્યાં સરોવરોમાં, યમુનાજીનાં પુલિનોમાં. અનન્ય ભગવદ્‌ભાવે, મૌન રાખીને વિદુરજી એકાકી પધાર્યા. ભગવાનની લીલાનાં ચિહ્નોથી અલંકૃત સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. પૃથ્વી ઉપર પરિભ્રમણ કરવાથી વિદુરજીના પાંચ ગુણવાળા પૃથ્વી તત્ત્વની શુદ્ધિ થઈ. ઉપવનથી ગંધ, કુંજોમાં સ્પર્શ, સરિતા અને સરોવરોમાં રસ, લીલા ચિહ્નોથી રૂપ અને ભગવદ્‌ભાવે મૌન થતાં, શબ્દની શુદ્ધિ થઈ. યાત્રાથી સાત ધાતુની શુદ્ધિ થઈ. વ્રતથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઈ. વિદુરજીની આ તીર્થયાત્રા સૌને યાત્રાનો લાભ અને રીત શીખવે છે.

(૧) ભગવાનને શોધવાના કે પુણ્યના ઉદ્દેશપૂર્વક યાત્રા થાય, પ્રવાસ કે પર્યટન તરીકે નહિ. (૨) ધ્યાન પ્રભુમાં રહે માટે એકાકી રહેવાય, સમૂહમાં નહિ. યોગ્ય નિયમ લેવાય. (૩) ભગવાન્ મળ્યા નથી - તેના સંતાપભાવથી વ્રત થાય. (૪) એકાન્તમાં મન માને ત્યાં પ્રભુનાં ધ્યાનાદિ થાય. (૫) એકાંતરે પવિત્ર આહારથી ગુજરાન ચલાવાય. સ્વાદ માણવા, ગમે તે, ગમે ત્યાં, ખવાય નહિ. (૬) પવિત્રતાપૂર્વક ત્રિકાલ સ્નાન થાય. સાબુ વગેરે મોજશોખનાં સાધનો વપરાય નહિ. (૭) ભૂમિ પર શયન થાય. ભારે, ખૂબ સાચવવો પડે તેવો, અનાવશ્યક, સામાન સાથે વીંઢાળાય નહિ. (૮) પોતાનાં સ્વજન-સંબંધીની નજરે પડાય નહિ. મળવાનું, પત્ર લખવાનું, વગેરે શક્ય હોય ત્યાં સુધી

ટાળી શકાય. (૯) અવધૂતવેષ રખાય. વિદુરજીએ કોઈ ઓળખે નહિ તેવો, કૃત્રિમવેષ રાખ્યો છે. કપડાંનો ભપકો, શરીરની શોભા, પૈસાનું પ્રદર્શન વગેરે થાય નહિ. અપેક્ષા, વાસના, ધૂર્તતા, તૃષ્ણા - વગરના અવધૂતની જેમ મોટાઈ, માન મૂકીને સરલતાથી, દીનભાવે, અલિપ્તપણે પ્રભુમગ્ન રહેવાય. (૧૦) પ્રભુને જલદી પ્રસન્ન કરે તેવાં વ્રત થાય. - (૧) એકાદશી અને કૃષ્ણ-રામ-વામન-નૃસિંહ-જયંતીના ઉપવાસ, (૨) પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા, (૩) મળે તેમાં સંતોષ, (૪) સર્વ ઈન્દ્રિયનો સંયમ.

આ પ્રકારે વિદુરજીએ ભારતવર્ષમાં યાત્રા કરી- પ્રભાસમાં આવ્યા. કલ્યાણ તો ભારતની યાત્રાથી થઈ જાય, અન્યત્ર આથડવું ન પડે. પરદેશયાત્રા વ્યાપારના વિકાસ કે પૈસાના નિકાસ માટે, મનમોજ માટે હશે. પોતાનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ ઓછો છે. અન્યત્ર આથડવાથી બહિર્મુખ થવાય. પ્રભાસમાં ભારતના સમુદ્રકિનારે, ભૂમિના અંત પાસે આવતાં, વિદુરજીને કાંઈક બાહ્યાનુસંધાન થયું. સર્વ સ્વજનનાશના સમાચારે શોક થયો. યુદ્ધમાં અનેક નિર્દોષ અકારણ પીડાય તે સંતને શોકપ્રદ થયું. ફરતા ફરતા વિદુરજી સરસ્વતી- નદીના કિનારે આવ્યા. ચાર તીર્થોમાં ગયા. (૧) ત્રિતકૂપ - કૂવામાં પડેલા ત્રિતનો ઉદ્ધાર થયો. (૨) શુક્રાચાર્યે મૃતસંજીવનીવિદ્યા મેળવી તે સ્થળ, (૩) સ્વાયંભુવ મનુને જ્ઞાન મળ્યું તે સ્થળ; અને (૪) પૃથુના સર્વ દોષો દૂર કરનાર - પૃથુનું તીર્થ. આ ચારના સેવનથી શોક શાન્ત થયો. અગ્નિ, અસિત, વાયુ, સુદાસ, ગોતીર્થ વગેરે ભગવત્સ્થાનોમાં પ્રભુસ્મરણ કરતાં સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં ફરતાં ફરતાં છત્રીસ વર્ષ યાત્રા કરી વિદુરજી યમુનાજીના કિનારે આવ્યા. વિદુરજીએ સરસ્વતી, યમુના અને ગંગા ત્રણેનું સેવન કર્યું છે. ગંગાકિનારે મૈત્રેયને મળવાની કથા આગળ છે.

સરસ્વતી ધર્મના હેતુરૂપ છે. વિદ્યા-જ્ઞાનથી સદ્ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય, સંસ્કાર આવે, શુદ્ધિ થાય, અનેકની પણ શુદ્ધિ કરે. સરસ્વતી જલસંસ્કાર-રૂપિણી છે. યમુનાજી ભક્તિના હેતુરૂપ છે, જીવનમાં ભક્તિ આવે, સેવાથી સ્નેહ વધે, સાક્ષાત્કાર પર્યન્ત પહોંચાય. તેમાં ભક્તસંગ આવશ્યક છે. તેજ: સંબંધી યમુનાજી છે. સત્સંગથી, પ્રભુનો પ્રકાશ દઈ, પ્રેમ દઈ, કૃતાર્થ કરે છે, સેવારૂપા છે. ગંગાજી જ્ઞાનના હેતુરૂપ છે, કથારૂપા છે. ભગવાનનું જ્ઞાન કથા દ્વારા મળે. તે બુદ્ધિને ભગવત્સંબંધી સંસ્કાર દે છે.

સરસ્વતીના સેવને વિદુરનો શોક ગયો. યમુનાસેવને ભક્ત ઉદ્ધવજીના સંગથી પ્રભુમાં પ્રીતિ પ્રવૃદ્ધ થઈ. ગંગાસેવાને મૈત્રેય સંગમાં કથાલાભ થયો, પ્રભુ-સંબંધી જ્ઞાન મળ્યું, પ્રભુ-પ્રીતિ સુદૃઢ થઈ, કૃતાર્થ થયા. સંસારના સઘળા શોક છોડીને સેવા-કથામાં રત રહે તે કૃતાર્થ બને.

યમુનાતટે ભક્ત વિદુરજી અને ભગવાનના સેવક ઉદ્ધવજીનો સત્સંગ :

ભક્ત વિદુરજીને યમુનાજીના કિનારે ભગવાનના સેવક ઉદ્ધવજી મળ્યા. ઉદ્ધવજી ઉત્સવરૂપ છે. તેમને જોતાં ઉત્સાહ ઉભરાયો. ભાવથી ગાઢ ભેટી પડ્યા. ત્રણ પ્રકારના પ્રશ્નો કર્યા : (૧) ભગવાનના કુશલ-સંબંધી, (૨) સામાન્ય સર્વજનોને કુશળને બહાને ભગવાનના જ કુશલ-સંબંધી (૩) ભગવાનના ચરિત-સંબંધી. "પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને ભગવાન્ પુરુષોત્તમ પ્રસન્નતામાં વિરાજે છે ?

સૌ સ્વજનને સુખ દેનારા વસુદેવજી સુખમાં છે ? પૂર્વસર્ગમાં કારણરૂપ, પ્રકૃષ્ટધનરૂપ પ્રદ્યુમ્નજી, જેમને રુક્મિણીજીએ ભગવાનને પ્રાર્થીને મેળવ્યા છે, તે આનંદમાં છે ? જેમને જાંબવતીજીએ વ્રત દ્વારા મેળવ્યા છે તે, પાર્વતી સહિત અવતરેલા શંકરરૂપ સામ્બ કુશલ છે ? સાત્યકિ, ભક્ત અક્રૂરજી, મા દેવકીજી તથા મનના અધિષ્ઠાતા, વૈષ્ણવકામપૂરક અનિરુદ્ધજી અને અન્ય સૌ સુખમાં છે ? ધર્મમર્યાદાપાલક રાજા યુધિષ્ઠિર, ગદાયુદ્ધનિપુણ ભીમસેન, યુદ્ધમાં શંકરને પણ સંતોષ દેનારા ગાણ્ડીવધન્વા અર્જુન, માદ્રીપુત્ર નકુલ-સહદેવ કુશલ છે ? પૃથા પ્રસન્ન છે ? ધૃતરાષ્ટ્રનો હું શોચ કરું છું. મને આપ પ્રભુકથા સંભળાવો !" તીર્થયાત્રાએ નીકળેલા વિદુરજીએ વિનંતી કરી, - "वार्ता सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ।"

પ્રશ્ન યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય હોય, છતાં સ્નેહની તેમાં સ્વાભાવિકતા છે. ઉભયને પ્રભુમાં પ્રીતિ છે. તે સમાનતા છે, તેનાથી સખ્ય છે. સખ્યમાં-સ્નેહમાં-સઘળું સહ્ય છે. તીર્થયાત્રા કરતા વિદુરજીને પ્રભુ "તીર્થકીર્તિ" લાગ્યા. "तीर्थरूपा कीर्तिर्यस्य, तीर्थे कीर्तिर्यस्य, तीर्थानां कीर्तिर्येन, तीर्थश्चासौ कीर्तिश्च ।" તીર્થરૂપ જેની કીર્તિ છે તેવા પ્રભુ છે. સૌને પાવન કરતી તે લોકમાં સર્વત્ર પ્રસરેલી છે. તીર્થમાં પાવન થવા જવું પડે, કીર્તિ પાવન કરતી સામે પ્રસરતી આવે, વગર પ્રયત્ને પાવન કરે. તીર્થસ્થાનોમાં સંત, મહાત્મા, ભક્ત, પ્રભુની જ કીર્તિ ગાયા કરે છે. તીર્થોની પાપ-નાશ કરવાની કીર્તિ પ્રભુના પ્રભાવથી જ છે. સ્વયં ભગવાન્ તીર્થરૂપ છે. કથા-કીર્તિરૂપ તીર્થમાં સ્નાન કરે તો કૃતાર્થ થવાય. કૃષ્ણકૃપાથી જ તીર્થમાં પણ મુક્તિ મળે. વિદુરજીએ તેથી કહ્યું : "મિત્ર ! તીર્થકીર્તિ પ્રભુની વાતો કહો !"

અધ્યાય : ૨

બાલ્યાવસ્થાથી સેવાની રમત રમતા ઉદ્ધવજી સેવામાં વૃદ્ધ થયેલા : ભક્ત વિદુરજીના પ્રશ્નથી વૈકુંઠમાંથી કથા માટે પાછા આવ્યા :

પ્રશ્ન સાંભળતાં ઉદ્ધવજી ગદ્ગદ્ થઈ ગયા. પોતાના પ્રિય પ્રભુની વાતો કરવી હતી, પણ મુખમાંથી અક્ષર બોલી નહતા શકતા. આ અશક્તિ ભક્તિનું ચિહ્ન છે. કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરી ન શકાય, બાહ્ય-ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ અને અંતઃકરણની વૃત્તિયો સ્થગિત થઈ જાય, સ્નેહસાગરમાં ડૂબી જાય, તે ભક્તિનું ચિહ્ન-અશક્તિ છે ! કાંઈક કરવા જેટલું ભાન-ધ્યાન રહે, ત્યાં સુધી ભક્તિ સામાન્ય છે. નિમગ્ન બનાવી દે, તે ઉત્તમતા છે. બંનેની વાતોને તો પ્રભુનો આશ્રય હતો, પણ ઉત્તરને કાંઈ આધાર ન હતો.

ઉદ્ધવજીને પોતાના પ્રિયનું સ્મરણ થયું. પાંચ વર્ષના હતા ત્યારથી પ્રભુની સેવા કરી હતી. સવારમાં મા ભોજન કરવા બોલાવતી, તો પણ પ્રભુની રમત રમતા ઉદ્ધવજી જતા ન હતા ! પાંચ વર્ષના બાળકને મા પ્રિય લાગે, ભોજન પ્રિય લાગે. આ બંને સાથે હોય પછી શું બાકી રહે ? છતાં પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમની સાહજિક પ્રબલતાથી, મા અને ભોજન બંનેનો અજાણતાંય ત્યાગ થઈ જતો.

મોટો ત્યાગ જ પ્રેમની પ્રબલતાનો પુરાવો છે. પ્રીતિનો પરિચય પરિત્યાગથી થાય. સ્વજન

અને ભોજનમાંથી આસક્તિ છૂટે તો ભજન કરી શકાય. ભોજનથી મળતાં બલ અને સ્વજનથી મળતાં ફલ (સ્નેહ) કરતાં પણ અધિક બલ અને ફલ (સ્નેહ) ભગવાનના ભજનમાંથી મળે.

પાંચ વર્ષની વયથી સેવા કરતાં કરતાં આજે ઉદ્ધવજી વૃદ્ધ થયા હતા. સ્વામીની યાદ આવતાં કઈ રીતે તે બોલી શકે ? તીવ્ર ભક્તિયોગથી પ્રેમમાં મગ્ન થઈ ગયા. સ્વામીનાં ચરણનું સ્મરણ કર્યું. પ્રભુની વાતો પરાણે કહેવાની શરૂ કરી. આખા શરીરે પુલક થયાં હતાં. અશ્રુની ધાર થતી હતી. સર્વાંગે સ્નેહપ્રસર થઈ ગયો હતો. સર્વ ઈન્દ્રિયના વિષય રૂપે પ્રભુનો અનુભવ હતો. તે જોતાં તો વિદુરજીને પણ ભક્તિનો અંતઃસ્પર્શ થઈ ગયો. ઉદ્ધવજીએ તો વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં ભગવાનનો અનુભવ કર્યો ! પૂર્વે ભગવદાજ્ઞાથી ભૂતલે રહ્યા. આજે ભક્ત વિદુરની આજ્ઞાથી ભૂતલે આવ્યા ! ઉત્તર આપ્યો. "વિદુરજી ! શું કુશલ કહીએ ? સદાનન્દ કૃષ્ણરૂપ સૂર્ય આથમતાં અંધકારરૂપ અજગર સૌને ગળી ગયો છે. ઘરમાંથી લક્ષ્મી ચાલ્યાં ગયાં છે. આ લોક દુર્ભાગી છે. એમાંય યાદવો વિશેષ દુર્ભાગી છે. ભગવાન્ સાથે વસવા છતાં તેમને જાણ્યા નહિ ! સમુદ્રમાં રહેતાં માછલાં સાથે રહેતા અમૃતમય ચંદ્રને જાણતાં નથી. કુશલ કરનાર બે - લોકમાં લક્ષ્મી અને સર્વત્ર ભગવાન્ ! પ્રભુ પધારી જતાં લક્ષ્મી પણ ગયાં, પછી કુશલ શું ? "સર્વત્ર કુશલ કરનાર ભગવાનને જ્યાં સુધી જાણ્યા નથી, માણ્યા નથી, ત્યાં સુધી દુર્ભાગ્ય જ છે. ભગવાન્ ન મળે ત્યાં સુધી, લૌકિક ભાગ્ય ગમે તેટલું હોય, છતાં એ બધું દુર્ભાગ્ય છે.

માયા-મોહિત લોકો ગાડર-પ્રવાહમાં અસંતુષ્ટ રહીને આથડે છે :

ભગવાનની માયાથી ભાન ભૂલેલાઓ, ભણેલા હોવા છતાં, ભગવાનને ભૂલીને ભટકે છે, અન્યત્ર આધાર રાખીને આથડે છે. પ્રભુનાં ચરણકમલમાં જ ચિત્ત લગાડીને રહેનારા ભક્તો તો અન્યત્ર અથડતા જ નથી. જમીનમાં વાવેલું બીજ, ગમે તેવા પ્રચંડ પવનમાં પણ ચલિત થતું નથી, ફેંકાઈ જતું નથી, મૂલ વગર પડેલાં ઘાસ જ ફગોળાય છે. કાલ, કર્મ, સ્વભાવ વગેરેની કઠિનતા કે વિપરીતતા પણ પ્રભુનાં ચરણમાં એકતાન ભક્તોને ચલિત કરતી નથી, પણ સંસારીઓને સ્થિર થવા દેતી નથી.

પ્રભુ માટે સંતાપમાં શેકાઈને પક્વ ન થયાં હોય, તેમને પ્રભુ દર્શન દેતા નથી. અગ્નિમાં પકવેલો ન હોય તેવા કાચા ઘડામાં, પાસે હોય છતાં કોઈ પાણી ભરે નહિ. ભરે તો ઘડો અને પાણી બંને નકામાં થઈ જાય. તેમ સેવા, શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણથી પ્રભુની પાસમાં રહેવા છતાં, હૃદયમાં પ્રભુપ્રાપ્તિનો સંતાપ ન હોય, તેવા અપક્વ લોકોને પ્રભુ દર્શન દેતા નથી. લોકો મોટે ભાગે બહિર્મુખ છે. અન્તર્મુખ કે ભગવદભિમુખ નથી. મોટા ભાગના લોકોની વૃત્તિયો અને પ્રવૃત્તિ સંસારાનુકૂલ છે, પ્રભુથી પ્રતિકૂલ છે. **"अवितृप्तदृशां नृणां ।"** અવિ એટલે ઘેટું - ગાડર. **"अविवन् मेषवद्वा तृप्तादृष्टिर्येषाम् ।"** - ગાડરીઆ પ્રવાહમાં લોકો જીવે છે. સંસારસુખ અને વ્યવહારને મુખ્ય માનીને વગર વિચારે એકબીજાને અનુસર્યા કરે છે. તેમાં લોકોને સંતોષ લાગે છે. સેવા-શ્રવણાદિમાં પણ પ્રાયઃ પ્રવાહમાં જ ઘસડાય છે. સાચું સમજીને આચરનારા ઓછા છે. કેટલાક આંધળા અનુકરણ માત્રથી જીવતરનો સંતોષ માની લે છે ! અથવા કેટલાકને કશામાં કશો સંતોષ જ થતો નથી ! "ન

વિશેષેણ તૃપ્તા દૃષ્ટિર્યેષામ્ ।" અસંતોષની આગ અંતરમાં લાગે છે, તે આજીવન અકળાવે છે, આનંદ અનુભવવા દેતી નથી. મંદિરમાં કે ઘરમાં સ્વયં પ્રભુનાં દર્શન કે સ્મરણથી પણ તેમને શાંતિ કે સંતોષ મળતો નથી ! લોકોની દર્શન કરવાની યોગ્યતા ન હોવા છતાં, પરમોદાર પ્રભુએ પોતાના સામર્થ્યથી અવતાર લઈને પોતાના સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં, પછી અંતર્ધાન થયા.

સચ્ચિદાનન્દ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની અદ્ભુત-વિચિત્રલીલા ઉદ્ધવજીને ગ્લાનિ પણ કરાવે છે :

પ્રભુનું સ્વરૂપ તો સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. પૃથ્વી પર લીલામાં ઉપયોગી થાય તેવું, મનુષ્ય જેવું લાગતું, પોતાનું શુદ્ધ સદ્રૂપ ભગવાને પ્રકટ કર્યું. પોતાની યોગમાયાના સામર્થ્યને પ્રભુએ પ્રકટ કર્યું. કૃષ્ણાવતારમાં પ્રકટ થયેલા તે રૂપને જોઈને પ્રભુ પોતે પણ આશ્ચર્ય પામ્યા ! અણિમાદિ આઠ ઐશ્વર્યના પરમ આધારભૂત, અદ્ભુત સૌન્દર્ય-સમ્પન્ન તે સ્વરૂપ, કૌસ્તુભાદિ - અલંકારોના પણ અલંકાર રૂપ છે. અલંકાર પ્રભુના સ્વરૂપને શોભાવતા નથી. પ્રભુનું સ્વરૂપ અલંકારોને શોભાવે છે ! સર્વોત્તમ સૌન્દર્યની આ સ્વાભાવિકતા છે.

યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય-યજ્ઞમાં પ્રભુનું અગ્રપૂજન થયું. નેત્રમંગલ સ્વરૂપ ત્રિલોકે જોયું. લાગ્યું, બ્રહ્માજીના સર્જનની કુશલતાની અહીં સીમા આવી ગઈ ! કુશલતા આનાથી આગળ સત્ત્વસૃષ્ટિમાં જ સમાપ્ત થઈ ગઈ. ભગવાનના ચિદ્રૂપ સ્વરૂપમાં તે કુશલતા નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

ભગવાનના અનુરાગનિમગ્ન હાસ્યપૂર્વકના રાસમાં લીલાકટાક્ષોથી માન પ્રાપ્ત થયેલાં, ગોકુલનાં ગોપીજનનાં સઘળાં કામ અધૂરાં રહી ગયાં ! દૃષ્ટિ સાથે બુદ્ધિ-ચેતના-પ્રભુમાં જ એકતાન થઈ જતી, પ્રતિક્ષણ તન્મય થઈ જતાં. ઘરનું કામ તો બધું અધૂરું રહી જતું. શરીરનું પણ કાંઈ ભાન ન રહેતું. આનન્દમય ભગવાન્ દૂર હોવા છતાં દૃષ્ટિ-બુદ્ધિ તેને દેખ્યા જ કરતી, પ્રભુનાં શ્રીમુખનાં દર્શન કરવામાં ખોવાઈ જતી ! સ્ત્રીઓ આનંદપ્રધાન છે. તે આનંદ અને ઉત્સવ હમેશાં શોધે છે. આનન્દપ્રચુર ભગવાનમાં ગોપીજન નિમગ્ન થઈ જતાં.

આવા સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાન્ કોઈકને મારે અને તારે, છતાં તેનામાં કોઈના પ્રત્યે ભેદવાળી દૃષ્ટિ નથી ! જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં બધાં જ પ્રાણીઓ ભગવાનનાં સ્વરૂપો છે. તેમાં કોઈક સ્વરૂપ ઉગ્ર છે, કોઈક શાંત છે. જ્યારે પોતાનાં શાંત સ્વરૂપોને પોતાનાં ઉગ્ર સ્વરૂપો પીડે ત્યારે, એ શાંત સ્વરૂપોને સુખ દેવા માટે અને ઉગ્ર સ્વરૂપોને શાંત કરવા માટે, ભગવાન્ અવતાર લઈને પધારે છે. સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપમાં અક્ષરસ્થિત પુરુષોત્તમ અગ્નિની જેમ પ્રકટ પ્રકાશે છે. બાપ જેમ પોતાનાં દોષવાળાં સંતાનોને તેમના હિત માટે સજા કરે, તેમ ઉગ્ર રૂપવાળા અસુરોને પ્રભુ મારે છે, છતાં તારે છે ! પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય, તે કાઢવા માટે હાથથી પણ દબાવીએ, સોય લઈને ખોતરીએ, તો એને ક્રૂરતા કહેવાય ખરી ? કાંટો વાગ્યાની ઘોંચ દૂર કરવા માટે ગોળ ગરમ કરીને પગે લગાવે એ ક્રૂરતા કહેવાય ખરી ? એ બધા તો સુખોપચાર છે. તેવી જ રીતે, કાંટા જેવી અસુરતાને કાઢવા પોતાનાં અંગભૂત ઉગ્ર સ્વરૂપવાળા અસુરોને પ્રભુ સંહારે છે, તેમાં કાંઈ પણ પક્ષપાત કે ક્રૂરતા નથી.

તે પ્રભુ વસુદેવને ત્યાં જન્મ લેવાનું, શત્રુના ભયથી વ્રજમાં પધારવાનું, માબાપને નમીને સેવા ન કરવા બદલ માફી માગવાનું, લોકવત્ અનુકરણ કરે છે. તે મને ખૂબ ખેદ કરાવે છે !

ભ્રમરના ચલનમાત્રથી, તિરસ્કારમાત્રથી, પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી દેનાર, સ્વયં અભયરૂપ, શરણાગતના ભય દૂર કરનારા, આ લોક-પરલોકનાં સર્વ સુખ અને મોક્ષ પણ દેનારા, નિર્દોષ, પૂર્ણગુણસ્વરૂપવાળા, અનાધિકારીનો પણ ઉદ્ધાર કરનારા, અન્યને કૃતાર્થ કરવા માટે સઘળી મર્યાદા મૂકી દેનારા, પ્રભુને કોણ ભૂલી શકે ? દ્વેષી શિશુપાલને પણ, યોગિલોકો જેની સ્પૃહા કરે તેવી મુક્તિ દેનારા, યુદ્ધમાં અર્જુનના બાણથી મરતા સૈનિકોને પોતાનાં મુખદર્શન કરાવી, પવિત્ર કરી, વૈકુણ્ઠ દેનારા પ્રભુનો વિરહ કોણ સહી શકે ?

આવા સર્વોત્તમ સુખદ પ્રભુ ઉગ્રસેન રાજાની આજ્ઞા ઉઠાવે છે. હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે છે. તે મારા મનને ખૂબ ખેદ કરાવે છે. ભગવાને અમને સેવા કરવા માટે જ પોષ્યા છે, સેવક છીએ, છતાં અમારા સ્વામી અન્યની સેવા કરે છે ! તેમને પરિશ્રમ થાય છે ! અમારા દ્વારા સેવા કેમ કરાવતા નથી ? અમને તેથી ખૂબ ગ્લાનિ થાય છે. ભગવાન્ તો પોતાના સેવકોને પોતાનાથી પણ અધિક ઉત્તમ ગણે છે.

અરે ! સર્વ-સાધનરહિતને પણ પૂર્ણ ફલદાન કરે છે. શ્રી-કૃષ્ણ ! :

> अहो बकीयं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी ।
> लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥ (૨૩)

બકદૈત્યની બહેન બકી છે. બકવૃત્તિથી તો સંતનો પણ ઉદ્ધાર ન થાય. બક ઢોંગ-દંભનું પ્રતીક છે. ભગવાનને દંભ સહેજે ન ગમે. આશ્ચર્યમગ્ન ઉદ્ધવજીને ભાવદૃષ્ટિમાં ભગવાન્ સાથે પૂતના દેખાઇ ! "इयं"થી ઓળખાવી. વક્ષ:સ્થલે કાલકૂટ વિષ લગાવીને આવી છે. કાલ-મૃત્યુ-નો, કૂટ-સમૂહ, તે કાલકૂટ ! હજારોને એકાદ બિંદુમાત્રથી મારી શકે તેવું અત્યંત તીવ્ર વિષ ચોપડીને આવી. ભાવથી નહિ, મારવાની ઈચ્છાથી આવી. દૈત્યનો સાધારણ - ધર્મ પણ તેનામાં નથી, "અસાધ્વી" છે. અજિતેન્દ્રિય છે, અનેકને મારનારી છે. દોષના દરીઆ જેવી છે, છતાં પ્રભુએ તેની આકૃતિ અને કૃતિ યશોદા મા જેવી છે, તેવો વિચાર કર્યો ! ગુણ ન હતો, તો પણ ગુણ ગણી લીધો. ભગવાનના સ્વરૂપનો સ્વલ્પનો પણ સંબંધ બીજા કોઇ પણ સાધન વિના કૃતાર્થ કરે છે. પ્રભુએ તેની પ્રકૃતિ કે વિકૃતિનો વિચાર ન કર્યો. નિર્દોષ ભગવાન્ કોઈના પણ દોષ ન જુએ. ગુણપૂર્ણ પ્રભુ ગુણ શોધી લે. જગતમાં દયાળુ તો ઘણા હશે. તે બધા દયાપાત્રમાં દીનતા, નમ્રતા, દોષરહિતપણું હોય તે જોઈને દયા કરે છે. કરુણાકેતન, કલ્યાણ-કલ્પતરુ કૃષ્ણે તેવી કાંઈ આકાંક્ષા પૂતના પાસે ન રાખી, કૃતાર્થ કરી દીધી, માતાને ઉચિત ગતિ દીધી. તેવો પરમ દયાળુ બીજો કોણ હોય ? તે કૃષ્ણના શરણે જઈએ ! સેવા, ભક્તિ વગેરે ન બને તો, શરણમાત્રથી પણ કૃતાર્થ થવાય. ઉદ્ધવજીએ અગિયારમા સ્કન્ધમાં જ્ઞાનદ પ્રભુને વંદન કર્યાં, પણ અહીં દયાળુ દીનાનાથની તો શરણાગતિ કરી !

અસુરો પણ યુદ્ધમાં પ્રભુનાં દર્શન કરતા ભાગવતો છે :

આ આશ્ચર્યમગ્ન ઉદ્ધવજીએ અસુરોને પણ ભગવાનના ભક્ત ગણાવ્યા. અસુરો ગમે તેટલું વૈર કરે, યુદ્ધ કરે, શસ્ત્ર પ્રહાર કરે, સ્વયં પ્રભુને યુદ્ધનો પરિશ્રમ લેવો પડે, છતાં પણ માર્યા પછી

ભગવાન્ અસુરને મોક્ષ આપે છે! મુનિઓને મોંઘો મોક્ષ અસુરને અનાયાસે મળે! ભક્તોને ભગવાન્ જીવતાં મળે, પ્રેમથી મળે, લીલાનું સુખ દે! અસુરને જીવતાં દુઃખ મળે, મર્યા પછી પ્રભુ માત્ર મોક્ષ દે! લીલાનો આનન્દ ન મળે. સઘળા અસુરને પણ મોક્ષ ન મળે, પ્રભુ ઈચ્છે કે મારે તેને મળે. અસુર ગરુડ પર વિરાજેલા ભગવાનનું દર્શન કરે છે. પહેલાં ગરુડનું, પછી ભગવાનનું દર્શન થાય. ગરુડ કાળ છે, એટલે અસુરને પહેલાં કાળનો સ્પર્શ થાય, મૃત્યુ થાય, પછી મુક્તિ મળે. ભક્તને ભગવાનનું દર્શન સદૈવ થાય. ભગવાન્ પહેલાં મળે, પછી ભક્તનો દેહ છૂટે, લીલા પ્રાપ્ત થાય!

ભગવાન્ વસુદેવજી-દેવકીજીને ત્યાં પ્રકટ થઈને વ્રજમાં પધાર્યા, અનેક લીલા-વિહારો કર્યા :

વિદુરજીનું સ્વરૂપ-સંબંધી અજ્ઞાન દૂર કરી, શુદ્ધિ કરનારી પંચમાત્રાનું નિરૂપણ ઉદ્ધવજી કરે છે. ભગવાનનું સ્થાન ગન્ધરૂપ છે. બાળકો સાથે ક્રીડા રસરૂપ છે. રૂપ ત્રિભંગલલિત સર્વદોષનિવારક છે. મૃત્યુ અને અસન્માર્ગમાંથી ભક્તોની રક્ષા તે સ્પર્શરૂપ છે. લોકવેદથી વિરુદ્ધ ઈચ્છાથી અને વચનને અનુસરીને શરણાગતોનાં દુઃખ દૂર કરી સુખ દેનારી ભગવાનની લીલા શબ્દરૂપ છે.

ભગવાન્ વસુદેવનાં પત્ની દેવકીજીમાં કંસની કેદમાં પ્રકટ થયા. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે, બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી ભક્તોદ્ધાર માટે અને અન્ય સર્વની પ્રાર્થનાથી સર્વોદ્ધાર માટે ભગવાને અવતાર લીધો. મથુરામાં પ્રકટ થઈ કંસથી ડરતાં વસુદેવજી દ્વારા નન્દવ્રજમાં પધાર્યા. અગિયાર રુદ્રની પ્રીતિ માટે બલરામ સાથે અગિયાર વર્ષ વ્રજમાં વિરાજ્યા. કુમાર અવસ્થાની લીલાઓનાં વ્રજવાસીઓને દર્શન કરાવ્યાં. કોઈક વખત રડતા હોય તેમ, હસતાં, મુગ્ધ બાલસિંહ જેવા અવલોકનવાળા, પ્રભુએ વનમાં વેણુનાદ કરતાં અનેક વિહારો કર્યા. ગોવાળોને અનેક પ્રકારનાં સુખ આપ્યાં. તેમની અનેક પ્રકારે રક્ષા કરી.

નંદબાવાને ત્યાં બહુ પૈસા હતા. આવશ્યકતા કરતાં અધિક અર્થ અનર્થ લાવે. ધનની ત્રણ ગતિ : (૧) દાન, (૨) ભોગ, (૩) નાશ. દાન કે ભોગ ન કરે તો દ્રવ્યનો નાશ થાય. ભક્તોને માટે દ્રવ્યનો માત્ર ચોથો ઉપયોગ, - ભગવાન્ માટે એનો વિનિયોગ! વિનિયોગથી અનર્થ ન આવે. "धनं सर्वात्मना त्याज्यं"- ધન બધી રીતે છોડી દેવું; પણ તે સહેલું નથી. માટે બીજો ઉપાય બતાવ્યો, "चेत् तत्त्यक्तु न शक्यते, कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य वारकः ।"- જો દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાનું શક્ય ન હોય તો, કૃષ્ણ માટે તેનો ઉપયોગ કરો. કૃષ્ણ અનર્થને અટકાવનાર છે. ત્યાગ અને વિનિયોગ બે અનર્થમાંથી ઊગરવાના ઉપાય. ત્યાગ કઠિન, વિનિયોગ સરલ! તન કે મન કરતાં પણ ધનનો ભાર વધારે ભયાનક છે. કમાતાં, સાચવતાં, વધારતાં, વાપરતાં કે ચાલ્યું જતાં, ભાર જ લાગ્યા કરે છે.

ભગવાને સ્વયં વિનિયોગનું આચરણ કરી બતાવ્યું છે. નંદરાયજીના "उरु भारस्य"- ખૂબ ભારવાળા - દ્રવ્યનો સદ્વ્યય કરવાની ઈચ્છાથી ગોસવ (યાગ) કર્યો. ગાયોને વધારનારો ગોસવ-યાગ છે. તે વૈશ્યસ્તોમ પણ કહેવાય છે. સદ્વ્યય ન થાય તો ધનનો ભાર માણસને દબાવી દે છે. ધનનો ભાર માણસની વિવેકબુદ્ધિને, દીનતાને, માનવતાને, સ્નેહને, ભગવદભિમુખતાને પણ દબાવી દે છે. ધનનો ભાર ઊંચકનારામાં ભગવાનના ભજનનો ભાર ઊંચકવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી, વ્યવસ્થામાં જ અવસ્થા પૂરી થઈ જાય છે! ભગવાને ગોસવ-અન્નકૂટ-વગેરેમાં નન્દરાયજીના અમાપ દ્રવ્યનો

અંગીકાર કરાવ્યો. નંદરાયજીનું દ્રવ્ય સન્માર્ગથી મળેલું છે. અયોગ્ય રીતે મળેલા દ્રવ્યથી મનોરથો ન થાય.

અપમાનિત ઈન્દ્રે કોપ કરી વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે ભગવાને નિજજનોની રક્ષા કરી. લીલા-છત્ર રૂપે ગોવર્ધન-પર્વતને ધારણ કર્યો. શરદના ચંદ્રનાં કિરણોથી શોકરહિત રજનીના આરંભે ગાતાં, ગોપીજન-મંડળની શોભારૂપ ભગવાને રાસવિહારો કર્યા.

અધ્યાય : ૩

ભગવાનની મથુરા - દ્વારકા-લીલા : ભૂભાર-હરણ :

સૌને સુખ દેતા પ્રભુ માબાપનું પ્રિય કરવા મથુરામાં પધાર્યા. મામાને માર્યો. સાન્દીપનિ પાસેથી એક વખત સાંભળીને અંગ સહિત વેદ ભણ્યા. મરેલા ગુરુપુત્રને દક્ષિણા રૂપે પાછો લાવી આપ્યો. રુક્મિણીજી સાથે ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહ કર્યો. રુક્મિણીજી ભક્તોની ભગવત્પરાયણ બુદ્ધિરૂપ છે. ભગવાન્ પોતે તેના દોષો દૂર કરી આત્મસાત્ કરે છે. નાગ્નજિતી સાથે પણ પ્રભુએ ગાંધર્વ અને રાક્ષસ ઉદ્વાહ કર્યો. રુક્મિણીજી ચંદ્રવંશનાં છે. નાગ્નજિતી સૂર્યવંશનાં છે. તે બુદ્ધિની દેવતા બ્રહ્મરૂપ છે. ભગવદીયની બુદ્ધિ સામાન્ય રીતે અન્યત્ર આથડે નહિ. આ બંને સાથે લગ્ન કરીને ભગવાને ઉભય વંશ સાથે સાથ સાધી લીધો છે. પાખંડ કરનાર ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે, એ વેદધર્મ રૂપ-નગ્નજિત! જ્યાં પાખંડ ન ચાલતો હોય ત્યાં જ પ્રભુ પધારે. અજાણતાંય દંભ આવે તો ભગવાન્ દૂર રહે. સૌને સુખ દેતા પ્રભુએ સત્યભામાનું પ્રિય કરવા, સ્ત્રીઓના રમકડા જેવા ઈન્દ્રને અટકાવી સ્વર્ગમાંથી પારિજાત દ્વારકામાં પધરાવ્યું. નરકાસુરને મારીને, સાયુજ્ય દઈને, તેની કેદમાં પુરાયેલાં સોળ હજાર દેવસ્ત્રીઓનો સ્વીકાર કર્યો. એક મુહૂર્તે વિધિપૂર્વક વિવાહ કરીને સૌને સુખ આપ્યાં! અનેકરૂપ થવાની ઈચ્છાથી બાહ્યેન્દ્રિય રૂપે દશ દશ પુત્રો રૂપે સૌને ત્યાં પ્રકટ થયા. પોતે અનેક દુષ્ટોનો વધ કર્યો, પોતાનું તેજ પોતાના પક્ષના વીરોમાં પધરાવીને કેટલાકનો વધ કરાવ્યો. ભગવાનના જ સામર્થ્યથી ભીમસેન, પ્રદ્યુમ્ન, બલરામ વગેરેએ દુષ્ટોને માર્યા, એટલે ભગવાને જ માર્યા ગણાય.

પ્રભુના બને તેને પ્રભુ જ સામર્થ્ય આપે. તે સામર્થ્યનો ઉપયોગ પ્રભુના કાર્યમાં જ થાય, સ્વાર્થ માટે નહિ, પોતે પૂજાવા માટે નહિ. જગતભરમાં જે કાંઈ ઉત્તમતા દેખાય છે, તે પ્રભુની જ વિભૂતિ છે.

ભક્તોનાં દોષરૂપ દુ:ખો ભગવાને દૂર કર્યાં. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી નખરૂપ પાંડવો દ્વારા ચળને શાંત કરી! દુર્યોધન, કર્ણ, દુ:શાસન અને શકુનિ - એ ચાર, ચંડાળ ચોકડી તરીકે ઓળખાતા. તેમનો નાશ કરાવ્યો. દુષ્ટતાથી લક્ષ્મી અને આયુષ્ય નાશ પામે. પૃથ્વીનો ભાર તો પ્રભુએ પોતાના અંશરૂપ વીરોથી ઉતાર્યો; પણ યાદવવીરોનો ભાર અસહ્ય લાગ્યો. તેમને પરસ્પર વિરોધ કરાવી, લડાવીને મુક્ત કર્યા! વ્યાપિ-વૈકુણ્ઠમાં રહેલા ભક્તોને ભગવાન્ અવતાર વખતે પોતાની સાથે લાવે છે. ભક્તિમાર્ગને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ભૂતલ પર સ્વામિ-સેવક-ભાવને પ્રકટ કરે છે.

વિવિધ વિહારો પછી વિભુએ વૈરાગ્ય પ્રકટ કર્યો :

પ્રભુએ યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય દીધું. ઉત્તરાના ગર્ભની રક્ષા કરી. યુધિષ્ઠિરની પાસે ત્રણ અશ્વમેધ-યજ્ઞ કરાવ્યા. દ્વારકામાં વિશ્વાત્મા ભગવાને સુખભોગ કર્યા. પ્રભુએ પ્રેમપૂર્ણ, સ્મિતપૂર્વકના કૃપાકટાક્ષોથી દૈવજીવોને પ્રીતિ દીધી. મંદ હાસ્યથી અર્ધમાયામોહથી લૌકિક જીવોને મોહ કરાવ્યો. અમૃત જેવી વાણીથી મર્યાદામાર્ગના જીવોને સુખ દીધું. પુષ્ટિસ્થ ભક્તોને નિર્મલ લીલાઓથી સુખ દીધું. વર્ષો પર્યન્ત વિહાર પછી પ્રભુએ વૈરાગ્ય પ્રકટ કર્યો !

લોકમાં વૈરાગ્ય બે રીતે સંભવે : (૧) વસ્તુની અનિષ્ટતા કે દોષની સમજથી કે (૨) તે વસ્તુ મેળવી શકાય તેમ નથી તેવી સમજથી. ભક્તોમાં ભગવદ્ભાવથી વૈરાગ્ય હોય. દેહ, ભોગ્યવિષય અને પોતાને ભોક્તા માનતો જીવ દૈવાધીન છે. પોતાના પ્રયત્નથી કાંઈ જ મળી શકે તેમ નથી, તેથી આજે મળતી બધી અનુકૂળતાઓ કાલે ન પણ હોય; તો પછી તેવા અસ્થિર ભોગોમાં વિશ્વાસ કઈ રીતે થાય ? વિચારશીલને વૈરાગ્ય સહેજમાં આવે.

મશ્કરી કરતાં યદુકુમારોને ઋષિયોએ ભગવદિચ્છાથી શાપ આપ્યો, પછી સૌ પ્રભાસમાં આવ્યા. સ્નાનાદિ કરી બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં.

અધ્યાય : ૪

બુદ્ધિ બગડે તો બધું બગડે ! :

ભગવદિચ્છાથી સૌએ થાક ઉતારવા મૈરેય નામનું મધુર માદક પીણું પીધું. પૂર્વવાસનાને લીધે અસદ્બુદ્ધિ થઈ. બુદ્ધિ બગડે તેનું બધું બગડે. બુદ્ધિ બગડે તો સઘળાં સાધન પણ ઉન્નતિને બદલે અવનતિમાં જ ઉપયોગી થાય. "આમ કેમ ન થાય ? એમાં શું ?"- એવી વ્યર્થ દલીલોથી બધી જ મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન થાય, કશું ન કરવા જેવું ન લાગે, યોગ્ય કે અયોગ્યનો વિવેક જતો રહે. વિવેકરહિતનો વિનાશ થાય.

મદ્યપાનથી ભાન ભૂલેલા યાદવોએ પરસ્પર મર્મવેધક શબ્દો કહ્યા. તેમાંથી યુદ્ધ આરંભાયું. નાશ થયો. વાસનાઓને પરિણામે ભાન ભૂલેલા લોકો અકારણે સ્વજનોને મર્મવેધક કડવા શબ્દો કહે, તેમાંથી પરસ્પરના ઝઘડા સ્વજનમાં પણ ઊભા થઈ જાય, પરિણામે સ્નેહ, સુખ, શાંતિનો નાશ થઈ જાય.

ભક્તોની પાસે તો ભગવાન્ નિરાંતે બેસે છે, જવાની જરા પણ ઉતાવળ નથી !

ભગવાને વ્યામોહિકા-માયાનું આ ભાન ભુલાવવાનું કાર્ય જોયું. સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી પ્રભુ વૃક્ષના મૂલ પાસે વિરાજ્યા ! શોક, દુઃખ, ભય અને મોહ બેના સેવનથી દૂર થાય - ૧. વેદ, ૨. વૈષ્ણવ. સરસ્વતી વેદરૂપા છે. તેમાં સ્નાન કરતાં પ્રભુએ વેદમાં (ગુણ) સ્વરૂપ પધરાવ્યું. વનસ્પતિ વૈષ્ણવ છે. તેની પાસે તો સ્વયં પ્રભુ આવીને વિરાજ્યા ! જે મૂલરૂપથી પોતે વૈષ્ણવોને પ્રકટ કર્યા છે, તે મૂલસ્વરૂપથી પ્રભુ નિકટ વિરાજ્યા. વૈષ્ણવમાં પ્રભુએ મૂલરૂપ પધરાવ્યું ! "आसीनः संभवात्"- બ્રહ્મસૂત્રમાં વ્યાસાજ્ઞા છે. ભગવાન્ વ્યાપક રૂપે સર્વત્ર વિરાજે છે. ભક્તો પાસે તો ભગવાન્ સ્વયં

મનગમતા રૂપે પ્રકટ વિરાજે. ભગવાન્ બીજાની પાસે ઊભા હોય, તો જલદી ચાલ્યા જાય; પણ ભક્તોની પાસે તો નિરાંતે બેઠા છે. જવાની જરા પણ ઉતાવળ નથી! ભગવાન્ અને ભક્ત પરસ્પર ભાવનિમગ્ન થઈ જાય છે.

ભગવાનની આજ્ઞાથી બદરીકાશ્રમ જતાં ઉદ્ધવજીએ પ્રભાસમાં પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં :

ભગવાને વૃક્ષના મૂલમાં વિરાજી સૃષ્ટિ-કારણ-બીજ ઉત્પન્ન કરી, મોક્ષ-કારણ-બીજ ઉત્પન્ન કરવા માટે, ભક્ત ઉદ્ધવજીનો વિચાર કર્યો. બીજાત્મક કારણસ્વરૂપમાં પ્રભુ પોતે વિરાજે છે, ઉદ્ધવજી અમૃતસ્થાનરૂપ બદરીકાશ્રમમાં-મોક્ષના સાધનરૂપ તપઃસ્થાનમાં - આનંદના અનુભવ માટે રહે તેમ પ્રભુએ વિચાર્યું.

દ્વારકામાં ભગવાને શ્રીમુખે ઉદ્ધવજીને બદરીકાશ્રમ જવાની આજ્ઞા કરી, પણ તે પ્રભાસમાં થઈને જાય તેમ હૃદયનો આશય હતો. તે જાણીને ઉદ્ધવજી બદરીકાશ્રમ જતાં પ્રભાસમાં આવ્યાં. ત્યાં સર્વગુણવિશિષ્ટ, સોળ કલાસંપૂર્ણ, સર્વ પ્રપંચથી પર, કારણરૂપ, "એક," પરબ્રહ્મ, પુરુષોત્તમ, પ્રિય સ્વામી શ્રીકૃષ્ણને સ્વરૂપસ્થિત જોયા. અહીં, સોળ વિશેષણો દ્વારા ગુણોપસંહારથી પ્રભુનો પરિચય કરાવેલો છે.

એકાકી વિરાજેલા, પોતાનાં રથાદિને શોધતા, લક્ષ્મીના વાસસ્થાનરૂપ, સરસ્વતીની પાસમાં વિરાજતા, (ફલરૂપ) સ્વરૂપસ્થિત, મધ્ય દિવસના સૂર્યના મધ્યભાગ જેવા શોભતા, નિર્મલ શ્યામ, નિર્મલ, પ્રશાન્ત, લાલ લોચનવાળા, ચાર ભુજા અને પીતામ્બરથી પ્રસિદ્ધ, અકૃશ - (કર્મફલત્યાગી), જમણા ચરણકમલને વામ ઊરુ ઉપર પધરાવીને બાલ (કોમળ) પીપળાને અઢેલેલા, પ્રિયપતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્ધવજીએ જોયા! વામ ઊરુ ઉપર દક્ષિણ ચરણકમળ પધરાવ્યો, એ સૂચક છે, - "वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् ।" - "वाम"- મનોહર સ્વભાવવાળા ભગવાનના જેવા ગુણવાળા તેમના ભક્તો. "ऊरु" - માત્ર એક જ નહિ પણ અનેક, સેવામાં ઉપયોગી કુટુંબીજનો-સ્ત્રીપુત્રાદિ, "वाम ऊरौ" - ભક્ત અને તેના કુટુંબીજનોમાં, "दक्षिण"- ચતુર દક્ષિણદેશ, ચાતુર્ય અને પાખંડનો અભાવ - ત્રણે સાધનભક્તિમાં ઉપયોગી છે. "अङ्घ्रि"- ચરણ-ભક્તિમાર્ગ, "सरोरुह"- કમલ જેવા રસપૂર્ણ કોમલ, - "दक्षिणाङ्घ्रि सरोरुह"- ચતુર ભક્તોએ પ્રકટ કરેલા, પ્રભુના સુખવિચારની ચતુરતાયુક્ત, પાખંડ વગરના, પ્રેમપૂર્ણ, રસાલ, કોમલ ભક્તિમાર્ગને, "अधिश्रित्य"- (રસોઈ વગેરે સર્વોપયોગી ક્રિયાઓની જેમ) પરિપક્વ થાય તેમ (ચઢાવીને), પધરાવીને, પ્રભુ વિરાજ્યા છે. વૈષ્ણવોથી સંસ્કાર પામેલો ભક્તિમાર્ગ જ ભગવત્પ્રાપ્તિનું સાધન છે! તેમ સૂચવે છે.

પ્રેમમગ્ન મુનિ મૈત્રેય પણ પ્રભાસમાં પ્રભુદર્શને પધાર્યા :

ત્યાં ઉદ્ધવજી પાસે પધાર્યા. તે જ વખતે મૈત્રેય મુનિ પણ પ્રભુપ્રેરણાથી આવ્યા. ભગવાને બ્રહ્મા, ઉદ્ધવજી અને મૈત્રેયજી - ત્રણેને જ્ઞાન દીધું છે! સૂક્ષ્મલીલાશ્રવણથી ત્રણે કૃતાર્થ થયા છે. તે આશ્રયરૂપા લીલા છે. મૈત્રેય પાસેથી જ્ઞાન મેળવી વિદુર કૃતાર્થ થયા, તેમ અન્ય-કલ્પમાં ઉદ્ધવના કહેવાથી થશે. મુનિ મૈત્રેય તો વેદવ્યાસ, શુકદેવજી અને નારદજીની સમાન છે. મૈત્રેયે પરાશર પાસેથી

પુરાણજ્ઞાન મેળવ્યું. ભગવાનની આજ્ઞાથી ભાગવત વિદુરને કહ્યું, તેથી વ્યાસજી સાથે વિરોધ રહેતો નથી. મૈત્રેય પ્રેમનિમગ્ન હતા. તેમની હાજરીમાં પ્રભુએ કૃપા કરી. અનુગ્રહ (કૃપા) અને ઉપદેશ (મંત્રાદિ)ની વાતો જાહેરમાં ન થાય. પ્રેમમગ્ન, પ્રભુનાં ચરણદર્શનરત મૈત્રેયને કાંઈ ધ્યાન નથી, મસ્તક નમેલું છે, આંખમાં આંસુ છે શરીરે રોમાંચ છે.

પ્રભુની વિશેષકૃપાથી ઉદ્ધવજીનો છેલ્લો જન્મ : ભગવાનની "ભાગવત"-દાન-તત્પરતા :

શ્રીભગવાને કહ્યું : 'ઉદ્ધવજી ! તમે વિશ્વસૃજ દેવોના સહસ્રસમયાગમાં "પુરુષોત્તમ મારા થાય !" - એવી અપેક્ષા રાખી હતી. અન્ય માટે તે દુર્લભ છે. તે સમયે તમને યાગનું ફલ ન મળ્યું, પણ આ રૂપે સેવા મળી. હવે, હું તે યજ્ઞફલ દઉં છું. આ તમારો છેલ્લો જન્મ છે. મારી કૃપા પ્રાપ્ત થઈ છે. એકાંતમાં મનુષ્યલોકમાંથી અન્તર્ધાન થતું મારું દર્શન તમને થયું."

ભગવાનની કૃપા થાય તો ફરી જન્મ ન લેવો પડે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર, ભગવદીયત્વ, અંતકાલે પ્રભુની સ્મૃતિ વગેરેથી પણ ફરી જન્મ લેવો ન પડે. સ્વાભાવિક રીતે જેટલું ભગવાનનું ભજન થઈ શકે, એના કરતાં પણ વિશેષ કરવાનું ગમે, કરે, - એવા સાત્ત્વિક ભગવદ્ભક્તનો પણ છેલ્લો જન્મ હોય. (૧) સત્સેવા-રુચિ, (૨) ભગવદિચ્છાસ્ત્રનિષ્ઠા, (૩) ભગવત્સ્વરૂપ-જિજ્ઞાસા, - આ ત્રણ લક્ષણ હોય તો પણ છેલ્લો જન્મ છે, એ સમજાય.

ઉદ્ધવજી ઉપર અત્યંત કૃપા છે. અગિયારમા સ્કન્ધમાં નિમિ-રાજા સાત્ત્વિક છે, તેમને પ્રભુએ બ્રહ્મભાવ આપ્યો. ઉદ્ધવજી રાજસ છે. એમને ભગવાને સાયુજ્યનું દાન કર્યું. આ વિપરીતતાનું કારણ છે, કૃપા ! કૃપામાં કારણ કાંઈ ન જોઈએ ! પ્રભુ સર્વતન્ત્ર-સ્વતંત્ર છે.

"પહેલી બ્રહ્મકલ્પની સૃષ્ટિમાં સૌ બ્રહ્મજ્ઞ, બ્રહ્મરૂપ હતા. મેં બ્રહ્માને જે પરમ જ્ઞાન આપ્યું હતું, - તે તને આપું છું ! તેમાં મારું પુરુષોત્તમપણું, માહાત્મ્યપ્રતિપાદક ગુણો, કર્મ, શક્તિયો, અલૌકિક-સામર્થ્ય, સ્વરૂપ, - આ સઘળું સમાય છે, સમજાય છે. જેને વિદ્વાનો "ભાગવત" કહે છે." - ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું.

બ્રહ્માજી જેવું વિશ્વસર્જન કરાવતું "ભાગવત" ભક્તો ઈચ્છતા નથી ! ભક્તો તો નિર્દોષ સેવા માટે "ભાગવત" ઝંખે છે ! :

ઉદ્ધવે ભગવાનનો આ અનુપમ અનુગ્રહ જોયો. ભક્તને જોતાં જ કૃપાસાગર કૃષ્ણની કૃપાના તરંગો ઉછળવા માંડે છે. સાગરના તરંગો તો સાગરમાં જ સમાઈ જાય છે. કૃપાસાગર કૃષ્ણના કૃપાતરંગો ભક્તમાં સમાય છે ! ભક્ત કૃપાપાત્ર બની જાય છે. કૃપાપાત્ર ઉદ્ધવ હતા. તેમણે વિચાર્યું. ભગવાને જ્ઞાન દઈ બ્રહ્માને કોઈ બ્રહ્માંડમાં સર્જન સોંપ્યું. મને પણ કોઈ બીજા બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્મા બનાવી દેશે ! બ્રહ્મા થવું દુર્લભ નથી. ભગવાનના સ્વરૂપમાં કરોડો બ્રહ્માંડ છે. તેમાંથી એક બ્રહ્માંડનો અધિકાર મળે, તેથી શો લાભ ? બ્રહ્મને છોડીને બ્રહ્માંડને શું કરવાનું ? ભગવાનને છોડીને ભોગ કે ભાગ્ય શા કામનાં ? તેથી વિનંતી કરી,- "આપનાં ચરણકમલમાં વસનારને ક્યો પુરુષાર્થ દુર્લભ હોય ? છતાં સ્વામિન્ ! હું આપનાં ચરણકમલની સેવા કરવા ઉત્સુક છું. હું બીજું કાંઈ માગતો નથી, છતાં ચરણસેવામાં એક માગવા જેવું છે, - દોષરહિતપણું !

ભગવાનનાં ચરણ ભક્તોને ફલરૂપ છે. તેની સેવામાં દોષ વિઘ્ન કરે છે. ભાગવતથી તે દોષ દૂર થાય તેમ હોય તો કહો ! પ્રાયઃ સૌ દોષનું પોષણ કરે છે, દોષ દૂર કરતા નથી. ભગવાનનાં વિરુદ્ધ લાગતાં કર્મ બુદ્ધિમાં સ્ફુરે છે, તેથી શંકા થાય છે, શ્રદ્ધા થતી નથી. આ દોષ છે. પૂર્ણ બ્રહ્મનું પૂતનાના પ્રાણ સાથે પયઃપાન, નિર્વિકાર પ્રભુનો સર્વ વિકારરૂપ જન્મ, દુશ્મનના ભયથી નાસી જવું તથા કિલ્લામાં રક્ષણ લેવું, આત્મારામના અનેક સ્ત્રીઓ સાથેના વિહારો, - આ પાંચ લીલાઓ જોતાં તમને બ્રહ્મરૂપે જાણનારની બુદ્ધિ પણ મૂંઝાઈ જાય છે. વળી, સર્વજ્ઞ આપ મંત્રણામાં મારી સલાહ માગો છો ! - તે પણ મને મોહ કરાવે છે. આપની માયા વગેરે શક્તિ અને આપનો મર્મ આપે કોને કહ્યો ? - તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. આપ સ્વામી છો. મારો અધિકાર ન હોવા છતાં આપ મને કહો."

ભગવાન્ પાસેથી ભાગવત મેળવીને વિરહાતુર ઉદ્ધવજી બદરીકાશ્રમ ગયા :

સાંભળતાં ભગવાને પરમાશ્રયરૂપ પોતાની સ્થિતિ કહી. જ્ઞાન દીધું, - "आदिदेशारविंदाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् ।" ઉદ્ધવે વંદન કર્યાં, પરિક્રમા કરી. આત્મલાભ થયો ! "આ (કૃષ્ણ) હું છું." - અનુભવ થયો. "પરિક્રમા દરમ્યાનમાં જ હું અહીં આવ્યો. કઈ રીતે તે ખબર નથી ! વિરહથી અંતઃકરણ આતુર છે. સૂર્યમંડળથી ઉત્તમ બદરીકાશ્રમમાં ભગવદાજ્ઞાથી હું જઈશ." - ઉદ્ધવે કહ્યું. વિદુરે સાંભળ્યું. વિનંતી કરી : "ભગવાનના ભક્તો તો પોતાના ભક્તોને કૃતાર્થ કરવા સર્વત્ર ફરે છે. મને આપ ભગવાને આપેલું જ્ઞાન આપો !" ઉદ્ધવે કહ્યું, - "પ્રભુએ મૈત્રેયને તમને જ્ઞાન દેવાની આજ્ઞા કરી છે." ભગવાનના વાર્તાલાપમાં એક ક્ષણની જેમ રાત્રિ પસાર કરી, પછી બન્ને ભગવદ્ભક્તો ભગવદાજ્ઞા પ્રમાણે ગયા. ભગવાને પોતાના પધાર્યા પછી અધિકારિજનોને જ્ઞાન, ભક્તિ અને જિતેન્દ્રિયતા શિખવવા માટે ઉદ્ધવજીને રાખ્યા. ઉદ્ધવજીને પુષ્ટિરૂપ જ્ઞાન દીધું. ઉદ્ધવજી ભક્ત છે. ભક્તના હૃદયમાં ભગવાન્ પોતે વિરાજે છે.

ઉદ્ધવજી બદરીકાશ્રમ ગયા અને કેટલા દિવસે રડતા, પ્રેમવિહ્વલ વિદુરજી ગંગાકિનારે આવ્યા.

અધ્યાય : ૫

વિદુરજીના મૈત્રેયજીને પ્રશ્નો : ભક્તો સૌના પર કૃપા કરવા સર્વત્ર ફરે છે :

ગંગાદ્વારે બ્રહ્મકુંડ પાસે અગાધ જ્ઞાનવાળા મૈત્રેય મુનિ વિરાજતા હતા. ભગવદ્ભાવથી શુદ્ધ ચિત્તવાળા વિદુરે તેમને જોયા. વક્તામાં જ્ઞાનની ગંભીરતા છે. શ્રોતામાં ભાવની ભદ્રતા છે. સંતુષ્ટ થયા. વિદુરે તેમને જોતાં જ વૈરાગ્યનો ઉપાય પૂછ્યો. બીજા પણ અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. વિદુરે પૂછ્યું, - "લોકમાં સૌ સુખ મેળવવા મથે છે. દુઃખ દૂર કરવા ઝંખે છે; છતાંય દુઃખ દૂર થતું નથી; અને સુખ મળતું નથી. વળી, સુખ મેળવવા મથવાથી તો દુઃખ જ વધતું લાગે છે ! આવું કેમ બનતું હશે ? - એમાં જે યોગ્ય હોય તે આપ અમને કહો. સુખનો સ્પષ્ટ ઉપાય અમને કહો ! (૧) ભગવાનથી વિમુખ, (૨) દૈવવશપણે સ્વભાવથી અધર્મમય, (૩) દુઃખની જ વાતો અને વિચારોમાં ડૂબેલા, - આ ત્રણે લોકોને દુઃખનો અંત ન દેખાય. ભગવાનના ભક્તો આવા લોકો પર કૃપા કરવા માટે સર્વત્ર ફરે છે,

સૌને મળે છે, અજ્ઞાનને દૂર કરે છે, પ્રભુમાં પ્રીતિ કરાવે છે, દુ:ખરૂપ જન્મમાંથી છોડાવે છે. લોકોનું ભાગ્ય ન હોય તો ભક્તો તેમને માટે ભાગ્યરૂપ બને છે. દુ:ખી લોકોનાં દુ:ખ દૂર કરવા માટે જ ભગવાન્ ભક્તોને ભૂતલ પર જન્મ આપે છે. ભક્તો જ સૌનાં સઘળાં દુ:ખો દૂર કરી, સુખનો સાચો માર્ગ આપે છે. તે માર્ગ છે, – ભગવાનનું ભજન ! ભગવદ્ભજન ચોક્કસપણે ફલ આપે જ છે." વિદુરે શાસ્ત્રમાં કરેલાં કર્મ નથી પૂછ્યાં, પણ જે રીતે પ્રભુ પ્રસન્ન થાય, બ્રહ્મભાવરૂપ જ્ઞાન આપે, – તેવો સ્થિર ઉપાય પૂછ્યો, ભગવાને અવતાર લઈને કરેલી લીલાઓ પૂછી, અપ્રકટ રૂપે પ્રભુએ કરેલાં સૃષ્ટિનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય અને પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરી જુદા જુદા રૂપે દેખાવા સંબંધી અને કાર્યપ્રકારના પ્રશ્નો પૂછ્યા. વિદુરે ક્ષુલ્લક સુખ દેનારાં વ્રતો તો વ્યાસજી પાસેથી બહુ સાંભળ્યાં છે.

વૃથાવાદ-વૃથાગતિ-વૃથાસ્મૃતિથી જીવન વ્યર્થ વેડફાય છે :

મહાભારતમાં વ્યાસજીએ લોકોના આકર્ષણ માટે વ્યવહારુ રીતે ભગવાનની વાતો કહી છે, છતાં જે લોકોનું મન પ્રભુમાં રહેતું નથી, પ્રભુમાં રુચિ થતી નથી, તે લોકો સૌથી વધારે શોક કરવા જેવા છે. દુ:ખી, મરેલા કે મૂંઝાયેલા લોકો કરતાં ભગવાનની સુખદ કથાથી દૂર રહેતા-વિમુખ-લોકો વધારે શોકરૂપ છે. કથાવિમુખનું જીવનધન વેડફાઈ જાય છે, કાલ આયુષ્ય હરી લે છે. જીવન ત્રણ રીતે વેડફાય છે :

૧. વૃથાવાદ : વગર જોઈતી વાતો, ચર્ચાઓ. છૂટકો ન હોય તેટલી વ્યવહાર કે વ્યવસાયની વાતો અને ભગવાનના સંબંધવાળી વાતો સિવાયની બીજી બધી વાતો વૃથાવાદ છે.

૨. વૃથાગતિ : વગર જોઈતી ક્રિયાઓ કે સમજ. તદ્દન અનિવાર્ય હોય તેટલી લૌકિક-ક્રિયાઓ કે સમજ અને પ્રભુ-સંબંધી ક્રિયાઓ કે સમજ વગરની બધી ક્રિયાઓ વૃથાગતિ છે.

૩. વૃથાસ્મૃતિ : વગર જોઈતી યાદ. જેના વગર ચલાવી ન લઈ શકાય તેટલી લૌકિક-યાદ અને ભગવાનની યાદ સિવાયની બધી યાદ તે વૃથાસ્મૃતિ છે. પ્રાય: સૌને કોઈની કડવાશ, કઠોરતા, કનડગત વધારે યાદ રહે છે, પરિણામે મન ખૂબ ડહોળાયેલું રહે છે, અકળામણ અનુભવ્યા કરે છે. સંસારીઓનાં મનમાં કડવા અનુભવથી વૈર, દ્વેષ વધે છે. દ્વેષથી દુ:ખ વધે છે, અશાંતિ વધે છે. સજ્જનોના મનમાં કડવા અનુભવોથી વૈરાગ્ય વધે છે. લોકો વૃથાવાદ – ગતિ – સ્મૃતિમાં વખત વેડફે છે. પરિણામે પ્રભુભજન માટે સમય શોધવા છતાં દેખાતો નથી !

આ ત્રણમાં રુચિ હોય ત્યાં સુધી કથામાં રુચિ ન થાય. કથામાં કે સેવામાં રુચિ હોય તેને નકામી વાતો, નકામો વ્યવહાર અને નકામા વિચાર સહેજે ગમે નહિ.

વિદુરજીના પ્રશ્નથી ધર્મરાજાના અવતાર વિદુરજીને મૈત્રેયજીએ પ્રભુની વિશ્વલીલા કહી :

વિદુરે મૈત્રેયને વિનવ્યા, – "હે દીનબંધો ! અમારા કલ્યાણ માટે લૌકિક-સંબંધ વગરની સુખદ પ્રભુની સારરૂપ કથાઓ કહો. વિશ્વના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય માટે ભગવાન્ જે લીલા કરે છે તે કહો !"

આ સાંભળતાં મૈત્રેયજી રાજી થયા. મૈત્રેયમાં ભગવાનનો આવેશ છે. શ્રીશુકે તેમને "સભગવાન્"– કહ્યા છે. ભગવાન્ સિવાય બીજું કોઈ આ બધી લીલા જાણે નહિ. ભક્તમુનિ મૈત્રેયજી

બોલ્યા, - "વિદુરજી ! તમે લોકો પર દયા કરીને આવા પ્રશ્નો કરો છો, તે સર્વથા ઉચિત છે. તમે સામાન્ય પુરુષ નથી, ધર્મરાજા છો ! માંડવ્ય મુનિનો તમને શાપ થયો, - "સો વર્ષ શૂદ્ર થજો !" તેથી વ્યાસજી દ્વારા દાસીપુત્ર તરીકે તમે જન્મ લીધો છે." કોઈ સ્થળે માંડવ્ય મુનિ તપ કરે, ત્યાં રાજ્યમાં ચોરી કરીને ચોર આવ્યા. ચોરીનો માલ સૈનિકોના ભયથી ઋષિ પાસે મૂકી દીધો. ઋષિ સમાધિમાં બેઠેલા, આ જાણે નહિ. સૈનિકોએ તેમને પણ પકડ્યા. રાજાએ સૌને શૂળીએ ચઢાવવાની આજ્ઞા કરી. યોગબલથી માંડવ્યે પોતાને આવી સજાનું કારણ યમરાજાને પૂછયું. યમે કહ્યું, - "નાનપણમાં તમે પતંગીઆને શૂળ ભોંકી હતી." મુનિએ કહ્યું, - "બાલપણનું પાપ પિતાનું ગણાય. તમે મને વ્યર્થ સજા કરી. સો વર્ષ માટે તમે શૂદ્ર થજો !" યમને પણ અનેકને પીડવાનો જાણે દંડ મળ્યો ! જ્યારે વિદુરજી મૈત્રેય પાસે આવ્યા ત્યારે આ શાપનાં સો વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં હતાં.

મુનિ મૈત્રેયે તેમને સાધનરૂપ યોગમાયાથી થતી ભગવાનની વિશ્વલીલા સંભળાવી. "જગતની પૂર્વે ભગવાન જ સૌથી પહેલાં હતા. સર્વજીવોના આત્મા ચિદ્રૂપ પ્રભુ છે. તેમાં સદ્રૂપ સંલગ્ન છે. સઘળું પ્રભુમાં સમાયેલું છે. એમણે અનેકરૂપ થવાની ઈચ્છા કરી. પોતાની સાથે રહેનારી માયા નામની શક્તિ પ્રકટ કરી. કાલક્રમે માયામાં ક્ષોભ થયો. ભગવાને પોતાનું પુરુષરૂપ પ્રકટ કર્યું. તેને નિમિત્તરૂપે બનાવી ભગવાને માયામાં જીવ પ્રવેશ કરાવ્યો, તેથી મહત્તત્ત્વ થયું. તે વિજ્ઞાનરૂપ થયું. કાલ, કારણગુણો, પુરુષ, જીવ, - એ ચતુર્મૂર્તિરૂપ તેણે પોતાનાં અનેક રૂપ કર્યાં. તેમાંથી અહં - તત્ત્વ થયું. તે ત્રિવિધ થતાં મન, ઈન્દ્રિય અને મહાભૂત રૂપ થયું. ઈન્દ્રિય અને તેના દેવતા એકરૂપ ગણીને દશ, મહાભૂત અને તન્માત્રાઓ મળીને દશ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને મન મળીને ત્રણ, - કુલ ૨૩ થયાં. આ બધાં તત્ત્વો પ્રકટ થયાં. તે દેવતારૂપ છે. ભગવાનના અંશરૂપ છે. એ તત્ત્વો ત્રિવિધ હોવાથી પોતાની મેળે સૃષ્ટિની રચના ન કરી શક્યાં. બ્રહ્માંડ - નિર્માણરૂપ સેવા પોતે કરી શકે માટે હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. આ બંધ-સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિ માટે ત્રણે જણે પ્રભુની સ્તુતિ કરી છે : (૧) તત્ત્વોએ - તેમાં ભક્તિનો નિર્ણય છે. (૨) બ્રહ્માજીએ - તેમાં જ્ઞાનનો નિર્ણય છે. (૩) ઋષિયોએ - તેમાં યજ્ઞ (કર્મ)નો નિર્ણય છે.

તત્ત્વદેવતાઓએ કરેલી અવ્યક્ત ભગવાનની સ્તુતિ :

કાલયુક્ત ભક્તિ ૧૩ પ્રકારની છે, તેથી ૧૩ શ્લોકમાં સ્તુતિ છે. પહેલા શ્લોકમાં શરણરૂપ ઉત્તમ, સાત્ત્વિક, પ્રત્યક્ષ ભક્તિનું નિરૂપણ છે.

नमाम ते देव पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ।
यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरुसंसारदुःखं बहिरुत्क्षिपन्ति ॥ (३८)

"હે દેવ ! શરણાગતના સંતાપને શમાવનાર છત્રરૂપ આપનાં ચરણકમળને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ ! જેના મૂળમાં આશ્રય લેનારા (યત્નશીલ) યતિયો (પોતાના અંતઃકરણમાં ભરેલાં) સંસારનાં અનેક દુઃખોને પણ સરળતાથી ઊંચકીને બહાર ફેંકી દે છે."

નમસ્કાર ત્રણ પ્રકારના છે : (૧) ચરણકમળને સેવા કરવા યોગ્ય સમજીને, ચરણમાં પ્રેમપૂર્વક થતાં નમસ્કાર ભક્તિમાર્ગીય છે. (૨) સ્વરૂપની મહત્તાથી થતા, સ્વરૂપને નમસ્કાર એ મર્યાદામાર્ગીય.

(૩) સ્વરૂપમાં રહેલા ઐશ્વર્ય વગેરે ગુણોને લીધે થતા નમસ્કાર - એ લૌકિક.

તત્ત્વોએ ભક્તિપુરઃસર વંદન કર્યાં. ભગવાનને "દેવ" કહ્યા. -"दिव्यतीति देवः ।" - લીલા કરે તે દેવ ! ભગવાન્ પોતાની લીલા માટે સૃષ્ટિ સર્જે છે. કાર્યથી તો કંટાળો પણ આવે. લીલામાં તો આનંદ જ હોય. દેવપણું દેખાય ત્યાં વંદન થાય, ભક્તિ થાય. સૃષ્ટિને પ્રભુના કાર્ય તરીકે વિચારીએ તો ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય, પછી વિલંબે ભક્તિ થાય; પણ આખી સૃષ્ટિને પ્રભુની લીલા તરીકે વિચારીએ તો તરત ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય. અપ્રકટ પ્રભુને વંદન કરે છે, માટે - "पदारविन्दं" - એકવચન છે. ચરણારવિંદ શરણાગત અને ભક્ત બંનેના ક્લેશ દૂર કરે છે. ત્યાગ કરવા સમર્થ ન હોય તેનો શરણાગતિમાં અધિકાર છે, ત્યાગ કરવા સમર્થ હોય તેમનો ભક્તિમાં અધિકાર છે. ભગવાનનું ચરણારવિંદ શરણાગતના મનના અને બહારના સઘળાય તાપ શમાવવા માટે છત્રરૂપ બને છે. શરણાગત જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તેના સંતાપને શાન્ત કરવા માટે ભક્તપરવશ ભગવાનનું ચરણ છત્રરૂપ બનીને પાછળ પાછળ જાય છે ! કાલથી થતાં દુઃખમાં ચરણ - છત્રરૂપ, સ્વભાવથી થતાં દુઃખમાં - અમૃતરૂપ અને કર્મથી થતાં દુઃખમાં - ઔષધરૂપ બને છે ! શરણાગતની સર્વ રીતે રક્ષા કરે છે. શરણાગત માટે ભગવાન્ પોતે પ્રકટ પણ થઈ જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારનો સંતાપ હૃદયમાં પીડતો હોય, ભગવાનનાં ચરણકમલની છાયામાં જઈએ, શરણાગત થઈએ, તો શીતલતા મળે. ભગવાન્ પોતાનાં ચરણકમળનો આશ્રય લેનારની રક્ષા માટે સઘળો પરિશ્રમ પોતે સહન કરે છે, શરણાગતને સુખ દે છે. ચરણની છાયામાં રહેનારમાં અધર્મ સંભવતો નથી. ધર્મ જ તેનામાં સ્વાભાવિક હોય છે.

તદ્દન વિરક્ત ભક્તો (ભગવદીયો) તો ભગવાનનાં ચરણકમલ નીચે જ વસે છે. બીજો કોઈ આધાર રાખતા જ નથી, સ્વતન્ત્રપણે વિહરે છે, પ્રભુમાં મગ્ન રહે છે. ભક્તો તો પ્રભુ માટે જ પ્રયત્ન-પરાયણ હોય. લૌકિક-સુખાદિની તેમને અપેક્ષા પણ ન હોય. બધી લૌકિક-ઈચ્છા અને બધા લૌકિક-આધારનો તેમણે સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો હોય છે. તે ત્યાગ બરોબર ન હોય તો પાખંડ ઘૂસી જાય. પ્રભુ માટે પ્રયત્ન-પરાયણ ભક્તો તો અનાયાસે જ ભૂખ, તરસ વગેરે તનનાં તથા સંતાપ વગેરે મનનાં અનેક દુઃખોને દૂર ફેંકી દે છે. શરણે જનારા - પ્રપન્ન, ચરણમાં દૃઢ રહેનારા - ભગવદીય અને પ્રભુ માટે પ્રયત્નશીલ - ભક્તો માટે પ્રભુનું ચરણકમલ છે, સર્વ પુરુષાર્થરૂપ છે. તેને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ !" શરણાગતિ જ્યાં સુધી શિથિલ હોય ત્યાં સુધી અંતઃકરણમાંથી દુઃખ જાય નહિ. સુદૃઢ શરણાગતિવાળાને ગમે તેવી પ્રતિકૂલતામાં પણ અંતઃકરણમાં દુઃખ થાય નહિ.

તત્ત્વદેવોએ કહ્યું : "હે ઈશ ! આ સંસારમાં જીવો સુખ મેળવતા નથી, તેથી અમે આપનાં ચરણની છાયાનો આશ્રય કરીએ છીએ. આપના મુખકમલમાં વસતા વેદ વડે ઋષિયો આપનો માર્ગ વિચારે છે. પ્રભુનાં ચરણકમલમાં સઘળાં તીર્થો વિરાજે છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અને અંતરિક્ષનાં સાડા ત્રણ કરોડ તીર્થો ગંગાજીમાં છે. તે ગંગાજી પ્રભુનાં ચરણમાં વિરાજે છે, તે ચરણનું અમે શરણ કરીએ છીએ ! શ્રદ્ધા અને શ્રવણથી પુષ્ટ થયેલી ભક્તિ દ્વારા શુદ્ધ થયેલું અંતઃકરણ ચરણકમલનો આધાર છે, - તેવા નિર્ણયથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય દ્વારા જ્ઞાનીઓ ધીર બને છે. તેના અમે શરણે જઈએ છીએ.

વિશ્વના ઉત્પત્ત્યાદિ માટે અવતાર લેનારા, ભક્તોને અભય દેનારા ભગવાનને અમે શરણે જઈએ છીએ. દેહનગરીમાં પાસે જ (હૃદયમાં) વસતા હોવા છતાં, દેહ ને ગેહમાં "હું અને મારું" - એવો જેને દુરાગ્રહ છે તેમનાથી અત્યંત દૂર રહેલા, હે ભગવાન્ ! આપનાં ચરણકમલને અમે ભજીએ છીએ. હે પરેશ ! જે આપનાં ચરણકમલની વિહાર-શોભાથી આપના ભક્તો છે તેમને દુષ્ટ વૃત્તિઓવાળી ઈન્દ્રિયોથી હરાયેલા મનવાળા લોકો દેખતા નથી. હે દેવ ! આપના કથામૃતના પાનથી વૈરાગ્યના સારરૂપ જ્ઞાન મેળવનારો અક્ષરબ્રહ્મમાં સાયુજ્ય મેળવે છે. કેટલાક લોકો સમાધિ વગેરેથી બલવતી પ્રકૃતિને જીતે છે, વિરાટ્રૂપ આપનામાં પ્રવેશે છે. આપનાથી સર્જાયેલાં અમે સઘળાં છૂટાં રહીને વિહારાનુકૂલતા દઈ શકતાં નથી. અમે આપનાં કૃપાપાત્ર છીએ. અમને શક્તિ અને સમજ આપો ! અમે આપનું શું પ્રિય કરીએ ?"

સત્પુરુષોના સહવાસથી સાચી સેવા સંભવે :

માણસ પાસે સાધન, સંપત્તિ અને સાનુકૂલતા હોવા છતાં પણ સમજ નથી કે સેવા કેમ થાય ? પ્રભુ પાસે આ સૂઝ માગવા જેવી છે. "હે નાથ ! અમને સમજ દેજો. અમે તમારી સેવા કેમ કરી શકીએ ? નહિ તો અમારી પાસેનું સઘળું અમારા સુખમાં વ્યર્થ વેડફાઈ જશે. સેવાની સાચી સમજ પ્રમાણે વર્તવાનું સામર્થ્ય દેજો, નાથ !" દુરુપયોગ સૌને આવડે, ઉપયોગ ઘણાને આવડે, સદુપયોગ કરતાં ઓછાને આવડે; અને ઘણા ઓછાને વિનિયોગ કરતાં આવડે. પ્રભુ માટે ઉપયોગ વિનિયોગ છે. તે સેવાનું અંગ છે.

તત્ત્વો પોતાને "सत्प्रमुखाः" - ગણાવે છે. તેમણે પોતાનામાં સાત્ત્વિક-અહંકાર નામના તત્ત્વને મુખ્ય રાખીને સેવા ઈચ્છી છે. લોકો પણ સત્પુરુષને મુખ્ય બનાવે, અનુસરે. સત્પુરુષના સહવાસમાં, દેખરેખ નીચે, કામ કરવાનું પસંદ કરે, ત્યારે સાચી સેવા સંભવી શકે, સન્માર્ગ મળે, નહિ તો માત્ર ધર્મ કે સેવાનો આભાસ ઊભો થાય. આભાસ તો અધર્મરૂપ છે.

અધ્યાય : ૬

તત્ત્વદેવોમાં ચેષ્ટારૂપે પ્રભુના પ્રવેશથી બ્રહ્માંડ રૂપ આદિનારાયણ :

ભગવાને આ તત્ત્વરૂપ દેવોની પ્રાર્થના સાંભળી. પોતાની કાલ નામની અતિ-સૂક્ષ્મ, દેવતારૂપ શક્તિ પ્રાદુર્ભૂત કરી. તત્ત્વગણમાં એકસાથે પ્રવેશ કર્યો. ચેષ્ટા રૂપે પ્રભુનો પ્રવેશ થયો. કર્મ જાગૃત થયું. પ્રભુપ્રેરણાથી સઘળાનું સંયોજન થયું. તત્ત્વગણ વ્યાપક થયો. બ્રહ્માંડ સર્જાયું. અન્યોન્ય સંગમે ક્ષોભ થયો. હિરણ્મય-પુરુષ થયા. એકબીજાના ગુણને દબાવ્યા વિના પૃથ્વી, જલ, તેજના સમાનાંશપણે મળવાથી થતું કાર્ય સુવર્ણ થાય, જલ વધે તો રૂપું થાય, પૃથ્વી વધે તો અન્ય ધાતુઓ થાય.

આ પુરુષ હજારો વર્ષ સુધી નીચે રહેલા પોતે સર્જેલા ગર્ભોદકમાં પોઢ્યા. ત્રિવિધ કર્માત્મક થયા. આ ગર્ભા પુરુષોત્તમાંશ, પ્રપંચના આધારરૂપ, પ્રથમ-અવતાર નારાયણ ભગવાન્ છે. અધ્યાત્મ-દેહ, અધિદૈવ- ઈન્દ્રિય, અન્તર્યામી, વિરાટ્નો ઉપરનો ભાગ, અધિભૂત - નીચેનો ભાગ,

એવાં વિભાગ થયા. પ્રાણના દશ પ્રકાર થયા. ભગવાને સૌને સ્થાન દેવા માટે છિદ્ર થાય તેમ પોતાના તેજઃથી વિરાટને તપાવ્યું. તેના મુખમાં અગ્નિ, તાલુમાં વરુણ વગેરે પ્રવેશ્યા. વિવર (ગોલક) દેવતાનું સ્થાન છે. દેવતા ઈન્દ્રિયપ્રેરક છે. ઈન્દ્રિય તેનો અંશ છે. ઈન્દ્રિય અને દેવતા દ્વારા તેના અભિમાનીને વિષયનો અનુભવ થાય છે. સૌ દેવો પોતપોતાના સ્થાનમાં અંડની અંદર વિરાજ્યા. મસ્તકમાંથી ધૌ, નાભિમાંથી અંતરિક્ષ, પગમાંથી પૃથ્વી થયાં. સત્ત્વગુણમાંથી દેવો, રજોગુણમાંથી માનવ અને તમોગુણમાંથી પશુ તથા રુદ્રગણ થયાં.

ચારવર્ણોની વિરાટ્ પ્રભુમાંથી ઉત્પત્તિ : "શૂદ્ર તો મહાન્ છે !" :

ગુણભેદથી વર્ણનો પણ ભેદ થયો. ભગવાનના મુખમાંથી બ્રહ્મ-દેવતા પ્રકટ થઈ. તે જેનામાં હોય તે, બ્રાહ્મણ ! સ્મૃતિમાં પણ ગુણ-કર્મથી વર્ણ કહેલ છે, સંસ્કારથી દ્વિજપણું કહેલું છે. બ્રહ્મોન્મુખ હોય તે - બ્રાહ્મણ ! "ब्रह्मणि स्थितः ब्राह्मणः ।" - લેતાં વૃત્તથી, "तत्रभवः" - થી અર્થ લેતાં સંસ્કારથી; અને "तस्येदम्"- થી લેતાં, જન્મથી બ્રાહ્મણપણું સમજાય. ઉપદેશ માટે ઊંચું મુખ હોય તે, - "ઉન્મુખ" - વર્ણ - બ્રાહ્મણ ! ઉન્નતિ કે ઊર્ધ્વગમન થાય, - અધ્યયન અને ઉપદેશાદિથી ! ભણવું-ભણાવવું બ્રાહ્મણ માટે આવશ્યક છે. ભગવાન્ સર્વના ગુરુ છે. તે મુખથી સૌને ઉપદેશ આપે છે, તેથી બ્રાહ્મણ પણ ત્રણ વર્ણના ગુરુ ગણાય છે.

ભગવાનના બાહુમાંથી ક્ષત્ર-દેવતા થઈ. તે ભગવાનનું સામર્થ્ય લોકરક્ષારૂપ છે, "क्षतात् त्रायत इति क्षत्रियः" તે દેવતા જેનામાં હોય, આપત્તિમાંથી ધર્મ અને અન્યનું રક્ષણ કરે તે, - ક્ષત્રિય !

ઊરુમાંથી વૈશ્ય થયા. સૌ વર્ણોની આજીવિકા તે સંભાળે. ખેતી, ગોપાલન એબે ઉત્પાદનરૂપ આજીવિકા છે. વ્યાપાર અને વ્યાજ બે વધારો કરનારી આજીવિકા છે. સાધારણ રીતે વૈશ્ય દ્વારા ઉપદેશથી બ્રાહ્મણ અને રક્ષણથી ક્ષત્રિય આજીવિકા મેળવે, સેવાથી શૂદ્ર આજીવિકા મેળવે; પરમાર્થપરાયણ લોકો નહિ.

ચરણમાંથી શૂદ્ર થયા. સેવા તેનો ધર્મ. જ્ઞાન, રક્ષારૂપ ક્રિયા, આજીવિકા અને સેવા, - સઘળો વ્યવહાર ચલાવવામાં ઉપયોગી થાય. દુકાન, ઑફિસ, ઘર, સમાજ, દેશ, સંસ્થા વગેરેના વ્યવસ્થિત સંચાલનમાં આ ચારેના પરસ્પર સહકારની જરૂર પડે. શરીરમાં મોં, હાથ, ઊરુ અને પગ પોતપોતાનું કામ સારી રીતે કરતાં રહે તો ધાર્યું કામ થાય. તેમ ચારે વર્ણ પોતપોતાનો ધર્મ બરાબર રીતે આચરે તો સમાજ ઉન્નત બને. વિરાટ્-પુરુષરૂપ સમાજનાં સૌ અંગ છે, ઉપયોગી છે, સુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ. કોઈ નકામાં કે અવગણના કરવા જેવાં નથી.

પ્રભુનાં ચરણમાંથી ભક્તિમય, અંતરંગ સેવારૂપ કોઈ શક્તિ પ્રકટ થઈ છે. બધા ધર્મ, સેવાથી જ સિદ્ધ થાય. ગુરુસેવા, દેવસેવા, આત્મસેવા વગેરે બધા જ ધર્મો અંતે તો સેવામાં જ પરિણામ પામે છે, સેવારૂપ બને છે. ધર્મને સફળ કરવા માટે સેવા ગતિ આપનારી છે, ગતિના કારણરૂપ ચરણમાંથી પ્રકટ થઈ છે.

બ્રાહ્મણનો ધર્મ મોક્ષ દેનારો બને. ક્ષત્રિયનો ધર્મ સાધક બને, વૈશ્યનો ધર્મ અર્થ વધારનારો થાય, શૂદ્રનો સેવારૂપ ધર્મ તેનો ધર્મ સિદ્ધ કરે. તે સામાન્ય નથી, આદરણીય છે. અજ્ઞાન સમાજે

ક્વચિત્ શૂદ્ર કે તેની સેવાની અવગણના કરી હશે, શાસ્ત્રે તો યોગ્ય આદર કર્યો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ તો, - "अतोऽयं महान्" - કહીને માન દીધું છે! દેહ-ધર્મની તેમાં મર્યાદા છે, પણ અનાદર નથી. સમાજમાં અનાદર થવાથી કે પ્રલોભનો મળવાથી કે ભયથી આજે ધર્મ - પરિવર્તનના અનેક પ્રસંગો સંભળાય છે! તેની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાનો વિચાર અત્યારે દૂર રાખીએ, બીજી રીતે વિચાર કરવા જેવો છે. કોઈ સ્થાન, માન કે લોભ માટે કદાચ ધર્મ-પરિવર્તન થતાં હશે, તો પણ તેમાં પછી આજીવિકા માટે કાંઈક કાર્ય તો જરૂર કરવું પડે છે. બીજા લોકોને રાજી રાખવા પડે છે. તેનાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય ખરા ? ભાગવતજી તો, - "यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः" - કહે છે, - પોતપોતાના વર્ણધર્મનું આચરણ પણ પ્રભુને પ્રસન્ન કરે છે. પ્રભુ સર્વ દુઃખ દૂર કરનારા "હરિ" છે. પ્રભુની પ્રસન્નતાથી સઘળું મળે. સેવા ન કરનારને માત્ર શોક મળે. વાણી દ્વારા વિપ્ર સેવા કરે. રક્ષા દ્વારા ક્ષત્રિય સેવા કરે. સેવોપયોગી પદાર્થ દઈને વૈશ્ય સેવા કરે, સેવા દ્વારા શૂદ્ર સેવા કરે. સ્વધર્મના આચરણથી પ્રભુની સેવા થાય. પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે પણ સેવા જ કરવી જોઈએ. શુદ્ધ અંતઃકરણથી સેવા કરતાં સઘળું સુલભ બને. અંતઃકરણની શુદ્ધિથી ઉત્તમ અધિકાર મળે. ભગવાનનાં અંગોમાંથી પ્રકટ થયેલાં બધાં ભગવાનને ભજે તો જ કૃતાર્થ બને!

કાન અને વાણી લૌકિકમાં ન વેડફતાં, પ્રેમપૂર્ણ વિદ્વાન્ દ્વારા થતી ભગવાનની યથાર્થ કથા જ સાંભળવી:

"વાણીને કૃતાર્થ કરવા માટે હું પ્રભુની કીર્તિનું જ્ઞાન યથામતિ કરું છું." - મૈત્રેય બોલ્યા. બધી ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ ભગવાન્ માટે કરીએ, છતાં શરીર માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. માત્ર વાણી અને શ્રોત્ર (કાન)નો ઉપયોગ શરીર માટે અનિવાર્ય નથી. તે બેને સાચવી રાખવાં. લૌકિકમાં વેડફયા વગર, શુદ્ધ રાખીને, પ્રભુના ગુણ ગાવા અને સાંભળવા! પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય એ એકમાત્ર લાભ છે. સાંભળવામાં ખૂબ સાવધ રહેવું. ભગવાનની કથા જ સાંભળવી. તેમાં પણ પ્રેમપૂર્વક થતી કથા સાંભળવી. તેમાં પણ વિદ્વાન્ દ્વારા સાંભળવી. અજ્ઞાની તો હોય તેના કરતાં કાંઈ જુદું જ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કલ્પનાથી કહે. વિદ્વાન્ પણ પ્રભુ-સંબંધ વગરની વાતો કહે તો ઉપયોગી ન થાય. પોતાના દોષો સમજાય તેમ, ભૂલી ગયા વગર, સ્પષ્ટ રીતે, ભગવાન્ સમજાય તેમ, સાંભળવાથી પોતે અને શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રભુને ઉપયોગી બને, નહિ તો વ્યર્થ થાય.

આદિકવિ બ્રહ્માજીએ હજાર વર્ષના તપ પછી પણ પ્રભુનો પૂર્ણ મહિમા ન જાણ્યો! પ્રભુના ગુણગાનથી ક્રમશઃ સર્વશરીર સ્વાધીન, થતાં, સાક્ષાદ્, - વૈકુણ્ઠમાં પ્રભુની સેવા થઈ શકે! - આ મૈત્રેયની સમજ છે. ભગવાનની માયા સૌને મોહ કરાવનારી છે. મન વાણીથી પર પ્રભુને નમસ્કાર!

અધ્યાય : ૭

નિર્ગુણ-આપ્તકામ બ્રહ્મની ક્રિયા અને માયા - સંબંધમાં વિદુરજીના પ્રશ્નના જવાબમાં મૈત્રેયે ભગવાનની માયાનું કાર્ય સમજાવ્યું:

વિદુરજીએ પૂછયું: "હે બ્રાહ્મણ! ભગવાન્ નિર્ગુણ છે. એમને ગુણ, ક્રિયાનો સંબંધ લીલાથી

પણ કેમ સંભવે ? નાનું બાળક તો રમવાની કામનાથી રમે. ભગવાન્ તો આપ્તકામ છે. પોતે પોતાનાથી જ તૃપ્ત છે. ચિત્સંબંધી માયાથી વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કરે છે. ભગવાનને માયા-સંબંધ કઈ રીતે ? ભગવાનને જન્માદિથી પરિશ્રમ કેમ ?"

ભગવાન્-સંબંધી વિદુરજીએ પૂછેલી શંકાઓ સાંભળી. પ્રભુમાં ચિત્તવાળા મૈત્રેય મુનિ, "મહાભારતમાંથી આ લોકો શું સમજ્યા ?" - તેવા વિચારે હસ્યા ! બોલ્યા, - "ભગવાન્ પોતે જ અવિકૃત રીતે સઘળું કરે છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ જ તેવા પ્રકારનું છે. તેમાં માયા વગેરેની કલ્પના નથી. માયાથી શંકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે, તે પણ સ્વરૂપથી જ છે. "સેયં ભગવતો માયા યન્નયેન વિરુધ્યતે ।"- ભગવાનની આ તે માયા છે. અહીં સમાસ નથી કર્યો, "ભગવન્માયા" નથી. જો સમાસ કર્યો હોત તો, માયાની મુખ્યતા અને ભગવાનની ગૌણતા થઈ જાત. પણ સંબંધ-સૂચક છઠ્ઠી વિભક્તિ કરી, "ભગવતો માયા" - ભગવાનની માયા. એમાં ભગવાનની મુખ્યતા છે અને માયાની ગૌણતા છે. ભગવાન્ સ્વામી છે અને માયા ભગવાનની નિત્ય દાસી છે. માયાના ગુણો ભગવાનમાં આવતા નથી. માયા ભગવાનની ઉપાધિ થઈ શકતી નથી. ભગવાનમાં કોઈ વિકૃતિ આવતી નથી. માયાને તર્કથી સમજવા જતાં વિરોધ આવે, સમાધાન મળે નહિ. આ માયાથી જીવને બંધન-દીનતા સંભવે છે.

મૈત્રેય મુનિ સિદ્ધાંત તરીકે નહિ, પણ વિદુરજીની શંકાના માત્ર સમાધાન પૂરતો ઉત્તર આપે છે. વડીલ નાના બાલકને સમજાવે તેમ સમજાવે છે.

વિદુરજીને શંકા થઈ કે, (૧) બ્રહ્મ (કારણ) ગુણરહિત છે. જગત્ (કાર્ય) ગુણવાળું છે. કારણના ગુણ કાર્યમાં આવે, છતાં અહીં ભેદ કેમ ? પુનઃ, (૨) જેને કોઈક કામના હોય તે કાર્ય કરે. ગુણાતીત બ્રહ્મમાં કામના ન હોય, છતાં તે જગત્ કેમ કરે ?

મૈત્રેયે માયાથી કાર્ય-કારણ (જગત્-બ્રહ્મ)ની વિલક્ષણતાનું સમાધાન કર્યું. વિરોધનું સમાધાન કરતાં માયાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. માયા દૂર થતાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય, બધા સંદેહ ચાલ્યા જાય. બ્રહ્મવાદ તેની મેળે જ સમજાઈ જાય.

સ્વપ્નમાં કોઈ વાર પોતાનું માથું કપાતું દેખાય, છતાં તેમાં કાંઈ સ્વપ્ન દેખનારનું માથું કપાઈ જતું નથી, છતાં કપાયું હોય તેમ (ભાન) પ્રતીતિ થાય છે ! માથું કપાયું નથી, છતાં કપાયું હોય તેવું ભાન થયું, તે વિરુદ્ધ વાત છે. તેમાં કાંઈ યુક્તિથી સમાધાન થતું નથી ! તેમ જીવમાં અસ્તિત્વ ન ધરાવતા ક્લેશ વગેરે ધર્મો પણ માયા-સંબંધથી લાગે છે, ભાસે છે. પાણીના હાલવાથી તેમાં રહેલું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ હાલતું દેખાય તેમાં ચંદ્ર કે પ્રતિબિંબ હાલતું નથી, પણ પાણીના કંપવાથી કંપતું લાગે છે; તેમ ક્લેશ વગેરે માયા-સંબંધથી જીવમાં ભાસે છે. માયા-સંબંધ છૂટતાં એ બધું વ્યર્થ ભાન ચાલ્યું જાય.

આવો પ્રતીતિરૂપ માયા-સંબંધ ત્રણ રીતે છૂટે : (૧) નિવૃત્તિ-ધર્મથી, (૨) ભગવાનની દયાથી, (૩) ભગવદ્ભક્તિથી :

નિવૃત્તિમાત્રથી કાંઈ માયા-સંબંધ જતો નથી નિવૃત્તિધર્મો આચરવા જોઈએ. સ્વજન, સરકાર

કે સંસ્થા પરાણે પણ, વય વધતાં કે શરીરની શિથિલતા થતાં, નોકરી-ધંધો છોડાવે, નછૂટકે છોડવાં પણ પડે, એટલે લોકો પોતે નિવૃત્ત થયા તેમ માની લે છે. ક્યારેક કોઈક સદ્ભાગી સ્વેચ્છાએ પણ છોડે છે ; છતાં ક્લેશ જતો નથી. દીનતા, બંધન, ક્લેશ વગેરે દુર્ભાગીપણાને દૂર કરવા માટે નિવૃત્તિ - ધર્મો આચરવા જોઈએ. (૧) શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે પરિત્યાગ, (૨) માત્ર જીવન નિભાવમાં ઉપયોગી વસ્તુનો જ સંગ્રહ, (૩) એકલા રહેવું, (૪) તીર્થસેવન, (૫) મૌન, (૬) કૃષ્ણનું યથાર્થ રીતે ચિંતન, (૭) કાલ-કર્મ-સ્વભાવ વગેરેથી મળતાં દુઃખો સહન કરવાં, (૮) કશાનો સામનો (પ્રતિકાર) ન કરવો, (૯) દયા, (૧૦) સંતોષ, (૧૧) અંતઃકરણનો જય (વાસના વગેરે કાઢી નાખવાં). - આ મુખ્ય-ધર્મો નિવૃત્તિમાં આચરવાના છે, પછી પ્રભુકૃપા અને પછી પ્રભુભક્તિ થાય, તો આ જન્મમાં જ સાધનબલના પ્રમાણમાં માયા-સંબંધ દૂર થઈ જાય. કર્મમાર્ગની આ રીત કહી.

માયા-સંબંધ જલદી દૂર કરવાનો બીજો પણ ઉપાય છે. બધી ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયભોગ છોડી દે. પોતે જ પ્રકૃતિને વશમાં રાખનાર છે, તેમ અનુભવાય, ત્યારે પ્રભુપણાના અનુભવથી બધા ક્લેશો શાંત થઈ જાય. પંચમ-સ્કન્ધમાં ભવાટવીમાં આવી કથા છે. આમાં સમયમર્યાદા નથી. આ જ્ઞાનમાર્ગની રીત સમજાવી.

હવે, તદ્દન સરલ ભક્તિમાર્ગની રીતે ક્લેશ દૂર કરવાનો ઉપાય કહે છે.

अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ।
कुतः पुनस्तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्मलब्धा ॥ (१३)

"મુરારિ શ્રીકૃષ્ણના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ સઘળા કઠિન ક્લેશોને શાન્ત કરે છે, તો પછી અંતઃકરણમાં પ્રાપ્ત થયેલા તેમના ચરણારવિંદના પરાગની સેવામાં રતિ (દુઃખ દૂર) કરે, તેમાં તો કહેવું જ શું ?"

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ગુણાનુવાદ સાંભળતાંની સાથે જ સઘળા ક્લેશ શાંત થઈ જાય, વિઘ્નો વિદાય થઈ જાય. શ્રવણથી પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય. પ્રીતિ કરાવનાર સાધનરૂપ શ્રવણથી જ દુઃખો દૂર થઈ જાય, તો પછી પ્રભુનાં પ્રીતિથી શું ન થાય ? ગંગાજી, ભગવદીય દેહ, સેવા વગેરેમાં પ્રભુનાં ચરણરજ છે. તેમાં સેવારુચિ સ્વાભાવિક છે. પરાગસેવન મથુરા કે વ્રજમાં થાય. ચરણસેવા મકરન્દરૂપ છે. ભજનાનન્દ પોતે જ પુરુષાર્થરૂપ છે. તેના સંબંધવાળી સેવામાં પ્રીતિ હૃદયમાં થાય, તો તો સર્વ દુઃખો સહજમાં ચાલ્યાં જાય. જેને શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં રુચિ છે, તેને કોઈ પણ ક્લેશ રહે નહિ. સેવા કરવા છતાં ક્લેશ લાગે તો રુચિ સાચી નથી. સેવામાં અને કથામાં જેને આસક્તિ હોય તેનો ક્યારેય નાશ ન થાય, - તેવી આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીએ કરી છે.

"सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।
यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥"

સેવા સ્વાભાવિક મુખ્ય છે; અને તેમાંથી સમય મળતાં (અનવસરમાં) કથા. બેનું પ્રીતિપૂર્વક સેવન થાય તો, સંતાપસાગર કે સંસારસાગરમાં ડૂબી ન જવાય. સેવા અને કથા એ બે ભક્તિમાર્ગની

આંખ જેવાં છે. કથાના સેવન વિના સેવાની સૂઝ ન આવે. કથા પછી સેવા સિવાય કૃતાર્થતા ક્યાં ? બન્ને જોઈએ.

વિદુરજી પ્રસન્ન થયા, "ભગવન્ ! આપે મારો સંશય દૂર કર્યો. વિશ્વ ભગવાનથી વિલક્ષણ દેખાય છે, છતાં ભગવદ્રૂપ છે. સામાન્ય સંસારીને તે સમજવું સહેલું નથી."

અર્ધદગ્ધ-સંસારીને માત્ર ક્લેશ જ મળે છે :

> यश्चमूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परंगतः ।
> तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ (१८)

જેણે જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન જ કર્યો નથી, પણ પ્રેમથી પ્રભુની સેવા કરીને તરી ગયો છે; તે વૈષ્ણવ પ્રભુની લીલામાં મગ્ન થઈને, નિત્ય-સુખનો અનુભવ કરે છે. સંદેહ વગર તે સઘળું સમજે છે; અથવા જેણે સદ્‌ગુરુ દ્વારા, પ્રભુકૃપાથી, બુદ્ધિના મોહથી પર થઈને, બુદ્ધિથી પર - પ્રભુને પિછાન્યા છે, તે સુખ અનુભવે છે; પણ માત્ર પોતાની સમજને જ સાચી અને સંપૂર્ણ માનનાર અર્ધદગ્ધ સંસારીને માત્ર ક્લેશ જ મળે છે.

"હું કહું છું, - કરું છું, - સમજું છું, - તે સાચું જ છે," - તેમ માની લેનારને સાચું મળે નહિ, શાંતિ વળે નહિ, ફલ મળે નહિ. પ્રભુકૃપા કે ગુરુકૃપા વગર કાંઈ સમજાય નહિ, ક્લેશ લેશ પણ જાય નહિ. ગુરુસેવા ભક્તિમાર્ગમાં પણ જરૂરી છે, પણ એવા સન્માર્ગ સુઝાડનારા ગુરુજનની સેવા પણ સહેલી નથી, સૌને મળતી નથી.

ભગવદ્‌ભક્તોની સેવા ઉત્તમ છે :

> दुरापा ह्यल्पतपसः सेवा वैकुण्ठवर्त्मसु ।
> यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः ॥ (१९)

જ્યાં હૃદયના પ્રેમપૂર્વક ભગવાનનું નિત્ય ગુણગાન થાય છે, તેવા ભગવન્માર્ગ (વૈકુણ્ઠ, ભગવાન્ કે ભક્તો)ની સેવા ઓછા તપ:વાળાને મળવી મુશ્કેલ છે. યજ્ઞ કે જ્ઞાન કરતાં પણ ભગવદ્‌ભક્તોની સેવા ઉત્તમ છે.

વિદુરજીના વધુ પ્રશ્નો : અભયદાન સૌથી મોટું દાન છે :

આમ કહેતાં, કથાપરાયણ વિદુરજીએ વધારે પ્રશ્નો પૂછ્યા. "અમને આ ભગવાનની વિભૂતિ (બ્રહ્માદિ) ની કથા કહો ! જેમાં પ્રજારૂપ પુત્ર-પૌત્રાદિથી આ વિશ્વ વ્યાપ્ત થઈ ગયું (ભરાઈ ગયું). ક્યા પ્રજાપતિ થયા ? સર્ગ, અનુસર્ગ, મન્વન્તર, વંશ, વંશાનુચરિત, ઉપર-નીચે વસનારા લોકો, લોકનાં માપ કહો. જીવના પ્રકાર, પ્રભુના અવતાર, વર્ણાશ્રમવિભાગ, યજ્ઞવિસ્તાર, યોગમાર્ગ, નિષ્કામમાર્ગ, જીવગતિ, પુરુષાર્થ, શ્રાદ્ધવિધિ, દાનવિધિ, કાલસ્થિતિ, આપદ્ધર્મ વગેરે વર્ણવો. પ્રભુ પ્રસન્ન કેમ થાય ? તે કહો. પ્રલય-પ્રકાર કહો. માનવને સ્વત: જ્ઞાન કઈ રીતે થાય ? ભક્તિ-વૈરાગ્ય કેમ મળે ? પ્રભુની લીલાને હૃદયમાં રૂઢ કરવા હું આ બધું પૂછું છું. હું તો અજ્ઞાની છું. અજ્ઞાનીને સાચું જ્ઞાન દઈને અભય દેવાથી મળતા ફલની અલ્પ પણ સમાનતા વેદ, યજ્ઞ, તપ: કે દાનથી થતી નથી.

सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि चानघ ।
जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपि ॥ (४०)

પ્રભુ-વિમુખને પ્રભુ-સન્મુખ કરી, શાંતિ-અભય-દેવા જેવું મોટું કોઈ પુણ્ય-ફલ નથી. વિદુરે પુરાણ કહેવા જેટલા પ્રશ્નો પૂછતાં, પ્રસન્ન મૈત્રેય મુનિ હસતા હોય તેમ બોલ્યા.

અધ્યાય : ૮

જ્ઞાનપ્રધાન ભગવાન્ સંકર્ષણ દ્વારા શ્રીભાગવતની બીજી-પરંપરા :

મૈત્રેયે વિદુરજીને અભિનંદન આપ્યાં, - "વિદુરજી ! પ્રશ્ને પ્રશ્ને આપ ભગવાનના યશને વારંવાર નૂતન કરો છો ! સંસારી તો સાધારણ સુખ શોધે, છતાં તેને માટે ભારે દુઃખ વહોરી લે. તે બધાં દુઃખ દૂર કરવા માટે હું તમને સાક્ષાત્ ભગવાને ઋષિયોને કહેલું પુરાણ કહીશ. મૂલભૂત ભૂમિ પર વિરાજેલા ભગવાન્ સંકર્ષણને તત્ત્વ જાણવા ઈચ્છતા સનત્કુમારે સહિત મુનિઓએ તે પૂછ્યું. દ્રષ્ટા અને દશ્યનુ સારી રીતે આકર્ષણ કરનારા સંકર્ષણ છે. તે ગુણથી જ તામસ છે, પ્રલયકાલે સંહારકર્તા છે, વાસ્તવમાં તો, તે ભગવાનનું ચોથું વ્યૂહ-સ્વરૂપ છે. તેમનો સત્ત્વગુણ કુંઠિત થતો નથી, ઘટતો નથી. જ્ઞાનીઓ આ જાણે છે, તેથી સંકર્ષણને જ્ઞાનપ્રધાન માનીને તેમની પાસે ગયા.

ભગવાને કૃપાકટાક્ષ વડે તેમને સત્કાર્યા. ઋષિયોએ ગંગાજલથી ભીંજાયેલા જટાકલાપથી પ્રભુની ચરણપીઠિકાનો સ્પર્શ કર્યો, પ્રેમપૂર્ણ ગદ્ગદ વાણીથી સ્તવન કર્યું. નાગકન્યાઓ પ્રેમથી પ્રભુનું અર્ચન કરે છે. સર્પરૂપ મસ્તકે હજારો મુકુટ વિરાજે છે. આવા ભગવાન્ સંકર્ષણે આ ભાગવત નિવૃત્તિપરાયણ સનત્કુમારજીને કહ્યું, સનત્કુમારે વ્રતપરાયણ સાંખ્યાયનને કહ્યું અને સાંખ્યાયને સુયોગ્ય પરાશરજીને અને બૃહસ્પતિજીને કહ્યું. દયાળુ પરાશરમુનિએ મૈત્રેયને સંભળાવ્યું.

વસિષ્ઠના પુત્ર શક્તિ મુનિ. તેમને કોઈ રાક્ષસે માર્યા; ત્યારે પરાશરજી માના ઉદરમાં હતા. વેદના મંત્રો બોલતા. પૂર્ણ જ્ઞાની હતા. પોતાના પિતાને રાક્ષસે માર્યા જાણી રાક્ષસસત્ર કર્યો. રાક્ષસોને માર્યા. રાક્ષસો પુલસ્ત્ય મુનિના વંશમાં થયેલા, તેથી તેમણે યજ્ઞ અટકાવ્યો. પરાશરને "પુરાણાચાર્ય" થવાનું વરદાન દીધું. પુલસ્ત્યે પુરાણ કહેવાની પ્રેરણા કરી. પરાશરે "વિષ્ણુપુરાણ" મૈત્રેયને સંભળાવ્યું. વિષ્ણુપુરાણમાં ભાગવત-સંગત અર્થ કહેલો છે. તે વિષ્ણુપુરાણનો અહીં ઉલ્લેખ નથી. "પુરાણમાદ્ય"- કહ્યું છે, તેથી ભાગવત કહેલું છે. મૈત્રેયે એ શ્રીમદ્ ભાગવત શ્રદ્ધાળુ અને સેવાપરાયણ વિદુરજીને સંભળાવ્યું. ભાગવતની આ બીજી પરંપરા છે. પહેલી પરંપરા, બીજા સ્કન્ધમાં કહી છે. બન્ને ભાગવત શબ્દથી જુદા છે, અર્થથી એક છે. ઉપરાંત જેમ વેદ અનંત છે, તેમ ભાગવત પણ અનંત છે. ભગવાને કહેલું કહે તે - ભાગવત !

ગીતાજી પણ ભાગવત છે, છતાં "સ્મૃતિ" છે, શ્રીભાગવત "પુરાણ" છે :

ભગવાને કહી હોવાથી ગીતા પણ ભાગવત છે ! ભગવાને અર્જુનને ગીતા કહેતી વખતે વેદને પ્રકટ કરનારા, પોતાના આદ્યગુરુ સ્વરૂપનું સ્મરણ કર્યું છે, અર્જુનના અધિકારનું સ્મરણ કર્યું છે. આ સ્મરણ કરીને જ્ઞાન આપ્યું હોવાથી, ગીતા એ સ્મરણ છે, - "સ્મૃતિ" છે, પણ પુરાણ નથી, જ્યારે

શ્રીમદ્ ભાગવત એ પુરાણ છે.

વિદુરજીએ પૂછેલા પદાર્થો બ્રહ્મકલ્પમાં નથી, તેવી લીલા ભગવાને પદ્મકલ્પમાં કરી છે :

બન્ને પરંપરાવાળું ભાગવત તો ભગવાને જ કહેલું છે અને પુરાણરૂપ છે. બન્નેની વચમાં વિરોધ નથી. મૈત્રેય મુનિએ પરાશરને મુખેથી તથા સાક્ષાત્ કૃષ્ણ ભગવાન્ પાસેથી પણ શ્રવણ કર્યું છે. ભગવાને અવતાર લેતાં પહેલાં ભાગવત બ્રહ્માજીને સંભળાવ્યું છે. અવતાર લીધા પછી ઉદ્ધવજી અને મૈત્રેય એ બેને સંભળાવ્યું છે. મૈત્રેયે શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી સાંભળેલું ભાગવત વિદુરજીને કહ્યું છે. અત્યંત શુદ્ધ ચિત્તવાળાને સંદેહ થતો નથી. મૈત્રેયને તેમાં કાંઈ સંદેહ થયો નથી. તેમણે વિદુરને સંભળાવ્યું. વિદુરે પૂછેલા પદાર્થો બ્રહ્મકલ્પમાં નથી. ભગવાને તેવી લીલા પદ્મકલ્પમાં કરી છે.

સાત્ત્વિકકલ્પમાં પદ્મકલ્પ ઉત્તમ છે. બ્રહ્માજીનો એક દિવસ "કલ્પ" કહેવાય છે. તેમના માસના ૩૦ દિવસના જુદાં જુદાં નામ છે. જે દિવસે જેની મુખ્યતા હોય તેના નામ પરથી તે દિવસ - કલ્પ-નું નામ પડે. જુદા જુદા કલ્પમાં પદાર્થો જુદી જુદી રીતે ઉત્પન્ન થાય, તેથી વર્ણનમાં ફેર હોય છે. અનેક કલ્પો છે. બ્રહ્માના વર્ષરૂપ પણ કલ્પ હોય છે, તેમાં ૩૬૦ અવાન્તર (દિવસરૂપ) કલ્પ સમાઈ જાય છે. પણ મુખ્ય-કલ્પ ત્રણ છે : બ્રહ્મ, પદ્મ અને આદિવરાહ-કલ્પ. બીજાં કલ્પ તેમનાં રૂપાન્તર જેવાં હોય, તેથી પૃથ્વીનું સ્વરૂપ - આ ત્રણમાં હતું તેવું ભાગવતમાં કહેલું છે. બ્રહ્મકલ્પમાં પૃથ્વી વિરાટના જઘનરૂપ; પદ્મકલ્પમાં પ્રભુના નાભિ કમલરૂપ અને આદિવરાહ-કલ્પમાં ભગવાન્ વરાહે જલ નીચેના અતલ નામના પાતાલ નીચેથી માટી લાવીને કમલપત્ર પર પાથરીને પૃથ્વી થઈ છે. આમ કલ્પભેદથી વિરોધવાળી વાતોનું સમાધાન થાય. બધા કલ્પોમાં જગતનું મૂળ-કારણ ભગવાન્ જ છે.

બ્રહ્મકલ્પમાં ભગવાનના પુરુષ સ્વરૂપમાંથી સર્વેની ઉત્પત્તિ થાય છે. સમુદ્ર વગેરે સઘળું સ્વરૂપમાં હોય છે. સઘળું હરિરૂપ જ હોય છે. ભગવાને શયન કરેલું હોતું નથી, પણ અદૃશ્ય રહે છે. પદ્મકલ્પમાં કમલમાંથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. વિરાટના અવયવરૂપ હોતું નથી. નારાયણ અદૃશ્ય રહે છે. માત્ર કમલ દેખાય છે. જલકમલમાં કે બ્રહ્માંડમાં રહેલું હોય છે. જીવો ભગવાનની માયા સાથે મળેલા ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રભુ પોઢેલા હોય છે. વરાહકલ્પમાં ભૂમિ જુદી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂમિનો વિસ્તાર ૫૦ કરોડ યોજન ન હતો. પ્રભુ કોઈક વાર પોઢેલા હોય છે.

બ્રહ્માનો દિવસ પૂરો થતાં, પ્રલયમાં, પોતાનામાં જલ પ્રકટ કરી તેમાં નારાયણ પોઢે છે અથવા બ્રહ્માંડની છાલમાંના જલમાં પોઢે છે. ત્યારે વિરાટની નિદ્રાનો કાલ હોય છે. તે સમયે પુરુષથી નારાયણ જુદા કે તેના અન્તર્યામી હોય છે. ભૌતિક-પદાર્થોનો પ્રલયમાં નાશ થાય. આધ્યાત્મિક-પદાર્થો નારાયણમાં રજોરૂપથી રહે. ભગવાનની દૃષ્ટિ પડતાં પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય.

ગુણાતીત-સૃષ્ટિમાં જેવું મહત્તત્ત્વ છે, તેવું પદ્મકલ્પમાં કમલ છે. વિરાટને બદલે બ્રહ્મા છે. ત્યારે વિશ્વ પ્રલયજલમાં હતું.

પ્રલય બહુ પ્રકારના છે. તામસકલ્પને અંતે આગળની સૃષ્ટિ માટે તામસ ભૂતો બળે છે, રાજસકલ્પમાં પાણીમાં ડૂબે છે, સાત્ત્વિકકલ્પમાં જો ફરી આગળ સાત્ત્વિકકલ્પ થવાનો હોય તો બધા પદાર્થો નિવૃત્ત થઈને પડી રહે છે. નેત્ર બંધ કરી જલમાં પોઢેલા પ્રભુએ પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલી

કાલ-શક્તિને પ્રેરણા કરી.

બ્રહ્માજીને શેષ-શાયી ભગવાનનાં અદ્‌ભુત-દર્શન :

ભગવાને સૃષ્ટિસર્જન કરવાની ઈચ્છા કરી. જળશાયી ભગવાનની નાભિમાંથી સૂર્ય જેવું તેજસ્વી કમળ થયું. તેમાં વિષ્ણુરૂપ નારાયણ પ્રવેશ્યા. તે સ્વયંભૂ બ્રહ્માજી કહેવાયા. તેમણે ચાર દિશામાં જોયું. ચાર મુખ થયાં ! બીજું કાંઈ દેખાયુ નહિ. કમળનાળમાં પણ કાંઈ જડ્યું નહિ. યોગસમાધિ કરી. શુદ્ધિ થઈ. પ્રભુએ કૃપા કરી. અપૂર્વ દર્શન હૃદયમાં દીધાં. બ્રહ્મકલ્પમાં વૈકુણ્ઠમાં વિરાજતા પ્રભુનાં દર્શન બ્રહ્માએ કર્યાં છે. સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય દેવા માટે પ્રભુ દરેક કલ્પમાં બ્રહ્માને દર્શન આપે છે, પણ આવાં દર્શન ક્યારેય થયાં નથી. પોતાના હૃદયમાં પ્રભુનાં દર્શન થાય છે. તે પ્રભુના નાભિકમલમાં બ્રહ્માજી પોતે વિરાજે છે. કમલના નાલનું છેદન કર્યા વગર પ્રભુ હૃદયમાં દર્શન દે છે ! હૃદયમાં પધારેલા પ્રસન્ન પ્રભુ શેષશય્યા ઉપર પોઢેલા છે. શેષનારાયણની ફણાઓ વિકસિત છે, છત્ર શી શોભે છે. ફણાની નીચે મસ્તક વિરાજે છે, ફણા શોભા માટે છે, માથે મણિ વિરાજે છે. શેષનારાયણની શય્યામાં શ્યામ પ્રભુ પોઢ્યા છે. પ્રભુએ સાયંકાલ-શું પીળું-રાતું (ગૌર) અમ્બર પહેર્યું છે. મસ્તકે સુવર્ણનો મુકુટ છે. ઈન્દ્રધનુષ્ય જેવી પંચરંગી માલા પહેરી છે. કામપૂરક ચરણારવિન્દના નખચન્દ્ર પ્રકાશે છે. મુખે મધુર, દુ:ખ દૂર કરનારું સ્મિત શોભે છે. અનેક અલંકારોથી પ્રભુ અલંકૃત છે. વનમાલા પર ભ્રમરા ગુંજે છે. તુલસી અને પુષ્પની બનેલી, નવરત્નથી શોભતી, કંઠથી ચરણ સુધી લાંબી માલા વનમાલા કહેવાય છે. સૂર્યાદિઆવરણ અને આયુધો શોભી રહ્યાં છે. પંચપર્વા વિદ્યાથી બધાંનું ઉલ્લંઘન કરીને પ્રભુ પાસે પહોંચાય. વિશ્વસર્જન કરવા ઈચ્છતા બ્રહ્માએ પ્રભુકૃપા મેળવવા માટે સ્તુતિ કરી.

કમલમાંથી થયેલા શબ્દબ્રહ્મરૂપ બ્રહ્માને પણ બાહ્યદૃષ્ટિથી કાંઈ સમજાયું નહિ ! અંતર્મુખ થવાથી સઘળું સમજાયું. બહિર્મુખ બને તેને ભ્રાન્તિ થાય, અંતર્મુખ થાય તેને શાંતિ થાય. બ્રહ્માજીએ જગતના કારણરૂપ સાકાર બ્રહ્મને જોયું. વર્ણવ્યું.

અધ્યાય : ૯

બ્રહ્માજીએ કરેલી જગતના કારણરૂપ સાકાર-બ્રહ્મની સ્તુતિ :

સાકાર બ્રહ્મનાં ચરણની દશ અંગુલિકાઓ, હસ્તની દશ અંગુલિકાઓ અને પોતાનો આત્મા (સ્વરૂપ) એમ ૨૧ અંગ થયાં, તેથી બ્રહ્માજીએ ૨૧ શ્લોકોમાં સ્તવન કર્યું.

"ભગવન્ ! ખૂબ લાંબા સમયે મેં તમને ઓળખ્યા ! દેહધારી માનવ આપની ગતિ ન જાણે તે જ મોટો દોષ છે. ભગવાન્ કદાચ જાણી શકાય, પણ પ્રભુની ગતિ જાણવી કઠિન છે. તે જાણ્યા પછી કાંઈ જાણવાનું બાકી ન રહે. તે વિના કાંઈ જાણવા જેવું નથી. માયાના ગુણોના પરસ્પર સંબંધથી તમે અનેક રૂપે ભાસો છો. આપનું આ રૂપ બ્રહ્મ જ છે. અનેક અવતારોના તે બીજરૂપ છે. આનંદ માત્ર આપનું સ્વરૂપ છે. આપની ઈચ્છાથી જ તેનાં દર્શન થાય છે. હું તેને શરણે આવ્યો છું. હે ભુવનમંગલ ! સેવા કરનારનું મંગલ કરવા માટે આપ પોતાનું દર્શન આપો છો. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ ! દુ:સંગથી બુદ્ધિ બગડવાથી જ નરકે જનારા લોકો તમારો અનાદર કરે છે.

હે નાથ ! શ્રુતિમાં કહેલો આપનો યશ: જે સાંભળે છે, તેને આપનામાં પ્રીતિ થાય છે. પ્રીતિ પક્વ થતાં આપ આપના ભક્તોનું હૃદયકમલ છોડીને બીજે ક્યાંય પધારતા નથી.

અભય દેનારું આપનું ચરણારવિન્દ છે. એ ચરણારવિન્દનું માનવ જ્યાં સુધી શરણ કરતો નથી, ત્યાં સુધી એને ભય રહે છે. લોકોને દ્રવ્ય, દેહ અને સ્વજન-સંબંધથી ભય-ચિંતા-સતાવે છે. શોક, ઈચ્છા અને અહંતા-મમતા (હું અને મારું), શરણાગતિ ન કરે ત્યાં સુધી નીકળી જતું નથી; પણ તે તો દુરાગ્રહ છે, દુ:ખનું મૂળ છે. હું અને મારું એ સંસાર છે. સંસાર એ દુ:ખનું મૂળ છે. એમાંથી અનેક દુ:ખ ઉદ્‌ભવે છે. "ભગવાન્ મારા છે, હું ભગવાનનો છુ," - એ આગ્રહ માનવે રાખવા જેવો છે. તે સદાગ્રહ છે. સંસારનો સંતાપ કરાવનારો દુરાગ્રહ પ્રભુની શરણાગતિ વગર જતો નથી. તે દુરાગ્રહ જાય તો જ સાચી શરણાગતિ થઈ છે,- તેમ સમજાય.

દુર્ભાગ્યથી બુદ્ધિ બગડી હોય તેવા લોકો જ આપનાથી વિમુખ રહે, મોજશોખમાં મસ્ત બને. લૌકિક-લાલચથી ઈચ્છેલા તુચ્છ સુખ માટે અનેક અશુભ કર્મ હમેશાં કર્યા કરે. લૌકિક-ઈચ્છાઓ તો અગ્નિ જેવી છે. સદા મનમાં સળગ્યા કરે, બુઝાય નહિ, સૌ તેનાથી મૂંઝાય. સમર્થ મંત્રદ્રષ્ટા હોવા છતાં પણ લૌકિક-લાલચમાં લપટાય તો ઋષિને પણ શાંતિ ક્યાંય ન મળે ! પ્રભુથી વિમુખ બને તે સંસારમાં આથડતો રહે.

હે નાથ ! આપ તો ભાવભર્યા ભક્તોના હૃદયકમલમાં ભક્તોના ભાવાનુસાર સ્વરૂપ, કૃપા કરવા માટે પ્રકટ કરો છો ! પ્રાણીમાત્ર પર દયા રાખવાથી આપ પ્રસન્ન થાવ છો. બીજા ઉપાયથી તેવા પ્રસન્ન થતા નથી.

વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપ લીલાવિહાર કરનાર પ્રભુને હું નમન કરું છું ! પ્રાણ જવાના સમયે વિવશપણે પણ, જેના સ્મરણમાત્રથી સહજમાં મુક્તિ મળે, તે પ્રભુનું હું શરણ કરું છું !

ભુવનરૂપ કાલાત્મક, યજ્ઞરૂપ, પુરુષોત્તમ, નારાયણને નમસ્કાર ! તમારી લીલામાં જ મારું ચિત્ત લાગેલું રહે, તેવી કૃપા કરો, જેથી મને સૃષ્ટિસર્જનનું અભિમાન ન થાય કે પ્રમાદથી કોઈ ભૂલ ન થાય, હું વેદજ્ઞાન વિસરી ન જાઉં તેવી કૃપા કરો ! અગાધ દયાળુ ભગવાન્ પુરાણ પુરુષ (પુરુષોત્તમ) પ્રેમભર્યા સ્મિત વડે નયનકમલને ખોલતાં મધુર વાણીથી આજ્ઞા કરો, મારા વિષાદને આપ શાંત કરો !"

બ્રહ્માજીની સ્તુતિ પૂરી થઈ. તેમાં બ્રહ્માજીએ ભજન માટે માગણી કરી છે. સંસારમાં દુર્લભ છે, - ભગવદ્‌ભજન. ભગવદ્‌ભજનમાં ઉપયોગી ચાર, - (૧) સાત્ત્વિકતા (જ્ઞાન), (૨) ભગવાનની લીલામાં આસક્તિ, (૩) ભગવાનને ઓળખાવનાર વેદ (જ્ઞાન)ને વિસરી ન જવાય તે, (૪) શોકનો નાશ (કોઈ પણ પ્રસંગમાં પોતાને ઉદ્વેગ ન થાય તે). - પ્રભુકૃપાથી જ આ મળે.

પ્રમાદ વગર કાર્યમાં નિષ્ઠા કૃપાથી જ સંભવે છે :

પ્રભુએ ગંભીર વાણીથી બ્રહ્માજીને શાન્ત કર્યા, - "વેદગર્ભ ! પ્રમાદ ન કરો. કર્તવ્ય કરો. સર્ગનો ઉધમ કરો. તમે જે પ્રાર્થો છો તે મેં પહેલેથી તૈયાર રાખ્યું છે !" માનવ નિષ્ક્રિય કે નિરાશ

બનીને બેસી જાય, - એ ભગવાનને ગમે નહિ, પણ પ્રયત્નશીલ બને, પોતાના પ્રયત્નમાં પ્રભુની કૃપા યાચે એ પ્રભુને પસંદ પડે. પ્રમાદથી પ્રભુ પ્રસન્ન ન થાય; પણ પ્રામાણિક પ્રયત્ન અને પ્રેમપૂર્ણ પ્રાર્થનાથી પીગળે, સાનુકૂલતા આપે. પ્રમાદ તો મૃત્યુ-નિષ્ક્રિયતા-ને નોતરે.

ભગવાને બ્રહ્માજીને તપઃ વગેરે સાધનનો ઉપદેશ દીધો. માગેલું આપ્યું નહિ. સ્નેહથી સેવા કરનારને શ્રીહરિ સઘળું આપે. બ્રહ્માએ સેવા નથી કરી, તેથી સાધન (પ્રયત્ન) કરવાનું કહ્યું - "બ્રહ્માજી! ફરી વધારે તપઃ કરો. તેમાં શ્રદ્ધા રાખો. મારી ઉપાસના માટે વિદ્યાનો આશ્રય કરો. તે બંને હૃદયમાં સર્વલોકને પ્રકટ જોશો. ભક્તિવાળા, સાવધાન થયેલા તમે, મને તેમાં વ્યાપેલો જોશો. મારાં દર્શનથી તમે જે મારું સ્તોત્ર કરી શક્યા છો અથવા તપમાં નિષ્ઠા થઈ તે મારી કૃપાનું પરિણામ છે !"

કોઈ પણ સત્કાર્ય આપણી બુદ્ધિથી કે આપણા સાધનથી નથી થતું. માત્ર પ્રભુની કૃપાથી બને છે. આપણે તો (મોટે ભાગે) ન બને એમાં "પ્રભુની ઈચ્છા" - કહીએ છીએ. સફળતાથી બને એને પોતાનું સામર્થ્ય કે પોતાની સફળતા સમજીએ છીએ. પણ, - "અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ।"- અશક્યમાં શરણ સ્વાભાવિક છે, પણ સુશક્યમાં સરળતાથી થતા કામમાં, શરણની યાદ પણ આવતી નથી ! શરણની યાદથી જ સત્કાર્યમાં કે સ્વકાર્યમાં સફલ થવા છતાં અભિમાન ન આવે, અનર્થ ન થાય. કાર્યમાં કઠિનતા આવે, કષ્ટ પડે, છતાં કંટાળો ન આવે, ક્રોધ ન આવે, મૂકી દેવાનું મન ન થાય; દૃઢ રહેવાય, તે નિષ્ઠા છે. નિષ્ઠા પ્રભુની કૃપાથી મળે. નિષ્ઠા ન હોય તો કાંઈ ફળ ન મળે.

પ્રભુએ કહ્યું - "બ્રહ્માજી ! હું પ્રસન્ન થયો છું. તમારું કલ્યાણ થાવ. આ સ્તોત્રથી હું જલદી પ્રસન્ન થઈશ. હું સર્વના આત્મારૂપ છું. અતિપ્રિયરૂપ છું. દેહ વગેરે પણ મારે લીધે જ પ્રિય લાગે છે, તેથી મારામાં પ્રીતિ કરો. મારામાં રહેલી પ્રજાને પહેલાંની જેમ સર્જો !"

સઘળે પ્રભુ વિરાજે છે. પ્રભુ પોતાનું પ્રિયપણું જેને માટે, જેમાં પ્રકટ કરે, તેને તે પ્રિય લાગે, તે વગર કાંઈ પણ પ્રિય લાગે નહિ. પ્રીતિથી જ પ્રસન્નતા લાગે. પ્રભુ પ્રીતિરૂપ હોવાથી નિત્ય પ્રસન્ન જ છે. પ્રભુની પ્રસન્નતાનો લાભ લેવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવાનો છે. પ્રમાદપરવશ આપણે પ્રયત્ન કરતા નથી, નહિ તો પ્રભુની પ્રસન્નતાનો લાભ મળે જ.

પ્રભુએ પણ બ્રહ્માને પ્રમાદ છોડી પ્રયત્ન કરવાની આજ્ઞા કરી. પ્રભુપ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન તપઃ છે, તેથી સાત્ત્વિકતા આવે, જ્ઞાન થાય, ભગવાનની લીલામાં આસક્તિ થાય, વેદાદિ ભૂલી ન જવાય, ઉત્સાહ ઉભરાય, ભગવાનનું ભજન થઈ શકે, ભજનથી ભવ તરી જવાય, કૃતાર્થ થઈ જવાય. કમલનાભ ભગવાન્ દર્શન દેતા બંધ થયા.

અધ્યાય : ૧૦

ત્રણ પ્રકારનો કાલ, - ભગવાનની શક્તિ :

મૈત્રેય બોલ્યા, - "ભગવાનના પધારતાં બ્રહ્માજીએ સો દેવવર્ષ સુધી ભગવદાજ્ઞા પ્રમાણે તપઃ કર્યું. બ્રહ્માજીએ પોતાના આસનરૂપ કમલને જોયું. વિદ્યા અને તપથી સમૃદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રભુની સેવા કરતાં બ્રહ્માએ કમલને કંપાવતા વાયુનું જલ સહિત પાન કર્યું."

પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ), પ્રયત્ન અને પ્રેરણાની પરંપરા પ્રાસાદિક પરિણામ પ્રાપ્ત કરે. નિરાશ થયા વગર બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરનારને પરિણામે સફળતા મળે. પ્રજ્ઞા અને પ્રયત્ન પુરુષનાં, પ્રેરણા અને પરિણામ પ્રભુનાં ! પોતાની કોઈ લોલુપતા વગર પ્રભુ બુદ્ધિ પ્રેરે તેમ પ્રયત્ન કરવો. પરિણામની લાલસા ન રાખવી. ફલ પ્રભુને દઈ દેવાનું. "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।"- કર્મમાં અધિકાર, ફલમાં ક્યારેય નહિ. પ્રતિકૂલતાથી પ્રયત્ન પડતા ન મુકાય. બ્રહ્માજીએ કમલમાંથી સૃષ્ટિ રચવા વિચાર્યું. એમણે કમલના અનેક રીતે વિભાગો કર્યા. ત્રણ-તથા ચૌદ પણ ભાગ કર્યા. તે જુદા જુદા લોક થયા. ૧૦૦ જન્મ સુધી અશ્વમેધ-યજ્ઞ નિષ્કામ-ભાવે કરવાના ફલ રૂપે બ્રહ્મપદ મળે છે.

ભગવાનની કાલશક્તિથી સઘળું કાર્ય પ્રકટ થાય છે. કાર્યથી કાલનું અનુમાન થાય છે. કાલ અમૂર્ત હોવાથી પ્રત્યક્ષ નથી. સર્વ વિશેષરહિત ગુણક્ષોભહેતુરૂપ કાલ છે. તે ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે. ઘડિયાળમાં જોવાથી તો કાંટા-આંકડા દેખાય, પણ સૂર્યગતિની સ્થિતિને અનુકૂલ અનુમાન થાય છે. નૃત્ય કરનાર નૃત્યમાં હાથની મુદ્રાઓ દ્વારા રસને અનુકૂલ સંકેત કરે છે, પદાર્થ સમજાવે છે. તેની તે ચેષ્ટાઓ દ્વારા સૌ અનુમાનથી સમજીને રસ અનુભવે છે. ચેષ્ટા કે મુદ્રા દ્વારા દરેક અનુભવની-રસની મર્યાદા બંધાય છે. તેમ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ કાલથી સર્વ પદાર્થોની મર્યાદા (હદ-પરિચ્છેદ) થાય છે. બ્રહ્મ સર્વ પદાર્થરૂપ બને, તે પદાર્થની હદ ચેષ્ટારૂપ કાલ બાંધે છે. ઉત્પત્તિ અને અંત તેનાથી અનુભવાય છે. ભગવાનનો અસાધારણ રૂપવાળો ધર્મ, જેનાથી સઘળું કાર્ય મર્યાદિત બને છે, તે કાલ આધિદૈવિકરૂપ છે, તેને સમજાવવા માટે આધિભૌતિક-રૂપે દશ પ્રકારની સૃષ્ટિ ગણાવી છે. કાલમાંથી તે એક વાર પ્રકટ થયા પછી જુદી જુદી સૃષ્ટિમાંથી થયા કરે છે.

આધ્યાત્મિક-કાલ પછીના અધ્યાયમાં છે. કાલ પદાર્થની હદ બાંધનાર તરીકે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ વગેરેથી સમજાય. તેમાં ૬ પ્રાકૃતસર્ગ, ૩ વૈકૃતસર્ગ અને એક દેવસર્ગ, મળીને દશ સર્ગ છે. પ્રકૃતિમાં જન્મેલાં તે, - પ્રાકૃતસર્ગ ! અને તે પૂર્વાવસ્થા જેમાં છોડે તે, વિકૃતિવાળો - વૈકૃતસર્ગ !

છ પ્રકારની પ્રાકૃતસૃષ્ટિ :

(૧) મહત્તત્ત્વનો સર્ગ - સર્વોપયોગી બુદ્ધિની સૃષ્ટિ (૨) અહંકારનો સર્ગ, (૩) ભૂતસર્ગ - પંચતન્માત્રારૂપ, (૪) ઈન્દ્રિયસંબંધી સર્ગ (કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તેમ), (૫) દેવસર્ગ - સ્વરૂપથી (ઈન્દ્રિય-પ્રેરણા માટે), (૬) તામસસર્ગ - અજ્ઞાનથી થતી આ સૃષ્ટિ છે. પદાર્થોનો વિચાર પહેલાં બુદ્ધિમાં થાય, પછી તેનો રચનાનો સંકલ્પ (અહંકાર) થાય. પંચભૂતથી રચના થાય. વિષયરૂપ તન્માત્રા સાથે હોય. ઈન્દ્રિયો દ્વારા તેનું ગ્રહણ થાય. ઈન્દ્રિયોના દેવો તેવી પ્રેરણા કરે. અવિદ્યા તેમાં હેતુભૂત બને. ભગવાન્ રજોગુણનો સ્વીકાર કરે, ત્યારે આવી લીલા કરે છે.

ત્રણ પ્રકારનો વૈકૃત-સર્ગ અને દેવ-સર્ગ :

હવે, વૈકૃતસર્ગમાં પહેલાં સ્થાવરસૃષ્ટિ ગણાવે છે. ક્રમમાં તે સાતમી છે. મુખ્ય-સર્ગ પહેલાં કહે છે. - "मुखे भवो मुख्यः"- છે. ઉદાર પ્રભુએ માનવને જન્મ દેતાં પહેલાં તેના ભોજનની વ્યવસ્થા કરી. ભક્ષ્યરૂપ સ્થાવરસર્ગ પહેલાં પ્રકટ કર્યો. તેના છ પ્રકાર. પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને છઠ્ઠું મન, તેથી તેના પ્રકાર છ ! ખાનારને સ્થિર બનાવે, જીવાડે માટે સ્થાવર ! તે વનસ્પતિરૂપ છે. વનસ્પતિ વૈષ્ણવ છે,

પરોપકાર કરે છે. (૭) સ્થાવરસર્ગ, - ૧. વનસ્પતિ-પીપળો વગેરે, પુષ્પરહિત અને ફલવાળી વનસ્પતિ કહેવાય. ૨. ઔષધિ-ડાંગર વગેરે. ફલ રૂપે પાકે ત્યાં સુધી રહે છે. મુખ્ય અન્નરૂપ છે. "उष दाहे।"- જઠરાગ્નિથી બળતાને તૃપ્ત કરે- પ્રસન્ન કરે તે - ઔષધિ, ! "ઔષાન્ જઠરાગ્નિદાહદગ્ધાન્ ધિનોતિ પ્રીણાતીતિ ઔષધિઃ "- ૩. લતા-કોળું વગેરે, શાકરૂપ હોય છે. ૪. ત્વક્સાર-વાંસ, યવ વગેરે ૫. વીરુધ્-સોમવલ્લી-ઘાસ વગેરે. ૬. દ્રુમ-આંબો વગેરે, ફલપુષ્પવાળા. આ બધાંમાં પોષણ માટે પાણી વગેરે આહારની ગતિ ઉપરની દિશામાં છે, મૂલથી શાખાઓમાં, તેથી ઉત્સ્રોતસ્ કહેવાય છે. પ્રાયઃ અજ્ઞાન-જડ જેવાં છે, છતાં અંતઃસ્પર્શજ્ઞાન તેમાં છે. વૃક્ષોનું સર્વસ્વ-સર્વેન્દ્રિયત્વ દેવતા-પ્રેરક છે. તેના અભિમાનીને તો સ્પર્શ માત્ર છે. (૮) તિર્યક્સર્ગ - જેનો આહારસંચાર આડો થાય છે, તેવાં આડા શરીરવાળાં પ્રાણીઓ. એના ૨૮ પ્રકાર. તેમને કર્તવ્ય - અકર્તવ્યનું જ્ઞાન નથી. તેમાં ગાય વગેરે નવ, બે ખરીવાળાં - સાત્ત્વિક, ગર્દભ વગેરે છ, એક ખરીવાળાં - રાજસ અને બાકીનાં કૂતરાં વગેરે ૧૩, પાંચ નખવાળાં - તામસ છે. (૯) અર્વાક્-સ્રોતસ્સર્ગ - આગળથી જેનો આહાર-સંચાર છે. તેમાં રજોગુણ અધિક છે. આ માનવસૃષ્ટિ છે. તે દુઃખમાં સુખ માનનારા, કર્તવ્યપરાયણ છે. (૧૦) દેવસર્ગ - તેના દેવ, પિતૃ વગેરે આઠ વિભાગ છે. અમોઘ સંકલ્પવાળા ભગવાન્ જ આ સ્વરૂપ છે.

અધ્યાય : ૧૧

પરમાણુ-કાલ અને પરમ-મહાન્-કાલ :

કાલના સૂક્ષ્મ-આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. કહેવાય છે કે, અણુઘડિયાળ સેકંડનો ૬૦મો ભાગ પણ માપી શકે. આપણા ઋષિમુનિઓએ તો તેથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે.

સૂર્યગતિથી કાલના ભેદનો વિચાર કરે છે. સૂર્ય તેનો આધિદૈવિક છે; અને ગતિથી થતા ભેદ આધ્યાત્મિક છે. પૃથ્વીની ઉપરના લોકમાં કે પ્રલયમાં વિભાગ ભગવદિચ્છાથી કે બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ થાય છે. મનુષ્યોનાં દિવસ-રાત્રરૂપ કાલ પૃથ્વીની સૂર્ય સામે આવવાથી કે બીજી બાજુ રહેવાથી સમજાય છે. તેનો ભેદ સમજાવવા માટે પરમાણુરૂપ કાલથી પરમ મહાન્ કાલનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં ઉપાધિરૂપ પરમાણુનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा ।
परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥ (१)

"चरमः सद्विशेषाणाम्" – અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે "सत्"- (કાર્યરૂપ ઘડો વગેરે) પદાર્થને લઈ એના ભાગ કરતાં – "विशेषाणां"- તેના અવયવોનો છેલ્લો ભાગ, જેના વધારે વિભાગ થઈ શકે નહિ, તે "પરમાણુ" જાણવો. તે સદા સજાતીય પરમાણુઓ સાથે સમુદાયરૂપ ન થયેલો, કાર્યાવસ્થાને પ્રાપ્ત ન થયેલો હોય, (સમૂહમાં) એક (રૂપ) થયેલો ન હોય, કોઈની સાથે જોડાયેલા ન હોય અને હમેશાં જુદો જ રહે, એનું નામ "પરમાણુ"! જેનાથી માનવને દેહ સાથે એકતાનો ભ્રમ-દેહાધ્યાસ-થાય છે!

કાર્યમાત્ર સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ સ્વરૂપમાં રહેલું હોય, - પ્રકટ ન હોય, ત્યારે તેની અવિશેષ નિરંતર એકતા, તે "પરમમહાન્" છે ! બ્રહ્માણ્ડસ્થિત ભગવાન્ "પરમમહાન્" છે. માનસપર્વતની ઉપરની

ભૂમિના આ પરમાણુ જેટલા ભાગનું અંતર કાપતાં, સૂર્યના રથને જેટલો સમય લાગે તે "પરમાણુકાલ" કહેવાય. કલ્પવું પણ કઠિન છે.

પરમાણુકાલથી વર્ષ-પર્યંતની ગણના :

એક ક્ષણના બે હજાર યોજન અને બે ગાઉની ગતિથી, "પરમાણુ" જેટલી જમીન પરથી પસાર થતાં, સૂર્યના રથને જેટલો સમય લાગે, એટલા સમયનું નામ એક "પરમાણુકાલ" કહેવાય. તેનાથી કાલનું અનુમાન થાય. ૨ પરમાણુ=૧ અણુ. ૩ અણુ =૧ ત્રસરેણુ. ઘરમાં જાળિયા કે નળિયામાંથી આવતા સૂર્યના પ્રકાશમાં નાનાં રજકણો ઊડતાં દેખાય છે. તે જમીન પર પડતાં નથી, આકાશ તરફ ઊડતાં લાગે છે. તે ત્રસરેણુ!

૩ ત્રસરેણુ=૧ ત્રુટિ	૧૦૦ ત્રુટિ = ૧ વેધ
૩ વેધ = ૧ લવ	૩ લવ = ૧ નિમેષ (આંખનો પલકારો)
૩ નિમેષ= ૧ ક્ષણ	૫ ક્ષણ = ૧ કાષ્ઠા
૧૫ કાષ્ઠા= ૧ લઘુ	૧૫ લઘુ = ૧ નાડી
૨ નાડી = ૧ મુહૂર્ત	૬ કે ૭ નાડી = ૧ પ્રહર

૬ "પલ" તાંબાનું વાસણ બનાવી, સોનાની ચાર શલાકા (સળી) ભેગી કરી, તેમાં છિદ્ર પાડવું. એ શલાકાઓ એક "માષા" સોનાની, ચાર આંગળ લાંબી લેવી કે ૩૪ તલથી ચાર ગણી લાંબી લેવી. એક પ્રસ્થ પાણી સમાય તેવું પાત્ર બનાવવું. તેને ડૂબતાં જેટલો સમય લાગે તે નાડી કે ઘડી!

૩ યવ=૧ ગુંજા (ચણોઠી), ગુંજા=૧ માષા, ૧૬ માષા=૧ સુવર્ણ, ૪ સુવર્ણ=૧ પલ.

આ માપ પ્રમાણે, છ પલ તાંબાનું પાત્ર બનાવી ચાર માષા જેટલા સોનાના ચાર આંગળ લાંબા તારના વ્યાસ જેટલું છિદ્ર પાડવું. જલમાં તરતું મૂકેલું આ પાત્ર ડૂબતાં જેટલો સમય લાગે તે ઘડી - નાડી!

(૪+૪)=૮ પ્રહર	= દિવસ-રાત્રિ (મનુષ્યનાં)
૧૫ અહોરાત્ર	= ૧ પક્ષ
૨ પક્ષ	= ૧ માસ (પિતૃનાં દિવસ-રાત)
૨ માસ	= ૧ ઋતુ
૩ ઋતુ	= ૧ અયન
૨ અયન	= ૧ વર્ષ (દેવનાં દિવસ-રાત)

દેવ-પિતૃ-મનુષ્યનું આયુષ્ય તેમનાં ૧૦૦ વર્ષનું, પણ પુણ્ય-કર્મોથી કાલ આયુષ્યનું હરણ ન કરે, તેથી આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષથી વધે. પાપથી કાલ સાથે પાપ આયુષ્યનો ભોગ કરે,-નાશ કરે, તેથી આયુષ્ય ઘટે.

વર્ષ-પાંચ પ્રકારનાં :

(૧) સંવત્સર-ચાન્દ્ર, (૨) પરિવત્સર-વૈષ્ણવ, (૩) ઈડાવત્સર-સૌર, (૪) અનુવત્સર-નાક્ષત્ર,

(૫) વત્સર-દૈવ (બાર્હસ્પત્ય).

સૂર્યનો રથ જેટલા સમયમાં આકાશમંડલમાં ફરી રહે તે સમય સંવત્સર કહેવાય. "પ્રભવ" વગેરે નામથી ઓળખાતાં ૬૦ સંવત્સર બૃહસ્પતિની ગતિથી માપ કાઢવામાં પ્રસિદ્ધ છે. બૃહસ્પતિ બાર રાશિવાળું કાલચક્ર બાર વર્ષે ફરી રહે. સાઠ વર્ષમાં પાંચ વાર ભ્રમણ થાય, તેથી વર્ષના પાંચ પ્રકારના ભેદ ગણ્યા છે. આમ ગણતાં, બ્રહ્માના આયુષ્યની ગણતરીમાં ગૂંચવાડો થાય. સંખ્યા "૫૨"થી વધારે નથી, તેથી યુગ અને કલ્પ ગણવામાં આવે છે.

બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય - બે પરાર્ધ : અક્ષરબ્રહ્મનો નિમેષ-પ્રાય :

૪૦૦૦ દેવવર્ષ = સત્યયુગ	૩૦૦૦ દેવવર્ષ = ત્રેતાયુગ
૨૦૦૦ દેવવર્ષ = દ્વાપરયુગ	૧૦૦૦ દેવવર્ષ = કલિયુગ

દરેક યુગના આરંભમાં અને અંતમાં સંધિના ક્રમશઃ ૪૦૦, ૩૦૦, ૨૦૦ ૧૦૦ દેવવર્ષ છે. બંને તરફ ગણતાં બમણાં થાય. ચારે યુગના સંધિકાળ સાથે મળીને, ૧૨૦૦૦ દેવવર્ષ = ૧ ચતુર્યુગકાલ કહેવાય.

કાલનો વિભાગ તો ન થાય, પણ ધર્મલિંગભેદથી કાલભેદ ઓળખાય છે. કાલપ્રેરિત ધર્મ મનુષ્યોમાં દેખાય. સત્યયુગમાં સંપૂર્ણ ધર્મ - ચાર ચરણ; ત્રેતામાં ત્રણ, દ્વાપરમાં બે, કલિમાં અધર્મ સંપૂર્ણ ! વર્ણ પણ ક્રમશઃ લુપ્ત થાય. સત્યયુગ અને કલિયુગ મુખ્ય. સત્ય યુગનો અંશ ત્રેતાયુગ, અને કલિનો અંશ દ્વાપર. ધર્મથી આ ભેદ છે. ધર્મનું (કાર્ય) આચરણ સામાન્ય રીતે દિવસે થાય. દરેક યુગે ધર્મ જુદા.

મનુરૂપ ભગવાન્ ધર્મને પ્રકટ કરે. દરેક મન્વન્તરનો તે ધર્મ ગણાય. ધર્મ ૬ અંગવાળો છે, - દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, કર્મ, મન્ત્ર. ધર્મપ્રવર્તક મનુનો કાલ મન્વન્તર. તેમાં પણ છ અંગ, - મનુ, ઋષિ, દેવ, મનુપુત્ર, ઈન્દ્ર, ભગવદવતાર. આ બધાં ભગવાનની જ કલારૂપ છે.

એક મન્વન્તર ૭૧ ચતુર્યુગનો થાય. ત્રિલોકની બહાર ૧૦૦૦ ચતુર્યુગનો દિવસ ગણાય. તેમાં ૧૪ મનુઓ-મન્વન્તર થાય. તે બ્રહ્માજીના દિવસ-રાતનું માપ. બ્રહ્માજીના દિવસે સૃષ્ટિનું સર્જન થાય, રાત્રિમાં લય. તે દૈનન્દિનપ્રલય કહેવાય. ઉત્પત્તિ અને લય પ્રભુની લીલા જ છે. લયમાં નાશ દેખાય, પણ તે પ્રભુની ક્રૂરતા નથી, દયા છે. જન્મ અને મરણમાં આથડ્યા કરતાં પ્રાણીમાત્રને તેમાં વિરામ મળે છે,-આથડતા અટકે છે.

બ્રહ્માજીનો એક દિવસ તે "કલ્પ" કહેવાય. તેમાં સૃષ્ટિ અને રાત્રે લય થાય. માનવ દિવસભર કામ કરે, રાતે બધું સમેટીને સૂઈ જાય અને બીજે દિવસે સવારે પુનઃ સામાન્ય રીતે કાર્ય શરૂ થાય. રોજિંદા કાર્યક્રમમાં બહુ ફેર ન પડે. તેમ, બ્રહ્માજીનું આ રોજિન્દું કામ ચાલ્યા કરે. બ્રહ્માજીનું આયુષ્ય તેમના દિવસ પ્રમાણે ૧૦૦ વર્ષનું. તે "પર" કહેવાય. તેનો અર્ધભાગ "પરાર્ધ" કહેવાય. અત્યારે, બ્રહ્માજીનો પહેલો પરાર્ધ પૂરો થયો છે. બીજો પરાર્ધ ચાલે છે, એટલે બ્રહ્માજીનું ૫૧મું વર્ષ ચાલે છે. તેમાં, બ્રહ્મકલ્પ પ્રથમ પરાર્ધના આરંભે થયો. તેમાં ભગવાન્ પોતે બ્રહ્મા રૂપે પ્રકટ થયેલા. પ્રથમ પરાર્ધના પ્રારંભમાં વારાહ-કલ્પ થયો. તેમાં ભગવાનના નાભિકમલમાંથી સૃષ્ટિ થઈ. બીજા પરાર્ધના

અંતે પદ્મકલ્પ થયો. તેમાં ભગવાન્ પોતે વરાહ રૂપે પ્રકટ થયા. પહેલો આદિવારાહકલ્પ થયો. બીજો વારાહકલ્પ થયો. ત્રીજો શ્વેત-વારાહકલ્પ અત્યારે ચાલે છે. સર્વ સૃષ્ટિની કથાનો સમાવેશ કરવા ભગવાનની વિભૂતિ રૂપે ત્રણે બ્રહ્માની કથા કરી છે શયન કરનાર, ભોગ કરનાર, રચનાર, બ્રહ્મા તેમાં જુદા છે. અત્યારે વૈવસ્વત - મન્વન્તર ચાલે છે. ૨૮મા કલિયુગનો પ્રથમ ચરણ (ભાગ) છે.

બે પરાર્ધ જેટલો કાલ ભગવાન્ પુરુષોત્તમના વાસસ્થાન રૂપ અક્ષરબ્રહ્મ માટે નિમેષ જેટલો કહેવાય છે. વાસ્તવમાં કાલની કોઈ જ સત્તા અક્ષરબ્રહ્મ પર નથી, તો અક્ષરથી પર ભગવાન્ પુરુષોત્તમ પર કાલસત્તા ચાલે જ ક્યાંથી ?

અધ્યાય : ૧૨

ભગવાનની લીલા રૂપ, - ત્રિવિધસૃષ્ટિ :

હવે, મૈત્રેયજી, બ્રહ્માએ કરેલી સૃષ્ટિ વર્ણવે છે. કાલરૂપ ભગવાનના મહિમાનું વર્ણન કર્યા પછી, વેદગર્ભ બ્રહ્માજીએ કરેલા સર્જનને સાંભળવા વિદુરને સાવધ કર્યા. જેના ઉદરમાં વેદ સમાયેલા છે, - તે "વેદગર્ભ" ! વેદાનુસારિણી સૃષ્ટિનું સર્જન બ્રહ્માજી કરે છે તેવું સૂચન તેમાં છે. આ સૃષ્ટિ વેદની આજ્ઞાઓને અનુસરનારી થાય છે, મુક્તિ મેળવે છે. આ મર્યાદાસૃષ્ટિ છે.

પહેલાં કહેલી કાલસૃષ્ટિ કાલને અનુસરનારી છે. તેમાં પરિસ્થિતિને અનુકૂલ થઈને જીવનારા લોકો હોય છે. જન્મમરણના પ્રવાહમાં ઘસડાઈ આથડ્યા કરે છે. આ પ્રવાહસૃષ્ટિ છે.

સાક્ષાદ્ ભગવાને કરેલી સૃષ્ટિ એ પુષ્ટિસૃષ્ટિ છે. તે સૃષ્ટિ ભગવાનને અનુકૂલ, - સેવા કરનારી, હોય છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી તે કૃતાર્થ થાય છે.

ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ કાલ છે. ઈચ્છાનુસાર ચેષ્ટા સૌ કરે, તેથી ભગવાનની ઈચ્છામાત્રથી મનથી કાલસૃષ્ટિ થાય. તેમાં પોતાની મરજી મુજબ જીવનારા લોકો માટે જન્મમરણનો અવિરત પ્રવાહ હોય, તેથી તે પ્રવાહસૃષ્ટિ કહેવાય. વેદની આજ્ઞાનુસાર જીવે તો આથડવાની હદ-મર્યાદા પૂરી થાય. તેમાં વેદની આજ્ઞાનું પાલન કરવું પડે, તેથી મર્યાદામાં જીવવું પડે. ધર્માનુકૂલ ફલ મળે તેવી તેમાં મર્યાદા છે. વધારેમાં વધારે મોક્ષરૂપ ફલ સુધીની મર્યાદા તેમાં છે, માટે તે મર્યાદામાર્ગ. પુષ્ટિમાં પ્રભુની કૃપા જ નિયામક છે. તેમાં ફલની કોઈ મર્યાદા નથી. સાધનની મર્યાદા કે અધિકારની મર્યાદા પણ તેમાં નથી. સઘળું પ્રભુની કૃપાથી જ થાય છે. પ્રભુની પ્રસન્નતા માટે જ સઘળા જેના પ્રયત્ન હોય તે, પુષ્ટિસૃષ્ટિ ! અમર્યાદિત પૂર્ણાનન્દનો, ભગવલ્લીલાનો તેમાં અનુભવ થાય.

વેદગર્ભ બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં પહેલાં થયેલી - અવિદ્યા :

બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિના કારણરૂપ મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિનું અહીં વર્ણન છે. મુક્તજીવ બે પ્રકારના છે : (૧) લોકથી પર અને (૨) લૌકિક. લોકથી પર મુક્તજીવો મુક્તિના કારણરૂપ બને છે. તેઓ વૈરાગ્યવાળા હોવાથી સૃષ્ટિ રચવામાં સાનુકૂલ હોતા નથી. તેમનો જન્મ સંસારમાં સૌને મુક્તિ દેવા માટે છે. તેઓ જ્ઞાન સાથે અવતરે છે. તેમને મોહ કરાવવા માટે બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં પહેલાં અવિદ્યા થઈ. કાર્ય રૂપે તેના પાંચ વિભાગ છે. તેના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની સૃષ્ટિ પહેલી થઈ.

૧. અન્ધતામિસ્ર - (મરણ) બાહ્યજ્ઞાનનો અભાવ, ૨. તામિસ્ર - વિષયોમાં મોહ (ક્રોધ), ૩. મહામોહ - વસ્તુની યથાર્થતા જાણવા છતાં તેમાં ઐકય-બુદ્ધિ, દેહાદિમાં અહંભાવ (વિષય-ભોગની ઈચ્છા), ૪. મોહ - "મારું છે," - તેવો ભાવ (અંતઃકરણ-વિભ્રમ), ૫. તમઃ - અજ્ઞાન. પોતે કોણ છે ? - તે ન જાણવું (અવિવેક). યોગસૂત્રના ભાષ્યમાં અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ, - એ પાંચ ક્લેશનું વ્યાખ્યાન વ્યાસજીએ તામિસ્રાદિ - શબ્દોથી કરેલું છે. વિષ્ણુ-સ્વામી - અજ્ઞાન, વિપર્યાસ, ભેદ, ભય, શોક - કહે છે. દેહાધ્યાસ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ, સ્વરૂપવિસ્મૃતિ, - એવાં પણ અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વનાં નામ છે.

બ્રહ્માજી દ્વારા જગતને દાનરૂપ સનત્કુમારો - રડતા રુદ્રની ઉત્પત્તિ : ક્રોધ-શાંતિનો ઉપાય :
ક્રોધ રજોગુણથી બ્રહ્માજીને આવ્યો, - સાત્ત્વિક વ્યાસજીને નહિ ! :

પહેલાં, બ્રહ્માજી એકલા જ હોવાથી તેમને અવિદ્યાનો મોહ કરાવ્યો. બચવા માટે બ્રહ્માએ ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું. સાક્ષાદ્ ભગવાનનું કે ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન પણ અનર્થ અટકાવે છે, - સન્માર્ગ સૂઝાડે છે. બ્રહ્માજીએ ધ્યાન કર્યા પછી, મનથી ચાર કુમારો પ્રકટ કર્યા. ભગવાનના ધ્યાનથી વિકાર દૂર થાય, મન મંગલ અને મધુર બને, શાન્ત બને. સૌને તેવો અનુભવ થઈ શકે તેથી, ધ્યાન કર્યા પછી, વિશ્વને દાન કરનારા કુમારો પ્રકટ થયા. સનક, સનન્દન, સનાતન અને સનત્કુમાર ! તેમનાં નામ છે. પાંચ વર્ષ કરતાં તેમનું વય વધતું નથી. સનત્કુમાર પ્રભુને પ્રિય છે. એમના દરેકના નામની આગળ "સન્" લાગે છે. સંસ્કૃતમાં "षणु दाने ।" "सन्"- ધાતુ દાનના અર્થમાં વપરાય છે. ભગવાને વિશ્વને સન્માર્ગનું, જ્ઞાનનું, મુક્તિનું દાન કરવા માટે આ કુમારોનું દાન કર્યું છે. મનનશીલ, નિષ્ક્રિય, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યપરાયણ આ કુમારો છે.

બ્રહ્માજીએ દીકરાઓને આજ્ઞા કરી : "દીકરાઓ ! તમે સૃષ્ટિનું સર્જન કરો," પણ વાસુદેવપરાયણ પુત્રોને તે પસંદ ન પડ્યું, અંતરમાં ઈચ્છા ન થઈ. મૌન રહ્યા. પ્રભુપરાયણ હોય તેને લૌકિક-વ્યવહાર કરવો ન ગમે. બ્રહ્માજીને ગુસ્સો આવ્યો. અવિદ્યા પાસે હતી. તેણે પ્રભાવ બતાવ્યો. અજ્ઞાન હોય ત્યાં ગુસ્સો અવશ્ય આવે. ક્રોધ તો સ્નેહનો શત્રુ છે. કામ ક્રોધથી જતો રહે, પણ ક્રોધ શાંત કરવો કઠિન છે. ભગવાન્ શંકરે કામને ક્રોધથી બાળી નાખ્યો. બાળનારા ક્રોધને ન બાળ્યો ! ક્રોધ અતિશય પીડનારો છે, બુદ્ધિનાશક પણ બને છે.

બ્રહ્માજીને આવેલો ક્રોધ આધિદૈવિક છે. એને શાંત કરવા માટે બ્રહ્માજીએ પ્રયત્ન કર્યો. આવેલા ક્રોધને શાંત કરવા માટે એક જ ઉપાય છે, - શાંત રહેવું, એક અક્ષર પણ બોલવો નહિ, કોઈ જ ક્રિયા કરવી નહિ, આંખ બંધ કરી દેવી, કશો વિચાર કરવો નહિ, માત્ર ભગવાનનું ધ્યાન કરવું !

બ્રહ્મા પિતા, કુમારો પુત્ર ! પુત્રે પિતાનું કહેલુ ન માન્યું, સૃષ્ટિ ન કરી ! પિતાને ક્રોધ આવ્યો. રજોગુણ બ્રહ્મામાં છે અને અજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા પાસે હતી. બંને ક્રોધ કરાવે છે. વ્યાસ પિતા, શુકદેવજી પુત્ર ! જન્મીને ઘરમાંથી ચાલ્યા જતા હતા. "પુત્ર" - કહી પિતા અટકાવતા હતા. અહીં પણ પુત્રે નથી માન્યું, છતાં પિતાને ક્રોધ ન આવ્યો, કારણ જ્ઞાનકલારૂપ વ્યાસ છે, સાત્ત્વિક છે; છતાં પુત્રપ્રેમમગ્ન છે. પ્રભુની આ લીલા છે.

ક્રોધ રજોગુણથી ઉદ્ભવે, એનો રંગ રાતો. ભગવાનનું ધ્યાન સત્ત્વમય - તેનો રંગ શ્યામ. રાતો અને શ્યામ રંગ મળ્યા. બ્રહ્માજીની ભ્રૂકુટિની મધ્યમાંથી આજ્ઞાચક્રના સ્થાનમાંથી આજ્ઞા પાળનારા એક કુમાર પ્રકટ થયા. સ્વાભાવિક સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી, કામને બાળનાર થયા. એમનો વર્ણ નીલલોહિત. જન્મતાંની સાથે જ રડવા માંડ્યું, રડ્યા તે જ રુદ્રનું રુદ્રત્વ ! તેમના પર ભગવાનની ખૂબ કૃપા છે. તે પણ સર્વત્ર કૃપા કરે છે. તેમના રુદનમાં પણ કૃપા છે. "પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા સૌને પીડનારી થશે." - એમ વિચારીને રડે છે !

સંસ્કાર-પરંપરાને સાચવે તેવાં સંતાન સમાજને દેવાં :

સનત્કુમારોએ બ્રહ્માની આજ્ઞા ન પાળી ! આશ્રમનો અતિક્રમ કર્યો, તેથી દોષ લાગ્યો. તે અસુર પ્રહ્લાદ રૂપ થયા ! ત્યાં પણ કષ્ટ થયું. આવો દોષ ન લાગે માટે, વ્યાસાશ્રમમાંથી ચાલ્યા જતા શ્રીશુક, પોતાની છાયામાંથી પ્રકટ કરેલું "છાયાશુક" - સ્વરૂપ મૂકીને ગયા છે ! છાયાશુકે ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યો છે. પૂર્વજન્મના સિદ્ધજ્ઞાની હોવા છતાં, તેમણે દોષ વિચાર્યો છે. રુદ્ર પણ આવા દોષ વિચારે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા ઈચ્છતા નથી, પણ પ્રજાની પ્રતિકૂલતાના વિચારે રડે છે : પોતાનું સંતાન "વેનરાજા" સમાજને સાનુકૂલ ન હતું, તેથી અંગરાજા દુ:ખી થઈ ઘર છોડી ગયા. દીકરો ધુંધુકારી લાયક ન લાગ્યો. આત્મદેવ બ્રાહ્મણ દુ:ખી થઈ વનમાં ચાલ્યો ગયો. સમાજને સુખ-શાંતિ દે, સંતાપ ન દે, તેવું સંતાન સુશીલ માબાપ ઝંખે છે. સંપત્તિ અને સંતતિની પરંપરા સંભાળે,-તેવું સંતાન તો સામાન્ય સંસારીઓ જ ઝંખે છે. માબાપ હમેશાં વિચાર કરે કે, જે સંતાન અમે સમાજને દઈ રહ્યાં છીએ,- તે સમાજનું કલ્યાણ કરે તેવું છે કે નથી ? સંતાન સંસ્કાર-પરંપરાને સાચવે તેવાં છે કે નહિ ?

ઋષિયોએ આપેલો ભારતીય સમાજનો વિશિષ્ટ વારસો સંતાનને દેવાય :

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તો માબાપને માથે મોટી જવાબદારી છે. ઋષિ-મુનિઓએ જે વારસો આપ્યો છે, તે સંતાનને દેવાનો છે. પોતાની કમાણી સંતાનને ન દો તો કદાચ ચાલે, પણ વડીલોપાર્જિત મિલકતમાં તો ભાગ સ્વાભાવિક રીતે મળે. આપણા સૌના વડીલો - ઋષિમુનિઓ ! ભારતમાં ત્રૈવર્ણિક દરેકને પોતપોતાનું ગોત્ર હોય છે. ઋષિની પુત્ર કે શિષ્ય-પરંપરા ગોત્ર ગણાય છે. આ દૃષ્ટિએ, આપણે સૌ કોઈ સામાન્ય માબાપનાં સંતાન નથી; ઘરમાં જન્મનાર, જીવનાર, ઝઘડનાર અને મરનાર માબાપનાં સંતાન નથી. આપણે ઋષિમુનિઓનાં વારસદાર સંતાન છીએ ! તેમની મિલકત પર હક્ક કરવા જેવો છે. બાપદાદાની મિલકત મેળવીએ, સાચવવા મથીએ, એના કરતાં વધારે ચીવટથી આ ઋષિમુનિઓની મિલકત મેળવવા જેવી છે, સાચવવા જેવી છે, વધારવા જેવી છે ! એ મિલકત છે, - આપણા શાસ્ત્રગ્રંથો ! લૌકિક-મિલકત મેળવવા વલખાં મારવામાં જીવન લોકો વ્યર્થ વેડફી રહ્યા છે, છેવટે થાકી-હારીને ઋષિયોનો ખજાનો ખોળે છે, તેમાં પણ ખંત નથી. વગર મહેનતે, ઓછા યત્ને કે કાંઈ કર્યા વગર મુક્તિ કે શાંતિ કે ભક્તિ મળતાં હોય તો જોઈએ છે, મેળવવા માટે મથામણની તૈયારી નથી ! સંતાનને લૌકિક-વારસો સૌ મા-બાપ ચીવટથી સોંપે છે. તેમ માબાપ તરીકે ફરજ છે કે, પોતાનાં સંતાનને વેદ, ગીતા, ભાગવતજી, રામાયણ વગેરેનો વારસો આપતા જાય. માત્ર પૈસા આપનાર પિતા, પુત્રને પાંગળા બનાવે છે. સંતાન સમાજની સર્વોત્તમ સંપત્તિ બને - તેવાં શીલ,

શિક્ષા અને સ્નેહ તેને દેવાય.

રુદ્રની રૌદ્ર-પ્રજાથી બ્રહ્માજીએ પ્રજા ન કરવા કહ્યું :

"પોતાનાં સંતાન યોગ્ય નથી થવાનાં !" માટે ભવ રડી રહ્યા છે. આ તેમના રડવાનું રહસ્ય છે, છતાં તે ગુપ્ત રાખ્યું છે. પ્રકટ રીતે તો નામ અને સ્થાન માટે પ્રાર્થના કરી. પિતાજીને આશ્વાસન આપ્યું, - "અરે ! ઉદ્વેગવાળા બાલકની જેમ રડો છો ? એટલે લોકો તમને રુદ્ર કહેશે !" ૧૧ રુદ્ર છે. બ્રહ્માજીએ તેમનાં નામ આપ્યાં : મન્યુ, મનુ, મહેશાન, મહાન, શિવ, ઋતુધ્વજ, ઉગ્રરેતા, ભવ, કાલ, વામદેવ, ધૃતવ્રત. ૧૧- સ્ત્રી આપ્યાં : વૃત્તિ, ઉશના, ઉમા, નિયુત્સર્પી, ઈલા, અંબિકા, ઈરાવતી, સુધા, દીક્ષા, રુદ્રાણી. ૧૧ સ્થાન રહેવા માટે આપ્યાં : હૃદય, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તપઃ. રુદ્રે આ બધાને લઈને પ્રજા કરી. રુદ્રની પ્રજા રૌદ્ર થઈ. સૌને રડાવે તેવી થઈ. બ્રહ્માજીએ વિનંતી કરી, "પ્રજા ન કરશો. તપઃ કરો !" અનર્થને અટકાવવાનો ઉપાય અવશ્ય કરવો જોઈએ. રુદ્ર ભગવાન્ તપઃ કરવા ગયા. અવિદ્યા અનિષ્ટ કરતી અટકી ગઈ. માનવ સાવધ થઈને પ્રયત્ન કરે તો, જીવનમાંના અનેક અનર્થ અટકાવી શકે.

ભગવાનની સૃજ્યા-શક્તિ-વડે બ્રહ્માજીએ ઋષિયોને પોતાના અંગમાંથી પ્રકટ કર્યા :

પુનઃ સર્જન કરવા માટે ધ્યાન કરતાં ભગવાનની સૃજ્યાશક્તિ પુત્ર રૂપે મનમાંથી દશ રૂપે પ્રકટ થઈ. તેનાથી દશ દીકરાઓ થયા. ખોળામાંથી નારદજી થયા. ભક્ત છે, એટલે લાડ લડાવતાં ખોળામાંથી ઉત્પન્ન કર્યા. અંગૂઠામાંથી દક્ષ થયા. દક્ષ ભગવદીય છે, તેથી અંગૂઠામાંથી થયા. તેને બ્રહ્માએ પોતાના સમાન બનાવ્યા. પ્રાણમાંથી વસિષ્ઠ થયા, ભૃગુઋષિ ચામડીમાંથી થયા. કરમાંથી ક્રતુ થયા. ક્રિયા કર (હાથ)થી થાય. ક્રિયા યજ્ઞરૂપ છે. યજ્ઞ ક્રતુ કહેવાય. પુલહ નાભિમાંથી થયા. પુલસ્ત્ય ઋષિ બે કાનમાંથી થયા. પુલત્સ્ય ઋષિથી બ્રાહ્મણ અને અસુર બેના વંશ થવાના, તેથી બે કાનમાંથી એક ઋષિ થયા. અંગિરા મુખમાંથી થયા. આંખમાંથી અત્રિ થયા. મનમાંથી મરીચિ થયા. દક્ષિણ-સ્તનમાંથી ધર્મ થયા, જેમાં નારાયણ સ્વયં વિરાજે છે. અધર્મ પીઠમાંથી થયો. બ્રહ્માજીની છાયામાંથી કર્દમ ઋષિ થયા. છાયા પ્રતિસૃષ્ટિરૂપ છે. પુષ્ટિમાં ઉપયોગી સૃષ્ટિ તેમાંથી થવાની છે. સ્વપ્ન, છાયા, તમઃ, માયા, અવિદ્યા અને ભ્રમને ભગવાન્ પોતે તિરોહિત રહીને પ્રતિસર્ગમાં સર્જે છે. કર્દમની ઓળખાણ પત્નીથી કરાવી છે. દેવહૂતિના એ પતિ થયા. મુખ્ય-વાત દેવહૂતિની છે. કર્દમે તપઃ ભગવદારાધન પણ સ્ત્રી માટે કર્યું છે ! મુક્તિની કથા પણ તેમની છે. રૂપાત્મક-સૃષ્ટિ પછી, બ્રહ્માજીએ નામાત્મક-સૃષ્ટિનો આરંભ કર્યો. તેમાં નીહાર-સૃષ્ટિ પહેલાં કહી. મૈત્રેયજીએ - "क्षत्तः ।"- સંયમેન્દ્રિય - એવું સંબોધન કર્યું. બ્રહ્માજીની આ કથા સાંભળીને અન્યથા વિચાર ન કરશો, તેવો સંકેત તેમાં છે.

યજ્ઞાત્મક બ્રહ્માજીનો લૌકિક - ગદ્યપદ્યાત્મિકા - સરસ્વતી સાથેનો પ્રસંગ :

બ્રહ્માજીએ દીકરી ઉત્પન્ન કરી. તેનું નામ સરસ્વતી. વાણીરૂપા સરસ્વતીજી છે અને તેની ઈચ્છા બ્રહ્માજીએ કરી ! સરસ્વતી અકામ હતાં. બ્રહ્માજી સકામ થયા. "क्षत्तः"- સંબોધન સમજાવે છે કે, બ્રહ્માજી અસંયમી નથી થયા, સંયમી જ છે. લોકો વ્યર્થ આ કથાનો અવળો અર્થ સમજે છે. આ

બ્રહ્માજી યજ્ઞાત્મક છે; અને આ વાણી લૌકિક-સરસ્વતી છે, ગદ્યપદ્યાત્મિકા છે. "તન્વી"- વેદમાં તે તિરોહિત છે. તેનો સ્વીકાર કરવા બ્રહ્માજી ઈચ્છે છે. તેથી લૌકિક-પ્રચુર જગત્ ઉત્પન્ન થાય. આ બ્રહ્માજીના વેદપરાયણ પુત્રોને ન રુચ્યું, તેથી અટકાવ્યા ! જો બ્રહ્માજી લૌકિક-શબ્દોનો ઉપયોગ યજ્ઞમાં કરે, તો બધું લૌકિક થઈ જાય, વૈદિક રહે નહિ. તામસ-પ્રજા તેથી ઉત્પન્ન થાય. ઋષિયો તેમાં સંમત ન થયા. "બ્રહ્માજી ! આવું કોઈ કરતું નથી, અને કરશે પણ નહિ." બ્રહ્માજીએ નિવૃત્તિ કરી, પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો. બ્રહ્માજીનો આ શરીરનો ત્યાગ એટલે જે પ્રકારનો ભાવ મનમાં આવ્યો હતો તે છોડી દીધો !

મનમાં આવેલો દુર્વિચાર કાઢી નાખતાં વાર લાગે તો, આખું જીવન તે દુર્વિચાર દુષ્ટ બનાવી દે. ખરાબ વિચાર ખાનાખરાબી કરે ત્યાર પહેલાં, તેને મનમાંથી કાઢી નાખવો. માણસ પોતે ખરાબ નથી. ખરાબ વિચારો તેને ખરાબ બનાવે છે. ખરાબ ક્રિયા તેની જીવનનાવને ખરાબે ચઢાવે છે. ખરાબ વિચાર અને વર્તન નીકળી જાય તો, માણસ તો માણસ જ છે ! કપડા ઉપર ડાઘ પડયા હોય તો ડાઘ કાઢી નંખાય; પણ કપડું ફાડી ન નંખાય, ફેંકી ન દેવાય. સાવધ છે, - તેના દોષ ગયા સિવાય રહેતા નથી ! કૂતરું બહાર ફરતું હોય, તેને અટકાવાય નહિ, છતાં ઘરમાં પણ ન આવવા દેવાય. તેમ સમાજમાં ખરાબ આચરણ દેખાય, તે કદાચ આપણાથી અટકાવાય નહિ, પણ તેને પોતાના અંતઃકરણમાં કે આચરણમાં આવવા દેવાય નહિ, સાથ અપાય નહિ.

બ્રહ્માજીએ પોતાના મનમાં આવેલા અયોગ્ય ભાવનો તરત જ ત્યાગ કરી નાખ્યો. સાધુપુરુષો સંમત ન હતા. સનત્કુમારોની સંમતિ નહોતી મળી. પુત્ર દ્વારા પ્રભુએ અટકાવ્યા. બ્રહ્માજી પુત્ર ઉપર ગુસ્સે ન થયા. સમજે છે કે, પ્રભુએ પ્રેરેલા આ દીકરાઓ અટકાવે છે. કાંઈ ભૂલ કરતા હોઈએ ત્યારે, પ્રભુ દરેકને સીધે સીધું કહેવા નથી આવતા, પરંતુ કોઈ સાધુપુરુષ દ્વારા, તેના હૃદયમાં બેસીને આપણને ચેતવે છે. સાધુપુરુષો દ્વારા ભગવાન્ જ શાસન કરે છે. સાધુપુરુષો પોતાની ઈચ્છાથી કશું નથી બોલતા. તે તો સ્વાન્તઃમાં વિરાજતા શ્રીહરિની પ્રેરણાનુસાર બોલે છે, તે ન માનનારને પસ્તાવાનો વખત આવે છે.

બ્રહ્માજી દ્વારા વેદાદિ - નામસૃષ્ટિ - વર્ણાશ્રમધર્માદિ - મિથુનસૃષ્ટિનું સર્જન :

બ્રહ્માએ છોડેલું શરીર ઝાકળરૂપ બની ગયું ! ત્યાર પછી, ક્યારેક સૃષ્ટિ કરવાની ચિંતાથી ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું. ધ્યાન કરતા બ્રહ્માજીના મુખમાંથી ચાર વેદ પ્રકટ થયા, -ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. તે પૂર્વાદિ ક્રમથી પ્રકટ થયા. તેના ઉપવેદ-આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ અને સ્થાપત્યવેદ, પણ પ્રકટ થયા. ઈતિહાસ - પુરાણાદિ પણ પ્રકટ થયાં. ધર્મના ચાર ચરણ-વિદ્યા, દાન, તપઃ, સત્ય, પણ પ્રકટ થયા. આશ્રમ અને તેની સઘળી વૃત્તિયો પ્રકટ થયાં. બ્રહ્મચર્યના પ્રકાર ચાર છે : ૧. સાવિત્રઃ - જનોઈવાળાનો ગાયત્રીશિક્ષાકાલ, ત્રણ રાત્રિનો. ૨. પ્રજાપત્યઃ - વર્ષ પર્યંત વેદવ્રત. ૩. બ્રાહ્મઃ - વેદગ્રહણાત્મક. ૪. બૃહત્ - નૈષ્ઠિક.

ગૃહસ્થાશ્રમની વૃત્તિના ચાર પ્રકાર : ૧. વાર્તાઃ - ખેતી વગેરે. ૨. સંચયઃ - સંગ્રહ. ૩. શાલીન (યાયાવર): - શાલીન અલ્પધાન્ય-યાચના. ૪. શીલોચ્છઃ - ખળા કે બજારમાં પડેલા દાણા વીણવા.

વાનપ્રસ્થના ચાર પ્રકાર : ૧. વૈખાનસઃ - બ્રહ્માએ "વૈખાનસસૂત્ર"માં કહેલી રીતે પ્રભુને ભજનાર, દૈવેચ્છાથી મળે તેમાં નિર્વાહ. ૨. વાલખિલ્યઃ - પંચાગ્નિ-સાધક, સૂર્યપક્વ-અન્ન ખાનાર. ૩. ઔદુમ્બરઃ - નખ-વાળ રાખનાર, વૃક્ષ-ફલ પર જીવનાર. ૪. ફેનપઃ - અરણ્યમાં રહેનાર, વાયુ-જલ પર રહેનાર. સંન્યાસ ચાર પ્રકારનો : ૧. કુટિચરઃ - પુત્રોએ બનાવેલી કુટિરમાં વસે, પોતાના આશ્રમનું કાર્ય મુખ્ય ગણે. ૨. બહ્વોદઃ - જલ બહુ હોય ત્યાં વસે, કર્મને ગૌણ અને જ્ઞાનને મુખ્ય માને. ૩. હંસઃ - જ્ઞાનાભ્યાસ નિષ્ઠા. ૪. નિષ્ક્રિયઃ - તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય તે. બ્રહ્માજીએ આત્મવિદ્યા, પ્રણવ, વ્યાહૃતિ, છંદઃ પણ પ્રકટ કર્યાં. શબ્દ-બ્રહ્મમાં "ક" થી "મ" સુધીના પચીસ વ્યંજન જીવરૂપ છે. સોળ સ્વર દેહ છે. ચાર ઉષ્મ, श, ष, स, ह,- ઈન્દ્રિય છે. અંતઃસ્થ- "य, र, ल, व,- દેહનું બલ છે. ષડ્જ વગેરે સ્વર-ગતિ-વિહારમાંથી થયા. બ્રહ્માજીએ આ સમગ્ર સૃષ્ટિને પ્રકટ કરી, છતાં સંતોષ થયો નહિ. પોતાની પ્રજા કેમ વધે ? તેનો વિચાર કર્યો; અને "कस्य रूपमभूद्द्वेधा"- મિથુનવાળી સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા બ્રહ્માજીએ કરી. મિથુન એટલે બેનું યુગલ ! સૃષ્ટિ વધશે તેનો વિચાર કરી પોતાના શરીરના બે ભાગ કર્યા. એક કોષવાળા જીવ "અમીબા"નું પ્રજનન, તેના શરીરના દ્વિભાજનથી થાય છે. બંને ભાગ પણ સ્વતંત્ર રીતે જીવે છે. શરીરના વિભાગની પરંપરાથી તેની સૃષ્ટિ ચાલે છે, પણ બ્રહ્માજીના શરીરના બે ભાગ એટલે બે ટુકડા નહિ, પણ બ્રહ્માજીના મનમાં બે વિચાર છે : (૧) પોતાની સૃષ્ટિ સર્જવાની ઈચ્છા અને (૨) ભગવાનનું ધ્યાન. બ્રહ્માજીની પાસે રહેલાં ઈચ્છા અને ધ્યાન બે સ્વરૂપથી પ્રકટ થઈ ગયાં. ૧. ઈચ્છામય -સ્વરૂપ, ૨. ધ્યાનમય. તેમાંથી ધ્યાનમય સ્વરૂપ થયું. - તે પુરુષરૂપ થયું. ઈચ્છામય સ્વરૂપ થયું તે સ્ત્રીરૂપ થયું. પુરુષ સ્વાયંભુવ મનુ અને સ્ત્રી શતરૂપાજી થયાં. પુરુષને "कः अयं",સ્ત્રીને "का इयं" "આ કોણ ?" પુછાયું. બન્ને એક જ શરીરમાંથી થયેલા હોવાથી પ્રશ્નના શબ્દને ભેગા કર્યા. ઈચ્છાનું પ્રાબલ્ય હોવાથી, સૌ ઈચ્છાને અનુસરતા હોવાથી, સ્ત્રીને પહેલાં રાખ્યાં. તેમાંથી "का" લીધો, બીજામાંથી પહેલો "कः"કાઢી નાખ્યો, "अयं" લઈ લીધું, તેથી શબ્દ બન્યો "कायम् !તે દિવસથી બ્રહ્માજીની પ્રજા મિથુનરૂપ થઈને ખૂબ વધવા લાગી.

મનુ મહારાજને પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ નામે બે દીકરા થયા. આકૂતિ, દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ એ ત્રણ કન્યા થયાં. આકૂતિને મનુએ રુચિ-ઋષિ સાથે પરણાવ્યાં. કર્દમ-ઋષિને દેવહૂતિજી દીધાં અને દક્ષને પ્રસૂતિ આપ્યાં, જેનાથી આખું જગત્ ભરાઈ ગયું.

અધ્યાય : ૧૩

ભગવાનના આશ્રિત-ભક્તોની કથા પણ ભગવાનનો આશ્રય સિદ્ધ કરે છે :

આ સાંભળતાં વિદુરજીએ કહ્યું, - "હે શ્રેષ્ઠ ! શ્રદ્ધાળુ મને વિષ્વક્સેન પ્રભુના આશ્રિત મનુનું ચરિત કહો !" "વિષ્વક્" એટલે ચારે તરફ, "સેના" એટલે આજ્ઞા, જેની છે તે, - ભગવાન્ ! જેની આજ્ઞા સર્વત્ર વ્યાપક છે, અપ્રતિહત છે, - તેવા ભગવાનનો આશ્રય મનુએ કર્યો છે. બ્રહ્માજીના આ પ્રિય પુત્ર છે. આજ્ઞા પાળે અને અનુકૂલ રહે તે પ્રિય બને. સામાન્ય રીતે સૌ પોતાના શરીરને, સ્વભાવને કે સંયોગોને અનુકૂળ રહે છે. સામાની અનુકૂળતા વિચારતા પણ નથી, પરિણામે અપ્રિય થઈ પડે; સંઘર્ષ થાય.

ભગવાન્ અને ભગવાનની કથા બન્ને સ્વતંત્ર છે. ભગવાનના ભક્તોને તો ભગવાનનો આશ્રય હોય છે. ભગવાનના ભક્તોની કથા પણ ભગવાનના આશ્રયવાળી હોય, તે સાંભળનાર અને કહેનાર બન્નેને ભગવાનનો આશ્રય સિદ્ધ કરી આપે છે. વૈષ્ણવ-મંડળીઓમાં આ કારણે પણ ચોરાસી અને બસો બાવન વૈષ્ણવોની વાર્તાઓ નિત્ય વંચાય છે. ભાગવતજીમાં પણ ભગવદીયોની (ભગવાનના ભક્તોની) કથાથી ભગવાનની કથા છે. ભક્તોની કથાથી ભગવાનમાં રુચિ થાય. ભક્તોની કથા સાંભળવી, તે તો ભગવાનની કથાનું પણ ફલ છે ! પ્રાચીનકાલની વાત છે. સમર્થ ગુરુ પોતાના સૌ શિષ્યોને પોતાના શાસ્ત્રની વાત સમજાવતા. ભક્તિમાર્ગનું શાસ્ત્ર - ભાગવત ! તેના અર્થ સમજાવતી તેની ટીકા સમજાવે. ગુરુનું નામ- શ્રીગોકુલનાથજી ! શ્રીસુબોધિનીની કથા રોજ કરે. પ્રસંગવશાત્ એક વખત ભગવાનના ભક્તોની કથા ચાલી. વૈષ્ણવોની વાત થઈ. ભક્તોના ભાવપ્રચુર પ્રસંગોમાં સૌ તલ્લીન થઈ ગયા. મોડી રાત થઈ. પ્રસંગ પૂરો થતાં ગુરુએ વાતો બંધ કરી. કોઈ શ્રોતાએ કહ્યું, - "મહારાજ ! આજે સુબોધિનીની કથા ન કરી ?" હસીને ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો, - "કથાનું ફલ તો કહી દીધું !" ભક્તો-વૈષ્ણવોની વાતો તો કથાનું ફલ છે.

મનુએ બ્રહ્માજીની પ્રજાસર્જનની આજ્ઞા-પાલન રૂપ સેવા માટે પૃથ્વીના ઉદ્ધારની વિનંતી કરતાં ચિંતાતુર બ્રહ્માજીની નાસિકામાંથી ભગવાન્ યજ્ઞવરાહનું પ્રાકટ્ય :

વિદુરે ભગવાનના આશ્રિત-ભક્ત-મનુની કથા પૂછી. વિદુર પણ પ્રભુના પ્રિય ભક્ત છે. ભગવાન્ કૃષ્ણ હસ્તિનાપુરમાં વિદુરને ત્યાં પધારતા. વિરાજતી વખતે પોતાનાં ચરણ વિદુરના ખોળામાં પધરાવતા ! સેવા કરતાં વિદુર સ્નેહમગ્ન થઈ જતા. તેવા ભક્તના પ્રશ્નથી મૈત્રેય પ્રસન્ન થયા. પ્રેમથી પ્રવચનની શરૂઆત કરી, - "મનુએ હાથ જોડી બ્રહ્માજી પાસે સેવા કરવાની આજ્ઞા માગી. બ્રહ્માજીએ પ્રજાસર્જન, ધર્મપૂર્વક પૃથ્વી પાલન અને યજ્ઞથી પ્રભુનું યજન કરવાની આજ્ઞા કરી. મનુએ નમસ્કાર કરી આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. કપટ વગર, આદરપૂર્વક, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, સાવધાનપણે, આજ્ઞા પાળવી તે આત્મસમર્પણ સૂચવે છે." આ લોકનું અને પરલોકનું પોતાને પ્રાપ્ત થતું સઘળું પ્રભુને નિવેદન કરી દેવું તે, - આત્મસમર્પણ ! સેવા છે. આજ્ઞા પાળ્યા વગર આત્મસમર્પણ સંભવે નહિ. પ્રભુ પણ સાચા આત્મસમર્પણથી પ્રસન્ન થાય. બ્રહ્માની આજ્ઞા સાંભળી મનુએ નમ્ર નિવેદન કર્યું :

"આપે સૃષ્ટિ સર્જવાનું કહ્યું, પણ પ્રલયના જળની અંદર સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વી તો ડૂબી ગઈ છે. તેના ઉદ્ધાર માટે આપ પ્રયત્ન કરો !" મનુએ પોતાની કામનાથી પ્રજાસર્જન નથી કર્યું. બ્રહ્માની પ્રેરણા થઈ છે. માનવ પોતાની કામનાથી કાર્ય કરે તો સામાન્ય થાય. મોટાઓની પ્રેરણાથી કામ કરે તો ઉત્તમ થાય, કૃતાર્થ થવાય.

બ્રહ્માજીએ પૃથ્વીને જળમાં ડૂબેલી જાણીને વિચાર કર્યો : "કઈ રીતે આ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવો ?" જ્યારે પદ્મકલ્પને અંતે પ્રલય થયો, ત્યાર પછી આદિવરાહકલ્પનો આરંભ થયો. તેમાં કમલપત્રથી પાતાલ, રસાતલ અને સત્યલોકનું નિર્માણ કર્યું. શીર્ણ થયેલા કમલપત્રમાંથી થયેલી માટીને, આંગળીઓથી કમલપત્ર પર પાથરી. તેનાથી અતલ વગેરેનું નિર્માણ કર્યું. વરાહ-રૂપે

કમલપત્ર પર માટી પાથરીને યજ્ઞભૂમિનું નિર્માણ કર્યું. બ્રહ્માએ સત્યલોકમાં રહીને સ્વરાદિ-લોકનું નિર્માણ કર્યું, પછી અવિધાથી મનુ-પર્યંતની સૃષ્ટિ સર્જી. પ્રલય વખતે ત્યાં શયન કર્યું. તે વખતે મનુ, કશ્યપ વગેરે દેવ, ઋષિ વગેરે ઉપરના લોકમાં રહે છે. દિતિ તથા અસુરો નીચેના રસાતલમાં રહે છે. બાકીના મનુષ્ય વગેરેનો નાશ થાય છે. બ્રહ્માના દિવસ (કલ્પ)ના અંતે થતા લયમાં આમ બને છે. વર્ષના અંતે (મહાકલ્પમાં) થતા પ્રલયમાં પહેલાંની સૃષ્ટિનો નાશ થાય છે.

આદિવરાહકલ્પની રાત્રિ પૂરી થઈ. વરાહકલ્પની સવારમાં બ્રહ્માએ મનુને આજ્ઞા કરી. મન્વન્તર અનુક્રમે થતા નથી. તે વખતે સ્વાયંભુવ મનુનો સમય સાંજનો હતો. મનુએ સાંજે બ્રહ્માને પૃથ્વી રસાતલમાં ગયાના સમાચાર દીધા. બ્રહ્માને ચિંતા થઈ. આદિવરાહ પ્રકટ થયા. રસાતલમાંથી ભૂમિ લાવતાં હિરણ્યાક્ષ સાથે યુદ્ધ થયું. આમ ભિન્ન-કલ્પની કથા અહીં સાથે કહેલી છે !

બ્રહ્માજી ચિંતા કરતા હતા, ત્યાં બ્રહ્માજીની નાસિકામાંથી અંગૂઠાના અગ્રભાગ જેટલું એક પ્રાણી બહાર નીકળ્યું ! તે વરાહના નાનકડા બચ્ચા જેવું હતું. નાસિકામાંથી નીકળ્યું, - તે ભક્તિમાર્ગીય અને જ્ઞાનમાર્ગીય રીતે સૂચક છે. માણસ સામાન્ય સંજોગોમાં તો શ્વાસ લે છે; અને મૂકે છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ એના ચાલે છે. અંદર લે તે શ્વાસ અને બહાર કાઢે તે ઉચ્છ્વાસ કહેવાય. પણ દુઃખમાં અંદર શ્વાસ લીધા પછી, દુઃખપૂર્વકનો ઉચ્છ્વાસ કરે છે, તે નિઃશ્વાસ કહેવાય છે. લોકો એને નિસાસો કહે છે. ભગવાન્ પોતાના ભક્તોનું દુઃખ કે ચિંતા જરા પણ સહન કરી શકતા નથી. પોતાનો ભક્ત દુઃખી બનીને નિઃશ્વાસ મૂકે, વિશ્વાસ થોડો પણ ચલિત થાય, ત્યાર પહેલાં તો ભક્તોનું કાર્ય કરનાર, આશ્વાસનરૂપ ભગવાન્ પ્રકટ થઈ જાય છે !

ભગવાન્ યજ્ઞવરાહનો પરિચય :

આધિદૈવિક યજ્ઞરૂપ ભગવાન્ વરાહ પ્રકટ થયા. આ પહેલાં યજ્ઞ આધ્યાત્મિક હતો. યજમાનનો પ્રયત્ન, વૈદિકજ્ઞાન અને ધ્યાનસ્થ સ્વરૂપથી તે સંપાદિત થાય. આ ત્રણેનું એકત્રિતરૂપ ભગવાન્ વરાહ છે. તેમની ક્રિયા યજમાનની ક્રિયા છે. સ્વરૂપ-સાધન સહિત સર્વ યજ્ઞરૂપ છે. શ્રુતિ તેમાં સમાયેલ છે. શ્રુતિ ભગવાનના શ્વાસમાંથી પ્રકટ થાય છે. તે જણાવવા માટે બ્રહ્માજીના શ્વાસમાર્ગ-નાસિકામાંથી વરાહ પ્રકટ થયા ! "અઙ્ગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષઃ" - શ્રુતિ છે. તે ભગવાનનું ભોગ અને શાસન કરનારું સ્વરૂપ ઓળખાવે છે. તે યજ્ઞરૂપ છે. અંગૂઠાના અગ્રભાગ જેટલું છે.

વરાહને બ્રહ્માજીએ જોયા; બ્રહ્માજી વિચારમાં પડ્યા - "આ કોણ હશે ?" ઓળખી નહોતા શકતા, તેથી મનમાં ખેદ થયો ! ક્ષણમાં તો વરાહનું બચ્ચું મોટા હાથી જેટલું વધી ગયું. સામાન્ય પ્રાણીરૂપ વરાહનો બ્રહ્માજીને વિચાર ન કરવો પડે, પરંતુ વરાહ તો બે છે. એક વેદાત્મક યજ્ઞરૂપ ભગવાન્ વરાહ અને બીજા "વામમોષ" વરાહ. તે દૈત્ય-વરાહ છે. દેવોના (યજ્ઞરૂપ) દ્રવ્યને ચોરનાર - તે વરાહ છે. "આ બેમાંથી કોણ હશે ?" - વિચાર કરતાં બ્રહ્માજી કાંઈ નક્કી ન કરી શક્યા, મનમાં ખેદ થયો ! ખેદ કરતા બ્રહ્માજીને અને ઋષિયોને હર્ષ દેવા માટે ભગવાને ગર્જન કર્યું. વરાહનો અવાજ થાય છે, - "ઘર્ ઘર્" ! બ્રહ્માજી ઘર-પૃથ્વી શોધવામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા. તેમને આશ્વાસન દેવા માટે વરાહ ભગવાનના ગળામાંથી પણ "ઘર્ ઘર્" - શબ્દ નીકળવા માંડ્યો. "વરાન્

आहरति इति वराहः ।"- વર એટલે વરદાન. માનવે ઈચ્છેલાં સઘળાંયે વરદાન - શ્રેષ્ઠ પદાર્થ, પોતે પરિશ્રમ કરીને લાવી આપે તે, - વરાહ-યજ્ઞ !

યજ્ઞક્રિયાથી દેવ પ્રસન્ન થાય. ચલણચક્ર (Circulation of Currency) (પૈસા)ની સર્વત્ર હેરફેર યજ્ઞમાં થાય. યજ્ઞમાં ઉપયોગી પદાર્થો લાવવાથી સમાજના બધા વર્ગોને આજીવિકા મળે. મજૂર, માળી, કુંભાર, કડીઆ, કંસારા, સોની, ફલ-અનાજ, ઘી - વગેરેના વ્યાપારી, બ્રાહ્મણ-વગેરે સૌને પોષણ મળે. સમાજવાદ સાચો તેમાં દેખાય. યજ્ઞથી વાતાવરણની શુદ્ધિ થાય. વરસાદ વરસે, અન્ન પાકે. પ્રજા બધી સુખી થાય. કામનાવાળાને યજ્ઞ દ્વારા ઈચ્છેલું ફલ મળે. કર્મકાંડનો વિધિ કરતાં, અજાણતાં પણ અનેકને પોષણ મળે તેવી સામાજિકતા પણ તેમાં છે.

સર્વ ખેદ દૂર કરનારા સૂકર ભગવાનનું ગર્જન સાંભળ્યું. જન, તપ અને સત્યલોકમાં રહેનારા મુનિઓ આવ્યા. ભગવાનનું સ્તવન કરવા લાગ્યા. જેમ હાથી જલમાં પ્રવેશ કરે, તેમ વરાહ ભગવાને જલમાં પ્રવેશ કર્યો ! પૃથ્વી રસાતલમાં પાણીમાં ડૂબી ગયાં છે. ચારે તરફ પાણી ફરી વળેલું છે. પાણીમાંથી વસ્તુ લઈ આવે, - (૧) હાથી અને (૨) વરાહ. ભગવાને હાથીનું રૂપ નથી ધર્યું. હાથી મલિનતા વધારનાર છે, સ્નાન કરાવ્યા પછી પણ ધૂળ ઉછાળે. વરાહ કાદવમાં જ રહે. તેમાંથી જીવજંતુઓને કાઢી નાખે. અશુદ્ધિમાંથી શુદ્ધિનું કાર્ય વરાહ કરે. વરાહ ક્રોધાત્મક છે અને હિરણ્યાક્ષ લોભાત્મક છે. લોભને બાળવાનું કે કાઢવાનું કામ ક્રોધ કરે.

ગંધથી પૃથ્વીને શોધતા વરાહ-નારાયણ : પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર :-

જલમાં પ્રભુએ પ્રવેશ કર્યો. "घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन् ।"- પૃથ્વીને આંખથી નથી શોધતા, નાકથી શોધે છે ! ન્યાયશાસ્ત્રમાં લખે છે, "तत्र गन्धवती पृथिवी"- પૃથ્વીનો ગુણ ગંધ છે. ગુલાબનું અત્તર, મોગરાનું અત્તર વગેરે ગુલાબ અને મોગરામાંથી થાય; પણ ગુલાબ અને મોગરો તો પૃથ્વીમાંથી થાય છે, તેમની સુગંધ પણ પૃથ્વીમાંથી જ મળે છે. પહેલવહેલો વરસાદ પડે, ત્યારે ઉનાળાની તપેલી ભૂમિમાંથી સુગંધ નીકળે છે. આજનું વિજ્ઞાન પણ કહે છે કે, કોલટાર અને વુડટાર (ડામર) તથા ક્રૂડઑઈલમાંથી સુગંધીદાર સેન્ટ બને છે. ડામર તથા ક્રૂડ એ પૃથ્વીનું જ રૂપાંતર છે. પૃથ્વીમાં ગંધ હોવાથી તે પદાર્થોમાંથી સુગંધ મળે છે. ગંધ ઘ્રાણ દ્વારા ઓળખાય. નાસિકા ઈન્દ્રિયનો બહારનો આકારગોલક છે. અંદર રહેલી અણુ જેટલી સૂક્ષ્મ-ઈન્દ્રિય સૂંઘવાનું કામ કરે છે, તે ઘ્રાણ છે.

વરાહ ભગવાન્ ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા પૃથ્વીને ગંધથી શોધે છે. ભગવાન્ સર્વજ્ઞ અને સર્વસમર્થ છે, છતાં અવતાર લઈને જેવું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું હોય, તેને અનુકૂલ રીતે જ સઘળી ક્રિયા કરે છે. સામાન્ય ભૂંડ સૂંઘીને વસ્તુ શોધે છે. ભગવાને વરાહરૂપ ધર્યું હોવાથી સૂંઘીને પૃથ્વીનો માર્ગ શોધ્યો. વરાહની દાઢ યમરૂપ હોવાથી ભયંકર છે, પણ નેત્ર સ્નેહરૂપ હોવાથી અભય દેનારાં છે ! ભગવાને જળમાં પ્રવેશ કર્યો; અને રસાતલમાં પધાર્યા. સર્વ જીવના આધારરૂપ પૃથ્વીને જોયાં. પોતાની દંષ્ટ્રા પર ઉઠાવ્યાં. બહાર પધારતા હતા, ત્યાં તો હાથમાં ગદા લઈને અસુર હિરણ્યાક્ષ યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ભગવાને તેને જોયો. ક્ષણ વારમાં ક્રોધથી ચક્ર ચલાવ્યું. અસુરનો નાશ કર્યો. ક્રોધથી વધ કરવાથી પુનઃ તેનો જન્મ થવાનો. તેનું ઉદર ચીરી નાખ્યું. તેના જીવત્વને પોતાના મુખમાં સમાવ્યું. તેમ ન કરે તો,

ભગવાન્ અને ભક્તોનો તેણે અપરાધ કર્યો હોવાથી નરકમાં પડે, કે હીનયોનિમાં જન્મ મળે. ભગવાને બ્રહ્માજીને પૃથ્વી આપ્યાં. ઋષિયો બ્રહ્માજી પાસે ઊભા હતા. તેમણે ભગવાનને નમસ્કાર કરતાં સ્તવન કરવા માંડ્યું. બ્રહ્માદિ દેવતા છે. ઋષિયો યજ્ઞના પ્રયોજક છે. સૂર્ય જેવા તેજસ્વી બાર શ્લોકમાં કર્મનિર્ણય કરતાં.

ઋષિયોએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી :

"હે કારણસૂકર ! હે અજિત ! એ યજ્ઞભાવન ! આપે યજ્ઞ માટે શત્રુજય કરીને જીત મેળવી. પ્રલય- કાલથી જલમાં ડૂબેલી પૃથ્વીને પાછી લાવીને, ત્રણ વેદરૂપ પોતાના સ્વરૂપને કંપાવતાં વેદપ્રચાર કરતા આપને નમસ્કાર ! જેના શરીર ઉપર ઊગેલા વાળના મૂલમાં આવેલા છિદ્રરૂપ કૂપમાં સઘળા યજ્ઞો વિરાજે છે, તેવા હે કારણસૂકર ! આપને નમસ્કાર. આપની ચામડીમાં સઘળા છંદઃ છે. આપના વાળ દર્ભરૂપ છે. દષ્ટિમાં તેજોરૂપ ઘી છે. ચરણમાં ચાતુર્હોત્ર છે. સ્રુક્ આપનું તુંડ (મુખ) છે. સ્રુવ આપની નાસિકા છે. ઈડાપાત્ર આપનું ઉદર છે. યજ્ઞમાં આહૂતિ આપ્યા પછીથી વધેલો ભાગ (પુરોડાશ) ઋત્વિક્ જે પાત્રમાં વહેંચી લે છે તે, - ઈડાપાત્ર કહેવાય છે. ચમસ એટલે સોમરસનું પાન કરવાનું પાત્ર, એ આપના કર્ણરન્ધ્ર છે. પ્રાશિત્ર બ્રહ્મપાત્ર છે, તે શ્રીમુખમાં છે. બ્રહ્મભાગ દાંતનો સ્પર્શ કરાવ્યા વિના ગળી જવાનો હોય. ગ્રસનમાં (ગળામાં કે જિહ્વાના મૂળમાં) સઘળાં ઈન્દ્ર, વાયુ વગેરેનાં ગ્રહપાત્ર છે. ભગવાનનું ચાવવું તે સાક્ષાદ્ અગ્નિહોત્ર છે. યજ્ઞમાં દીક્ષાથી યજમાનપણું પ્રાપ્ત થાય. યજમાન પણ યજ્ઞરૂપ છે. દીક્ષાથી દરેક યજ્ઞમાં યજમાન રૂપે યજ્ઞનો જન્મ છે. ડોકમાં ઉપસદ છે. પ્રાયણીય અને ઉદયનીય બે ઈષ્ટી છે. એક ઉપસદ્‌ની પહેલાં, સોમવલ્લી વેચાતી લેતાં પહેલાં અને બીજી સોમયાગના અંતે થાય છે. દ્રવ્ય, દેવતા, પાત્ર તે બંનેમાં સમાન છે, માત્ર કાલ જુદો છે. તે દંષ્ટ્રામાં છે. જિહ્વા અગ્નિ જ્વાલા છે. તે પ્રવર્ગ્યરૂપ શિર પણ છે. સભ્ય અને આવસથ્ય નામના અગ્નિ પ્રાણરૂપ છે. સભ્ય અને આવસથ્ય અગ્નિમાં ઈંટોની વેદિકા હોતી નથી, તેથી જુદો નિર્દેશ છે. સભ્ય અગ્નિમાં હોમ થતો નથી. આવસથ્ય અગ્નિ ઉપાસના માટેનો છે. શાલામુખીય અને ધિષ્ણ્ય-અગ્નિ, દર્શપૂર્ણમાસ વગેરેમાં વેદિકા હોય. દક્ષિણાગ્નિ અને પ્રાજહિતમાં પણ ચયન હોય છે. શામિત્ર તો પ્રાજહિત કે આહવનીય અગ્નિ છે. ધિષ્ણ્ય નવ અને ગાર્હપત્ય દશમો છે. આપનું રેતઃ સોમરૂપ છે. સોમ-સોમયાગ, ઓષધિ કે ગ્રહરૂપ છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ ત્રણ અવસ્થામાં પ્રાતઃ વગેરે સેવન (કાલ) છે. અગ્નિષ્ટોમ વગેરે યજ્ઞ સાત ધાતુઓ છે. સંધિઓમાં (સાંધાઓમાં) સર્વ પ્રકારના (એક દિવસથી આરંભીને સહસ્રસમ પર્યન્તના) સત્ર છે. સપ્તદશાહ વગેરે યજ્ઞ - સોમ વગરના, દ્વાદશાહ વગેરે સોમવાળા ક્રતુઓ, દર્શપૂર્ણ માસાદિ ઈષ્ટિયો આપની નસો છે.

હે ભગવન્ ! અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. દાંતના અગ્રભાગ પર આપે આ પૃથ્વી ધારણ કરી છે. આપ આ વિશ્વના પિતા છો, પૃથ્વી માતા છે. તેને પ્રજાના કલ્યાણ માટે પધરાવો ! આપ વિશ્વવિસ્મયરૂપ છો. અમને આપના પૃથ્વીના ઉદ્ધારરૂપ કાર્યથી વિસ્મય થતું નથી. આપના વેદાત્મક સ્વરૂપને આપ હલાવો છો, ત્યારે કેશકલાપથી ઊડતાં જલબિંદુઓથી અમે ઋષિયો પાવન થઈએ છીએ. અપાર કર્મનો પાર અમે પહોંચી શકતા નથી. હે ભગવન્ ! આપ કલ્યાણ કરો !"

પ્રભુએ ઋષિયોની પ્રાર્થના સાંભળી. પૃથ્વીને જલ બહાર પધરાવ્યાં. શ્રીમહાપ્રભુજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે સમયે પચાસ કરોડ યોજનના વિસ્તારવાળાં પૃથ્વી નહતાં, પણ માત્ર એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળાં પૃથ્વી હતાં! પૃથ્વી મળ્યાં. બ્રહ્માજી પ્રસન્ન થયા. પૃથ્વી દઈને વરાહ ભગવાન્ જેમ પધાર્યા હતા તેમ તિરોહિત થયા.

અનન્યદષ્ટિથી ભજનારને ભગવાન્ પોતાની અનન્યગતિ દે છે :

પશુ હોય તેને જ ભગવાનની કથામાં રસ ન થાય, કથા નીરસ લાગે, માત્ર ચાર પગે ચાલે તે જ પશુ નહિ, પણ પેટ ભરવામાં પરાયણ તે પશુ! પ્રભુની કથા પ્રેમપૂર્વક સાંભળે કે સંભળાવે, પ્રભુની સેવા કરે, તેના પર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય.

तस्मिन् प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः ।
अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ॥ (५०)

પ્રભુની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી કઠિન છે. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા પછી કાંઈ જ પ્રાપ્ત કરવું કઠિન નથી. ભક્તોના હૃદયની ઈચ્છાને જાણનારા ભગવાન્ પુરુષોત્તમ, પોતાના ભક્તોને પોતાના જેવા બનાવે છે. ક્ષણમાત્ર સુખનો આભાસ દેનારા વિષયોમાં ભક્તોને કોઈ આકર્ષણ થતું નથી. ભગવાન્ પોતાના ભક્તોને વૈકુણ્ઠગતિ દે છે, સર્વ સુખનો અનુભવ દે છે. ભગવાનનું ભજન અનન્ય-દષ્ટિથી કરવું જોઈએ. ભગવાન્ માટે જ ભગવાનનું ભજન (સેવા વગેરે) થાય, તે જ મુખ્ય-ભજન કહેવાય. ભગવાન્ પાસેથી કાંઈક મેળવવાની આશાથી થતું ભજન ગૌણ છે - અન્યશેષ છે. તેનાથી પ્રભુ પ્રસન્ન ન થાય, કદાચ ઈચ્છેલી વસ્તુ મળે, ભગવાન્ ન મળે. ભક્તો તો માત્ર ભગવાનને જ મેળવવા ઝંખે છે. આજે બાહ્યદષ્ટિએ તો સમાજમાં ભગવદ્ભજન વધ્યું દેખાય છે, પણ તે ભજન ભગવાનને મેળવવા દઢતાથી નથી થતું. બે ઘડીની મનની મોજ તરીકે કે કાંઈ લાભ માટે પ્રાયઃ થાય છે. કર્તવ્ય તરીકે જે કાંઈ કરવામાં આવે તે પણ, જો ઉદ્વેગ સહિત હોય, તો તેનું કાંઈ ફલ ન થાય. અસ્થિર ઈન્દ્રિયોથી શરીરનો ધર્મ ફલ ન આપે. મન સ્થિર ન હોય તો ઈન્દ્રિયથી થતો ધર્મ ફલ ન આપે.

અધ્યાય : ૧૪

ભગવાન્ યજ્ઞ-વરાહ અને લોભરૂપ હિરણ્યાક્ષના યુદ્ધસંબંધી વિદુરજીનો પ્રશ્ન :

સુંદર કથા સાંભળીને વિદુરજીને સંતોષ ન થયો. હાથ જોડી કથા સંભળાવવાની પ્રાર્થના કરી,- "વરાહ ભગવાન્ અને આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને કયા કારણે યુદ્ધ થયું ?"

ભગવાન્ વરાહ યજ્ઞરૂપ છે, સમાજને ઉત્તમ વસ્તુઓ, સુખ, શાંતિ, સંસ્કૃતિ, પ્રવૃત્તિ-પરાયણતા, નૂતન સંશોધન વગેરે આપનાર છે.

હિરણ્યાક્ષ લોભરૂપ છે. "हिरण्यरूपे अक्षिणी यस्य ।"- સોનારૂપ બે આંખોવાળો હિરણ્યાક્ષ છે, નિધિરૂપ છે; અથવા - "हिरण्ये अक्षिणी यस्य सः ।"- સોનામાં - દ્રવ્યમાં જ જેની આંખો નજર છે તે, હિરણ્યાક્ષ! સઘળા પ્રયત્નોને પરિણામે જેને માત્ર પૈસા જ જોઈએ તે, - હિરણ્યાક્ષ! માત્ર સંપત્તિ શોધતો સમાજ હિરણ્યાક્ષ છે. વિદ્યાર્થી ભણે છે, - પૈસા કમાવવા, ખેડૂત ખેતી કરે છે, - પૈસા

માટે, શિક્ષક ભણાવે, - પૈસા માટે, ધર્માચરણ થાય,- પૈસા મળે તે માટે ! સેવા, સંસ્કાર, સદ્ભાવ, સંશોધન, સદ્વિદ્યા, કલ્યાણ માટે નહિ, પણ કંચન માટે સેવાતાં થયાં, -હિરણ્યાક્ષના સ્વભાવથી અને પ્રભાવથી ! આવો હિરણ્યાક્ષ પૃથ્વીને રસાતલ લઈ જાય. લોભી મનોવૃત્તિ અને સંગ્રહપરાયણતા સમાજને સ્થૂલ વિષયરસભોગમાં ખેંચી જઈને, તેનું અધઃપતન કરે છે. વરાહ યાગ છે, ત્યાગ તેમાં સ્વાભાવિક છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સમન્વયથી અજ્ઞાનને દૂર કરી, ભોગવિલાસમાં ડૂબેલી પ્રજાનો તે ઉદ્ધાર કરે છે. મુંબઈ વગેરે સ્થળે દરિયાનું પાણી શોષીને, પૃથ્વી બહાર કાઢી, સૌને વસવા માટે ઉપયોગી બનાવાય છે. તેમ, સમર્થ સંશોધક તરીકે વરાહે પાણીમાં રહેલી પૃથ્વી બહાર કાઢી,-સૌને ઉપયોગી બનાવી !

સમાધિભાષા સાથે મતાન્તરભાષાઓનો વિરોધ છે, - ભગવદિચ્છાથી ! :

મૈત્રેયે પ્રશ્નને ધન્યવાદ દીધા. કથા કહેવાની શરૂઆત કરી. ચૌદથી ઓગણીસ સુધીના છ અધ્યાયોની કથા મતાન્તરભાષા છે. મતાન્તરભાષાની કથામાં સમાધિભાષાથી કથા સાથે વિરોધ કોઈક હેતુપુરઃસર જ કહેલો છે, અજાણતાં નથી કહ્યો. એ વિરોધનું સમાધાન છયે અધ્યાયમાં છે, - "ભગવદિચ્છા !" અશક્ય અને ન બને તેવી વાત આ છ અધ્યાયમાં છે. ભગવાનની સર્વસમર્થ ઈચ્છાનો તે પ્રભાવ છે. ભગવાન્ અને ભગવાનની ઈચ્છા જુદાં નથી, એકરૂપ છે. ભગવાનની ઈચ્છા છ ગુણવાળી છે, તેથી છ અધ્યાય છે.

ભગવદિચ્છાથી વૈકુણ્ઠમાં રહેતા ભક્તોને જન્મ-મરણરૂપ સંસાર પ્રાપ્ત થયો. ત્રણ અધ્યાયમાં જન્મ અને ત્રણ અધ્યાયમાં હિરણ્યાક્ષના મરણની કથા છે. વૈકુણ્ઠમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલા સેવકોને પણ પૃથ્વી પર ઉત્તમ વૈભવ મળ્યો છે ! કશ્યપ મુનિ સાયંકાલે અગ્નિમાં હોમ કરતા હતા. તે દિતિ સાથે ક્રીડારત ન બને. તેમને ત્યાં ભગવાનના પાર્ષદો અસુર તરીકે જન્મ્યા, ત્યારે ચારે તરફ અમંગળ ચિહ્ન હતાં. તે પણ ભગવદિચ્છા ! નહિ તો, પાર્ષદોના પ્રાકટ્ય વખતે મંગળ વાતાવરણ હોવું જોઈએ. વળી, ભગવાનનાં દર્શન કરવા ગયેલા સનત્કુમારોને વૈકુણ્ઠમાં ક્રોધ ન આવવો જોઈએ, છતાં ગુસ્સે થયા. તે પણ ભગવદિચ્છા ! શાપ ન આપે તેવા જ્ઞાની કુમારોએ શાપ આપ્યો, તે પણ ભગવદિચ્છા ! ભગવાનના પાર્ષદો ભગવાન્ જેવા વિવેકી હોય. સનત્કુમારોએ શાપ આપ્યા પછી, તેમણે સનત્કુમારોનાં ચરણ પકડીને માફી માગી છે. તે સૂચવે છે કે, અપરાધ કરવો તે જય-વિજયનો સ્વભાવ નથી, છતાં કુમારોને પ્રભુનાં દર્શને જતા અટકાવવાનો અપરાધ થઈ ગયો છે, કારણ - ભગવદિચ્છા ! સ્વયં ભગવાન્ વરાહે હિરણ્યાક્ષને માર્યો, છતાં તેની મુક્તિ થઈ નહિ, કારણ - ભગવદિચ્છા !

"अथाऽत्रापीतिहासोऽयं" - કહેતાં મૈત્રેય મુનિએ પોતે વ્યાસ કે પરાશર પાસેથી સાંભળેલો ઈતિહાસ કહેવાનો આરંભ કર્યો, તેથી પણ તે મતાન્તરભાષા ગણાય. વેદનો સાર સમાધિભાષામાં છે અને ઈતિહાસનો સાર મતાન્તરભાષામાં છે.

કામરૂપ ઋષિ કશ્યપજીને દક્ષપુત્રી દિતિએ સાયંકાલે વિનવતાં અકાલ આધાન :

બ્રહ્માજીએ દેવોને જે કહ્યું હતું તે, મૈત્રેયે વિદુરને કહી સંભળાવ્યું. એક વાર સાયંકાલે

પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી કામાતુર દિતિએ કશ્યપની પાસે આવીને પ્રાર્થના કરી. દિતિને દક્ષપુત્રી "દાક્ષાયણી" - કહ્યાં. પુત્રીમાં માનો સ્વભાવ આવે, પુત્રમાં પિતાનો; પણ દિતિમાં પિતાની પ્રકૃતિ આવી ! પુરુષ-સ્વભાવે ધૃષ્ટતા અને અભિમાન આવ્યાં. દિતિના પતિ કશ્યપ, મરીચિના પુત્ર છે. મરીચિ બ્રહ્માના મનમાંથી જન્મ્યા છે. મન સંકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે. સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કશ્યપ કામનો અવતાર છે.

ઋષિ હોમ કરી રહ્યા હતા. દિતિએ તેમની પાસે જઈને વિનંતી કરી. ભાન ભૂલ્યા. સ્ત્રી પણ ભાન ભૂલ્યાં. મુનિએ પણ અપરાધ કર્યો. પ્રમાદવશ થયા, હેમવેલા હતી. સાયંકાલ હતો. મુનિએ તેનું ધ્યાન ન રાખ્યું. અગ્નિ ઉપસ્થિત હતા. છતાં સંસારસુખમાં પ્રવૃત્ત થયા. મૌન-વ્રત તોડ્યું. પત્ની સાથે અયોગ્ય વાર્તાલાપ કર્યો. સ્ત્રીની સ્તુતિ કરી. અયોગ્ય રીતે અનુકૂલ થયા. વિરોધ ન કર્યો. સ્ત્રી ધર્મ છોડે તો કુટુંબીજનોને મારે અને સ્ત્રી ધર્મશીલ રહે તો સ્વજનને તારે. હઠાગ્રહી, સ્વાર્થી, ભોગપરાયણ, અભિમાની સ્ત્રી સંસારને નરક બનાવે છે. ધર્મરત, સ્નેહશીલ, સહનશીલ, ત્યાગપરાયણ સ્ત્રી સંસારને સ્વર્ગ બનાવે છે.

મુનિએ કામનાશક ભગવાન્ શંકરનો પણ ડર બતાવ્યો, - "देवस्त्रीभिः पश्यति देवरस्ते ।" શંકર અને કશ્યપ એ બે એક જ સસરાના જમાઈ છે; તેમાં ભ્રાતૃત્વ ગણાય, તેથી દિતિના દેવર ભગવાન્ શંકર છે. અથવા "देवं पतिं राति इति देवरः ।" પતિ આપે તે, - દેવર ! દિતિ નાનાં હતાં ત્યારે નાની બાલિકાઓ જેમ વ્રત કરે છે, તેમ એમણે ભગવાન્ શંકરનું વ્રત કરેલું. દિતિના વ્રતથી શંકર પ્રસન્ન થયા. દિતિને વરદાનમાં વર આપ્યો. દિતિને વર દેનારા ભગવાન્ શંકર છે, "દેવર" છે. દે વર તે, - દેવર ! શંકરનો ડર બતાવ્યો, છતાં દિતિ ન માન્યાં. અકાલ આધાન થયું.

સમાજમાં વિલાસ, દોષ, હીનતા, વિમુખતા, અસુરપણું વગેરે દેખાય છે. તેમાં સંસારસુખભોગમાં સમય અને સંયમ સચવાતા નથી, - તે પણ એક કારણ છે. ચાતુર્માસ, એકાદશી, દ્વાદશી, દશમી, અષ્ટમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા, અમાસ, વ્યતિપાત, પોતાની જન્મતિથિ, માબાપની સંવત્સરી, વ્રતના દિવસો, સૂતકના દિવસો, ક્ષયતિથિ, શ્રાદ્ધભોજનના દિવસો, પર્વના દિવસો, સન્ધ્યાકાલ, ગ્રહણ, સંક્રાન્તિ, રજોદર્શનના દિવસો વગેરેનો નિષેધ ધર્મશાસ્ત્રમાં છે. સંસ્કારશીલ, સુદૃઢ, શ્રેષ્ઠ, બુદ્ધિશાળી, સંતતિ માટે આ દિવસોમાં સંયમરત રહેવાય. માબાપના હૃદયની વૃત્તિઓનું વ્યક્તરૂપ એટલે સંતાન ! હૃદયના ગુણ કે દોષ સંતાનમાં સાકાર થાય. સમાજની સમુન્નતિ માટે સંતાન હોય, પોતાની લાલસાઓ સંતોષવા નહિ.

ઋષિજીનું અસુરપુત્રો તથા મહાભાગવત પૌત્ર (પ્રહ્લાદજી) થવાનું વચન :

ડરતી સ્ત્રીને ઋષિએ કહ્યું, - "તમારે ત્યાં બે અસુર પુત્ર થશે. લોકોને પીડશે. પ્રભુ અવતાર લઈ તેમનો વધ કરશે !" પતિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું. દેવોની અવજ્ઞા કરી. સાયંકાલનો સમય, અને ચોથા દિવસની શુદ્ધિ, છતાં રજસ્વલા ધર્મવાળો દેહ હોવાથી, પરિણામ વિપરીત આવ્યું. પતિનું વાક્ય દિતિએ સાંભળ્યું. દુ:ખ થયું, છતાં પોતાના અસુરપુત્રને પ્રભુ મારશે, - તેનો સંતોષ થયો. દીકરાને મારનાર પ્રભુમાં માને દોષબુદ્ધિ ન થઈ. તે જોતાં કશ્યપ મુનિ બોલ્યા, - "તમને અયોગ્ય કામનો

પસ્તાવો થયો. વિનયથી ક્ષમા માગી. મારો, શંકરનો અને ભગવાનનો આદર કર્યો, તેથી તમારા દીકરાના દીકરાઓમાંનો એક મહાભાગવત થશે. તે સર્વત્ર વિરાજતા સાકાર ભગવાનનાં સાક્ષાદ્ દર્શન અનન્ય - દૃષ્ટિથી કરશે !"

દશ ઈન્દ્રિય, ચાર અંતઃકરણ વિભાગ, આત્મા, દેહ આ સોળ દૃષ્ટિ પ્રાણીની, પ્રાણ સાથે સત્તર ! તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારા પુત્રાદિ બાહ્ય પણ સત્તર. કુલ ૩૪. તે બધામાં ભગવદ્વિષયક દૃષ્ટિ જેની થાય, સઘળું જેને ભગવદ્રૂપ સમજાય, - તે અનન્ય-દૃષ્ટિવાળો કહેવાય ! તે સર્વભાવે શરણાગત ગણાય. તેનાથી સર્વભાવરૂપ (સર્વરૂપ) પ્રભુ પ્રસન્ન થાય. પ્રભુ પ્રસન્ન થતાં, વિશ્વ પ્રસન્ન થાય. વિશ્વ ભગવદ્રૂપ છે. સર્વત્ર તે યથેચ્છ વિહરે. આત્મરૂપ લાગે ! પ્રહ્‌લાદજી અનન્ય દૃષ્ટિવાળા - સર્વભાવે શરણાગત છે, મહાભાગવત છે. ભગવદીય થઈને ભગવત્સંબંધી જ સઘળું દેહાદિ વડે કરે-જાણે - તે ભાગવત ! (ભક્ત). જે ભગવત્સંબંધી જ સઘળું સદા કરે તે, - મહાભાગવત ! ભક્ત-પૌત્ર મહાભાગવત છે, તો પુત્ર પણ સંયોગવશાત્ અસુર છતાં ગુપ્ત રીતે ભક્ત થવાનો, - તે સમજે ભક્ત દિતિ હર્ષ પામ્યાં.

અધ્યાય : ૧૫

બ્રહ્માજીએ દેવોને સંભળાવેલી કથા : યોગમાયા સનત્કુમારોને વૈકુંઠમાં લાવી :

પોતાના ઉદરમાં બે બાળકોને દિતિએ પધરાવ્યાં, પણ તે અસુર છે, - એમ સમજી જન્મ ન દીધો ! સો વર્ષ થયાં. તેમના તેજઃથી વિશ્વ પીડાવા લાગ્યું. મંત્ર, ઔષધિ કે યોગથી લાંબા સમય સુધી પણ ગર્ભ ધારણ થઈ શકે, છતાં મા કે ગર્ભને હાનિ ન થાય. ગર્ભના દુઃસહ તેજઃથી પીડાતા દેવો બ્રહ્માજી પાસે આવ્યા. નમસ્કાર કર્યા. સ્તુતિ કરી. પોતાનું-દુઃખ કહ્યું, - "કશ્યપને ત્યાંનું અસુરગર્ભતેજઃ સૌને પીડે છે !" બ્રાહ્મણ તો ધર્મરક્ષક છે, પણ બ્રાહ્મણ અધર્મને પોષે તો અનર્થનો અવધિ ન રહે.

બ્રહ્માજીએ કહ્યું, - "દેવો ! ભગવાનનાં દર્શન માટે મારા માનસપુત્ર સનત્કુમાર એક વખત વૈકુણ્ઠ- લોકમાં ગયા." વૈકુણ્ઠલોક બે છે, - વ્યાપિવૈકુણ્ઠ અને રમાવૈકુણ્ઠ. ભગવાને પાંચમા મનુ રૈવતના સમયમાં "વૈકુણ્ઠ" નામનો અવતાર લીધો હતો. તેમણે લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થનાથી રમાવૈકુણ્ઠની રચના કરી. તે કૃત્રિમ વૈકુણ્ઠમાં નિત્ય-વ્યાપિવૈકુણ્ઠનો આવેશ છે, તેથી તે પણ નિત્ય છે.

વૈકુણ્ઠમાં નૈઃશ્રેયસ નામનું કલ્પવૃક્ષોનું વન છે. એમાં સર્વ ઋતુઓની શોભા નિત્ય વિરાજે છે, બ્રહ્માનન્દનો અનુભવ થાય છે. ગંધર્વો સ્ત્રીઓ સહિત સર્વલોકના દોષને હરનારી પ્રભુની લીલાઓ ગાય છે. નવ ગુણના ભેદવાળાં પારેવડાં, કોયલ, સારસ, ચક્રવાક, ચાતક, હંસ, પોપટ, તેતર, મોર વગેરે પક્ષીઓ બ્રાહ્મરૂપ વાણીથી કૂજન કરે છે. ભમરાઓ હરિકથા ગાતા હોય તેમ ગુંજન કરે છે ! અતિ-સુગંધવાળાં પારિજાત, મંદાર વગેરે નિર્દોષ પુષ્પનો પરિમલ પ્રસરે છે. તેમાં પણ અમૃતમાંથી થયેલાં, તપોમય તુલસીજીની ઉત્તમતા છે. શ્રવણથી વંદન સુધીની છ પ્રકારની ભક્તિથી ભક્તો વૈકુણ્ઠમાં વિમાનમાં બેસીને વિહરે છે. સાક્ષાદ્ બ્રહ્માનન્દરૂપા ભગવતી લક્ષ્મીજી વૈકુણ્ઠમાં વિરાજે છે. સંપૂર્ણપણે તે નિર્દોષ છે. લોકમાં આધિભૌતિક લક્ષ્મી ચંચલ છે, અભિમાન આપે છે. આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક ભગવતી લક્ષ્મીદેવી વૈકુણ્ઠલોકમાં સેવા કરી રહ્યાં છે. સર્વસમૃદ્ધિ હોવા

છતાં, પ્રભુની સેવા અવશ્ય કરવી જોઈએ. પ્રભુની સેવા ન થાય તો સુખ સરી જાય, દુઃખ આવે. વૈકુણ્ઠમાં સ્ફટિકની દીવાલો છે. અનેક પ્રતિબિંબ પડે માટે સોનાથી સ્ફટિક જડેલા છે. તેના ઉપર સંમાર્જન (સાફસૂફ) કરતાં હોય તેમ લક્ષ્મીદેવી લીલાકમળ ફેરવતાં દેખાય છે! આ લક્ષ્મીજીની કૃપા મેળવવા તો બ્રહ્મા વગેરે દેવો પણ પ્રયાસ કરે છે. વૈકુણ્ઠમાં રજઃ વગેરે કચરો તો છે નહિ, પણ દીવાલોના સ્ફટિકમાં, હાથમાં કમલવાળાં લક્ષ્મીજીનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેથી તે સંમાર્જન કરતાં હોય તેમ દેખાય છે!

ભગવાનની કથા સિવાયની બીજી વાતો તથા વિષયસુખ-સંબંધી વાતો કુકથા છે. નિંદા વગેરે વાતો પણ સદ્‌બુદ્ધિનો નાશ કરનારી છે. હતભાગી મનુષ્યને વ્યર્થ-વાતો કે નિન્દાની વાતો જ ગમે. તે નરકમાં નાખે. ભગવાનની કથા વૈકુણ્ઠમાં લઈ જાય. માનવદેહ મળે, તત્ત્વજ્ઞાન મળે, ધર્માનુકૂલતા મળે, છતાં ભગવાનને ભજે નહિ, - તે માયાથી મોહ પામેલા છે. ભગવાનની સેવાથી વૈકુણ્ઠલોક મળે. ભગવાનનું ભજન કરનારમાં અહંકાર ન હોય. અહંકાર હોય તો ભજન થયું જ નથી. નિરન્તર ભગવત્સેવાથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્વભાવ બને, સુખ-શાંતિરૂપ વૈકુણ્ઠનો અનુભવ થાય.

વૈકુણ્ઠલોકમાં કુમારો આવ્યા. ભક્તિથી ભગવાનના ધામમાં જવાય, બીજી કોઈ યોગ્યતાના આધારે ન જવાય. ભક્તિ દીન બનાવે. બીજી યોગ્યતાનું ભાન અભિમાન આપે, ધૃષ્ટ બનાવે. ભગવાન્ જગદ્‌ગુરુ છે. ગુરુને ત્યાં ધૃષ્ટતાથી કે ખાલી હાથે ન જવાય. ભક્તિથી ત્યાં જવાથી હિત થાય. કુમારો પોતાના યોગબલથી વૈકુણ્ઠમાં આવ્યા છે. સૃષ્ટિ-યોગમાયા તેમને ત્યાં લઈ આવી છે! યોગમાયાને પ્રભુએ સૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા કરી. તદનુસાર તેણે રચના કરી. તેને જોવા માટે ભગવાનને બોલાવતાં યોગમાયાને ભય લાગ્યો! તેણે દ્વારપાલો દ્વારા પ્રભુને બોલાવવાનો ઉપાય કર્યો. સનત્કુમારોને પોતાના બલથી વૈકુણ્ઠના દ્વારે લઈ આવી. ભગવાને સપ્તમ- કક્ષાના દ્વારપાલ તરીકે જય-વિજયને અધિકાર આપેલો. તે બે ભૂમિપાલક બને તો ભૂમિ દ્વારરૂપ બને. ભૂમિને દ્વારરૂપ બનાવવા ત્યાં ભગવાન્ પ્રકટ થાય. ભૂમિમાં ભગવાન્ પ્રકટ થાય, તો પોતે આજ્ઞા પ્રમાણે રચેલું વિશ્વ જુએ! આ ગુપ્ત-આશયે કુમારોને યોગમાયા વૈકુણ્ઠમાં લાવી. ત્યાં સાતમે દરવાજે જય-વિજયે તેમને અટકાવ્યા!

જ્ઞાની સનત્કુમારોને દાસ્યભક્તિની સાતમી કક્ષામાં જય-વિજયે કામ-ક્રોધ-લોભથી અટકાવ્યા :

કુમારો વૈકુણ્ઠનું માહાત્મ્ય જોતા હર્ષથી જતા હતા. છ દરવાજા ઓળંગ્યા. કુમારો વિરક્ત છે, તેથી ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ:, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ ગુણપ્રતિપાદક કક્ષાઓ વટાવી ગયા. વૈરાગ્ય સુધી વાંધો ન આવ્યો, પણ સાતમી કક્ષા ભક્તિની આવી. કુમારો ભક્ત હોત તો પસાર થઈ જાત, પણ સનત્કુમાર જ્ઞાની છે. સાતમી ભક્તિ છે! તેમાં દાસ્ય, શરણાગતિ અને સ્નેહ સ્વાભાવિક હોય. જ્ઞાનીઓ તો ભગવાનનું દાસ્ય જલદી કરતા નથી. "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।"- અનેક જન્મના અંતે જ્ઞાનિપુરુષો ભગવાનને શરણે આવે છે. જ્ઞાની કુમારો હજી દાસ ન હતા થયા, ભક્તિ કરી ન હતી, તેથી આગળ પ્રવેશ મળ્યો નહિ, પણ બે રક્ષકો જોયા. મુનિઓને માયાથી મોહ થયો! ક્રોધપૂર્વક રક્ષકોને જોયા. બંને ભગવાનના સમાન રૂપવાળા હતા. સારૂપ્ય નામની મુક્તિ તેમને મળી હતી. હાથમાં આસન્યપ્રાણરૂપ ગદા હતી. મૃત્યુ અને દૈત્યો પર તે વિજય સૂચવે છે. કિંમતી બાહુબંધ,

કુંડલ, મુકુટ ધારણ કરેલાં હતાં. તે કર્મ, સાંખ્ય, યોગ અને જ્ઞાનની સિદ્ધિ સૂચવે છે. ભક્તોનાં કર્મ પણ ભક્તિમાં ઉપયોગી જ હોય. બંનેએ મત્ત ભમરાઓ ગુંજતી વનમાલા ધારણ કરી હતી. લૌકિક અને વૈદિક અગ્નિ-તેજોમય દ્વિરેફયુક્ત આ વનમાલા છે.

દ્વારપાલોએ કુમારોને જોયા. ચારે દિગમ્બર હતા. શરીરે વસ્ત્ર ન હતાં. જય-વિજયને તે ગાંડા જેવા લાગ્યા. ચારેય એકસરખા દેખાયા, તેથી ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. ચારેય પાંચ વર્ષના લાગતા હતા. વાસ્તવમાં તો, તેમને પરાર્ધ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, પણ દેહ પર તેટલા કાલની અસર પાંચ વર્ષ જેટલી જ દેખાતી હતી ! ચારે આત્મતત્ત્વને જાણનારા જ્ઞાનવૃદ્ધ હતા. તેમને જોતાં ભક્તિમાર્ગનિષ્ઠ, પ્રભુના દાસ, જય-વિજયમાં પણ ત્રણ દોષ દેખાયા ! માયાએ તેમની ઉપર પ્રભાવ બતાવ્યો. ભ્રમર ક્રોધથી વાંકી થઈ. અંદર વિરાજતા પોતાના ભગવાનનાં દર્શન તેમનું સર્વસ્વ છે. તેના લોભથી ચિંતા થતાં નિઃશ્વાસ નીકળવા માંડ્યો. પોતાને અધિકારી માન્યા. પોતે પૂર્ણકામ હતા, છતાં પોતાનો ઈચ્છેલો પ્રભુરૂપ પદાર્થ, અન્યને ન મળે તેવી કામના (ઈચ્છા)થી ક્રોધ આવ્યો. નેત્ર રાતાં થયાં. આમ, કામ-ક્રોધ અને લોભ રૂપ ત્રણ દોષો જય-વિજયમાં આવ્યા. કામ, ક્રોધ અને લોભ ત્રણે ભક્તિમાં વિઘ્ન કરનારા છે, નરકના દરવાજારૂપ છે. આ ત્રણ દોષથી ત્રણ જન્મનો અંતરાય જય-વિજયને થયો. એક એક જન્મમાં એક એક દોષ તેમનામાં સ્પષ્ટ દેખાયો.

કુમારોનો જય-વિજયને કામ-ક્રોધ-લોભમય જન્મ મળવાનો શાપ :

કુમારો જ્ઞાની છે. જ્ઞાનીમાં ચાર ગુણ હોય. (ભેદભાવ વગરની) અવિષમ (સમાન) દૃષ્ટિ, શંકાનો અભાવ, મનન અને આત્મજ્ઞાન. તેમાં વળી, ભગવાનનું આત્મજ્ઞાન હોય અને ભગવદ્ધર્મનો આદર હોય તો, ભક્તિમાર્ગમાં તે ગુણ ગણાય, છતાં કુમારોએ ચાર અપરાધ કર્યા ! ભગવાને જેમને અધિકાર આપ્યો હતો, તે દ્વારપાલોનું ઉલ્લંઘન કર્યું. ભગવાનના વૈકુણ્ઠસ્થાનને સામાન્ય જેવું માન્યું. ભગવાનના નિકટના સેવકોને સામાન્ય સેવકો જેવા માન્યા, ભગવાનના સેવકોના અસાધારણ ગુણોની અવગણના કરી. આના પરિણામે ચાર અનિષ્ટ ફલ ભોગવવાં પડ્યાં. દૈત્યજાતિમાં જન્મ થયો. પોતાનું સ્વરૂપજ્ઞાન ન રહ્યું. લાંબા વખત સુધી ગર્ભવાસનો ક્લેશ ભોગવવો પડ્યો અને અનેક યાતનાઓ સહન કરવી પડી. દોષની પ્રબલતાથી ગુણો પણ ચાલ્યા ગયા, - પ્રહ્લાદ થયા !

વૈકુણ્ઠમાં આવેલા કુમારોએ પ્રભુના દ્વારપાલોને કાંઈ પણ પૂછ્યું નહિ. "ભગવાન્ શું કરે છે ? દર્શનનો સમય છે કે નહિ ?" - તે પૂછવાનો વિવેક પણ ન કર્યો ! સીધા દ્વારમાં પ્રવેશ્યા. હીરા જડેલાં સુંદર દ્વાર હતાં. જય-વિજય ઊભા હતા. તેમનામાં પણ દોષ આવી ચૂક્યો હતો. વિનંતીથી મુનિઓને અટકાવવાને બદલે હાથમાંની છડીથી અટકાવ્યા. તેમના તેજની ઉપેક્ષા કરી. જ્ઞાન, ત્યાગ અને દેહાભિમાનના અભાવથી ગર્વપૂર્વક અટકાવ્યા ! ગર્વ ભગવાનને ગમતો નથી. ગર્વ ગુણિયલને પણ ગબડાવી મૂકે. મુનિઓએ ભગવદિચ્છાથી ક્રોધાન્ધ થઈને શાપ આપ્યો. મુખમાંથી શબ્દો સરવા લાગ્યા, - "ભગવાન્ કરતાં વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા તમે કોણ ? ભગવાનના ભક્તો તો શાન્ત હોય. ભક્તમાં વિષમતા પણ ન હોય. ભગવાન્ "ગતવિગ્રહ" છે. ભગવાનને લૌકિક-દેહ નથી. તેમનું કોઈ અનિષ્ટ કરી શકે તેમ નથી. ભગવાન્ કોઈની સાથે કલહ કરતા નથી. તેમને કોઈની સાથે દ્વેષ નથી.

ભગવાનને કોઈ આગ્રહ નથી. તે કશું અનુચિત માનતા નથી. તમે તો કપટથી ભગવાનની સેવા કરી વૈકુણ્ઠમાં આવ્યા, છતાં અધિકાર અને સ્વભાવથી તમે દોષવાળા હોવાથી તમને અમારામાં પણ દોષ દેખાયો ! ભગવાન્ તો પોતાની પાસે આવતા હોય તે સૌનો સામે ચાલીને સ્વીકાર કરે છે; અને તમે અટકાવો છો ? ભક્તોમાં ભેદ જુઓ છો ? પ્રભુ પાસે જતાં કે સત્કાર્યમાંથી અટકાવવા તે અસુરનું કાર્ય છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ પણ પ્રભુ પાસે પહોંચતાં અટકાવે છે. ત્રણે પાપનાં સંબંધી છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ, ઉત્તમને પણ અધમ - અસુર જેવો બનાવી દે છે. તમે અસુરકાર્ય કર્યું, તેથી અસુર થજો ! કામ, ક્રોધ અને લોભમય જન્મ મેળવજો !" બ્રાહ્મણનો શાપ કોઈ ઉપાયે મિથ્યા ન થાય.

દ્વારપાલોએ સંસાર-મોહ ન થાય, તેમ કુમારોને વિનવ્યા :

ભગવાનના દ્વારપાલો ડર્યા. પગે પડ્યા. વિનંતી કરી. મોટાઓની અવગણના અધ:પતન કરાવે! "અમે આપની અવગણના કરી. આપે ભલે શાપ આપ્યો. સજાથી તો શુદ્ધિ થાય, પણ બુદ્ધિ ફરી ન બગડે તેવી દયા કરો. આપ અમને શાપ દઈને સંતાપ કરો છો, - તે સંતાપ અમારે માટે કૃપારૂપ બનો. અમારું અધ:પતન થવા છતાં અમને સંસારમાં મોહ ન થાય એવી દયા કરો !" કામ, ક્રોધ અને લોભથી નરક મળે. મોહથી તો સંસારમાં આથડવું પડે. સંસાર તો નરક કરતાં પણ ભયાનક છે !

જય-વિજયે પોતાને ક્રમશ: વધારે અધમ જન્મ મળવાના જાણ્યા. લોભરૂપ હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ તરીકે દૈત્યજન્મ, કામરૂપ રાવણ અને કુમ્ભકર્ણ તરીકે રાક્ષસજન્મ અને ક્રોધરૂપ શિશુપાલ- દન્તવક્ત્ર તરીકે મનુષ્યજન્મ. દૈત્ય કરતાં રાક્ષસ હીન છે. રાક્ષસ દેવજાતિ છે. તેના કરતાં મનુષ્ય હીન છે ! તેમાં પણ ભગવાનને ભુલાવતો મોહ તો ભયાનક સંસારસાગરમાં ડુબાડી દે છે, વધારે હીન બનાવે છે.

સુંદરતાની સમૃદ્ધિ રૂપ આનંદમય ભગવાન્ લક્ષ્મીજી સાથે દ્વારે પધાર્યા :

ત્યાં તો સાક્ષાદ્ ભગવાન્ લક્ષ્મીજી સહિત પધાર્યા. પ્રભુને પ્રિય જ્ઞાની કુમારો વૈકુણ્ઠમાં આવ્યા હતા. મનગમતા મહેમાનનું ઓચિંતા આવવું પણ પ્રિય લાગે, છતાં તેમને સેવકોએ અટકાવ્યા હતા. સેવકોનું ગૌરવ સ્વામી સાચવે. પ્રભુએ કુમારોને અંદર બોલાવ્યા નહિ. બારણે દર્શન દેવા સ્પૃહણીય, આનંદમય પ્રભુ પધાર્યા. એક શ્રીહસ્તમાં કમલ ઘુમાવતા હતા, સાથમાં લક્ષ્મીજી હતાં. વૈકુણ્ઠની શોભા માટે શ્રીવત્સચિહ્ન સહિત વિરાજતા પ્રભુને જોયા. પ્રભુએ વેદરૂપ પીતામ્બર પહેર્યું હતું. ભૂમિરૂપ કટિ ઉપર તે શોભતું હતું. તે પૃથ્વી પર વેદ દ્વારા યજ્ઞાદિ કર્મમાર્ગના પ્રચારથી અંત:કરણની શુદ્ધિ સૂચવે છે. પીતામ્બર ઉપર પ્રભુએ સુવર્ણની કટિમેખલા ધારણ કરી છે. તે ઉપનિષદ્‌ના અર્થરૂપ છે. બ્રહ્મવિદ્યા કે જ્ઞાનમાર્ગનો તે પ્રચાર સૂચવે છે. ભગવાને કીર્તિરૂપ વનમાલા ધારણ કરી છે. તે કથારૂપ છે. તેના પર ગાયક (વક્તા) ભ્રમર ગુંજે છે. તે ભક્તિમાર્ગનું સૂચન કરે છે. પૃથ્વી પર મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનાર કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિયોગનું દર્શન પ્રભુ સ્પષ્ટ કરાવે છે. પ્રભુના ચાર હસ્ત ચાર પુરુષાર્થરૂપ છે. તેમાં ધારણ કરેલા અલંકારો તેના જ્ઞાનરૂપ છે. કાલાત્મા ગરુડ સાથે છે. ભગવાનના પરાક્રમથી તેનું નિયંત્રણ થાય છે. ગરુડની માતા વિનતા છે. તે વિનમ્રતા કે શ્રદ્ધારૂપ છે. પ્રભુએ ગરુડના ખભે હાથ મૂક્યો છે. બીજે હાથે કમલ ઘુમાવે છે. ભક્તો માટેની

તત્પરતા (અભયદાન) અને લોકોનું પરિભ્રમણ તે સૂચવે છે. પ્રભુએ સાંખ્ય અને યોગરૂપ મકરાકાર કુંડલ ધર્યાં છે. તે વિધુત્ (તેજો) રૂપ મૃત્યુને બહાર ફેંકે છે, દૂર કરે છે. કુંડલની મકર જેવી આકૃતિ અભિમાન અને શરીરસંબંધ છોડાવનારી છે. તેનાથી વૈરાગ્ય અને પ્રભુ-સ્મરણ થાય છે, પછી પ્રેમ અને શરણાગતિ થાય છે તે સૂચવતાં પ્રભુના મકરાકૃતિ કુંડલમાંથી બહાર નીકળતા તેજઃથી પ્રભુનાં ગંડસ્થલ (લમણાં) અને કપોલ (ગાલ) શોભી રહ્યાં છે. બે ગાલ પ્રેમ અને પ્રપત્તિ (શરણાગતિ) રૂપ છે. નિર્દોષતા સૂચવતી ઊંચી નાસિકા છે. ઉપનિષદ્ રૂપ મુકુટ મસ્તકે વિરાજે છે. તેમાં ભક્તરૂપ મણિ જડેલા છે. સત્યલોકરૂપ મસ્તકની તે શોભા છે. બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિથી અંત સુધી બ્રહ્માંડમાં પુણ્યપુંજને પ્રકટ કરતા લોકો પ્રભુના હાર રૂપ છે. ભગવાન્ ભક્તોની રક્ષા કરે છે, - તેમ સૂચવતા તે હાર ભગવાનના બાહુદંડની વચમાં છે. પૃથ્વી પર પ્રભુની સ્તુતિથી શોભતા ભગવાનના ભક્તો (મુક્તજીવો) કૌસ્તુભ રૂપે વિરાજે છે. કણ્ઠનાં બીજાં આભરણ શ્રીગોપીજનરૂપ છે. તે બધાં વિશ્વને પ્રકાશ દેનારાં છે. લક્ષ્મીજીના સૌદર્યના ગર્વને છોડાવતું, સુંદરતાની સમૃદ્ધિરૂપ પ્રભુનું સ્વરૂપ જોયું. સર્વને ભજવા યોગ્ય ભગવાનનાં ચરણે આનંદમગ્ન કુમારો નમી પડ્યા.

જ્ઞાનિ-કુમારોને ચરણનાં તુલસીજીના સુગંધથી હૃદયમાં દાસત્વ-સ્ફુર્તિથી ક્ષોભ : પ્રભુની સ્તુતિ :

કુમારો અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસક છે. તેમને દેહેન્દ્રિયાદિના અધ્યાસ નથી, પરિણામે કોઈ ક્ષોભ થતો નથી. ભક્તિરસનો તો કુમારોને અનુભવ નથી, પણ પ્રભુ પધારતાં ભગવદ્ધર્મો સ્વતઃ આવે, દોષો દૂર થાય, ભાવ ઉભરાય. કમલનયન ભગવાને કૃપાકટાક્ષથી કુમારોને ભક્ત બનાવવા કૃપા કરી ! પદારવિન્દના સ્પર્શવાળો, ચરણરજઃના સંબંધવાળો, ચરણનાં તુલસીના આધિદૈવિક ગંધવાળો, વાયુ કુમારોના નાસારંધ્રમાં ગયો. વાયુ પદારવિન્દના સ્પર્શવાળો હતો, તેથી આત્મજ્ઞાનનો આગ્રહ ઓગળી ગયો. ચરણરજઃ તેમાં હતી; તેથી, શરીરમાં કોઈ ફેરફાર વગર ભગવદીય-દેહ થયો. અંતઃકરણમાં ભક્તિ પ્રકટ થઈ, તેથી તેમને ક્ષોભ થયો. જ્ઞાનીમાં દાસ્ય (ભક્તિ) આવે ત્યારે ક્ષોભ થાય ! જીવને થતો દેહભાવ તો કુમારોમાં ન હતો, પણ બ્રહ્મભાવ હતો. દેહભાવ નિવૃત્ત થતો નથી! ત્યાં સુધી બ્રહ્મભાવ આવતો નથી; અને બ્રહ્મભાવ જતો નથી ત્યાં સુધી દાસભાવ આવતો નથી. દેહ (જીવ)-ભાવ દોષરૂપ છે. બ્રહ્મભાવ નિર્દોષ છે. દાસભાવ પ્રેમપૂર્ણ છે, સર્વોત્તમ છે.

પ્રભુની કૃપાથી ચારે કુમારોમાં જય-વિજયમાં રહેલો દાસભાવ આવ્યો. કુમારો પ્રહ્લાદ રૂપે ભક્ત થયા ! કુમારોમાં રહેલું જ્ઞાન પ્રભુએ જય-વિજયને આપ્યું. ભૌતિક-અનુરાગ છોડાવતાં, કુન્દપુષ્પ જેવા હાસ્યવાળા, પ્રભુના લાલ નખમણિથી શોભતાં ચરણનું દર્શન કરીને કુમારોએ તેનું ધ્યાન કર્યું. બધા મનોરથ પૂર્ણ થયા. નયનાભિરામ પ્રભુને જોતાં કુમારોએ સ્તુતિ કરી : "હૃદયમાં રહેવા છતાં, દુષ્ટોને અનુભવ ન દેતા આપનાં દર્શન અમને આજે જ થયાં છે, તેમ નથી; પણ પિતા બ્રહ્માજીએ આપની કથા સંભળાવી હતી, તેથી કાન દ્વારા હૃદયમાં આપ વિરાજતા હતા. ક્લેશ પામતા ભક્તો પર કૃપા કરવા આપ સ્વરૂપ પ્રકટ કરો છો. કથાના રસને જાણનાર, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા ભક્તો તો કૃપાથી મળતા મોક્ષનો પણ બહુ આદર કરતા નથી. તે લોકો કથારસમાં જ મત્ત રહે છે.

કથા તીર્થરૂપા છે. તેના સેવનથી સઘળા પુરુષાર્થો પૂર્ણ થઈ જાય. સ્વલ્પ સુખ દેનારા નાશવંત

પદાર્થોની ઈચ્છા શરણાગત, કથામગ્ન-ભક્તો કરતા નથી. ભગવત્-સંબંધવાળા પદાર્થો ભયપ્રદ કે નશ્વર ન હોય. અમારું ચિત્ત આપનામાં રમ્યા કરે, વાણી આપનું વર્ણન કરતી શોભારૂપ બને, કાન ગુણ-શ્રવણથી ભરેલા રહે, તો અમારા દોષથી અમારો જન્મ ભલે નરકમાં થાવ! આપે આ રૂપ પ્રકટ કરી દર્શન દીધાં, અમારી આંખને અત્યંત આનંદ થયો, તેથી આપ ભગવાનને અમે નમસ્કારના અનુકરણ જેવું માત્ર કરીએ છીએ. યથાર્થ નમન કરવા શક્તિમાન્ નથી!"

અધ્યાય : ૧૬

જય અને વિજય પૂર્વના અસુરો મધુ-કૈટભ છે : જય-વિજય અવરોધ કરે, ભક્તિ ભગવાન્ પાસે પહોંચાડે :

આ સાંભળતાં પ્રભુએ કુમારોને કહ્યું, - **"एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च।"**- આ બે પહેલાં મધુ-કૈટભ નામના અસુરો હતા, ભગવાનના ખોળામાં મર્યા. ભગવાન્ તેમને વૈકુણ્ઠમાં લાવ્યા. તે જય-વિજય થયા અને સભામાં યોગ્ય-પાર્ષદ-થયા!

જ્ઞાનમાર્ગમાં જીવના કલ્યાણ માટે ઈન્દ્રિય વગેરેનો જય જરૂરી છે. ભક્તિમાર્ગમાં જય ભગવાન્ માટે છે. અંતઃકરણનો સંયમ જય છે. વિજય-વિવિધ જય છે. તે ઈન્દ્રિયજય રૂપ છે. અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયને પ્રભુ માટે જીતવાં તે જય અને વિજય છે. માત્ર મનથી પ્રભુ પાસે પહોંચવુ સહેલું નથી, પણ અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયના સંયમરૂપ જય-વિજય દ્વારા મન પ્રભુમાં સ્થિર થાય, અંતરમાંથી વાસના અને ઈન્દ્રિયમાંથી વિષય વિદાય થાય, પછી પ્રભુ પાસે પહોંચાય, મન પ્રભુમાં લાગે.

સનત્કુમારો બ્રહ્મચારી છે, સંયમી છે, જ્ઞાની છે. જય-વિજય સુધી પહોંચ્યા છે. જય એટલે સફલતા અને વિજય એટલે વિશિષ્ટ સફલતા. જય-વિજય મળ્યા પછી ગર્વ આવે. અભિમાન ઉન્નતિમાં અવરોધ કરે, આગળ વધતાં અટકાવે, ભક્તિ (નમ્રતા-દાસભાવ) હોય તે જ આગળ વધે, પ્રભુ પર્યંત પહોંચે.

પ્રાચીનકથા છે. નારદ ઋષિએ તપઃ કર્યું. કામદેવ પણ અટકાવી ન શક્યા. અપ્સરાઓની આશા અધૂરી રહી. નૃત્ય નકામું થયું. કટાક્ષો કામ ન આવ્યા. સુંદરતા સફલ ન થઈ! નારદે કામજય કર્યો. તપમાં વિઘ્ન કરનારાઓ પ્રત્યે ક્રોધ ન થયો. ક્રોધવિજય કર્યો. કામજય અને ક્રોધવિજય મળ્યા! તેના ભાને નારદમાં અભિમાન આવ્યું, દાસભાવ (નમ્રતા) ન રહ્યો. મહાદેવજીએ કામને ક્રોધથી બાળ્યો હતો, પણ ક્રોધ ઉપર સંયમ નહોતો રહ્યો. પોતે તો કામ અને ક્રોધ બંને જીત્યા! જય-વિજય મળ્યા. અભિમાન આવ્યું, અટકી પડ્યા. પ્રભુનું માહાત્મ્ય ભૂલ્યા. પોતાનું માહાત્મ્ય ગાવા માંડ્યું. નારદનું ભાન ઠેકાણે લાવવા ભગવાને દયા કરી શીલનિધિ રાજાની કન્યાનો સ્વયંવર પોતાની માયાથી નારદને બતાવ્યો, નારદને પરણવાનું મન થયું. કામ થયો, મેળવેલો જય ખોવાઈ ગયો. પ્રભુ પાસે રૂપ માગ્યું. પ્રભુએ હિત કરવા વાનરનું રૂપ દીધું. પ્રભુ તે કન્યાને પરણ્યા. નારદે જાણ્યું-જોયું. ક્રોધમાં પ્રભુને પણ શાપ દઈ દીધો! ક્રોધ પરનો વિજય વેડફાઈ ગયો. ભગવાને માયા સંકેલી, નગર કે કન્યા કાંઈ ન દેખાયું. કામ પરના જયનું અને ક્રોધ પરના વિજયનું અભિમાન ઓસરી ગયું. નારદનું

ભાન ઠેકાણે આવ્યું. ભક્તિ ઉભરાઈ. ગભરાઈને પ્રભુના પગમાં પડ્યા. પ્રભુએ અભય આપ્યું. ભક્ત નારદનો શાપ રામાવતારમાં સ્વીકાર્યો. નારદ પણ આમ જય-વિજય પાસે આવીને અટક્યા. સનત્કુમારો પણ અટક્યા.

ભગવાને બ્રાહ્મણોની મુખ્યતા કહી :

ભગવાને કુમારોને બ્રાહ્મણની મુખ્યતા કહી. તેમણે આપેલો શાપ મંજૂર રાખ્યો, સેવકનો અપરાધ સ્વામીનો ગણાય. નાનાની ભૂલ-દોષ-મોટાની બેદરકારીનું પરિણામ ગણાય, બ્રાહ્મણો ભગવાનનો યશઃ ગાઈને વિશ્વમાં વિસ્તારે છે. કીર્તિ, લક્ષ્મી અને ભોગ બ્રાહ્મણની કૃપાથી મળે. લક્ષ્મીજી પણ બ્રાહ્મણ ભૃગુઋષિનાં કન્યા રૂપે જન્મ્યાં છે. અને ભૃગુઋષિના ચરણપ્રહાર દ્વારા ભગવાનનાં વક્ષઃસ્થલમાં સ્થિર થયાં છે.

બ્રાહ્મણો ભગવાનના મુખરૂપ છે. ભગવાન્ યજ્ઞ રૂપે અગ્નિમાં થતા હોમથી જેટલા પ્રસન્ન થતા નથી, તેટલા પ્રભુને સર્વ કર્મ સમર્પણ કરનાર બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવાથી પ્રસન્ન થાય છે. જેની ચરણરજ વિશ્વને પાવન કરે, તેવા ભગવાન્ પણ ભક્ત-બ્રાહ્મણની ચરણરજ માથે ચઢાવે છે! બ્રાહ્મણ, ગાય અને અનાથનો અપરાધ કરે, - દુઃખ દે, તેને ભયંકર યમયાતનાઓ સહન કરવી પડે. બ્રાહ્મણ તિરસ્કાર કરે, છતાં બ્રાહ્મણનો આદર કરનાર પર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય.

ભગવાને બ્રાહ્મણ-વચન અને ભક્તિ-ક્રિયા તથા પોતાની યુદ્ધ-લીલાની ઈચ્છા સત્ય કર્યાં :

ભગવાને ભક્તનું કાર્ય સત્ય કર્યું ! જય-વિજયે કુમારોને અંદર જતા અટકાવ્યા હતા. ભગવાને પણ અંદર ન બોલાવ્યા. દર્શન દઈને બહારથી વિદાય કર્યા ! બ્રહ્મવાદી કુમારોની વાણી સત્ય કરી. તેમણે ભક્ત જય-વિજયને દીધેલો શાપ મંજૂર રાખ્યો ! ભગવાને પોતાનો સંકલ્પ-ઈચ્છા-સત્ય કર્યાં. યુદ્ધલીલા કરવી હતી. સંઘર્ષ (યુદ્ધ) સમાન સાથે શોભે. પાર્ષદો પ્રભુ-સમાન હોય. આમ પ્રભુ, ભક્ત અને જ્ઞાની ત્રણેની સત્યતા સિદ્ધ થઈ. કુમારો પ્રભુની વાત સાંભળવા છતાં સમજી ન શક્યા. બ્રાહ્મણો દ્વારા ધર્મરક્ષક પ્રભુ પવિત્ર થાય, - તે સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું. પોતાના અપરાધની ક્ષમા કે સજા માગી.

પ્રભુએ કુમારોને વિદાય કર્યા. પોતાના પાર્ષદોને આશ્વાસન આપ્યું. ટૂંક સમયમાં ક્રોધથી પ્રભુમાં ચિત્ત રાખી વૈકુણ્ઠમાં પાછા આવવાનું વરદાન દીધું. પ્રભુ પરમોદાર છે. ભક્તો નરકમાં પડતા હોય તો પોતે પરિશ્રમ કરી, નરકમાં પધારીને પણ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરે, તેવા દયાળુ છે. ભક્તોના ઉદ્ધાર માટે પોતે પણ અવતાર લઈને પધારે છે.

પ્રભુ અંદર પધાર્યા. જય-વિજય શાપવશ થઈ અસુર રૂપે પૃથ્વી પર આવ્યા. તે સમયે સાયંકાલ હતો. દિતિ-કશ્યપનો આધાનકાળ હતો. માના ઉદરમાં બાળક રૂપે બે પાર્ષદો આવ્યા. અસુર જાણી દિતિએ પ્રસવ નથી કરાવ્યો. તેના તેજઃથી બધાનું તેજઃ હરાયું છે. પ્રભુની તેવી ઈચ્છા છે. આપણે વિચારવાથી ફાયદો શો ? ભગવાન્ કલ્યાણ કરશે. બ્રહ્માજીએ દેવોને આ વાત સંભળાવી.

અધ્યાય : ૧૭

સો વર્ષે દિતિએ હિરણ્યાક્ષ-હિરણ્યકશિપુને જન્મ દીધો : હિરણ્યાક્ષને ભક્ત વરુણનો શાપ :

આ સાંભળી વિસ્મિત થતા દેવો બ્રહ્માજી પાસેથી વિદાય થયા. મા દિતિએ માનવનાં સો વર્ષ સુધી બાળકોનો જન્મ ન થવા દીધો ! કોઈ એક સમયે ચારે તરફ અમંગળ ચિહ્નો હતાં, ત્યારે મા દિતિને ત્યાં બે કુમારો જન્મ્યા. જન્મ પછી તેમને વધતાં વાર ન લાગી, ઝટ વધ્યા. મનમાં આવતો ખરાબ વિચાર, વાસના, વિકાર વગેરેને વધતાં વાર લાગતી જ નથી. ઉકરડો વધારવા માટે સમય ન જોઈએ, શ્રમ ન કરવો પડે, વગર પ્રયત્ને વધતાં વાર લાગતી જ નથી.

સ્વાભાવિક રીતે જ વધે. શુભ અને શુદ્ધ વૃત્તિઓ વધારવી હોય, મનને નિર્મલ રાખવું હોય, તો સતત જાગ્રત રહેવું પડે. મનને બગીચા જેવું બનાવવું હોય તેણે માળીની જેમ સતત સાવધ અને પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે.

કશ્યપે ઉદરમાં પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલાને "હિરણ્યકશિપુ" નામ આપ્યું અને દિતિએ જેને પહેલાં જન્મ આપ્યો તેનું "હિરણ્યાક્ષ" - નામ પાડ્યું. હિરણ્યકશિપુએ બલ અને વરદાનથી સર્વત્ર વિજય મેળવ્યો. હિરણ્યાક્ષે પણ દેવલોક જીત્યો. આ બંને પદ્મકલ્પમાં ઉત્પન્ન થયેલા. મૃત્યુ પર જય મેળવેલો, તેથી કલ્પ પૂરો થતાં પણ મરેલા નહિ. તેમણે ત્રિલોક જીતેલા; પછી આદિવરાહકલ્પ અને પ્રલય વખતે રસાતલમાં સૂતા. આદિવરાહકલ્પ પૂરો થયો ન હતો, ત્યારે ભૂમિ ઉત્પન્ન થઈ. બ્રહ્માએ કેટલીક પ્રજા રચી. તે વખતે હિરણ્યકશિપુ સૂતો હતો. હિરણ્યાક્ષ બ્રહ્માજીની સવારે સ્વર્ગમાં ગયો. પૃથ્વી અર્ધી બનેલી હોવાથી જલમાં ડૂબી ગઈ. હિરણ્યાક્ષ પાણીમાં પડ્યો. વરુણ દૈત્યોના સ્વામી હોવાથી રસાતલમાં બ્રહ્માંડની છાલ પાસે હતા, ત્યાં આવ્યો. તે વખતે મનુ, નારદ, કશ્યપ વગેરે ઉત્પન્ન થયેલા. તે ઉપરના લોકમાં હતા. દિતિ રસાતલમાં હતાં. દૈત્યોનું પૃથ્વી ઉપર વર્ચસ્વ હતું. પુરાણમાં ચાર યુગ (૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ)ની કથા હોય. બીજા ચતુર્યુગ કે કલ્પની કથા તેમાં મતાન્તર તરીકે હોય; એટલે પુરાણકથામાં કદાચ પરસ્પર વિરોધ લાગે, છતાં તે વિરોધ ગણાતો નથી !

અસુર હિરણ્યાક્ષ હાથમાં ગદા લઈ દિગ્વિજય કરવા ચાલ્યો. મનમાં આવેલા કુવિચારોનો સ્વભાવ છે-સદ્‌વિચારોને દબાવી દેવાનો અને દૂર કરી દેવાનો ! "हिरण्य एव अक्षिणी यस्यास्तीति हिरण्याक्षः"- દ્રવ્યમાં કે સોનામાં જ જેની દૃષ્ટિ છે તે - હિરણ્યાક્ષ ! જીવનભર માત્ર દ્રવ્ય જ શોધે, તેમાં નીતિની પરવા ન કરે, રીતિ અને પ્રીતિ છોડી દે, ભીતિ કોઈની ન રાખે - તે હિરણ્યાક્ષ ! તે દ્રવ્ય સિવાય કશો વિચાર કરતો નથી, દ્રવ્ય સિવાય કશું શોધતો નથી, યોગ્યાયોગ્યનું ભાન રાખતો નથી. માત્ર પૈસા પાછળ પડેલો માણસ હિરણ્યાક્ષ છે. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા, કૌશલ, સદ્‌ગુણ, વિશિષ્ટતા વગેરેને ગૌણ કરી દઈને, માત્ર પૈસાને જ પ્રતિષ્ઠાની પારાશીશી ગણતો સમાજ હિરણ્યાક્ષનું સ્વરૂપ છે. હિરણ્યાક્ષ સંગ્રહનું સ્વરૂપ છે. સમાજને ઉપયોગી સંપત્તિને પોતે દબાવી બેસે, સંગ્રહખોર બની સૌનું શોષણ કરે, - તે હિરણ્યાક્ષ છે; અને "हिरण्यमेव कशिपौ यस्यास्तीति हिरण्यकशिपुः"- સોનાની પથારીમાં સૂનારો, એશઆરામી, ઓશિકે સોનું રાખનારો હિરણ્યકશિપુ છે. તે સંભોગરૂપ છે. સંગ્રહ અને સ્વભોગ તે હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ ! ધનનો સદુપયોગ તે ન કરી શકે. ધન માત્ર એકઠું કરે કે

કરી રહ્યા છે, તે કાલના અભિમાની દેવતાઓ છે. બ્રહ્માજીના દેહમાં તે બધા રહેલા છે. નવી નવી પ્રજા કરવા માટે નવા નવા કાલના અધિષ્ઠાતા દેવોનો સ્વીકાર કરીને નવો નવો મનોભાવ બ્રહ્માજી પ્રકટ કરે છે; - આ મનોભાવનો સ્વીકાર અને ત્યાગ છે; અને નવા નવા દેહ એટલે કાલના અભિમાની નવા નવા દેવતાઓનો સ્વીકાર અને ત્યાગ છે. આવી સૃષ્ટિ બ્રહ્માજીની ચાલી. ખાવા દોડતા યક્ષરાક્ષસોને સમજાવીને અટકાવ્યા. પ્રભામાંથી સૂર્ય વગેરે દેવતાઓ થયા: તેમણે દિવસરૂપ દેહ સ્વીકાર્યો. પુન:, જઘનમાંથી અસુરો થયા. તે અતિલોલુપો પીડવા દોડ્યા. બ્રહ્માજી ગભરાયા. પ્રભુની પાસે આવ્યા. ભગવાને બ્રહ્માજીને તે શરીર છોડાવ્યું. તેમાંથી દેવતારૂપ સુંદર સ્ત્રી દેખાઈ. એ સંધ્યા રૂપે થઈ. અસુરો તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી પ્રયત્નશીલ થયા, - ભાન ભૂલ્યા. બ્રહ્માજીએ પોતાની કાન્તિમાંથી અપ્સરા, ગંધર્વ વગેરેનું સર્જન કર્યું. શરીર છોડી દીધું. ચંદ્રની પ્રભા એ શરીરમાંથી થઈ. એ શરીરનો સ્વીકાર વિશ્વાવસુ વગેરે ગંધર્વોએ કર્યો. બ્રહ્માજીએ પોતાની આળસમાંથી ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરેનું સર્જન કર્યું. આળસથી ભૂત, પ્રેત, પિશાચ જેવા થઈ જવાય. એ "જૃંભણ" નામનું શરીર બ્રહ્માજીએ છોડી દીધું. તેને પરિણામે પ્રાણીઓના શરીરમાં ગ્લાનિ, નિદ્રા, થાક વગેરે દેખાય છે.

બ્રહ્માજીએ અદૃષ્ટ - પ્રકારે પિતૃઓ વગેરે કર્યા. શરીર છોડ્યું. "તિરોધાન"થી સિદ્ધ-વિદ્યાધર થયા. પ્રતિબિંબ રૂપથી કિન્નર થયા, પછી ક્રોધથી સ્થૂલદેહનો બ્રહ્માજીએ ત્યાગ કર્યો. તેના વાળમાંથી સર્પો થયા, પછી બ્રહ્માએ મનથી મનુને પ્રકટ કર્યા. તપ:, વિદ્યા, સમાધિથી સૃષ્ટિ કર્યા પછી, બ્રહ્માજીએ પોતાના દેહરૂપ તપ: વગેરે પોતાની ઋષિરૂપ તે સૃષ્ટિને આપ્યા.

અધ્યાય : ૨૧

વિદુરજીએ મનુવંશ અને કર્દમ-દેવહૂતિજીની કથા પૂછી :

કર્તા છતાં દમ રૂપ કર્દમ-ઋષિ પર ભગવાન્ શુક્લનારાયણની પ્રસન્નતા :

વિદુરે સ્વાયંભુવ મનુના વંશની કથા પૂછી. સ્વાયંભુવ મનુને ત્યાં પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ નામના દીકરા થયેલા. આકૂતિ, દેવહૂતિ બે કન્યા હતાં, પછી મનુ-પત્નીની ઈચ્છાથી ત્રીજાં કન્યા પ્રસૂતિ થયાં. મનુએ રુચિ-ઋષિને આકૂતિ નામનાં કન્યા પરણાવ્યાં. આ રુચિ-ઋષિ બ્રહ્માજીના પુત્ર છે. પૂર્વસૃષ્ટિના પ્રલય પછી બચેલા છે. દેવહૂતિજીને કર્દમ મહર્ષિજી સાથે પરણાવ્યાં. "તેમની સૃષ્ટિ કહો !" - વિદુરજીએ પૃચ્છા કરી. મૈત્રેયજીએ કથા કહેવાનો આરંભ કર્યો.

બ્રહ્માજીની આજ્ઞા થઈ, - "પ્રજાનું સર્જન કરો !" તેથી કર્દમ મહર્ષિએ સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપર દશ હજાર દેવવર્ષ પર્યન્ત તપ: કર્યું. સ્વતન્ત્ર-સૃષ્ટિ માટે બ્રહ્માજી પણ હજાર વર્ષ તપ: કરે છે. સમાધિ- સહિતની પ્રેમભક્તિથી ઋષિ-કર્દમ ઉપર ભગવાન્ વેદપુરુષ (શબ્દબ્રહ્મ) પ્રસન્ન થયા. કર્દમ-ઋષિ સત્યયુગમાં તપ: કરવા બેઠા. અંત:કરણ શુદ્ધ થયું. ત્રેતામાં તપ: ચાલુ રહ્યું. યોગસિદ્ધ થયા. પ્રભુ મળ્યા. દ્વાપરમાં સેવા કરી. કલિમાં પ્રીતિ થઈ, પણ કલિમાં સૃષ્ટિ અસંગત થાય, તેથી સત્યયુગમાં પ્રભુ પ્રકટ થયા.

શબ્દબ્રહ્મરૂપ ભગવાન્ શુક્લનારાયણે પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું. પ્રભુએ રજઃ-સિવાયનું શ્વેતાંબર ધર્યું છે. શ્વેતકમલની માળા છે. શ્વેતકમલ શ્રીહસ્તમાં છે. ગરુડના સ્કંધ પર ચરણ પધરાવી આકાશમાં ઊભા છે. કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ છે. વક્ષઃસ્થલમાં શ્રીવત્સ ચિહ્ન છે. મધુર સ્મિત મુખ પર છે. શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ધારણ કર્યાં છે. મસ્તકે મુકુટ અને કાને કુંડલ છે. મંદ સ્મિત શ્રીમુખે શોભી રહ્યું છે, તે મનનો સ્પર્શ કરે છે, મનને હરે છે. ઋષિ દર્શન કરતાં કૃતાર્થ થયા. પ્રભુના પાદપદ્મમાં દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં, સ્તુતિ કરી.

ઋષિ કર્દમજીની પ્રભુ-સ્તુતિ :

આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ માટે સુયોગ્ય પત્ની - "ગૃહમેધધેનુ"-ની યાચના :

"હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય ! યોગિપુરુષો પણ યોગ દ્વારા આપને મેળવી શકતા નથી. સિદ્ધિ સહેલાઈથી મળે, પણ પ્રભુનાં દર્શન ન મળે. યોગસિદ્ધ પુરુષો પણ ઉત્તમ જન્મ મેળવી આપને મેળવવાની આશા કરે છે, પ્રયત્નશીલ રહે છે. અમને આપે દર્શન કરાવ્યાં. સત્ત્વરાશિરૂપ આપનાં દર્શન થયાં. નેત્રને આધિદૈવિક સિદ્ધિ મળી. આપના ચરણારવિન્દનું આરાધન જે કરે છે, તેના ઉપર કૃપા કરતાં આપ સઘળીયે કામનાઓનું દાન કરો છો. આપનું ચરણારવિંદ ભવસાગરને તરવાના મોટા વહાણ જેવું છે; છતાં પણ માયાથી ભૂલેલા લોકો ભોગ શોધે છે. આપ આપો પણ છો. ભોગ તો નરકમાં પણ મળે. હું આ જાણવા છતાં પણ દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો છું. મેં આરાધન કર્યું છે, તે કેવલ આપને પ્રસન્ન કરવા નથી કર્યું, કામનાથી કર્યું છે. મારે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા છે. લગ્ન કરવા માટે તપઃ ન કરવું પડે, કન્યા શોધવી પડે, પણ કન્યા ગમે તેવી નથી જોઈતી, શીલમાં સમાન જોઈએ છે. વિત્ત, વપુ, વય વિદ્યા, કુલ એ બધામાં કદાચ સમાનતા મળે, પણ શીલની સમાનતાની પરીક્ષા અતિકઠિન છે. મારે તો સ્વભાવમાં સમાન પત્ની જોઈએ, તેમાં પણ "ગૃહમેધધેનુ" જોઈએ છે. મારો ગૃહસ્થાશ્રમ ઋષિના આશ્રમ જેવો બને. યજ્ઞોપયોગી પદાર્થોનું સંપાદન ગાય કરે છે; તેમ મારો આ ગૃહસ્થાશ્રમ યજ્ઞરૂપ બને, તેમાં જોઈતાં પદાર્થોનું સંપાદન કરનારી ધેનુરૂપ પત્ની જોઈએ છે.

ધેનુ દૂધ દેતી ગાય છે. ગાય ઘાસ ખાય અને દૂધ આપે. અલ્પ લે અને અધિક દે. તેમ અલ્પમાં પણ સંતોષ પામે અને અધિક સેવા દે; તેવાં પત્ની જોઈએ છે. પોતાના સુખને, સંતોષને અને મોજશોખને પોષવા માટે ક્લેશ વહોરે તેવી સ્ત્રી નથી જોઈતી; પણ પોતાના સુખના ભોગે, સૌને સુખી કરવા આતુર હોય તેવાં પત્ની જોઈએ છે. મારે ત્યાં રડતો આવેલો હસતો જાય, ડરતો આવેલો નીડર થઈને જાય, દુર્જન હોય તે સજ્જન બને, દુઃખી હોય તે સુખી બને, કઠોર હોય તે કોમલ બને, કટુ હોય તે મધુર બને, અમંગલ હોય તે મંગલ બને, કરમાયેલાં કે ભરમાયેલાં કે પ્રફુલ્લ બને, પ્રભુપ્રેમનો પરિમલ પ્રસરાવે, નવજીવન મેળવે - તેવું ઘર બનાવે તેવાં પત્ની મેળવવા ઈચ્છું છું ! એટલા જ માટે હું ખરાબ અંતઃકરણવાળો છું, છતાં આપને શરણે આવ્યો છું. આપ ભક્તોના કલ્પવૃક્ષ છો !"

ઋષિજીના સ્વદોષના એકરારથી પ્રભુની પ્રસન્નતા :

પ્રભુએ "दुराशयः" - શબ્દ સાંભળ્યો. રાજી થયા. માનવ સમગ્ર સમાજ પાસે સારા

દેખાવાનો દંભ કરી શકે છે. ભગવાન્ પાસે એવો દંભ ન ચાલે. ભગવાન્ અંતર્યામી છે. સૌના અંતઃકરણને ઓળખે છે. દોષને છુપાવનાર તો અજાણતાં પણ દોષની રક્ષા કરે છે. દોષો છુપાવવાથી અંતઃકરણની તિજોરીમાં સલામત સચવાઈ રહે છે. ઘરેણાં તિજોરીમાં રાખીએ, તો તે સલામત રહે છે, પ્રસંગ વિના કોઈની આંખે ચઢવા દેતા નથી, તેમ પ્રસંગવશાત્ વિવશપણે કે સ્વભાવવશપણે આપણા દોષો કોઈ વખત દેખાઈ જાય તો જુદી વાત, બાકી આપણે આપણા દોષો કોઈને જાણવા દઈએ નહિ, આપણા મોએ વર્ણન કરીએ નહિ; દોષનો એકરાર કરીએ નહિ, તો હૃદયમાં કરાર વળે નહિ, જીવનની તકરાર જાય નહિ. બેન્કમાં મૂકેલા પૈસા ઉપાડીએ નહિ તો વ્યાજ વધતું જાય, તેમ અંતઃકરણમાં દોષો જમા કરી રાખીએ, વાણી દ્વારા એકરાર કરીને બહાર કાઢી નાખીએ નહિ, તો દોષો વધતા જાય. "दोषः क्षरति कीर्तनात् ।"- કોઈ માણસ પોતાના મોએ પોતાના દોષોનો એકરાર કરે, તો તેના દોષો ઘટે ! દોષોના એકરારથી દીનતા આવે. નિષ્કપટ ભજનથી ભગવાન્ પણ પ્રસન્ન થાય. પ્રભુની પ્રસન્નતાથી સઘળાં સુખ મળે.

કર્દમની બધી સિદ્ધિ પ્રભુકૃપાથી છે. ઋષિ ઉપર પ્રભુ પ્રસન્ન થયા. ઋષિએ પોતાને "दुराशयः" - કહીને પોતાનો દોષ કબૂલ્યો, દીનતા આવી. જેનામાં પ્રીતિ હોય, જે શુદ્ધ થવા ઈચ્છતો હોય, જે નૈતિક હિંમતવાળો હોય, તે જ દોષોની કબૂલાત કરી શકે. ઋષિએ કબૂલ કર્યું, - "લોકો પ્રાયઃ લાલચથી આપને ભજે છે, હું પણ લોકાનુગત છું. ગાડરિયા પ્રવાહમાં ઘસડાઉં છું. આપના ભક્તો તો,-

लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च हित्वाश्रितास्ते चरणातपत्रम् ।
परस्परं त्वद्गुणवादसिन्धुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः ॥ (१७)

કથામાં રસપાન કરતાં અને કરાવતાં, દેહધર્મોને ભૂલી જાય છે. એમને ન થાક લાગે, ન તરસ લાગે, ન ઊંઘ આવે, ન આળસ લાગે, ન કંટાળો આવે, ન ક્લેશ થાય, ન બીજું કાંઈ યાદ આવે !

મુખ્ય-ભક્ત-વૈષ્ણવના ત્રણ ધર્મો - લોકત્યાગ, શરણ, ગુણગાન :

ભગવાનની કથામાં આસ્વાદ મેળવવા માટે ત્યાગ કરવો પડે. ત્યાગ બેનો કરવાનો, - (૧) લોકત્યાગ - લોકોના સંગનો ત્યાગ; અને લોકોમાં સારા દેખાવાના લોકધર્મોનો ત્યાગ. "च"-કાર લોકધર્મોનો ત્યાગ સૂચવે છે. લોકોના સંગથી લોકો જેવા થવાય, ભક્ત ન થવાય. (૨) લોકાનુગત પશુનો ત્યાગ- લોકાનુગત પશુઓ વધારે વિચાર કરીને છોડવા જેવા છે. અજાણતામાં પણ લોકોને અનુસરનાર લોકાનુગત પશુઓ છે. જે સદ્ધર્મનો દેખાવ કરે અને છતાં પણ લોકધર્મને અનુસરે, તે ભગવદ્ભક્ત હોવા છતાં પણ લોકાનુગત પશુ છે. ખૂબ ચીવટ રાખીને તેનો ત્યાગ થાય. આ ત્યાગ કર્યા પછી ભગવાનની શરણાગતિ થાય, ત્યાં સુધી શરણાગતિ સાચી, છતાં કાચી ગણાય. આમ, લોકત્યાગ અને લોકાનુગત-પશુનો ત્યાગ કરે, એકમાત્ર ભગવાનનો દૃઢ આશ્રય કરે, સન્નિષ્ઠ ભગવદ્ભક્તો સાથે પરસ્પર પ્રભુના ગુણાનુવાદ કરે, દેહભાન ભૂલી જાય, તે ત્રણ ધર્મવાળો મુખ્ય-ભક્ત-વૈષ્ણવ છે; આમાંનું કાંઈ ખૂટે તો તે મુખ્ય નથી, એકલો બોલે તો કદાચ અભિમાન

આવે. સમાન ભક્તો હોય તો પરસ્પર પ્રભુના ગુણાનુવાદ કરે ! પ્રભુના ગુણાનુવાદ કરનારી વાણી તો સમુદ્ર જેવી અગાધ હોય, સમુદ્રમથનમાંથી અમૃત મળ્યું, તેમ પરસ્પર વર્ણન મથન છે, તેમાંથી રસરૂપ અમૃત મળે, અમૃત દેહધર્મોને દૂર કરે. કથાથી જેમાં દેહધર્મ દૂર થાય તે જ ભક્ત છે. તેના મનમાંથી બધી જ ઈચ્છાઓ નીકળી જાય. અંતરમાં અન્ય ઈચ્છાઓ હોય, શરીરની સગવડો સાચવ્યા કરે, લોકમાં સારા દેખાવા માટે લોકરીત જીવે, તો ભક્તિ કરતા દેખાતા લોકો પણ પતન પામે. લોકત્યાગ, ભગવદાશ્રય અને ભગવદ્ગુણાનુવાદ કરનારા ભક્તોને કરાલ કાલ પણ પીડતો નથી. વિશ્વલીલા કરનારા આપે કૃપા કરવા દર્શન દીધાં છે. અલ્પને પણ ઈચ્છેલું આપનારા (વરસાવનારા), વંદન કરવા યોગ્ય પાદપદ્મવાળા આપને વારંવાર વંદન કરું છું !"

ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા, - સાધન પહેલાં ફલ તૈયાર હોય !

ઋષિએ નમસ્કાર કર્યા, ભગવાન્ પ્રેમપુલકિત થઈ બોલ્યા, - "તમારી ચિત્તવૃત્તિ જાણીને મેં પહેલેથી જ ફલ તૈયાર રાખ્યું છે, જેને માટે તમે તપઃપૂર્વક ભક્તિ કરી છે. મારું ભજન ક્યારે પણ વૃથા ન જાય. તેમાં પણ અનન્યભજનનું તો કહેવું શું ? વિખ્યાતમંગલ, ધર્મજ્ઞ મનુ તમારી પાસે પરમ દિવસે આવશે, સાથે પોતાની દીકરીને લાવશે. તમને અનુકૂલ આવશે. તેની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ ફાવશે, તમારે ત્યાં દીકરીરૂપ નવ સંતાન થશે અને અંતે હું દેવહૂતિમાં આવિર્ભૂત થઈશ, તત્ત્વસંહિતા કહીશ. તમે મને પ્રાપ્ત થશો !"

ભક્તના હૃદયમાં તો કોઈ ઈચ્છા પણ ત્યારે જ થાય, જ્યારે ભગવાન્ પહેલેથી તેને પૂર્ણ કરવાની તૈયારી રાખે. ભક્ત સાધન કરે ત્યાર પહેલાં પ્રભુ ફલ તૈયાર રાખે. સાધન કરતાં પહેલાં ફલ (સિદ્ધિ) તૈયાર હોય, તે ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા છે.

"બિંદુસરોવર" - પર કર્દમજીના આશ્રમમાં આવેલા મનુ મહારાજનું સ્વાગત :

ઋષિને સંતુષ્ટ કરી ભગવાન્ પધારી ગયા. જતાં જતાં, બ્રાહ્મણના ભોળપણને અર્ધ્ય દેતા હોય તેમ, ભગવાનના નેત્રરૂપ અર્ધ્યપાત્રમાંથી અશ્રુનાં બે બિંદુ સરી પડ્યાં ! જ્યાં તે બિંદુ પડ્યાં ત્યાં "બિંદુસરોવર" થયું.

ભગવાન્ શુક્લનારાયણના પધાર્યા પછી, બિંદુસરોવર પર કર્દમ મહર્ષિ વિરાજ્યા હતા. ત્યાં પ્રભુએ કરેલી આજ્ઞાનુસાર મનુ આવ્યા, સાથે શતરૂપા રાણી અને કન્યા દેવહૂતિને લાવ્યા. છએ ઋતુઓની સઘળી સમૃદ્ધિવાળો ઋષિનો આશ્રમ જોઈને રાણી રાજી થયાં. પ્રભુ પધાર્યા તે વખતે ઋષિના આશ્રમનું વર્ણન નથી, રાજા આવ્યા ત્યારે આશ્રમસમૃદ્ધિ વર્ણવી છે ! માનવ શરીરને, સંપત્તિને, સુખને, સ્વજનને જુએ છે. પ્રભુ માનવના અંતઃકરણને જુએ છે. ભગવાન્ ભક્તિને અને ભક્તને જુએ છે. માનવ મિલકતને જુએ છે. મનુ આવતાં ઋષિએ સ્વાગત કર્યું. મુનિના સ્વાગતનો સ્વીકાર કરી, આદિરાજ મનુ વિરાજ્યા. તપમાંથી નિવૃત્ત થઈને બેઠેલા મુનિ, પહેલ પાડ્યા વિનાના હીરા જેવા શોભતા હતા. મનુના પરિભ્રમણને મધુર વાણીમાં ઋષિએ અભિનંદન દીધું, - "દેવ ! પૃથ્વી પર આપ સાધુઓના રક્ષણ માટે પરિભ્રમણ કરો છો, ભગવાને પોતાની રક્ષણ કરનારી શક્તિ આપ રાજાઓને આપી છે; તે નિર્દોષ ભગવાનને નમસ્કાર !"

બ્રાહ્મણ અને ભક્ત વ્યર્થ વખાણ કોઈનાં ન કરે, સૌમાં વિરાજેલી ભગવાનની વિભૂતિને ઓળખી, ભગવાનને માન આપે. ઋષિ બોલ્યા, - "शुक्लाय ते नमः"- "ભગવાન્ શુક્લનારાયણને વંદન !" મનુને આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું.

અધ્યાય : ૨૨

મનુજીએ પોતાની ભાઈઓવાળી કન્યાનો સ્વીકાર કરવા વિનવ્યા : ઋષિજીએ સરલતાથી નવ કન્યાઓ પછી પુત્ર પ્રકટ થતાં ભગવદાજ્ઞાનુસાર પોતે પરમહંસ-ધર્મ સ્વીકારવા સ્પષ્ટતા કરી ! :

ઋષિની વાત સાંભળી રાજાને સંકોચ થયો. બોલ્યા, - "ભગવન્ ! તમે તો બ્રાહ્મણ છો. ભગવાનનું મુખ છો. અમે ક્ષત્રિય છીએ. ભગવાનના બાહુમાંથી થયા છીએ. બ્રાહ્મણ બુદ્ધિ રૂપ છે, ક્ષત્રિય બલરૂપ છે. બુદ્ધિપૂર્વકનું બળ કાર્યસાધક બને, વિદ્યા અને વિત્ત (બલ)નું સંયોજન વિશ્વમંગલ સર્જે. આપ અમારા ઉપર કૃપા કરો. પુત્રીનો પિતા છું, પ્રેમથી પરેશાન છું, આ કન્યા લાવ્યો છું, ઉત્તાનપાદ અને પ્રિયવ્રતની એ બહેન છે." ભાઈવાળી કન્યા સાથે વિવાહ થાય, એટલે ભાઈ ઓળખાવ્યા.

મનુએ વિશેષ વિનંતી કરી, - "આપને તે યોગ્ય છે. આપ તેનો સ્વીકાર કરો. નિઃસંગ પુરુષ પણ ઉધત થયેલી ઈચ્છાનો અનાદર કરી શકતો નથી, પછી કામાસક્તની વાત જ શી ? સ્વાભાવિક મળતો ધર્મસંમતભોગ સ્વીકારે નહિ અને પાછળથી તે મેળવવા મથામણ કરે તો, માનવ તેના યશઃને અને સ્વભાવને ખોઈ નાખે છે. આપ પરણવા ઈચ્છો છો, તેમ મેં સાંભળ્યું છે. મારી કન્યાનો સ્વીકાર કરવા કૃપા કરો !"

આ સાંભળી કર્દમ સીધેસીધી વાત બોલ્યા. ભક્ત અને બ્રાહ્મણ ખૂબ સરલ હોય ! - "તમારી વાત સાચી છે. લગ્ન કરવાની મારી ઈચ્છા છે. આપની કન્યા ખૂબ સુયોગ્ય છે; પણ મારી એક શરત છે. મને તો પરમહંસધર્મ અતિપ્રિય છે. અમારે ત્યાં પુત્ર પ્રકટ થતાં હું સંન્યસ્ત લઈશ. મને ભગવદાજ્ઞા પ્રમાણ છે." ઋષિએ, - "यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे ।"- "મારું પોતાનું તેજઃ ધારણ કરે ત્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમ કરીશ !"- કહ્યું છે. તેમાં "आत्मनः" - શબ્દમાં અહંકારનો ઉલ્લેખ છે. અહંકારના સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃથી ત્રણ ભેદ છે. આ ત્રણેના અંતર્ગત-ભેદ ગણતાં કુલ નવ થાય. મૂલ-અહંકાર ગણતાં દશ થાય, તેથી પ્રતિજ્ઞાના શબ્દોમાં જ નવ કન્યાઓ થવાની છે અને દશમા આત્મારૂપ પ્રભુ પુત્ર રૂપે પ્રકટ થવાના છે, તે વાત આવી ગઈ છે. શુક્લનારાયણે પણ ઋષિને નવ કન્યાઓ પછી પુત્ર રૂપે પ્રકટ થવા કહ્યું છે. પહેલાં, પ્રકૃતિના ગુણરૂપ નવ કન્યાઓ પ્રકટ થાય, પછી સાંખ્યપ્રવર્તક પુરુષ પ્રકટ થાય.

ત્રણ ગુણવાળી વિહારયોગ્ય પ્રકૃતિથી સ્ત્રી થાય : સાત્ત્વિકજ્ઞાનથી પ્રકૃતિ મુક્તિને અનુકૂલ બને છે :

સ્ત્રીજીવ પ્રકૃતિપરવશ હોય, પ્રકૃતિ પ્રભુની શક્તિરૂપ છે. તે ત્રણ ગુણવાળી છે. દરેક મિશ્ર થતાં નવ પ્રકાર થાય. તે બધા ભેદથી પ્રકૃતિ વિહાર-યોગ્ય-રૂપવાળી થાય, ત્યારે સ્ત્રી થાય. સત્ત્વગુણ મુખ્ય હોય તો દેવસ્ત્રી થાય, રજોગુણની મુખ્યતાથી માનવસ્ત્રી અને તમોગુણની મુખ્યતાથી પશુસ્ત્રી

થાય ! સ્ત્રીમાં આનંદાંશ અને શક્તિની મુખ્યતા છે. સર્વતત્ત્વમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિના અંશો હોય છે. જેવા અંશો ભેગા મળે તેવું સ્વરૂપ બને. સ્ત્રીમાં (માયા) પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ વિશેષ હોય, તેથી તે મોહ કરાવે છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ નિત્ય છે; તેથી અહીં કર્દમ-દેવહૂતિની કથા કહેલી છે. ઉભય મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી અન્યોન્યની અપેક્ષા રહે છે. પુરુષને બધા પુરુષાર્થ અને સાધન કૃષ્ણકૃપાથી મળે છે. ૨૧-૨૨- ૨૩-૨૪ એ ચાર અધ્યાયમાં કર્દમને પ્રભુકૃપાથી ચાર પુરુષાર્થ તથા જ્ઞાન મળ્યાની કથા છે. સ્ત્રીને પણ તે પુરુષાર્થ મળ્યા. સ્ત્રી પ્રકૃતિ રૂપ છે. તેના ત્રણ ગુણ. મિશ્રણથી નવ. તે અંતઃકરણના દોષરૂપ છે. તે દૂર થાય તો મુક્તિ મળે, તેથી દેવહૂતિની મુક્તિ માટે નવ અધ્યાય કહ્યા. સ્ત્રીને સામાન્ય રીતે સમજ દેવી પડે, તેથી કપિલે મા દેવહૂતિને વિવિધ સાધનો સંભળાવ્યાં છે. સાત્ત્વિક જ્ઞાન દ્વારા પ્રકૃતિ મુક્તિને અનુકૂલ બને છે.

ઋષિજીને કન્યા પરણાવીને મનુજી નિવૃત્ત થયા :

ઋષિની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી મનુને વિચાર આવ્યો, - "હું જો મારો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરું તો, આ બ્રાહ્મણ તેનો પુરુષાર્થ શા માટે સિદ્ધ ન કરે ?" મનુએ શતરૂપા સામું જોયું. આશ્રમની સમૃદ્ધિ જોઈને જ તે તો સંમત થઈ ગયાં હતાં ! મંદ-હાસ્યે સંમતિ મળી. દેવહૂતિજી સામે મનુએ દષ્ટિપાત કર્યો. દેવહૂતિજીનું ચિત્ત લોલુપ થઈ ગયું હતું ! પિતા સાથે આંખ મળતાં નજર નીચે થઈ. લજ્જા એ સ્ત્રીનું ભૂષણ છે. સંમતિ સમજાઈ. મનુએ તત્ક્ષણ પોતાની કુમારીનો ઉદ્વાહ કરાવ્યો. મંગલવિવાહ વિધિ ઉજવાયો. સૌ પ્રસન્ન થયા. મનુએ કન્યાને ઋષિના આશ્રમમાં પધરાવી. પ્રેમથી પીગળી જતાં મા-બાપ પોતાના નગર બર્હિષ્મતીમાં આવ્યાં. ભગવાન્ યજ્ઞ-વરાહનાં રોમ જ્યાં ખરી પડ્યાં હતાં, ત્યાં દર્ભ ઊગેલા. ત્યાં બર્હિષ્મતી નામની નગરી થયેલી. મનુની એ રાજધાની હતી. બ્રહ્માવર્તમાં મનુ આવ્યા. સરસ્વતી અને દષદ્વતી વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે બ્રહ્માવર્ત ! આધુનિક-સમયનું તે કુરુક્ષેત્ર ! મનુએ કથા દ્વારા ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવ્યું, નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી. મનુની કથા સંભળાવી. હવે, તેના સંતાનની કથા સાંભળો !

અધ્યાય : ૨૩

સેવામાં ઉપયોગી છે, - સ્વજ્ઞાન, સેવ્યજ્ઞાન, સેવાજ્ઞાન ! :

પતિની સઘળી ઈચ્છાઓ જાણનારાં સતી દેવહૂતિએ સેવાનો આરંભ કર્યો. પતિની કે પ્રભુની સેવા તેમના હૃદયના અભિપ્રાયને જાણ્યા વિના થઈ ન શકે. સ્વભાવ અને શરીરની વિશેષતાની સમજ સેવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. સમજ અને સ્નેહથી સાનુકૂલ થવાય. દેવહૂતિ માટે "સાધ્વી"- શબ્દ છે. તે સુશીલ છે. પોતાના સ્વરૂપને ઓળખે છે ! તે આ શબ્દ સૂચવે છે. સેવા કરનારમાં પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પહેલું હોવું જોઈએ. "पतिर्मिंगितकोविदा"- પતિના હૃદયનો આશય ઓળખવામાં નિપુણ - એ શબ્દ, જેની સેવા કરવી છે, - તે સેવ્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, - એમ સૂચવે છે. માણસ અનેકને અનેક રીતે ઓળખતો હોય છે, - નામથી, શરીરથી, ગુણથી, દોષથી, પણ પોતે પોતાને ઓળખતો

નથી ! પોતે પોતાની જાતને જાણે, તો તેના ઘણા પ્રશ્નો ઉકલી જાય, અજાણતાં પણ તે અધઃપતન ન પામે.

સેવા સ્નેહપૂર્વક જ થાય. સેવાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ. સેવા કેવી રીતે થાય ? - તેનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું જોઈએ. સેવામાં સ્નેહ અને લૌકિક-રીત બંને ઉપયોગી છે. સ્વસ્વરૂપ, સેવ્યસ્વરૂપ અને સેવાસ્વરૂપના જ્ઞાનથી સેવા-યોગ્યતા આવે છે. સ્નેહ તેમાં સહકારી બને છે. સેવા નિરંતર અને આદરપૂર્વક થાય. સેવા કરનારમાં વિશ્વાસ જોઈએ. "આજ્ઞાથી મારા સર્વ પુરુષાર્થ સફલ થશે," - તેવી દૃઢતા જોઈએ. શરીર અને અંતઃકરણની પવિત્રતા જોઈએ. પવિત્ર પુરુષો પવિત્રતાથી પ્રસન્ન થાય. સેવાને કામનો ઢસરડો ન ગણાય. કોઈ પાસે બાપડા કે બિચારા ન થવાય. વેદનાવાળી વાણી કે વિચાર ન જોઈએ, - તે ગૌરવ છે. સેવા ઈન્દ્રિય- સંયમપૂર્વક થાય. ઈન્દ્રિયોની ચંચલતાથી સેવાનું ફલ ન થાય. સેવા અંતરંગ બનીને થાય. સેવામાં હંમેશાં હિતનો વિચાર જોઈએ. એ સૌહૃદ છે: તેમાં રહસ્ય ગુપ્ત રખાય, ગુણ પ્રકટ થાય, તે બધા મિત્રધર્મ હોય. સેવા કરનારની વાણી વક્ર, કઠોર, કર્કશ કે કપટભરી ન જોઈએ. વાણી મધુર જોઈએ. બધા જ ગુણોમાં મુખ્ય મધુર વાણી છે. અંતઃકરણની શાંતિ વગેરે "ચ"-કારથી કહેલાં છે. સેવા કરનારમાં કોઈ ફલની ઈચ્છાઓ (લાલચ) ન જોઈએ, અભિમાન કે મોટાઈ ન જોઈએ, સારા હોવાનો દેખાવ ન થાય; અથવા ઉપરથી સેવા અને અંદરથી કાંઈ લાભની લાલચ ન રખાય. સેવા કરનારા અનેક હોય તો, પરસ્પર અથવા અન્યનો દ્વેષ ન થાય, ક્રોધ ન થાય, લોભ ન રખાય, કપટ ન થાય, "સેવા કરું છું," - એવું અભિમાન પણ ન થાય. સેવા કરનારે નિત્ય સાવધ રહેવું પડે. ક્ષણભર તેને પ્રમાદ ન પોષાય. કઈ વખતે સેવ્યને શું જોઈશે ? - તે સમજીને તૈયારી રખાય. પાપ કે અપરાધ ન થાય તેની સતત કાળજી જોઈએ. આવી સેવા સ્વામીને સંતુષ્ટ કરે.

દેવહૂતિજીની નિષ્કપટ સેવાથી પ્રસન્ન ઋષિજીએ દિવ્યવિમાનમાં વિહાર કરાવ્યા પછી નવકન્યા-જન્મ : પુત્રેચ્છા ! :

દેવહૂતિએ પતિસંબંધ કે વૈભવ-વિલાસની પણ અપેક્ષા વગર નિષ્કપટ સેવા કરી ! માત્ર દેહનિર્વાહ પૂરતું મળે તેમાં સંતોષ માની, પતિની સઘળી સાનુકૂલતા સાચવી. ઘણા સમયે તેજસ્વી ઋષિ રાજી થયા. બોલ્યા, - "મનુપુત્રિ ! તમારી સેવાથી હું સંતુષ્ટ થયો. તમે તમારો આ દેહ સેવા કરવામાં ઘસી નાખતાં પાછું વાળીને જોયું પણ નહિ ! પ્રાયઃ સૌ પોતાના શરીરને સાનુકૂલ થઈને સેવા કરે છે, શરીર સાચવે છે. તમે તમારી સેવાથી ફલને યોગ્ય છો ! મેં પણ સ્વધર્મથી પ્રભુની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી છે. પ્રસન્નતાથી ભય અને શોક વગરનાં સુખ મળે. તમે તે વૈભવ ભોગવો !"

પ્રભુને પ્રિય બને તેને સઘળા પુરુષાર્થ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય. વૈભવભોગથી પણ તેને બંધન ન થાય ! પ્રભુને પ્રિય થવું તે તો પરમ પુરુષાર્થ છે, કૃતાર્થતા છે.

દેવહૂતિની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા, પ્રભુની કૃપાથી ઋષિએ ઈચ્છાનુસાર ચાલનારું દિવ્ય-વિમાન પ્રકટ કર્યું ! દેવહૂતિજીને કર્દમનું સામર્થ્ય સમજાય એટલા માટે ભગવાને સીધું ન મોકલતાં કર્દમ દ્વારા પ્રકટ કર્યું. અદ્ભુત વિમાન હતું. દિવ્ય-સાધનો વિમાનમાં હતાં. સર્વકાલમાં તે સુખ દેનારું હતું ! વિવિધ પ્રકારની પતાકાઓ, વિચિત્ર તોરણો, મંગલ માલિકાઓ, સુખનાં સાધનો તથા પક્ષીઓ તેમાં

હતાં. અનેક ઓરડા અને માળ હતા. મણિના સ્તંભ અને રત્નના દીપ હતા. આ જોઈ દેવહૂતિ પ્રસન્ન થયાં, પણ પોતે કૃશ હતાં ! તત્ક્ષણ મુનિ હસ્યા. હજાર કિશોરીઓ પ્રકટ કર્યાં. જલાશયમાં દેવહૂતિને સ્નાન કરાવી શૃંગાર કર્યા. વિમાનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. કર્દમ પાછળ પધાર્યા. કર્દમ કંદર્પ શા સુંદર થયા ! વિમાન ચાલવા લાગ્યું. સો દેવવર્ષ પર્યંત દેવોના સઘળા ઉદ્યાનોમાં વિહારો કર્યા ! ભગવાનની કૃપાથી કર્દમને બ્રહ્માંડ બહારના આ દૈવી-પ્રદેશોનું પણ જ્ઞાન થયું ! વિમાન તામસ છે. કિશોરી રાજસ છે અને જ્ઞાન સાત્ત્વિક છે. આ ત્રણે પ્રભુ દ્વારા પ્રાપ્ત થયાં. વિહારો કરતાં કર્દમ મહર્ષિએ નવ પ્રકારે પોતાના ભાવોનું સ્થાપન દેવહૂતિજીમાં કર્યું. એકસાથે નવ કન્યાઓ જન્મ્યાં. ઋષિ જવા તૈયાર થયા. દેવહૂતિજીએ કન્યા માટે પતિ અને પોતાના માટે પુત્ર દેવા વિનવ્યા. સંગ કરવાથી સંસારમાં સૌ સરે છે. સાધુપુરુષોનો સંગ જ નિઃસંગ કરનારો છે.

જીવતો છતાં મરેલો :

नेह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ।
न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ (५६)

જેનું પ્રત્યેક કાર્ય ધર્મ, વૈરાગ્ય કે પ્રભુસેવામાં ઉપયોગી ન હોય તે જીવતો છતાં મરેલો છે.

અધ્યાય : ૨૪

ભગવાન્ કપિલદેવજીનું પ્રાકટ્ય : કર્દમજીને ભગવદ્ગતિની પ્રાપ્તિ :

ઋષિ સમજ્યા. દેવગુહ્ય વાત પણ પત્નીને કહી, – "રાજપુત્રિ ! ખેદ ન કરશો. ભગવાનનું આરાધન કરો. અલ્પ સમયમાં જ આપના ઉદરમાં ભગવાન્ અક્ષરબ્રહ્મ પધારશે !" સાંભળતાં સતી પ્રસન્ન થયાં. ભગવાને ઈચ્છેલો સમય આવ્યો. કર્દમ મહર્ષિના મનમાં પ્રભુ પ્રકટ થયા. માના ઉદરે પધાર્યા. બ્રહ્માજીએ જાણ્યું. સ્તુતિ કરવા આવ્યા. ભગવાનનો જ્યાં જ્યાં અવતાર થાય, ત્યાં ત્યાં બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરવા અવશ્ય આવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જ્યાં બ્રહ્માજી સ્તુતિ કરવા આવ્યાનો ઉલ્લેખ નથી દેખાતો, ત્યાં પણ બ્રહ્માજી પધાર્યા છે, – એ વાત સમજી લેવાની. આકાશમાં દેવવાદ્ય વાગવા લાગ્યાં. પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. બ્રહ્માજીએ કર્દમને અભિનંદન દીધાં.

"મા-બાપ જે આજ્ઞા કરતાં હોય, તેને હાથ જોડીને, "સારું" – કહીને, સ્વીકારી લે, સામે દલીલ ન કરે, તો તે પણ મા-બાપની સેવા છે. આ કન્યાઓને ઋષિયો સાથે વરાવો. કપિલરૂપને ધારણ કરનારા, નષ્ટ થયેલા જ્ઞાનને પ્રકટ કરનારા પ્રભુ પ્રકટ થશે. તમારી કીર્તિને વધારશે, સંશય દૂર કરશે !" – કહી બ્રહ્માજી ગયા. કર્દમે પુત્રીઓને પરણાવી. પ્રભુ પ્રકટ થયા. સૌ પ્રસન્ન થયાં. પુત્ર રૂપે પ્રભુને પ્રકટ થયેલા જોતાં કર્દમ જવા તૈયાર થયા. સૌ ઋષિયો પણ પોતાનાં પત્ની સાથે પોતપોતાના આશ્રમમાં ગયા. મરીચિને કલા, અત્રિને અનસૂયા, અંગિરાને શ્રદ્ધા, પુલસ્ત્યને હવિર્ભૂ, પુલહને ગતિ, ક્રતુને ક્રિયા, ભૃગુને ખ્યાતિ, વસિષ્ઠને અરુંધતી અને અથર્વાને શાંતિ પરણાવ્યાં.

જતા કર્દમે પુત્ર રૂપ કપિલદેવને નમસ્કાર કર્યા ! ભગવાનની આજ્ઞા લઈ પોતાના પરમહંસધર્મના સ્વીકાર માટે તૈયાર થયા. ભગવાને ઋષિને જવાની અનુજ્ઞા આપી, – "મને સર્વ કર્મ

સમર્પણ કરી, મૃત્યુને જીતી, પરમાનંદ પ્રાપ્તિ માટે મારું ભજન કરો ! આત્મા રૂપ મારું આત્મામાં દર્શન કરતાં શોક અને ભય દૂર થઈ જાય. હું માને આધ્યાત્મિક વિદ્યા આપીશ, તેનાથી તે ભયમાંથી તરી જશે !" ભગવાને આધિદૈવિક-યોગ આપ્યો, માને આધ્યાત્મિકયોગ દેવાનું વચન આપ્યું.

મુનિ નમસ્કાર કરીને પધાર્યા. ત્યાગ-સહિત ભગવદ્‌ભજન થાય. કર્દમ મહર્ષિને જ્ઞાનસહિત પ્રેમલક્ષણાભક્તિથી ભગવાનની ગતિ પ્રાપ્ત થઈ.

અધ્યાય : ૨૫

આદર્શ કુટુંબ-કથા :

આદર્શ કુટુંબકથાઓનો નિર્દેશ ભાગવતજીમાંથી મળે છે. વ્યર્થ વાતોથી વ્યથા વધારે,-તેવી રીતભાત ભારતીય સંસ્કારને અનુકૂલ નથી. જીવન ધન્ય બનાવે તેવી વાતો સ્વજન વચ્ચે થાય. સંપત્તિ, સુખ, ક્લેશ, વ્યવહાર વગેરેની ક્ષુલ્લુક વાતો જ કરનારાં કુટુંબી, જીવનને વન બનાવી મૂકે છે. જીવનને વૃન્દાવન જેવું પુણ્યમય, ભવ્ય, ભદ્ર બનાવવું હોય તો, ભાગવતમાં કહેલી કુટુંબિજનો વચ્ચેની વાતો વિચારવી. વિષાદ અને વિષયથી વિષમ થયેલા વિષમય જીવનને આ સુભગ સંવાદ આહ્‌લાદ અને આસ્વાદ આપે છે, અમૃતમય બનાવે છે. મા-દીકરાનો સંવાદ, કપિલ-દેવહૂતિજીની કથા છે. પિતા-પુત્રની વાત ઋષભદેવજીના પુત્રોને દીધેલા ઉપદેશમાં છે. પતિ-પત્નીનો ઉલ્લેખ કર્દમ-દેવહૂતિની કથા છે. સ્નેહિજનનો સંવાદ ગોપીજનના ગાનમાં છે.

મા દેવહૂતિજીએ પોતાના પનોતા પુત્ર કપિલદેવજીને ગુરુ ગણીને પોતે દુષ્ટ-ઈન્દ્રિયોને પોષતાં થાક્યાં હોવાનો સ્વદોષ સ્વીકાર્યો : પ્રભુકૃપાથી અનેક જન્મોના અંતે "સચ્ચક્ષુ" મળે :

મા દેવહૂતિ પોતાના પનોતા પુત્ર કપિલ પાસે આવ્યાં. બ્રહ્માજીનાં વચનને યાદ કર્યાં. પુત્ર નહિ, - પ્રભુ જાણ્યા, ગુરુ ગણ્યા ! વિવેકથી વંદન કર્યાં. પોતાની વ્યથાની કથા કહી. દોષનો એકરાર કરી, ઈચ્છેલા, જ્ઞાનની પ્રાર્થના કરી. ગુરુ પાસે શરણાગતિપૂર્વક સ્વદોષનિવેદન કરી, ઈચ્છેલું મેળવવાનો માર્ગ પુછાય. ગુરુ મેળવીએ, જ્ઞાન મેળવીએ, પણ જ્યાં સુધી દોષો જાહેર ન કરીએ ત્યાં સુધી, આપણામાંથી દોષો દૂર થતા નથી; પરિણામે બહાર ભપકો વધે, પણ અંતરમાં તો અંધારું રહે ! સામાન્ય લોકો સામાનો દોષ નિન્દા રૂપે કદાચ દેખાડે, પણ નિર્દોષ થવાનો ઉપાય બતાવી ન શકે. ગુરુજન તો દોષ દેખીને દયા કરે, ઉપાય બતાવે.

માએ પોતાનો દોષ કહ્યો. - "હું કંટાળી છું, થાકી છું. આ અસદ્-ઈન્દ્રિયોને પોષવાથી સંસારમાં જન્મ-મરણમાં આથડવાનું જ મળે." ભગવાનની સેવા કરી શકે તેવી ઈન્દ્રિયો સત્ છે. લૌકિકભોગ કરનારી ઈન્દ્રિયો અસત્ છે. "सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।"- એ ન્યાયે, ઈન્દ્રિયો પણ બ્રહ્મ છે, - એમ સમજી પ્રીતિથી ઈન્દ્રિયોની સેવા કરીએ. ઈન્દ્રિયોના ઈચ્છેલા પદાર્થો, વિષયો તેને ભોગવવા દઈએ, અનેક રીતે લાડ લડાવીએ. તો પણ તે એ ઈન્દ્રિયો માનવને સંસારમાં ઘસડી જશે, ભગવાનથી વિમુખ બનાવશે, કારણ કે ઈન્દ્રિયો દોષવાળી જ છે. ભગવાનના બહાને ભોગ ભોગવીશું, તો પણ ઈન્દ્રિયો વિમુખ જ બનાવશે. પ્રસાદની ભાવના દૃઢ ન રહે તો, પ્રસાદ તરીકે લીધેલી વસ્તુ પણ વિષયરૂપ બને, વિમુખ

બનાવે, વિષાદ કરાવે ! કોઈ જન્મમાં ભગવાનની કૃપા થાય કે ભગવદીયોની કૃપા થાય, તો જ ભાન થાય, ભોગ છોડી દેવાની ઈચ્છા જાગે, સાચી સમજ આવે, તેનું નામ સચ્ચક્ષુ છે. સત્ક્રિયા કરવાની સ્પષ્ટ અને સાચી સમજ સચ્ચક્ષુ છે. માણસને કાર્ય કરવાની સમજ તો ક્રમશઃ વય વધતાં વધે છે, ભોગની સમજ તો જન્મે છે ત્યારથી જ મળે છે ! ઈન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. જેમ વય વધતું જાય છે, તેમ ભોગનું સ્વરૂપ બદલાતું જાય છે. લૌકિક-સમજ મેળવવા માટે મથામણ કરવાની કશી જ જરૂર હોતી નથી. એ બધી સમજ સ્વાભાવિકપણે મળી આવવાની છે, સંસારીઓના સંગમાંથી મળે છે. સંસારીઓનો સંગ સહજમાં મળે છે. સાધુપુરુષોનો સંગ કેવળ પ્રભુકૃપાથી ક્વચિત્ મળે છે. સાધુપુરુષોનો સંગ મળે છે, ત્યારે એ સાધુપુરુષો ઓળખી શકાતા નથી, લાભ લઈ શકાતો નથી, ઉપેક્ષા કરીએ છીએ ! ક્વચિત્ સંગ મળે છે ત્યારે, સ્વભાવ-પરવશ આપણે સાંભળીએ છીએ કે સમજીએ છીએ ઘણું, પણ સ્વીકારતા કે આચરતા નથી અણુ !

સચ્ચક્ષુનાં બે સ્વરૂપ છે : (૧) સારી સમજ - જીવનમાં સર્વસ્વનો સદુપયોગ કરવાની વૃત્તિ જાગે એવી સમજ. (૨) સાચી સમજ - સદુપયોગ કરવાની વૃત્તિ તીવ્ર બને અને સદુપયોગ કરવાનો સાચો માર્ગ સમજાય. આવી સમજ ન આવે તો, સત્કાર્યના આભાસમાં બધું વેડફાઈ જાય. આ સમજ મળતાં માનવ વ્યર્થ ભોગોને છોડી દઈ, સંયમ સિદ્ધ કરી, ભગવત્-સન્મુખ થાય.

ભગવાનનો અદ્ભુત-અવતાર છે,- સ્વસેવકોના સંસારવૃક્ષનો કુહાડો ! :

આવી સમજ દઈ પ્રભુસન્મુખ લઈ જનાર ગુરુની શરણાગતિ થાય. માએ શરણાગતિ કરી, - "तं त्वागताऽहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् ।" ભગવાનનું એક વિલક્ષણ સ્વરૂપ ઓળખાવે છે ! ભગવાનના ઘણા અવતાર, અનેક સ્વરૂપો કહેલાં છે. અહીં જુદું જ સ્વરૂપ કહ્યું, - "कुठारः". ભગવાન્ કુહાડો છે ! - સૌને માટે નહિ, સ્વભૃત્ય માટે ! પોતાના દાસના સંસારવૃક્ષને છેદવા માટે ભગવાન્ કુહાડો બને છે. કુહાડો ઝાડની અંદર પ્રવેશ કરે તો જ ઝાડને કાપી શકે. ભગવાન્ પોતાના ભૃત્યોનાં સંસારરૂપી ઝાડને કાપી નાખવા માટે, તેમના સંસારમાં સંબંધીજન રૂપે પ્રવેશ કરે છે, કોઈના કાકા તરીકે, કોઈના મામા તરીકે, કોઈના પિતા તરીકે, કોઈના પુત્ર તરીકે અંદર પ્રવેશ કરે છે; પછી ભગવાન્ એ સંસારવૃક્ષને કાપી નાખે છે.

દેવહૂતિના સંસારવૃક્ષને કાપવા પુત્ર રૂપે પ્રભુ પ્રવેશ્યા છે. કાપવાનું કામ કરનાર કુહાડો કઠોર હોય, કોમલ ન હોય, પણ આ વિલક્ષણતા છે - ભગવાનની ! ભક્તના સંસારના વૃક્ષને કાપતા ભગવાન્ કઠોર નથી થતા, કોમલ જ રહે છે ! સંસાર છેદાવા છતાં, ભક્ત આક્રન્દ નથી કરતા, આનંદ માણે છે ! કુહાડાનો સ્વભાવ કાષ્ઠ કાપવાનો, ભગવાનનો સ્વભાવ - ભક્તનાં સંસારકષ્ટ કાપવાનો !

સાચી સમજ દેનારનાં ત્રણ લક્ષણ માએ કહ્યાં છે :

(૧) "सद्धर्मभृतां वरिष्ठं", (૨) "स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारं", (૩) "शरण्यं". ભગવાન્ પોતાના સેવકોના સંસારમાં પ્રવેશ કરીને સંસારવૃક્ષને કાપે છે, પોષતા નથી. સંસારમાં પ્રેરે તેવો સંગ તો દુઃસંગ છે. ગાઢ સ્નેહસંબંધથી ભક્તો પણ લોકજીવનમાં પ્રવેશ કરીને સંસારસંબંધ છોડાવે છે. સુદૃઢ સંબંધ હોવા છતાં, ભક્તો તેનો ગેરલાભ લેવાનો પ્રયાસ કરતા નથી, સ્વાર્થ સાધતા નથી, તેથી

"સદ્ધર્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ." - કહ્યું. સદ્ધર્મ જાણનારમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી જીવનમાં જ્ઞાનની સાથે આચાર પણ વણાઈ ગયેલો હોય. પોતે જાણે એ પ્રમાણે જીવે; કહે તેવું કરે, વાણી અને વર્તન વચ્ચે વિસંવાદ ન હોય, તેવા સાધુપુરુષો કલ્યાણ કરે છે. સ્નેહ કરનારા સદાચારી સાધુપુરુષ મળે તો તેનું શરણ લેવા લાયક છે. શરણ લઈને પોતાને ત્યજવાના દોષ કે વિષયનું નિવેદન કરી, પોતાને જે પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય, તેનો પ્રસ્તાવ કરવો. દેવહૂતિએ પ્રકૃતિ અને પુરુષને જાણવાની ઈચ્છા જણાવી.

યથાર્થ-જ્ઞાન માટે માનો ગીતાનુકૂલ પ્રયાસ :

ચતુર ભગવાન્ કપિલનો યથાધિકાર બોધ-પ્રકાર : ત્રિવિધ-યોગ-વિચાર :

ગીતામાં જ્ઞાન માટે -(૧) પ્રણિપાત - નમન, (૨) પરિપ્રશ્ન - ઝીણવટથી પ્રશ્નો, (૩) સેવા - તન, મન અને ધનથી ! ત્રણ બતાવ્યાં છે. માએ "नमामि"થી નમન કર્યાં. પ્રકૃતિ-પુરુષનું જ્ઞાન માગ્યું, તે પ્રશ્ન થયો. શરણાગતિ કરી; તેથી સેવારંભ થઈ ગયો. સ્નેહ તેમાં સ્વાભાવિક હોય. માએ પ્રકૃતિ અને પુરુષની જિજ્ઞાસા કરી છે; પણ ભગવાને જવાબ દેતાં યોગથી શરૂઆત કરી, - "योग आध्यात्मिकः पुंसां...।"

વેદમાં સ્ત્રીઓનો અધિકાર નથી; તેમ આ મુખ્ય-જ્ઞાનમાં પણ અધિકાર નથી. દેવહૂતિજીને કર્દમ દ્વારા વેદ-સંબંધ થયો હોત, તો અધિકાર હોત, મુખ્યજ્ઞાન - "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"- તેમને અપાત ! તેને બદલે આત્મા અને અનાત્મા (જડપદાર્થ)નો ભેદ સમજાવ્યો; અને સાંખ્ય-જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું. આવું જ્ઞાન બાધક નથી.

કપિલદેવજી ચતુર છે. કર્દમને અનુસરીને દેવહૂતિ પણ યોગ સાધવાનાં છે, તેથી તેમણે યોગનું જ્ઞાન તે વિશ્વાસ રાખે તેમ કહ્યું. ભક્તિ વગરનો યોગ કૃતાર્થ કરતો નથી, તેથી ભક્તિનું પણ નિરૂપણ કરે છે. આમ, (૧) ભક્તિ, (૨) આત્મા, અનાત્મા (જડપદાર્થ)નો ભેદ, (૩) જ્ઞાન અને (૪) યોગનો ઉપદેશ; કપિલદેવે માને કર્યો. ભક્તિ સર્વપ્રયોજન સફલ કરે છે, તેથી ભક્તિ પહેલાં કહી. ભક્તિ સત્સંગથી થાય, બીજી રીતે દૃઢ ન થાય, તેથી કપિલે માને સર્વ સંદેહ દૂર કરી દૃઢ ભક્તિ આપતો સત્પુરુષોનો સંગ કરવા કહ્યું. મન કે લોકો માની લે તે સત્પુરુષ ન ગણાય. સત્પુરુષનાં ૧૬ લક્ષણ ગણાવ્યાં છે. સત્પુરુષનો સંગ પણ ભગવાન્ માટે જ થાય. સત્પુરુષના સંગથી કથાશ્રવણ થાય, યોગાચરણથી ચિત્ત નિર્મલ થાય, ભગવાનના ગુણો સાંભળવામાં પ્રીતિ થાય, પ્રભુમાં દૃઢ પ્રીતિ થતાં સાક્ષાત્કાર થાય, સ્વરૂપજ્ઞાન થાય. ઉપદેશના આરંભમાં કપિલે "આધ્યાત્મિકયોગ" - શબ્દ વાપર્યો. યોગ ત્રણ પ્રકારનો છે : (૧) આધિદૈવિકયોગ - ભગવાનને પ્રસન્ન કરે અને જીવને ભગવાનની પાસે લઈ જાય. કપિલે કર્દમને તેનો ઉપદેશ કર્યો છે. (૨) આધ્યાત્મિકયોગ - ચિત્તને સંસારની આસક્તિમાંથી છોડાવે, પ્રભુમાં અભિમુખ કરે છે, ચિત્તને ગુણસંગમાંથી છોડાવે, વૃત્તિઓને અન્યત્ર આથડતી અટકાવે, સત્સંગ દ્વારા પ્રભુમાં પ્રીતિ દે, માનવ માટે તે કલ્યાણકારક છે. (૩) આધિભૌતિકયોગ - અણિમા, મહિમા, લઘિમા, ગરિમા વગેરે સિદ્ધિઓ આપે. આધિભૌતિક-સિદ્ધિઓને તો ભાગવતજી - "कालक्षपणहेतवः"- વખતને વ્યર્થ વેડફવામાં કારણરૂપ કહે છે.

સિદ્ધિ મળે એટલે પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનું મન થાય. જગતમાં સિદ્ધિનું પ્રદર્શન કરવાનું, લોકોને

ચમત્કાર બતાવવાનું મન થાય. "जनस्याभिमतो योगी योगसिद्धिं न विन्दति ।"- એક વાર સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી પ્રસિદ્ધિ આવે, એટલે યોગનું ફલ "કૈવલ્ય" ન મળે.

માનવના કલ્યાણ માટે આધ્યાત્મિક-યોગ : સમજુને સંગ-પ્રસંગ બંધન રૂપ લાગે છે : સાધુસંગમાં પણ સાવધતા જરૂરી છે ! :

આધ્યાત્મિક યોગથી સુખ અને દુઃખ બન્ને સંપૂર્ણપણે દૂર થઈ જાય છે. સાનુકૂલ લાગે તે - સુખ ! પ્રતિકૂલ લાગે - તે દુઃખ ! આનંદનો અનુભવ દે તે - સુખ ! આનંદનો અનુભવ સર્વથા ન થાય તે - દુઃખ ! આમ લાગવું કે અનુભવવું મનથી સંભવે. અહીં મન અને ચિત્તને એક ગણ્યાં છે, સાંખ્ય અને યોગના અભેદથી. ઉપનિષદ્‌માં પણ, - "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः"છે. - બંધન અને મુક્તિમાં મન કારણરૂપ છે. મન વિષયોમાં આસક્ત બને તો બંધન મળે, પ્રભુમાં આસક્ત થાય તો મુક્તિ મળે. આસક્તિ થવી તે ચિત્તનો સ્વભાવ છે. કુંતાજીએ પણ વિષયાદિમાં કારણ રૂપ સ્વજનોમાંથી સ્નેહપાશ તોડી નાખવાની કૃષ્ણને વિનંતી કરી છે. "હું અને મારું," - મનમાં આવે એટલે બંધન આરંભાય. સ્વજન, સંપત્તિ વગેરેના સાનુકૂલ સંગથી તે બંધન મજબૂત બને. સંગ જેમ વધારે સાનુકૂલ-સુખકર-થાય, તેમ તેમ વધતો જાય, પછી પ્રસંગમાં પરિણમે, પ્રસંગોની પરંપરા સર્જાય !

પહેલાં સાધારણ રીતે મળવાથી સંગ-ઓળખાણ-થાય. ઓળખાણમાંથી અનુકૂલતા કે આત્મીયતા લાગે, એટલે માત્ર મળવાનું ન રહે, વ્યવહાર શરૂ થાય, પ્રસંગ સર્જાય. વ્યવહાર થાય તો પછી માણસ સારું દેખાડવા માટે પણ તેને સાચવ્યા કરે ! પરિણામે બંધનમાં વધારે બંધાયા કરે. પ્રસંગની સાનુકૂલતાથી રાગ વધે. રાગ અને દ્વેષ (ગમો-અણગમો) બંને બંધનરૂપ જ છે. સંસારીઓને આ સમજાતું નથી. બધું સ્વાભાવિક જ લાગે છે. ભક્તો કે જ્ઞાનીઓ આ સમજે છે; તેથી "कवयो विदुः"- કહ્યું છે. કોઈની પણ સાથે અનાયાસે પ્રસંગ પડતાં તેઓ રાગ-દ્વેષમાં બંધાઈ ન જવાય માટે સાવચેત રહે છે.

પ્રસંગ પરવશ બનાવે, પતન કરાવે, આસક્તિ કરાવે, ભગવાનથી વિમુખ બનાવે. સંસારીઓ તો તેને અનિવાર્ય જીવનક્રમ ગણી લઈને હેતુપુરઃસર પ્રસંગો યોજીને બંધનમાં બંધાતા જાય છે. બંધન વધે છે, - એનું ભાન જ નથી, પણ સંબંધી વધે છે, - એનું સુખ જ લાગે છે ! સામાન્ય સંસારી પોતાના જીવન ઉપર વિચાર કરતો નથી, શરીર, સંતાન, સ્વાર્થ, સંપત્તિ વગેરેના વ્યર્થ વિચાર ઘણા કરે છે.. સંસારના બંધનમાં પોતે બંધાઈ રહ્યો છે કે છૂટી રહ્યો છે ? - એ વિચાર કરવા જેટલો સમય, સમજ કે રુચિ જ પ્રાયઃ નથી !

સંગ-પ્રસંગમાં સાવધ રહેવા માટે વૈષ્ણવ-વિવેક ઉત્તમ છે. મળે એટલે તરત "જય શ્રીકૃષ્ણ" કરે. સનાતનધર્મમાં પણ પોતાના ઈષ્ટદેવના સ્મરણનો શિષ્ટાચાર છે. આ વિશિષ્ટાચાર સંગમાં સાવધ રાખી, મનને પ્રભુની યાદ કરાવી, નિઃસંગ રહેવા માટે છે; પણ વ્યવહારુ-લોકો તો તેને પણ માત્ર વ્યવહાર બનાવી દઈને, લૌકિક - વાતોના ઉદ્‌ઘાટનમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. માત્ર વાણીથી એ વ્યવહાર કરી લઈને, પછી વ્યર્થ લૌકિક-વાતો શરૂ કરે છે. ભક્તો તો ભગવદ્‌વાર્તા જ આરંભે. પ્રભુ-સંબંધી તે પ્રસંગ તો નિર્દોષ હોય, તેથી તે મોક્ષનો ખૂલેલો દરવાજો છે. "હું-મારું" જાય,

"વિષય-વાસના" છૂટે, પ્રભુના આનંદનો અનુભવ થાય, જન્મમરણ ટળે, તે મોક્ષ ! તે પ્રભુભક્તો દ્વારા સંભવે, માટે ભક્તો મોક્ષનું દ્વાર. તેમાં દોષ હોય તો દ્વાર બંધ ગણાય. પ્રભુભક્તો નિર્દોષ હોય, તેથી ખુલ્લું દ્વાર કહેવાય. સાધુપુરુષો સાથેનો પ્રસંગ તે મોક્ષનું ખૂલેલું દ્વાર છે. ભગવાનની ભક્તિ જેવો બીજો કોઈ કલ્યાણનો સહેલો માર્ગ નથી. ભગવદ્‌ભક્તોનો પ્રસંગ પણ કાંઈક ધ્યેય મનમાં નક્કી કરીને કરવો. પ્રભુપ્રાપ્તિ, ભગવજ્જ્ઞાન, સ્વદોષસમજ, દોષમાંથી છૂટવાના ઉપાયની સમજ વગેરે લક્ષ્યમાં રાખીને પ્રસંગ પાડવો. ધ્યેય વગર તો કશું ન મેળવી શકાય. "જવું છે," - તેવો નિર્ણય કરો તો જવાય ખરું, પણ ક્યાં ? અને શા માટે ? - એ નક્કી ન હોય તો ? ભક્તો પાસે પ્રભુ-સંબંધી લાભ મેળવવા જવાનું ધ્યેય રાખીએ તો કાંઈક લાભ મળે, નહિ તો માત્ર જઈએ અને પાછા આવીએ. કાળજી વગર કાળજામાં કાંઈ મેળવી શકીએ નહિ. પોતાનું મન ન બગડે, પોતાના અજ્ઞાનથી ભક્તોમાં દોષ ન દેખાય, તેમ, દૂર કે પાસે રહીને માત્ર પ્રભુપ્રીતિ માટે જ સંગ થાય.

સંગ કરતાં પહેલાં સાધુનાં લક્ષણો તપાસવાં, પણ નિર્ણય કર્યા પછી વહેમથી મન ન બગાડવું. સાધુપુરુષોનો કોઈ ચોક્કસ વેશ નથી. ઘર છોડીને બાવા બન્યા એનું નામ સાધુ નહિ. માત્ર ભગવાં, પીળાં કે ધોળાં કપડાં પહેરે એનું નામ પણ સાધુ નહિ. કપડાંથી સાધુ ઓળખાતો નથી. લોકો સંત-મહાત્મા-સ્વામી- ભક્ત-વિદ્વાન્ વગેરે કહે કે માને તેથી પણ સાધુ થવાય નહિ. મઠ, મંદિર, તીર્થ વગેરેમાં રહેવા માત્રથી સાધુ ગણાય નહિ. જપ, તપ: પ્રવચન, પ્રચાર માત્રથી પણ સાધુ સમજાય નહિ.

ભગવાન્ કપિલે માને સાધુનાં સોળ લક્ષણ ગણાવ્યાં છે :

આધિભૌતિક ત્રણ, આધ્યાત્મિક ચાર, આધિદૈવિક સાત, એક સહજ અને એક ઉપયોગી, - મળીને પાંચ પ્રકારે સોળ ગુણ સાધુપુરુષમાં હોય. (૧) "तितिक्षवः"- સઘળાં દુઃખ દુઃખી થયા સિવાય સહન કરનાર, સૌનો અપરાધ સહન કરનાર. (૨) "कारुणिकाः"- પોતાનું દુઃખ સહન કરે, છતાં કઠોર ન બને. પારકાનું દુઃખ દૂર કરવા દોડે તેવા દયાળુ. પોતાનો અપરાધ કરનારનાં પણ દુઃખ દૂર કરે તેવા. (૩) "सुहृदः सर्वदेहिनाम्"- કોઈ કારણ વગર, સ્વાર્થ વિના સ્વભાવિકપણે જ, સૌ પ્રાણીઓનું - પોતાનો અપરાધ કરનારનું પણ - હિત કરનારા. લોકોમાં પણ ક્વચિત્ આ ત્રણ ગુણ દેખાય છે, પણ તે સ્વજન કે સ્વાર્થ પૂરતા જ હોય, પ્રાણીમાત્ર તરફ ન હોય. સાધુપુરુષના આ ત્રણ ગુણ પ્રાણીમાત્ર તરફ નિઃસ્વાર્થ - ભાવે હોવાથી અલૌકિક છે. (૪) "अजातशत्रवः"- કોઈના તરફ દુશ્મનાવટ વગરના. દુશ્મનાવટ ક્રોધથી થાય. આપણો ક્રોધ સામાને ક્રોધ કરાવે, પરિણામે પરસ્પર દુશ્મનાવટ થાય. ક્રોધ પ્રકટ કે મનમાં સમાયેલો હોય તો પણ શત્રુતા કરાવે. સાધુમાં અનેક જન્મોથી ક્રોધ ન હોય, તેથી તેનો કોઈ શત્રુ જન્મ્યો ન હોય. લોકો કદાચ તેને પોતાનો શત્રુ ગણે, પણ તે કોઈને પોતાના શત્રુ ન ગણે! આ અંતઃકરણની નિર્દોષતા છે. (૫) "शान्ताः"- ચિત્તમાં લય-વિક્ષેપ (વ્યગ્રતા) વગરના. શાન્ત, પ્રસન્ન, સ્વસ્થ ચિત્તવાળા, કામ - લોભ રહિત. આ પણ અનેક જન્મપરંપરાના સંસ્કારોથી સંભવે. આ જીવનો દોષાભાવ છે. (૬) "साधवः"- સદાચારવાળા. અન્યનું કલ્યાણ પોતાનો પ્રાણ દઈને પણ સાધનારા. તકસાધુ કે સ્વાર્થસાધુ તે ન હોય. જેનાં આચરણથી કોઈને કાંઈ દુઃખ ન થાય તેવા. આ

દૈહિક-દોષાભાવ છે. (૭) "साधुभूषणाः"- ઉપરના સઘળા ધર્મોથી શોભતા. જેનાં વાણી, વિચાર, વ્યવહાર, વેષ, વગેરે બધામાં સાધુતા જ શોભે છે, તેવાં સાધુઓના સંગરૂપ ભૂષણવાળો. સાધુપુરુષોનું દોષરહિતપણું કહ્યા પછી, સર્વપુરુષાર્થ સાધક ગુણ ગણાવે છે. (૮) "मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम्"- ભગવાનમાં અનન્યભાવે દૃઢભક્તિ કરનારા. સાનુકૂલતામાં પોષાય અને પ્રતિકૂલતામાં શોષાય એવી ભક્તિ સાધુપુરુષોની ન હોય. પોતાના પ્રભુ વિના કોઈ દેવતા, વસ્તુ, વ્યક્તિ કે માર્ગમાં રુચિ (ઈચ્છા) થાય નહિ, (આકર્ષાય નહિ) તેવી હૃદયની સ્થિતિ તે અનન્યભાવ. ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ ભગવત્કાર્યમાં અત્યંત ઉત્સાહથી તત્પર રહે - તે ભક્તિ ! પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન કે ફલની ઈચ્છા પણ ન રહે, ક્યારેય પણ ચલિત ન થાય - તે દૃઢ. સંતો ભગવાનમાં અનન્ય ભાવથી દૃઢ ભક્તિવાળા હોય. આવી ભક્તિ માટે લૌકિક તથા વૈદિક પદાર્થોનો ત્યાગ જરૂરી છે. સંસારીઓ આવો ત્યાગ કરી શકે નહિ. માત્ર સંતો જ ત્યાગસમર્થ હોય. (૯) "मत्कृतेत्यक्त- कर्माणः"- પ્રભુને માટે જ પોતાનાં સઘળાં (લૌકિક અને શાસ્ત્રોક્ત) કર્મનો ત્યાગ કરનાર. નિરન્તર ભગવત્સેવા-સ્મરણાદિમાં બધાં કર્મ બાધક છે. અનન્યતામાં તે અંતરાય કરે છે. સાધુપુરુષોના પ્રભુપ્રેમની પ્રબલતાથી બધાં કર્મ છૂટી જાય છે, આળસ કે ઉપેક્ષાથી છોડતા નથી. (૧૦) "त्यक्तस्वजनबान्धवाः"- અહીં "मत्कृते"- પદ આગળથી લઈ લેવાનું. પ્રભુને માટે જ, પ્રભુને અનુકૂલ ન હોય તેવાં, સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે સ્વજન તથા સ્વજાતીય લોકોનો ત્યાગ કરનારા. સંતો કડવાશથી કે પોતાનાં સુખસગવડ માટે તેમને છોડતા નથી. ત્રણ ગુણ રૂપાસક્તિના કહ્યા, પછી મુખ્ય રીતે ભગવદાશ્રય એ નામાસક્તિના ત્રણ ગુણ કહે છે : (૧૧) "मदाश्रयाः"- ભગવાનમાં અનન્ય અને દૃઢ આશ્રયવાળા. ભક્તો ભગવાન્ સિવાય કોઈના ઉપર આધાર રાખે નહિ, કોઈની આશા રાખે નહિ. સંતોનું સર્વસ્વ ભગવાન્ છે. ભગવાન્ પોતાનું સઘળું સંભાળે છે, - તેવો અચલ વિશ્વાસ સંતોમાં હોય. (૧૨) "कथामृष्टाः श्रृण्वन्ति"- ભગવાનના જ આશ્રયવાળી, નિર્દોષપૂર્ણ રૂપવાળી, ભાવવર્ણનથી-ઉજ્જ્વલ કથાઓનું શ્રવણ સંતો કરે છે. પ્રસંગવશાત્ થતી પ્રભુની વાતો તો ગૌણ છે. (૧૩) "कथयन्ति च"- ભગવાનના જ આશ્રયવાળી નિર્દોષ, શુદ્ધભાવભરી કથાઓ સંતો કહે છે. "च"-કારથી સ્મરણાદિનો સમાવેશ થાય. (૧૪) "तपन्ति विविधास्तापाः नैतान् मद्‌गतचेतसः"- પ્રભુની કથાનાં શ્રવણકીર્તનાદિના પ્રભાવે રસાનુભાવથી સંતોનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ રહે, તેથી સંસારના વિવિધ સંતાપ સંતોને સતાવે નહિ. સંતાપ સહન કરતાં પ્રભુપ્રીતિ વધે. (૧૫) "सर्वसङ्गविवर्जिताः"- સર્વ સંગરહિત. સાધુઓને કોઈ અપેક્ષા ન હોવાથી કોઈનો સંગ કરતા નથી. લોકો તેમને જાણી શકતા નથી. (૧૬) "सङ्गदोषहराः"- સંસારીઓનો સંગ દોષના દરિયા જેવો છે. સંતો તેને શોષનારા છે. સંગ કામ વગેરે દોષો ઉત્પન્ન કરે. તે દોષોને સંતો દૂર કરે. સંતોના આ સહજ ગુણ છે.

ભગવદીય-સંગથી ક્રમશઃ શ્રદ્ધા-રતિ-ભક્તિ થાય છે : કથાથી કૃષ્ણ હૃદયમાં પધારે છે :

આવા ભગવદીયોનો સંગ તો માગીને મેળવવો. સંતોના સંગથી ભગવાન્‌માં ભક્તિ થાય. સંતોના પ્રસંગથી પ્રભુના પરાક્રમનું જ્ઞાન કરાવતી કથા થાય. પ્રીતિપૂર્વક વારંવાર કથાના સેવનથી મન ભટકતું અટકે, નિષ્પાપ થાય, પછી ક્રમશઃ શ્રદ્ધા, રતિ અને ભક્તિ થાય. ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય,

પછી ભગવાન્ નિરંતર યાદ આવ્યા કરે, પછી ભગવદ્ધ્યાનરૂપ યોગપ્રવૃત્તિ થાય, ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય. સંતોનો એકબીજા સાથેનો સંગ સર્વોત્તમ હોય. બીજાનો સંગ તો માત્ર પ્રસંગ પૂરતો જ હોય.

ભગવાનની કથા તો જો કે સર્વત્ર થાય છે, છતાં પણ તે બધી પ્રભુનાં પરાક્રમ (લીલા)નું પ્રતિપાદન કરનારી હોતી નથી. સામાન્ય-લોકોના મુખમાંથી તો ભગવાનનું સામર્થ્ય લૌકિક રીતે ગવાય. સાધુઓના પ્રસંગથી જ પ્રભુનાં પરાક્રમ (લીલા) પ્રતિપાદન કરનારી કથા થાય. ભગવદીયો જ ભગવલ્લીલા જાણે. સ્વાભાવિક કથા (વાતો) સાંભળવા ટેવાયેલા કાન અને અંતઃકરણ પ્રભુની કથા ગ્રહણ કરી શકે નહિ. સાધુપુરુષોના સંગમાં થતી કથાથી કાનમાં કૃષ્ણ સ્વતઃ પધારે. કાનમાં પધારેલા કૃષ્ણ હૃદયમાં વિરાજે. આવા અધિકારી પ્રકૃતિના ગુણોનું સેવન ન કરતાં, ભગવદ્ધ્યાનરૂપ યોગ દ્વારા ભગવાનમાં ભક્તિ યોજીને, અહીં જ પોતાના હૃદયમાં પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે, સદ્યોમુક્તિ મેળવે છે.

આ વાતો સાંભળીને માએ ભક્તિની પૃચ્છા કરી. કપિલે સામાન્ય ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું.

ભગવાનમાં સ્વાભાવિક-વૃત્તિ-તે-ભક્તિ ! : સિદ્ધિથી પણ તે તો શ્રેષ્ઠ છે :

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् ।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ (३२)
अनिमित्ता भागवतीर्भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥ (३३)

(રૂપ વગેરે) ગુણથી ઓળખાતી, વેદમાં કહેલાં કર્મ કરનારી, એકાગ્ર મનવાળા પુરુષની, દૈવી ઈન્દ્રિયોની, માત્ર સત્ત્વમૂર્તિ ભગવાનમાં, (કોઈ હેતુ વગરની) સ્વાભાવિકી વૃત્તિ (ગતિ) તે - ભક્તિ ! જઠરાગ્નિ ખાધેલા ખોરાકને જેમ પચાવી દે, તેમ તે (ભક્તિ) લિંગશરીરને શીઘ્ર જીર્ણ કરી દે છે. કોઈ હેતુ વગરની ભગવાનની ભક્તિ સિદ્ધિથી પણ ઉત્તમ છે. પરાણે કરવી પડે કે કરીએ એનું નામ ભક્તિ નહિ.

ઈન્દ્રિયો બે પ્રકારની - દૈવી અને આસુરી ! અલૌકિક-વેદમાં કહેલાં કર્મ કે જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે તે - દૈવી અને લૌકિકમાં પ્રવૃત્તિ કરે તે - આસુરી ! એક જ સ્થાનમાં આ બંને સાથે રહે છે. આંખ લૌકિક સુંદરતા (સ્ત્રી વગેરે)ને જોઈને આકર્ષાય, પરાણે પાછી વાળવા પ્રયત્ન કરવો પડે, પ્રભુનાં દર્શન વગેરેમાં સ્થિર ન રહે, - તે આસુરી ! આવી (અસ્થિર) ઈન્દ્રિયોવાળો ભક્તિ ન કરી શકે. આંખ સ્વાભાવિક રીતે સઘળું જુએ, છતાં લૌકિકમાં આકર્ષાય નહિ, વ્યગ્રતા આવે નહિ, વેદમાં કહેલાં કાર્યમાં કે પ્રભુમાં જ તેની રુચિ (સ્થિરતા) રહે- તે - દૈવી ! દૈવી ઈન્દ્રિયોવાળો ભક્તિ કરી શકે.

અહીં વેદ માટે "अनुश्रव"- શબ્દ વાપર્યો છે. "गुरोरुच्चारणानन्तरं श्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः ।"- ગુરુ બોલે, એક વખત વેદમંત્રનો પાઠ કરે, શિષ્યો સાંભળે અને યાદ રાખે. ગુરુના ઉચ્ચાર પછી સંભળાતો - "અનુશ્રવ" - વેદ છે. વેદના ઉચ્ચારો વિશિષ્ટ હોય. ગુરુમુખે સાંભળવાથી સમજાય. પ્રાચીનકાલમાં શિષ્યો સાંભળીને યાદ રાખતા. કંઠસ્થ કરવાનો રિવાજ હતો, પછી લેખન શરૂ થયાં, તેમ વૃત્તિ બદલાઈ, સ્મૃતિ પણ ઘટી, પુસ્તકમાંથી મસ્તકમાં આવતું ઓછું થયું. પરિણામે ભણતર મોંઘું અને અટપટું થતું ગયું. જૂના જમાનાની જેમ ઝાડ નીચે બેસીને ગુરુ-શિષ્યના મૌખિક-પાઠ

ચાલે તો બુદ્ધિ કસાય, ખર્ચ ઘટે, સંયમ વધે, સાચા અર્થમાં જ્ઞાન મળે. વિદ્યાર્થીમાંથી માત્ર અર્થી બનવાનો અવસર ન આવે.

આ શ્લોકમાં ભગવાનને સાંખ્યદષ્ટિથી સત્ત્વમૂર્તિ કહ્યા છે. વાસ્તવમાં, ભગવાન્ ગુણાતીત છે. ગુણાતીત ભગવાનમાં સર્વ ઈન્દ્રિયોની સ્વાભાવિક વૃત્તિ તે, ભક્તિ ! ભક્તિમાં કાંઈ અપેક્ષા કે પ્રયોજન ન જોઈએ, સ્વાભાવિકતા જોઈએ. આવો ભક્તિયોગ અણિમાદિ-સિદ્ધિઓથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. ભક્તિ તો બધી સિદ્ધિને પોષનારી મા છે. પ્રભુનાં ચરણમાં સઘળી સિદ્ધિઓ સમાઈ જાય છે. ભક્તિમાં જે સામર્થ્ય છે તે સિદ્ધિમાં નથી. સાચી ભક્તિ ક્યારેય કોઈ સિદ્ધિનું પ્રદર્શન કરતી નથી.

જૂના સમયમાં બનેલી વાત. એક નાનું ગામ. પ્રભુનો અનન્ય-ભક્ત તેમાં રહે. એક દિવસ કોઈનો એકનો એક પુત્ર મર્યો. મા-બાપ વગેરે ખૂબ રડે. ભક્તને દયા આવી. પ્રભુને વિનવ્યા. શ્લોક લખ્યો, "दयालोर्दीननाथस्य दुःखायैव दयालुता...।"- દયાળુ, દીનનાથની દયાલુતા દુઃખિજનો માટે જ છે. પ્રભુ હસ્યા, બોલ્યા, "કહી દે, તારો પુત્ર જીવ્યો !" ભક્તે તેમ કહ્યું; પણ પછી તો લોકો ભક્ત પાસે જાતજાતનાં દુઃખ દૂર કરાવવા ઊમટયા. ભક્ત ગભરાયા. પ્રભુને કેટલો શ્રમ દેવો ? સિદ્ધિ તો સહજ હતી, પણ પ્રસિદ્ધિ પોતાની થઈ. પ્રભુને શ્રમ થાય તો ધર્મ જાય. ગામ છોડીને ચાલ્યા ગયા સિદ્ધિ કે પ્રસિદ્ધિ કરતાં ભક્તિને મુખ્ય ગણી. પ્રભુની આવી ભક્તિથી પ્રભુપદની પ્રાપ્તિ થાય.

ભક્તો તો મોક્ષને ઈચ્છતા પણ નથી, ભક્તો તો ભગવાન્ સાથે ઈચ્છેલી વાતો કરે છે ! મન ભક્તિથી જ ભગવાનમાં રહે છે :

કપિલે કહ્યું, - "હું સાયુજ્ય-મુક્તિ આપું તો પણ ભક્તો તેની સ્પૃહા કરતા નથી. એ તો માત્ર મારી સેવા અને કથામાં જ મગ્ન રહે છે. તેઓ તો મારાં સાક્ષાદ્ દર્શન કરે છે. ઈચ્છવા યોગ્ય વાતો કરે છે !" "रूपाणि"- બહુવચન છે, તે સૂચવે છે કે ભગવાનનું મૂળ-રૂપ તો એક છે, પણ ભક્તો અનેક છે. જે ભક્તને ભગવાનના જે સ્વરૂપમાં આસક્તિ હોય, તે સ્વરૂપે ભગવાન્ ભક્તને નિત્ય દર્શન દે, તેથી અનેક રૂપ થાય છે. પ્રભુના મુખ ઉપર નિત્ય પ્રસન્નતા વિરાજે છે. રાતાં એમનાં લોચન છે. તે અનુરાગ સૂચવે છે. ભક્તને ભગવાનમાં અનુરાગ છે. ભગવાનને પણ તેવા ભક્તમાં અનુરાગ છે, તેથી ભક્તને જેવી વાતો કરવાનું મન થાય તેવી બધી વાતો ભગવાન્ સાથે કરે છે. ભક્તની ઈચ્છા ન હોવા છતાં, તેને સૂક્ષ્મ- ભગવદ્રૂપ ફલ મળે છે, ભોગાદિ ઈચ્છે તો તે પણ મળે છે. કોઈ પણ રીતે ભગવાન્ સાથે પ્રીતિ કરો ! પ્રભુમાં પ્રીતિ કરનારને, પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ સમજનારને, કોઈ ભય રહેતો નથી. તેને તો કરાલ-કાલ પણ ક્યારેય પીડા કરી શકે નહિ.

સઘળું છોડી અનન્યતાથી ભજનારને પ્રભુ મૃત્યુથી પાર ઉતારે છે. પરલોક માટે, પ્રભુકૃપા માટે કે અન્ય પ્રયોજન માટે, જેને ભગવાન્ કે ભક્તિ વગર બીજું કાંઈ સાધન નથી - તે અનન્ય છે. ભગવાન્ વગર ભય દૂર થતો નથી. ભગવાનના ભયથી જ વિશ્વ વ્યવસ્થિત છે. કોઈ પણ રીતે ભગવાનમાં મન સ્થિર કરવું. તે પરમ પુરુષાર્થસાધક છે, આ યોગસિદ્ધાન્ત છે. ભક્તિથી જ મન ભગવાનમાં રહે - તે ભાગવત- સિદ્ધાન્ત છે. ભગવાનની ભક્તિ કરવી તે સર્વસંમત છે. તે પરમ કલ્યાણ છે.

અધ્યાય : ૨૯

સંસારમાં રાગ હોવાથી દેવહૂતિજીને ભક્તિ થાય તેમ ન હોવાથી, કપિલજીએ તેમને સાંખ્યજ્ઞાન કહ્યું :

આત્મા-અનાત્મા (જડ)ના વિવેક માટે તત્ત્વનાં લક્ષણ જેમાં છે તેવું સાંખ્ય કહે છે, તેથી પ્રાકૃત- ગુણોથી છુટાય. જીવ અને બ્રહ્મની ઓળખ માટે બંધન અને મોક્ષનો વિચાર છે. સંસારરૂપ બંધન અને મૂલસ્થિતિરૂપ મોક્ષ માટે પ્રકૃતિ-પુરુષનો નિર્ણય છે.

કપિલે દેવહૂતિજીને ભક્તિમાર્ગ સમજાવ્યો, પણ દેવહૂતિને સત્સંગ નથી, મોક્ષની ઈચ્છા છે. વિમાન અને વિહાર વખતે પ્રકટ થયેલી દાસી-સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કર્યો નથી. સ્ત્રીપણાથી તેને સંસારમાં રાગ છે. આ બધાં ભક્તિમાં અવરોધક છે. આથી ભક્તિ થાય તેમ ન હોવાથી કપિલે સાંખ્યજ્ઞાન કહ્યું.

પુરુષનું લક્ષણ સંભળાવ્યું. સાંખ્યજ્ઞાન પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષ દ્વારા આ બધી સૃષ્ટિ થાય છે.

સાંખ્ય-પુરુષનું લક્ષણ :

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥ (३)

અહીં "આત્મા" શબ્દ છે. આત્મા એટલે પુરુષ. "अतति व्याप्नोतीति आत्मा ।"- ઉપકારક સર્વમાં વ્યાપીને રહે તે - આત્મા ! દેહાદિની ઉત્પત્તિથી જીવભાવાપન્ન આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેથી "अनादिः" છે. તેનો આદિ નથી. તેનું કારણ કહ્યું, - "निर्गुणः ।"- "निर्गता गुणा यस्मात् ।"- જેમાંથી ગુણ પ્રકટ થયા છે તે. ગુણો સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તે આત્મામાંથી થયા, તેથી ગુણો તેની ઉત્પત્તિનું કારણ નથી. પ્રકૃતિ ગુણવાળી છે; અને પુરુષ નિર્ગુણ છે. પ્રકૃતિના ગુણો પણ તેમાં કારણરૂપ નથી, તે "प्रकृतेः परः"-થી કહ્યું. આત્મા પ્રકૃતિથી પર છે. પ્રકૃતિનો નિયામક પ્રાકૃત-ગુણો સાથે સંબંધિત ન થાય. તેનું પ્રમાણ છે - "प्रत्यग्धामाः ।"- અંતર્મુખ-સ્ફૂર્તિવાળો. "હું" - તરીકે ઓળખાતો. અહંકારથી જુદો પાડવા કહ્યું - "स्वयं- ज्योतिः"- સ્વયં પ્રકાશરૂપ. તેનો અસાધારણધર્મ કહ્યો, - "विश्वं येन समन्वितं"- વિશ્વ જેનાથી સમન્વિત (સંબંધિત) છે તેવો. તત્ત્વો એકબીજાથી જુદાં છે. કાલ-કર્મ-સ્વભાવ ભિન્ન છે. માત્ર આત્મા જ સર્વત્ર સંબંધિત છે. આત્માને બધાથી જુદો ઓળખાવવા માટે લક્ષણ આપ્યાં છે "अनादिः"- તે શબ્દથી દેહથી જુદો છે. "निर्गुणः"- એ શબ્દથી પ્રાકૃત-પદાર્થથી જુદો કહ્યો. "प्रकृते परः"- કહીને પ્રકૃતિથી જુદો કહ્યો. "प्रत्यग्धामा"- શબ્દથી કાલથી જુદો બતાવ્યો. આ ચારથી લૌકિક-લક્ષણ કહ્યું. "स्वयं ज्योतिः"-થી અલૌકિક-લક્ષણ કહ્યું. આ પુરુષે સૂક્ષ્મ, દૈવી, ગુણમયી, ભગવદિચ્છાએ પ્રાપ્ત થયેલી, પ્રકૃતિનો લીલાથી સ્વીકાર કર્યો. પ્રકૃતિ ભગવાનની શક્તિ છે. તેને જોતાં પુરુષને મોહ થયો. સ્વરૂપ ભુલાયું. સંસાર થયો, તેથી પરતંત્રતા અને બંધન થયું. માએ પ્રકૃતિનું લક્ષણ પૂછ્યું.

કપિલે કહ્યું,-

સાંખ્ય-પ્રકૃતિનું લક્ષણ :

यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ (१०)

આ મૂલભૂત પ્રકૃતિનું લક્ષણ આપ્યું છે. સત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણો જેના મૂલરૂપ છે, - તે ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ છે, એ "यत् त्रिगुण"થી કહ્યું. "अव्यक्त"- કોઈ રીતે તે પોતે વ્યક્ત નથી, "नित्यं"- સદા એકરૂપ છે, "सदसदात्मक"- કાર્યકારણ રૂપ છે. "प्रधानं"- મુખ્ય છે. "अविशेषं" - બ્રહ્મની પેઠે ભેદ-રહિત છે, છતાં - "विशेषवत्"- છે. બધા જ વિશેષ (ભેદ) ગુણથી થાય છે, તે તેના જ છે, તેથી વિશેષયુક્ત છે. તેને જ "प्रकृतिं"- પ્રકૃતિ "प्राहुः"- કહે છે.

સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે. ક્રિયા, જ્ઞાન, આનન્દ-ધર્મ પણ તેના છે, તેવી રીતે સચ્ચિદાનંદ-રૂપ પ્રધાન છે. તેના અંશમાંથી ગુણો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાને તેનું જગતના કારણ તરીકે "પ્રધાન" (મુખ્ય) રૂપે નિર્માણ કર્યું, તેથી અહીં છ પદથી તેના છ ગુણ પણ ગણાવેલા છે, નહિ તો વિવિધ સૃષ્ટિ ન થાય. ભગવાનમાંથી પ્રકટ થયેલી પ્રકૃતિમાં સચ્ચિદાનન્દના આભાસરૂપ છ ગુણો છે, તેથી જ તે પ્રધાન-મુખ્ય છે. ઉપર જણાવેલાં છ પદો ક્રમશઃ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશઃ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં સૂચક છે.

પ્રકૃતિ આત્માથી જુદી અને પુરુષની જેમ નિત્ય છે, - એમ સાંખ્યના એકદેશી (અનિશ્વરવાદી)નો મત છે. ભાગવતસંમત સાંખ્યમાં તે ભગવાનની શક્તિ છે. ગુણોની સામ્યાવસ્થા (ક્ષોભની પૂર્વાવસ્થા) પ્રકૃતિ છે, - એ કપિલનો મત છે. સાંખ્યનો વિષય ભગવાન્ નથી. અક્ષરથી આગળ તેની પ્રવૃત્તિ નથી. ભગવાન્ પાંચ પ્રકારે અનાદિ છે, - પુરુષોત્તમ, અક્ષર, કાલ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ. આ મતાનુસાર અહીં સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે; તેમાં પ્રકૃતિનિયામક સ્થિતિ છોડીને પ્રકૃતિવશ સ્થિતિથી પુરુષનું જ જીવપણું છે.

પ્રકૃતિના સંબંધવાળું પ્રાકૃત કહેવાય છે. તે પ્રાધાનિક પણ કહેવાય છે.

સાંખ્યશાસ્ત્ર તત્ત્વોની સંખ્યાનો નિર્દેશ કરે છે, તે ૨૪ છે :

૫ મહાભૂત - પૃથ્વી, જલ, તેજઃ, વાયુ, આકાશ.
૫ તન્માત્રા - ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ.
૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય - શ્રોત્ર, ત્વક્, નેત્ર, રસના, નાસિકા.
૫ કર્મેન્દ્રિય - વાણી, હાથ, પગ, લિંગ, ગુદા.
૪ અંતઃકરણ (વૃત્તિ) - મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત. કાલ ૨૫મો ગણાય છે.

કાલ ભય દે છે, પુરુષ અભય દે છે :

કેટલાકના મતે, કાલ પ્રકૃતિનો પ્રથમ ભાવ (અવસ્થા) છે. અન્ય મતે, પુરુષનો ધર્મ (સામર્થ્ય) છે. પ્રકૃતિની જેનાથી ચેષ્ટા થાય છે તે કાલ ભગવાન્ છે; એ કપિલમત છે. કાલકલન (ગણના) કરે છે. એક જ ભગવાન્ સૌ પ્રાણીઓની અંદર પુરુષ રૂપે અને બહાર કાલ રૂપે વ્યાપક વિરાજે છે. કાલ રૂપે

બહિર્મુખનું ભક્ષણ (નાશ) કરે છે અને પુરુષ રૂપે અંતર્મુખને આનંદ આપે છે. કાલ ભય કરાવે છે. પુરુષ અભય આપે છે.

પ્રકૃતિ-પુરુષ-માંથી મહત્તત્ત્વ-અહંકાર (-બુદ્ધિ-) વિશેષ વગેરેની ઉત્પત્તિ! :

પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધથી સુવર્ણમય મહત્તત્ત્વ પ્રકટ થયું. તે ચિત્તરૂપ છે. તે જગતની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે. ભગવાન્ કપિલે વિશ્વની ઉત્પત્તિ માને સંભળાવી. પદાર્થોનાં લક્ષણો કહ્યાં. અંતઃકરણ-વૃત્તિનાં આધિદૈવિક-સ્વરૂપ (અધિષ્ઠાતા) ગણાવ્યાં. મનના અનિરુદ્ધ, બુદ્ધિના પ્રદ્યુમ્ન (અહીં કહેલા નથી), અહંકારના સંકર્ષણ, ચિત્તના વાસુદેવ.

રાજસ અહંકારમાંથી બુદ્ધિતત્ત્વ થયું. મન ઈન્દ્રિયપ્રેરક છે. બુદ્ધિ ઉપકારક છે. આધિભૌતિક રૂપે તેના પાંચ વિભાગ છે. પાંચ ક્રિયાથી બુદ્ધિ સમજાય. (૧) સંશય, (૨) વિપર્યાસ, (૩) નિશ્ચય, (૪) સ્મૃતિ, (૫) સ્વાપ.

(૧) સંશય : દ્રવ્યનું ભાન જુદું જુદું થવાથી બુદ્ધિ જુદા જુદા પ્રકારની થાય છે. (જુદું સમજાય છે.) નિર્ણય થતો નથી. ઝાડના ઠૂંઠામાં લાકડું હશે ? કે કોઈ માણસ હશે ? તેવી જુદી જુદી બુદ્ધિ થવી તે સંશય છે.

(૨) વિપર્યાસ : જેનાથી હોય તેનાથી જુદું ભાન થાય તે. (ભિન્ન-પદાર્થ-પ્રતિપાદક). તે "ખ્યાતિ" નામે પણ ઓળખાય છે. એ મત ખ્યાતિવાદ કહેવાય છે. "Doctrine of Illusion." શ્રીમહાપ્રભુજી બે પ્રકારની ખ્યાતિ સ્વીકારે છે. (૧) વિદ્વદ્દશામાં અખ્યાતિ. (૨) અવિદ્વદ્દશામાં અન્યખ્યાતિ. વિદ્વદ્દશામાં તો સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેથી વિપર્યાસ હોઈ શકતો જ નથી. વિદ્વદ્દશા એટલે બ્રહ્મભાવાપન્નદશા. તેમાં તો અન્યથા ભાન હોઈ શકે જ નહિ, માટે અખ્યાતિ. જ્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાન પૂરેપૂરું નથી મળ્યું, ત્યાં સુધી અન્યખ્યાતિ છે.

(૩) નિશ્ચય : યથાર્થ અનુભવ. પદાર્થ જેવો હોય તેવો નિર્ણય.

(૪) સ્મૃતિ : સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરનારી સ્વતંત્ર-બુદ્ધિ. અપ્રબલ સંસ્કાર દ્વારા મનોમાત્રજન્ય જ્ઞાન.

(૫) સ્વાપ : સ્વપ્નરૂપ છે. નિદ્રામાં માયાસૃષ્ટિ તેનો વિષય છે.

મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચમહાભૂત એ સાત ભેગાં થયા વિના રહ્યાં, ત્યારે કાલ, કર્મ અને ગુણો સહિત પ્રભુએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. અચેતન "વિશેષ" નામનું અંડ થયું. તેમાંથી વિરાટ્ થયા. ભગવાને તેમાં છિદ્રો કર્યાં. તેમાં દેવતાઓ સહિત ઈન્દ્રિય-પ્રવેશ થયો. સ્વસામર્થ્ય-પરીક્ષા માટે દેવતાઓ આવ્યા. જુદા જુદા સ્થાનમાંથી પ્રકટ થયેલા તે બધા ભગવાનના અંશ છે; પણ જલમાંથી વિરાટને જગાડી શકયા નહિ! ગતિ સાથે વિષ્ણુ પણ ચરણમાં વસ્યા. અહીં વિષ્ણુ માત્ર ગતિ પૂરતું જ કાર્ય કરે છે, અધિક નહિ. મંત્રોના દેવતાઓ પણ માત્ર કહેલું જ ફલ આપે. દેહના અભિમાનવાળા જીવે ચિત્ત સાથે હૃદયમાં પ્રવેશ કરતાં જ વિરાટ જલમાંથી જાગ્યા! આમ, પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જીવ શરીરથી જુદો છે. યોગ, ભક્તિ વગેરેવાળી બુદ્ધિથી તેનું ચિંતન કરવું.

અધ્યાય : ૨૭

પ્રભુપ્રીતિ અને વિષયવૈરાગ્યનાં ત્રિવિધ- એકવીશ સાધન :

શરીરથી આત્માને જુદો ઓળખાવ્યો, પછી તેનો મોક્ષ બતાવે છે. જીવ પ્રાકૃત-શરીરમાં રહે છે, છતાં પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ગુણોથી લેપાતો નથી. જ્યારે તે પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થાય છે, ત્યારે અહંકારથી મૂઢ થયેલા અંતઃકરણને લીધે "હું કર્તા છું" - તેમ અભિમાન કરે છે. પરિણામે સંસાર - "હું અને મારું" - ને માર્ગે ઘસડાતો જાય છે, અને અનેક પ્રસંગોથી થતાં કર્મના દોષથી તે અનેક સારી, ખરાબ, મિશ્ર વગેરે યોનિઓમાં ભટકે છે, અનેક પ્રકારનાં દુઃખાદિ અનુભવે છે. વિષયભોગ વગેરે અનેક પીડાઓ કરાવે છે. તેમાંથી બચવા માટે તીવ્ર ભક્તિયોગથી મનને ધીમે ધીમે વશ કરવું. ખરાબ માર્ગે ચાલ્યા જતા આસક્ત-ચિત્તને અટકાવીને પ્રભુના માર્ગે વાળવું. પ્રભુમાં દૃઢ પ્રીતિ અને વિષયમાં વૈરાગ્ય (દોષબુદ્ધિ)થી ધીમે ધીમે ચિત્ત આથડતું અટકે. પ્રભુપ્રીતિ અને વિષયવૈરાગ્ય થાય તે માટે, - (૧) યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, - આ યોગનાં આઠ અંગ, (૨) ભગવાનમાં ચિત્ત સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ (ટેવ-સંયમ), (૩) સંપ્રદાય તથા સાધનમાં શ્રદ્ધા, (૪) ભગવાનમાં ભાવ, (૫) વાણી, વિચાર અને વ્યવહારનું સત્ય, (૬) ભગવાનની કથાનું શ્રવણ-કીર્તન, (૭) પ્રાણીમાત્રમાં સમાનદૃષ્ટિ, (૮) બધા તરફ વૈરરહિતપણું (૯) કોઈની સાથે પ્રસંગ ન પાડવો, (૧૦) અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય, (૧૧) વગર જોઈતી વાતોનો ત્યાગ, (૧૨) પોતાનો વર્ણાશ્રમધર્મ. આ બાર સાધન છે. ભગવદિચ્છાથી મળી આવે તેમાં સંતોષ એ પણ એક સાધન છે. બીજાં આઠ અંતરંગ સાધન બતાવ્યાં, - (૧) ઓછું ભોજન, (૨) મનન, (૩) એકાન્તસ્થિતિ, (૪) પરમ-શાન્તિ, (૫) સર્વત્ર મૈત્રી, (૬) દયા, (૭) સ્વાધીન-અંતઃકરણ, (૮) દેહ અને તેના સંબંધીઓમાં વગર જોઈતી આસક્તિનો અભાવ.

આમ, (૧) પહેલાં બાર, (૨) સંતોષ, (૩) પછીનાં આઠ એમ ત્રિવિધ સાધન કહ્યાં. તેનાથી આત્મદર્શન થાય.

પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છૂટવાનાં દશ સાધનો :

દેવહૂતિએ પૂછયું, - "અન્યોન્યાશ્રયથી પુરુષને પ્રકૃતિ છોડતી નથી. બંને નિત્ય છે. પૃથ્વી અને ગંધની જેમ બંને ઓતપ્રોત છે. ભિન્ન સ્થિતિ નથી, તો છૂટાં કેમ પડે ?"

ભગવાન્ કપિલે પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છૂટવાનાં દશ સાધનો બતાવ્યાં :

(૧) નિષ્કામકર્મ, (૨) વર્ણાશ્રમધર્મ, (૩) નિર્મલ - અંતઃકરણ, (૪) સ્નેહ-સહિત ભગવાનની સેવા, (૫) ગુરુભક્તિ, (૬) દીર્ઘકાલ પર્યન્ત ભગવદ્ગુણશ્રવણ વગેરેથી વધતી જતી ભક્તિ, (૭) તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી થયેલું જ્ઞાન, (૮) વિષયોમાં દૃઢ-વૈરાગ્ય, (૯) તપઃ-સહિત અષ્ટાંગયોગ, (૧૦) આત્માવિર્ભાવ કરે તેવી સમાધિ. આ સાધનોથી પ્રકૃતિનો દાહ થાય છે.

તત્ત્વને જાણીને મન પ્રભુમાં જોડે, તેને પ્રકૃતિ પીડે નહિ. ભગવાનમાં ભક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી પુરુષાર્થ કર્યો છે ? - તે જ ન સમજાય !

અનેક જન્મે ભક્તિનો લાભ થાય. ભગવાન્ જ પરમ પુરુષાર્થ છે, - એમ મનમાં દૃઢ થઈ

જાય તો, ભગવાનની ઘણી કૃપા થાય, ભગવદ્ધામ પ્રાપ્ત થાય.

અધ્યાય : ૨૮

કપિલજી માને સબીજ - યોગ કહે છે :

ભક્તિ, સાંખ્ય અને જ્ઞાન કહીને ચિત્તશુદ્ધિ માટે યોગ કહે છે. યોગ બહુ પ્રકારનો છે. ધ્યાન સહિતનો યોગ બે પ્રકારનો છે - (૧) નિર્બીજ, (૨) સબીજ. સબીજયોગ પણ અનેક પ્રકારનો છે. તેમાં ભગવાનના સ્વરૂપધ્યાનવાળો યોગ ચિત્તને સન્માર્ગે લઈ જાય છે. ભગવાન્ વિના સંપૂર્ણ શુદ્ધ કોઈ નથી. ભગવાનના ધ્યાનથી મન શુદ્ધ બને, મલિનતા જાય. દેવહૂતિ યોગ આચરવાનાં છે, તેથી કપિલે વિસ્તારથી યોગ કહ્યો, - "હે રાજકન્યે ! હું સબીજ-યોગનું લક્ષણ તમને કહું છું, જેના દ્વારા મન પ્રસન્ન થઈને સન્માર્ગે એટલે કે ભગવન્માર્ગે કે વેદોક્તમાર્ગે જાય છે." નિર્બીજયોગ ગીતાજીમાં કહ્યો છે. આચરવો કઠિન છે. અહીં સરલ સબીજયોગ કહે છે, - આચરનાર રાજકન્યા છે તેથી !

પચીસ તત્ત્વોથી પર થવા માટે પચીસ સાધન ભેગાં કરીને ગણાવ્યાં :

(૧) વર્ણાશ્રમધર્મનું શક્તિ પ્રમાણે પૂરેપૂરું પાલન, (૨) પોતાના ધર્મથી વિરુદ્ધ હોય તેનો તથા અધર્મ શાખાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ, (૩) દૈવથી મળે તેમાં સંતોષ, (૪) આત્મજ્ઞોનું દાસ્ય, (૫) લૌકિકધર્મોનો ત્યાગ, (૬) મોક્ષધર્મમાં પ્રીતિ, (૭) હમેશાં થોડું અને પવિત્ર ભોજન, (૮) એકાંત-નિર્ભય-સ્થાનમાં વાસ, (૯) મન, વાણી કે શરીરથી કોઈનો દ્રોહ ન કરવો, (૧૦)સત્ય, (૧૧) ચોરી ન કરવી, (૧૨) જરૂર પૂરતું જ લેવું, અન્યાયથી અન્યનું ન લેવું, (૧૩) અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય, (૧૪) તપ:, (૧૫) અંદર અને બહારની પવિત્રતા, (૧૬) સ્વાધ્યાય, (૧૭) પ્રભુસેવા, (૧૮) વ્યર્થ વાતો ન કરવી, (૧૯) ચિત્તની સ્થિરતા માટે આસનજય (એક સ્થિતિમાં સ્થિર બેસવું), (૨૦) ચંચલતાનો અભાવ, (૨૧) પ્રાણજય (પ્રાણાયામ વગેરેથી), (૨૨) ઈન્દ્રિયોને બલપૂર્વક વિષયોમાંથી પાછી ખેંચવી (પ્રત્યાહાર) અને સંયમ રાખવો, (૨૩) મનથી પ્રાણોને બધાં સ્થાનોમાંથી ખેંચીને એક સ્થાનમાં, રાખવાં. (૨૪) ભગવાનની લીલાનું ધ્યાન, (૨૫) સર્વ પરિસ્થિતિમાં અંત:કરણની વ્યગ્રતાનો અભાવ.

પ્રાણાયામ-પૂર્વક ભગવાનના રૂપની કલ્પના :

ભગવાન્ કપિલે સ્વમતથી આ સાધનો માને બતાવ્યાં. આ બધાં સાધનોથી મનને બુદ્ધિ વડે દોષવાળા માર્ગે જતું અટકાવીને ભગવાનના માર્ગે લઈ જવું; પછી ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા યોગમાં જોડવું. પવિત્ર સ્થાનમાં સ્વસ્તિકાસને બેસવું. પૂરક, કુંભક, રેચકથી પ્રાણાયામ કરવા. અંદર શ્વાસ લેવો - પૂરક, રોકવો - કુંભક, બીજે નાકે એકસરખી ગતિથી બહાર કાઢવો - રેચક. સામાન્ય રીતે કોઈ બીજ કે મંત્ર (૧ : ૪ : ૨)ના પ્રમાણમાં આમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે, તેથી નાડીઓ-પ્રાણનો માર્ગ - શુદ્ધ થાય, ચિત્તની ચંચલતા જાય. કોઈ અનુભવીના માર્ગદર્શન નીચે પ્રાણાયામ શીખવા જોઈએ. પ્રાણાયામ ઉપકારક છે, તેનાથી મનની મલિનતા પણ જાય, - દોષ બળે. ધારણાથી વાસના - પાપ ટળે; પ્રત્યાહારથી સંસર્ગ-જન્યદોષ ગળે. ધ્યાનથી સંસારપ્રદ અજ્ઞાન બળે. મન:-શુદ્ધિ થતાં નાકના અગ્રભાગે દૃષ્ટિ રાખવી. ભગવાનના ધામનું ધ્યાન કરવું. ભગવાનના રૂપની કલ્પના કરવી.

છ ગુણવાળા પુરુષોત્તમ ભગવાનનું વર્ણન છ શ્લોકમાં કર્યું છે. તેમાં એકવીસ વિશેષણો છે : (૧) પ્રસન્ન મુખકમલવાળા. (૨) કમલના અંદરના ભાગ જેવી પ્રેમભરી લાલ આંખવાળા - કૃપા, દોષનિવારણ, યોગસિદ્ધિ તે સૂચવે છે. (૩) નીલકમલ પત્ર જેવા શ્યામ - સૌંદર્ય, શુદ્ધિ, ઉગ્રતાનો અભાવ, શૃંગાર-રસરૂપતા સૂચવે છે. (૪) શંખચક્રગદાધારી - જલ, તેજઃ અને વાયુની શુદ્ધિ કરે. (૫) પીતામ્બરધારી- પીતામ્બરના છેડે મોતી ગૂંથેલાં છે, તે મુક્તજીવરૂપ છે. લાલ-કેસરી કિનાર છે. તે દેવના નિવાસરૂપ છે. રેશમી પીતામ્બર વેદમય છે. ગૂઢ રસાચ્છાદક છે. (૬) શ્રીવત્સચિહ્નવાળા - હૃદયમાં બ્રહ્માનંદ પ્રકાશે છે. (૭) કણ્ઠમાં કૌસ્તુભવાળા - ભક્તો અને મુક્તજીવો અતિપ્રિય હોવાથી કણ્ઠે રાખ્યા છે. (૮) ગુંજતા ભમરાવાળી વનમાલાધારી - ભ્રમરના છ પગ, તે છ દર્શનશાસ્ત્રરૂપ. તેમાં પારંગત લોકો વડે ગવાતી કીર્તિ સૂચવે છે. (૯) અમૂલ્ય હાર, કંકણ, મુકુટ, બાહુબંધ, નૂપુરવાળા - આ પાંચ પરાર્ધ્ય (અમૂલ્ય) આભરણ ભગવાનના સંબંધવાળા પાંચની અમૂલ્યતા સૂચવે છે - ભગવદ્ભક્તો, ભગવાન્ માટેનો ક્લેશ, ભગવદીય જ્ઞાન, ભક્તિ અને ગતિ. (૧૦) કંદોરાથી શોભતી કટિવાળા - કેડરૂપ પૃથ્વીમાં સ્ત્રી અને ધનથી સંસારની પ્રસિદ્ધિ સૂચવે છે. (૧૧) હૃદયકમલરૂપ આસનવાળા - પ્રાણીમાત્રના હૃદયકમલમાં વિરાજે છે. માત્ર અમુક જ સ્થાને નહિ. (૧૨) દર્શન કરવા યોગ્યમાં શ્રેષ્ઠ - જગતનાં સર્વરસને ભુલાવી દેનાર. (૧૩) શાન્ત-કામ વગેરે સર્વદોષનાશક. જ્ઞાનમય. (૧૪) મન અને આંખને આનંદ દેનાર - યોગ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનાર, ભાવ અને દર્શનેચ્છા વધારનાર. (૧૫) સદાસુંદર દર્શનવાળા - સ્ત્રીઓને પણ પોતામાં આસક્તિ દઈ મોક્ષ દેનાર, દર્શનમાત્રથી પરમાનન્દજનક વયોવૃદ્ધિ સ્વીકારવા છતાં, ક્યારે પણ અસુંદર ન લાગતા. (૧૬) સર્વ લોકોથી નમસ્કૃત - સર્વ પ્રમાણસિદ્ધ અને સર્વરૂપ છે. (૧૭) કિશોર-અવસ્થાવાળા - ૧૦ થી ૧૬ વર્ષ સુધીની અવસ્થાવાળા. (૧૮) દાસ પર દયા કરવા આતુર-ભૃત્યોને ઈચ્છેલાં ફલ (સુખ) દેવા ઉતાવળા. (૧૯) કીર્તન કરવા યોગ્ય તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા - પાપનાશક, કલ્યાણકારક, સંતાપશામક, દુઃખદાહક, સુખદાયક, ગાન કરવા લાયક - યશઃવાળા. (૨૦) પુણ્યશ્લોક (ભક્તો)ને યશઃ આપનાર-ભક્તોને પણ યશઃ દઈ સ્વસમાન બનાવનાર. (૨૧) આ બધા ધર્મોવાળા. સર્વમંગલસ્વરૂપ ભગવાન્ પોતે ! - આવા પ્રભુનું ધ્યાન સંપૂર્ણપણે કરવું. ચાર અવસ્થામાંથી ગમે તેનું ધ્યાન પોતાના હૃદયમાં નિર્દોષ શુદ્ધ ભાવથી કરવું - (૧) "स्थितं"- ઊભેલાં. શ્રીનાથજી, શ્રીરણછોડજી વગેરેની જેમ ઊભેલા સર્વત્ર ભક્તોને આવતા નિહાળવા ઊભેલા. (૨) "व्रजन्तं"- ચાલતા - ભક્તોનાં કાર્ય માટે ગરુડારુઢ થઈને પધારતા. ગોચારણાદિ માટે ફરતા. (૩) "आसीनं"- વિરાજતા. ભક્તોની સેવા સ્વીકારતા. (૪) "शयानं"- પોઢેલા - મા યશોદાના ખોળામાં પોઢેલા, નિકુંજાદિમાં પોઢેલા, શેષશૈયા પર પોઢેલા અને સાથે, "प्रेक्षणीयेहितं"- દર્શનીય લીલાવાળા. ભગવાનની વિવિધ પ્રકારની લીલાઓનું પણ ધ્યાન કરવું. બાળલીલા, ગોચારણ, નિકુંજ-લીલા, રાસાદિનું પણ ધ્યાન કરવું. ભગવાનના પ્રત્યેક અંગનું ધ્યાન તેના માહાત્મ્યનું મનન કરતાં કરવું. ભગવાનનાં ચરણારવિંદથી આરંભ કરવો.

ભગવાનનાં ચરણકમલનું ચિંતન :

सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढयम् ।
उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचन्द्रवाल -ज्योत्स्नाभिराहतमहद्हृदयान्धकारम् ॥ (२१)

ચરણારવિંદ ભક્તિમાર્ગ રૂપ છે, સર્વ દુઃખ દૂર કરનારું છે. ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રવેશ-દ્વાર રૂપ ચરણ- શરણથી ભગવત્-પ્રાપ્તિ સરલતાથી થાય. ભગવાનનાં ચરણારવિંદનાં ચિહ્નોનો વિચાર કરવો, - તેથી "સઞ્ચિન્તયેત્"- કહ્યું છે. ચિત્ત લગાડીને તેનો વિચાર કરવો, પ્રેમમગ્ન થવું. ચરણારવિંદના નીચેનાં તલ કમલદલ જેવાં રક્તવર્ણાં છે. ચરણમાં વજ્રના આકારનું ચિહ્ન વિરાજે છે, તે ભક્તોના પાપરૂપ પર્વતને તોડે છે, પ્રતિબંધને દૂર કરે છે. પર્વત જેવા પ્રતિબંધ પ્રભુની પાસે પહોંચવામાં વચમાં આવતા હોય તો, ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાંનું વજ્ર બધા જ પ્રતિબંધોને, પ્રતિકૂળતાઓને, પાપોને, દોષોને, તોડીને દૂર કરી નાખે છે. અંકુશ હાથીને વશ કરનારું છે. મન હાથી જેવું હોય, વશ ન થતું હોય, મદોન્મત્ત હોય, દોડ્યા કરતું હોય, મલિનતામાં આળોટતું હોય કે સંસારની આસક્તિના સલિલ (જલ)માં સરતું હોય તો, વશ કરવા માટે અંકુશ સાધન છે. સંસારમાં સર્વત્ર ભય લાગતો હોય તો, ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાં વિરાજતું ધ્વજનું ચિહ્ન ભક્તોને અભય આપે છે. ભગવાનનાં ચરણમાં કમલ વિરાજે છે, તે સૂચવે છે કે ભગવાનની સેવા સુખથી (સહેલાઈથી) થઈ શકે છે. આ ચાર ચિહ્નો ચાર પુરુષાર્થને જણાવે છે. આવાં અનન્ત ચિહ્નો પ્રભુનાં ચરણકમલમાં છે. ભગવાન્ ભજનીય અને ફલદાતા છે, તેમ તે સૂચવે છે.

ભગવાનના પદારવિંદના ઉપલા ભાગમાં, ઊંચા રાતા દશ નખચંદ્ર વિરાજે છે. પૂર્ણિમાનો એક ચન્દ્ર સમુદ્રમાં ભરતી લાવે, તો ભક્તના હૃદયમાં પ્રકાશતા ભગવાનના દશ ચરણનખચંદ્ર ભાવની ભરતી કેટલી લાવે ! પ્રકાશતો એક ચંદ્ર રાત્રિના અંધકારને દૂર કરે, તો દશ નખચંદ્ર હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનના, મોહના, અભિમાન વગેરેના સઘળા પ્રકારના અંધકારને સંપૂર્ણપણે દૂર કરી દે છે. આ નખચંદ્ર નિષ્કલંક છે. "ચન્દ્રવાલ" છે. "वममृतमलं यत्रेतिवाल"- "અમૃતપૂર્ણ" છે. આનન્દરૂપ છે.

ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાંથી નીકળેલા જલપ્રવાહને મસ્તકે ધારણ કરીને શિવ, "શિવ" બન્યા છે ! - કલ્યાણકારી બન્યા છે! ધ્યાન કરનારના મનમાંનાં સઘળાંયે પાપોને દૂર કરનારું ભગવાનનું ચરણારવિંદ છે. -

ક્રમશઃ, ભગવાનના ઉપરનાં અંગોનું ધ્યાન :

પ્રભુનાં ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરતા ક્રમશઃ ક્રમશઃ ઉપર ઉપરના અંગોનું ધ્યાન કરતા જવું. ભગવાનના ઢીંચણનું ધ્યાન કરવું.

બ્રહ્માનન્દરૂપા ભગવતી લક્ષ્મીદેવી ભગવાનનાં ચરણની સેવા કરે છે. ભગવાનનાં ચરણને પોતાના ઊરુ ઉપર પધરાવી, પોતાના કર-પલ્લવમાંથી નીકળતાં કાન્તિનાં કિરણો દ્વારા ભગવાનનાં ચરણની સેવા લક્ષ્મીદેવી કરે છે. જેથી સુકુમાર ભગવાનને પોતાના સ્પર્શથી કોઈ પરિશ્રમ ન થાય. સેવા કરતી વખતે આપણે પ્રભુના સ્વરૂપની આ કોમલતા ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ. કેટલા કોમલ કૃષ્ણ છે ! સહેજ પણ અસાવધ રહીએ તો આપણા સ્પર્શથી ભગવાનને કેટલો બધો પરિશ્રમ થાય ?

જ્ઞાનાર્થક "लक्ष"- ધાતુમાંથી "લક્ષ્મી" - શબ્દ બન્યો છે. એ સૂચવે છે કે, લક્ષ્મીજી જ્ઞાનશક્તિરૂપા પણ છે, તેથી વિશ્વનાં માતા-પિતા રૂપ લક્ષ્મીનારાયણનું ધ્યાન સૂચવે છે. લક્ષ્મીજી સર્વદેવવન્દિત પરમદેવતા રૂપ છે. તેના ધ્યાન વિના ઈષ્ટ સિદ્ધિ ન થાય, તેથી તેમનું ભગવાન્ સાથે

ધ્યાન કરવું જોઈએ. ગૌરતેજઃ વિના શ્યામતેજઃનું આરાધન અધૂરું છે.

ગરુડની પાંખો પર શોભતા પ્રભુના ઊરુનું ધ્યાન કરવું. ગરુડ કાલરૂપ છે, તેથી પાંખો કર્મ અને સ્વભાવરૂપ છે. ભગવાન્ કાલ, કર્મ, સ્વભાવ-વિજયી છે. તેના ધ્યાનથી ત્રણે પર વિજય મળે.

નાભિહદનું ધ્યાન કરવું. બ્રહ્મા, બુદ્ધિ અને પદ્મનું નિરૂપણ તેમાં છે. વિશાલ વક્ષઃસ્થલ લક્ષ્મીજીના વાસરૂપ, સર્વગુણધામરૂપ છે. સકલ પુરુષાર્થના પ્રતીક શા બાહુઓ અને આયુધોનું ધ્યાન કરવું. કાલરૂપ સુદર્શન-ચક્ર છે. શંખ વેદાત્મક છે. મુખ્ય પ્રાણ (આસન્ય)રૂપ કૌમોદકી ગદા છે. વનમાલા અને કૌસ્તુભનું ધ્યાન સાથે કહીને ભગવાનની કીર્તિ અને ભક્તોનું સાહચર્ય સૂચવ્યું.

ભગવાનના મુખકમલનું ધ્યાન :

ભગવાનના મુખારવિન્દનું ધ્યાન કહેતાં નવ વિશેષણથી નવધા-ભક્તિ કહી. નવ રસ પણ વદન ઉત્પન્ન કરે છે.

૧. મકર-કુંડલ : સાંખ્ય અને યોગમય છે. કાન શબ્દપ્રમાણનું શ્રવણ કરે છે. આ શ્રવણ ભક્તિસૂચક છે.
૨. ઉદાર નાસિકા : સર્વપુરુષાર્થપ્રદ-કીર્તન-ભક્તિ.
૩. શ્રીનિકેતન : શોભાના ધામરૂપ - સ્મરણ-ભક્તિ.
૪. ભમરાઓથી સેવાતું : પાદસેવન-ભક્તિ.
૫. લક્ષ્મીજીથી સેવાતું : અર્ચન-ભક્તિ.
૬. કુટિલ-કુન્તલ : વાંકડિયા વાળ - વંદન-ભક્તિ, વંદન કરતાં ભક્ત વાંકા વળે.
૭. મીનદ્વયઃ - બે મત્સ્ય શાં નેત્ર - દાસ્ય-ભક્તિ, નેત્રથી જેમ સઘળો અનુભવ થાય, તેમ દાસ્યથી ભગવદનુભવ થાય. અત્યાર સુધી, "**સઞ્ચિન્તયેત્**"થી ચિન્તન હતું. હવે, "**ધ્યાયેત્**"થી ધ્યાન કહ્યું. પહેલી સાત ભક્તિ જીવ કરે, પછીની બે ભગવાન્ આપે.
૮. મનોમય - સખ્ય-ભક્તિ.
૯. ઉલ્લસદ્ભ્રૂ - શોભતી ભમરવાળું - આત્મસમર્પણ-ભક્તિ.

ભગવાનની દૃષ્ટિ લૌકિક અને અલૌકિક-તાપને દૂર કરે છે, કૃપા વરસાવે છે, સ્વતન્ત્ર-ભક્તિ પણ દે છે, જ્ઞાન આપે છે. તેનું અધિક ધ્યાન કરવું.

ભગવાનનું હાસ્ય માયારૂપ છે. ભક્તોના શોકસાગરને તે શોષનારું અને ભક્તિને પોષનારું છે, કામદેવને પણ મોહ કરાવે છે. આમ, ધ્યાન કરતાં ચિત્ત હાસ્યમાં સ્થિર કરીને એકાગ્ર થવું. એકાગ્ર થવાથી ચિત્તના સઘળા દોષો દૂર થઈ જાય, હૃદય પીગળી જાય, સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય, પ્રકૃતિથી આત્મા ભિન્ન દેખાય, જીવ સ્વરૂપસ્થ બને, કૃતાર્થ થાય. અહીં, સાંખ્યનાં અંગ તરીકે યોગ ને ભક્તિ કહ્યાં છે.

અધ્યાય : ૨૯

"યોગભાસ્કર" કપિલે માને કહેલ ત્રિવિધ (સગુણ) ભક્તિ :

હવે, ચાર અધ્યાયોમાં વૈરાગ્ય નિરૂપણ કરે છે. વૈરાગ્ય દુઃખાદિના અનુભવથી થાય. દુઃખાદિનો

અનુભવ કાલથી થાય. પહેલાં કહેલાં ભક્તિ વગેરે કાલના સંબંધ વગરનાં છે, તેથી તે દુઃખ અને વૈરાગ્યનો અનુભવ ન કરાવે. અહીં કાલકૃતનું નિરૂપણ છે; તેથી તે વૈરાગ્ય કરાવે. આ અધ્યાયમાં કાલથી થતી ભક્તિ સાધનસહિત કહી છે. કાલનું પણ માહાત્મ્ય કહ્યું છે. જીવગતિ કહી છે. કાલ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે. ભગવાને કાલને અધિકાર આપ્યો છે; તેથી ભગવાનની લીલા તરીકે જ કાલને વશ પદાર્થોની કથા કહેલી છે.

મા દેવહૂતિએ કપિલ પાસેથી સાંભળ્યું. વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાન ન થાય. જો કે ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય, પણ કેવી ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય ? તે વિચારે મા ભક્તિના પ્રકારો પણ પૂછે છે. જીવગતિ અને કાલસ્વરૂપ પણ પૂછ્યું. માએ કપિલને "યોગભાસ્કરઃ" કહ્યા. ભાસ્કર એટલે સૂર્ય.

કર્મથી થાકેલો, સૂતેલો, અજ્ઞાની અને અંધારામાં રહેલો, - આ ચાર પર સમર્થ દયાળુએ દયા કરવી જોઈએ. સૂર્ય દયાળુ છે, સમર્થ છે. સૂર્ય આઠ રીતે ઉદ્ધાર કરે છે, - (૧) દૃષ્ટિ આપે, (૨) અંધકાર દૂર કરે, (૩) સૂતેલાને જગાડે, (૪) થાક ઉતારે, (૫) કર્મમાંથી આસક્તિ છોડાવે, (૬) મિથ્યાભિમાનને દૂર કરે, (૭) આશ્રય આપે, (૮) તરત કૃતાર્થ કરે.

કપિલે કહ્યું, - "મા ! ભક્તિયોગ બહુ પ્રકારનો છે. વ્યક્તિના સ્વભાવ અને ગુણથી તથા મતભેદથી તેના અનેક ભેદ છે. એમાં જે હિંસા, દંભ, દ્વેષ, અદેખાઈ વગેરેને મનમાં રાખીને ભક્તિ કરે તે ભેદભાવ- વાળો, ક્રોધી, તામસ-ભક્ત. સુખ, યશઃ, ઐશ્વર્ય વગેરે માટે ભગવાનનું ભજન કરે તે ભેદદૃષ્ટિવાળો રાજસ- ભક્ત છે. જે પોતાનાં કર્મોનો નાશ કરવા, કર્મ કરીને માત્ર પ્રભુને અર્પણ કરવા અથવા પૂજન કરવું જોઈએ, તેથી કરવું, - તેમ સમજીને કરે, તે ભિન્ન-ભાવવાળો સાત્ત્વિક-ભક્ત છે.

નિર્ગુણ-ભક્તિયોગ :

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥ (११)
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ (१२)

ગંગાજીનાં જળ જેમ સાગરમાં નિરંતર વહે છે, તેમ મારા ગુણ સાંભળવા માત્રથી, સર્વના હૃદયમાં વિરાજતા મારામાં, મનની અવિચ્છિન્ન (અખંડ) ગતિ, - તે નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે. જે ભક્તિ પુરુષોત્તમમાં હેતુ વગરની અને અટકે નહિ તેવી છે, કોઈ પણ બદલા (ફલની) અપેક્ષા વગરની અને પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમાં પણ અટકે નહિ તેવી, શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ નિર્ગુણ છે. ગીતાજીમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ કહેલા છે. - "**अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।**" નિર્ગુણ ભક્તિયોગમાં ભગવાનના અન્ય અવતારોનો આદર હોય, પણ તેમાં આસક્તિ ન હોય. આ અનન્યતામાં બીજાનો અનાદર નથી, પણ એકમાત્ર કલ્યાણ-કલ્પતરુ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં જ આસક્તિ છે. સ્નેહની તે સ્વાભાવિકતા છે. બુદ્ધિનો વ્યવહાર નથી, હૃદયનો ધર્મ છે. ભક્તિ એટલે પ્રેમપૂર્વકની સેવા. કાલ કે કર્મ પણ તેમાં વિઘ્નરૂપ ન થાય. નિદ્રા, ભોજન વગેરે દેહધર્મો પણ પોષણ

રૂપે સેવાનાં અંગ બની જાય, વિઘ્નરૂપ ન રહે. અયોગ્ય રીતે મેળવેલા પદાર્થોની સેવા ન થાય. લોકવેદ-પ્રસિદ્ધ આ ભક્તિ છે. આવી ભક્તિ કરનાર નિર્ગુણ-ભક્ત છે, (૧) સાલોક્ય - વૈકુણ્ઠ-વાસ, (૨) સાર્ષ્ટિ - સમાન ઐશ્વર્ય, (૩) સામીપ્ય - પ્રભુની નિકટ વાસ, (૪) સારૂપ્ય - પ્રભુના જેવું રૂપ, (૫) એકત્વ - સાયુજ્ય - ભગવાનમાં ભળી જવું તે. તેમાંથી કોઈ પણ મુક્તિ સામે ચાલીને આપવા છતાં પણ નિર્ગુણ ભક્તો મારી સેવા સિવાય બીજું કાંઈ સ્વીકારતા જ નથી. તેમને કેવલ સેવા જ જોઈએ. આ આત્યંતિક-ભક્તિયોગ છે. તેનાથી ત્રણ ગુણથી પર થઈ, ભગવદ્ભાવપૂર્ણ, ભગવદ્રૂપ બની જવાય.

નિર્ગુણ-ભક્તિયોગના સાધન રૂપ અંતઃકરણની શુદ્ધિનાં સોળ સાધન :

આ નિર્ગુણ-ભક્તિનું મુખ્ય સાધન છે, - અંતઃકરણની શુદ્ધિ ! અંતઃકરણ સોળ કલાઓવાળું છે, તેથી તેની શુદ્ધિ માટે ૧૬ સાધન બતાવ્યાં. તે આધિભૌતિક રૂપે અંતઃકરણને ધર્માનુકૂલ બનાવે, આધ્યાત્મિક રૂપે જ્ઞાન-યોગ્ય બનાવે, આધિદૈવિક રૂપે ભક્તિ-યોગ્ય બનાવે.

(૧) ફલની ઈચ્છા વગર સ્વધર્મ (પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મ). (૨) વિદ્વાનોએ વખાણેલા (હિંસાપ્રચુર ન હોય તેવા) યજ્ઞ, આ શ્રૌતધર્મ છે. (૩) પાંચ રીતે ભગવાનનું પૂજન- ભગવદ્ધામ-દર્શન, ચરણસ્પર્શ, પૂજા, સ્તુતિ અને વંદન. (૪) પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવના. (૫) સત્ત્વગુણ. (૬) સર્વનો સંગત્યાગ અને ઈચ્છાનો ત્યાગ. (૭) મોટાઓને માન આપવું. (૮) દુઃખી કે પોતાનાથી ઉતરતા હોય તેમના પર દયા. (૯) સમાન સાથે મૈત્રી. (૧૦) યમનું પાલન. (અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, નિઃસંગ, લજ્જા, અસંગ્રહ, આસ્તિકતા, બ્રહ્મચર્ય, મૌન, સ્થિરતા, ક્ષમા અને અભય.) (૧૧) નિયમનું સેવન. (બાહ્ય અને આંતર પવિત્રતા, જપ, તપ:, હોમ, શ્રદ્ધા, આતિથ્ય, પ્રભુસેવા, તીર્થાટન, પારકાના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન, સંતોષ, ગુરુસેવા.) (૧૨) ગુરુમુખે આધ્યાત્મિક-શાસ્ત્રનું શ્રવણ. (૧૩) નિરંતર ભગવન્નામ કે લીલાનું ગાન. (૧૪) સર્વત્ર સરલતા. (૧૫) (ઉત્તમ) ભક્તોનો સંગ. (૧૬) અહંકાર-રહિતપણું (નમ્રતા), નિરંતર યોગસેવન પણ સાધનરૂપ બને.

ક્યાંય વૈર ન રહે, ત્યારે સાચી શાન્તિ મળે :

આજનું જગત્ મોટામાં મોટી ફરિયાદ કરે છે કે, અમારા મનને શાંતિ નથી, શાન્તિ આપો ! શ્રીમદ્ ભાગવત સરલતાથી શાન્તિ આપે છે. માનવ પાસે સામર્થ્ય છે, સગવડ છે, સંપત્તિ છે, સ્વજન છે, સ્વાસ્થ્ય છે; પણ માત્ર સાચી સમજ નથી, ભગવાનની સેવાની સૂઝ નથી. સાચી ભગવત્-સેવા કે ભગવદ્-ભાવના પ્રભાવે પ્રાણી અને પદાર્થ માત્રમાં ભગવદ્ભાવ થાય, વૈર ક્યાંય ન રહે, ત્યારે મનની શાન્તિ સ્વતઃ મળે.

द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ।
भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥ (२३)

સૌમાં ભગવાન્ વિરાજે છે. કોઈનો પણ દ્વેષ કરવાથી ભગવાનનો દ્વેષ થાય. કોઈની સાથે વૈર, કડવાશ, કપટ, કઠોરતા વગેરે કરવાથી તે ભગવાન્ સાથે કર્યાં ગણાય ! આમ કરનારને શાન્તિ ક્યાંય મળે નહિ; ક્યારેય મળે નહિ. કોઈની સાથે કડવાશ કરીને આપણે આપણી શાન્તિ આપણા

હાથે જ ગુમાવીએ છીએ. અભિમાની, ભેદભાવભરી દૃષ્ટિવાળા અને કોઈની તરફ વૈર રાખનારને શાન્તિ ન મળે, અશાન્તિની આગ અંતઃકરણને બાળ્યા કરે. આપણને શાન્તિ નથી, તેને માટે જવાબદાર આપણે જ છીએ ! શાન્તિ જોઈતી હોય તો, "ભગવાન્ સર્વત્ર વિરાજે છે," - તે દૃષ્ટિ કેળવતાં શીખવું. કોઈનાયે તરફ મનમાં કડવાશ ન રાખવી. ક્વચિત્ સ્વભાવ-પરવશપણે કોઈ કટુતા થઈ જાય તો, તેને ભૂલી જવી, પણ મનમાં ભરી ન રાખવી. કોઈનો પણ તિરસ્કાર કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન ન થાય. ભેદ હોય ત્યાં ભય આવે, ભાવ જાય. લોકદૃષ્ટિ વગર આત્મદૃષ્ટિથી ઉત્તમને માન, ઉતરતાને (અધમને) દાન અને સમાનને સ્નેહ દેવાં.

સઘળે સર્વરૂપે પ્રભુ વિરાજે છે, છતાં તરતમ-ભાવ તો છે :

સઘળે પ્રભુ જ વિરાજે છે, છતાં જીવ વગરના (પથ્થર વગેરે) પદાર્થ કરતાં પ્રાણવાળાં (વૃક્ષાદિ) શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં ચિત્તવાળાં શ્રેષ્ઠ છે, અને તેમના કરતાં ઈન્દ્રિય-ક્રિયાવાળાં શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં સ્પર્શ- જ્ઞાનવાળાં, તેનાથી રસ-જ્ઞાનવાળાં, તેનાથી ગંધ જાણનારાં, તેમાં શબ્દને જાણનારાં, તેમાંય રૂપને જાણનારાં શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી ઉપર - નીચે બે તરફ દાંતવાળાં શ્રેષ્ઠ છે. દાંતવાળાં કરતાં અનેક પગવાળાં, તેના કરતાં ચાર પગવાળાં, તેનાથી બે પગવાળાં શ્રેષ્ઠ છે. તેમનામાં ચાર વર્ણ શ્રેષ્ઠ છે. બધા વર્ણમાં બ્રાહ્મણ ઉત્તમ છે. બ્રાહ્મણમાં પણ વેદને જાણનાર, તેમાંય વેદના અર્થને જાણનાર, તેના કરતાં પણ સંશયનિવૃત્ત કરનાર, તેના કરતાં સ્વકર્તવ્ય-પરાયણ શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં પણ દેહાભિમાન-રહિત શ્રેષ્ઠ છે. તેના કરતાં ક્રિયા અને ઈચ્છા-રહિત શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવીને, સઘળાં કર્મો પ્રભુને સમર્પણ કરી દઈને, ભગવાન્ માટે જ નિરંતર કર્મ કરનાર, ભગવાનને આત્મારૂપ જાણનાર, ભગવદ્દૃષ્ટિવાળો ઉત્તમ છે.

કાલરૂપ પ્રભુના ભયથી વિશ્વ વ્યવસ્થિત છે :

સર્વત્ર પ્રભુ વિરાજે છે, - તેમ સમજીને સૌનો આદર કરવો. કાલરૂપ પ્રભુના ભયથી સૂર્ય તપે છે, નદીઓ વહે છે, ઋતુઓ ફળે છે, વિશ્વ વ્યવસ્થિત રહે છે.

અધ્યાય : ૩૦

માનવ જેવાં કર્મ કરે છે, તેવી ગતિ તેને મળે છે :

કાલના ભયથી બધાં યથાર્થ રીતે પોતાનું કાર્ય કરે છે. તે કાલનો ભય ભૂલીને, મોહમાં મૂઢ બનીને, ઘરમાં આસક્ત થઈને, જીવન વ્યર્થ વેડફી દેનાર દુઃખી થાય છે. જેની અંતઃકરણની વૃત્તિ અને ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય રીતે બહાર (લોકમાં-લૌકિક) છે, ભગવાન્ માટે નથી, - તે બહિર્મુખ છે. કાલપ્રવાહ બહિર્મુખને દુઃખ આપે છે, દેહ અને ચિત્ત ખાઈ જાય છે. અંતર્મુખ કે પ્રભુસન્મુખને કાલાદિ પીડતાં નથી. માયામાં મોહ પામેલો માનવમાત્ર સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિથી કૃતાર્થતા સમજે છે, તેમને માટે અનેક અનર્થ આચરે છે, જીવનભર મથે છે. માનવ જેવાં કર્મ કરે છે, એવી ગતિ એને મળે છે. સત્કર્મ કરનારને સદ્ગતિ મળે છે, અને દુષ્કર્મ કરનારને દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં જ આસક્ત માનવ આખી જિંદગી એમાં વેડફી દઈને મરે

છે ત્યારે, એને લેવા માટે બે ભયંકર યમદૂતો આવે છે. પ્રાણીને સજા કરવા માટે પોતાના પાશમાં પકડી જાય છે. જે સ્વરૂપથી જીવ સજા ભોગવવા જાય એ "યાતનાદેહ" છે. એક યમદૂત સજા કરતો જાય છે અને બીજો ઘસડતો જાય છે. એક યમદૂત પુણ્યનો અને બીજો પાપનો અધિષ્ઠાતા છે. પુણ્ય ન કર્યાં હોવાથી એક અને પાપ કર્યાં હોવાથી બીજો ગુસ્સે થાય છે, શિક્ષા કરતા જાય છે. છાયા અને જલ વગરના માર્ગે ઘસડતા એ યમદૂતો બે પ્રહર કે ત્રણ પ્રહરમાં ખેંચીને ૯૯ હજાર યોજન જેટલું અંતર ચલાવે છે. પાપ ઓછાં હોય તો ત્રણ મુહૂર્તમાં, વધારે હોય તો બે મુહૂર્તમાં લઈ જાય. યાતનાસ્થાનમાં (નરકમાં) અનેક પ્રકારની યાતનાઓ પાપ પ્રમાણે ભોગવવી પડે છે.

આ માત્ર કાલ્પનિક ભય બતાવતા નથી. અહીં પણ તેનું પ્રમાણ દેખાય છે. ઘણા લોકો સુખ ભોગવે છે, - તે તેમનાં પૂર્વનાં સત્કાર્યનું ફલ છે, અને ઘણા દુઃખ-વેદના-ભોગવતા દેખાય છે, - તે નરકની નિશાની છે, તેમનાં પાપનું ફલ છે. જેમ આ અનુભવ આ લોકમાં થાય છે, તેમ પરલોકમાં પણ છે. અહીંનાં સુખ-દુઃખ પરલોકનાં પણ સૂચક છે. નરકમાં ક્રમશઃ પાપફલને ભોગવતો જીવ શુદ્ધ થઈને પુનઃ આ લોકમાં આવે છે.

અધ્યાય : ૩૧

ભગવદિચ્છાથી કર્માનુસાર દેહપ્રાપ્તિ, - ગર્ભાવસ્થા : ગર્ભની પ્રભુસ્તુતિ

વૈરાગ્ય થવા માટે મરણથી થતું દુઃખ બતાવ્યા પછી; હવે, જન્મથી થતું દુઃખ વર્ણવે છે. ગર્ભદશામાં સૌને જ્ઞાન હોય છે. દુઃખમાંથી છૂટવા પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે; પણ જન્મીને સંગ વગેરેથી પુનઃ ભાન ભૂલે છે, વૈરાગ્ય થતો નથી, તેથી સર્વનો ત્યાગ કરીને ભ્રમણ કરવું, - તે અહીં બતાવે છે.

જીવની આ લોકમાં માના ઉદરમાં જે સ્થિતિ હોય છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે. ભગવદિચ્છાથી, કર્માનુસાર દેહ મળે, તે માટે જીવ શુક્રાશ્રય કરીને માના ઉદરમાં પ્રવેશે છે. શુક્ર-શોણિતનો સમાગમ થતાં એક રાત્રિમાં તે માત્ર મિશ્રણ-ભૂત "કલલ" હોય છે. પાંચ રાત્રિ થતાં તે પરપોટા જેવું બને છે. દશ દિવસ પસાર થતાં તે બોર જેવું બને છે, પછી તેમાંથી પેશી વા વૃષણ થાય છે. સ્ત્રી-ગર્ભ અથવા નપુંસક-ગર્ભ હોય તો તેમાં પેશીનું સર્જન થાય. પુમ્-ગર્ભ થવાનો હોય તો તેમાંથી વૃષણનું સર્જન થાય. એક માસ થતાં તેમાં શિર સંભવે છે. બે માસ થતાં તેમાં હાથ, પગ વગેરે અવયવો આકાર પામે છે. ત્રણ માસમાં નખ, રોમ, અસ્થિ, ચર્મ વગેરે થાય છે, અને લિંગાદિ - ઈન્દ્રિયોનાં નવ છિદ્રો સંભવે છે. ચાર માસમાં સાત ધાતુ થાય છે. પાંચ માસ થતાં ભૂખ-તરસ લાગે છે. છ માસ થતાં જરાયુ (ઓર)થી વીંટાયેલું એ બાળક પુરુષ હોય તો જમણી કૂખમાં ફરે છે; અને તે વખતે પોતાની માતાએ જે કાંઈ પદાર્થો ખાધા-પીધા હોય તેનાથી અનેક પ્રકારે સુખ- દુઃખનો તે અનુભવ કરે છે. મલમૂત્રના ગર્તમાં વસે છે. તેને અનેક પ્રકારનાં જંતુઓ પીડે છે. પિંજરમાં પોપટ પુરાયો હોય તેમ તે મૂંઝાય છે. પોતાના પૂર્વજન્મનાં કર્મોનું તેને ભાન થાય છે. સાત માસથી પ્રસૂતિપર્યંત જ્ઞાન રહે છે, - ભગવાન્ પોતાને આમાંથી છોડાવે, - તેવો અભિલાષ તે ગર્ભ કરે છે. ભગવાનનું ભાન થતાં હાથ જોડી, ભગવાનનાં ચરણકમળનું શરણ કરી, પોતાને આવી ગતિ દેનાર પ્રભુની પ્રેમથી સ્તુતિ કરે છે. અલૌકિક જ્ઞાન અને સ્તુતિની સ્ફુરણાથી જીવને અહીં "ઋષિ" કહ્યો છે. પ્રાણરક્ષા માટેની સ્તુતિ દશ

શ્લોકમાં કહી છે. ભગવાનની ભક્તિ અને શરણાગતિ કરવી જોઈએ, - તેવું તેને ભાન છે.

પોતાની શરણાગતિ, જીવ-બ્રહ્મનો ભેદ, જીવની ન્યૂનતાથી નમન, સત્સંગથી નમનસંભવ, હરિનું હિતકર્તૃત્વ, કૃપાપ્રાર્થના, પ્રભુને બદલો દેવા જીવની અશક્તિ, પ્રભુનું જ્ઞાન દેવાપણું, સંસારની દુષ્ટતા અને તેનો અભાવ, - જીવ પોતાની સ્તુતિમાં કહે છે.

तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयात्त-नानातनोर्भुवि चलच्चरणारविन्दम् ।
सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा ॥ (१२)

"જેણે મને દુષ્ટને આ પ્રકારનું જ્ઞાન આપ્યું (ગતિ દર્શાવી) તે, પોતે પ્રકટ કરેલા વિશ્વની રક્ષા માટે વિવિધ અવતાર લેનાર, સર્વ તરફથી ભયરહિત, પ્રભુનાં ચરણારવિંદને શરણે હું જાઉં છું. એ પ્રભુ પોતે કરેલા આ ઉપકારથી પોતે જ સંતુષ્ટ થાઓ ! આપ દીનાનાથ છો. અમે આપનું શું પ્રિય કરી શકીએ ? બે હાથ જોડવા સિવાય આપને માટે હું કાંઈ જ કરી શકું તેમ નથી ! પ્રભુના ઉપકારને બદલે પ્રત્યુપકાર કંઈ જ કરી શકાય તેમ નથી !" દીનતા જીવની છે અને તેનાથી જીવ પ્રભુને વિનવે છે. ત્યાં તો, પ્રસૂતિકાલ પાસે આવતાં, બાલક બિચારો જન્મે છે; અને વળી પાછો, જન્મમરણના ચક્રમાં આથડે છે. અનેક પ્રકારનાં સુખદુઃખ બાલ્યાવસ્થામાં માણતો, યુવાવસ્થામાં સુખ શોધવામાં રાચતો, વૃદ્ધાવસ્થામાં વળી દુઃખાનુભવ કરે છે. તેવા સંસારીનો સંગ ન કરવો. જન્મમરણની જંજાળમાં તે ફસાય છે, ભટકે છે. તેમાં તેને વધારેમાં વધારે ફસાવનાર, ભાન ભુલાવનાર મારી બલવતી માયા છે. મા, માયા તમે આંખ સામે જોઈ છે ?

ભગવાનની બલવતી માયા-સ્ત્રી :

बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशाम् ।
या करोति पदाक्रान्तान् भ्रूविजृम्भेण केवलम् ॥ (३८)

દિગ્વિજય કરનારાઓ પણ સ્ત્રી પાસે હારે છે. સ્ત્રીરૂપ મારી માયાનું બલ જો ! પ્રમદાનો સંગ ક્યારેય ન કરવો. જેનામાં દેહમદ છે, સ્વરૂપમદ છે, યૌવનમદ છે, તેવાં સ્ત્રીજન પ્રમદા છે. તેનો સંગ ન કરવો. જેને યોગની પાર પહોંચવું છે, તેણે સ્ત્રીસંગરૂપ નરકના દ્વારથી દૂર રહેવું. પ્રમદા કામાત્મક છે અને કામને ગીતાજીમાં ભગવાને નરકનો દરવાજો કહ્યો છે. ભગવદ્ભાવ જેનામાં ન હોય તેને, "પ્રમદા" મોહ ઉત્પન્ન કરે. ભય, લાચારી, વ્યાકુલતા વગેરે છોડી, ધૈર્ય રાખી, નિઃસંગ થઈ, જીવગતિ જાણી, માનવ સંયમ પ્રાપ્ત કરે. ભ્રમણશીલ રહે, યોગ અને વૈરાગ્યવાળી બુદ્ધિથી આત્મદર્શનતત્પર રહે તો જીવ કૃતાર્થ થઈ શકે છે.

અધ્યાય : ૩૨

સગુણ-લોકોને મળતી વિવિધ ઉત્તમગતિ :

સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ગુણવાળા જીવોએ કરવાનાં સાધન અને ફલનો સર્વ નિર્ણય સંક્ષેપમાં હવે કરે છે. જીવને મળતી ઉત્તમ-ગતિનું પણ અહીં નિરૂપણ છે.

ગૃહસ્થાશ્રમનું યથાર્થ ધર્માનુસાર સેવન, ઘરને ઋષિના આશ્રમ જેવું, શ્રમ હરનાર, બનાવે